

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

મહાદેવ શામળ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૨૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રા.જડાનું હિંદુસ્તાન

વિષય ૨૦૨૩

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ

તૃતીય ખણ્ડ-આકર્ષણ (પૂર્વાર્ધ)

કર્તા

ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી

પોરબંદર (કાઠિયાવાડ)

“ A reforming age is always
Fertile of imposters.”

Lord Macanlay

પ્રકાશક

મહાદેવ રામચન્દ્ર ભગુચંદ્ર

મંથવિકેતા અને મંથપ્રકાશક

તથા દરવાજા-અમલવાલ

મુદ્રક રો. ૩-૪-૦.

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૬.

ષ. સ. ૧૯૨૩.

દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રત ૨૦૦૦

તૃતીય ખંડ-પૂર્વાર્ધ, પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રત ૧૦૦૦, ઇ. સ. ૧૯૧૮

તૃતીય ખંડ-પૂર્વાર્ધ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, પ્રત ૨૦૦૦, ઇ. સ. ૧૯૨૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

૧૯૨૩

(અંદરવામિત્તરસર્વ અધિકાર અપાયેલા સ્વાધીન રાખ્યા છે)

“ હિ હાયમંડ ન્યુબિલી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હનલાલે અપ્રિંટ;
સલાપાસ રોડ-અમદાવાદ

ગ્રંથસમર્પણ

બંધુત્વ અનુકંપાવિભૂષિત અને શુદ્ધ સ્નેહભૂર્તિ સુદ્ધો

ભાઈ વસંત કેશવ નાયક, અમદાવાદ,

તથા

ભાઈ માધવલાલ મોહનલાલ નાયક, અમદાવાદ;

મહાન યોગીશ્વર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિની " જે પાપોને નિવારે છે, હિતની યોજના કરે છે, અવમુલ્યને ગુપ્ત રાખે છે, મુલ્યોના પ્રકાશ કરે છે, આપઘાત્યમાં ત્યાગી જતો નથી અને પ્રસંગ આવતાં પોતાથી આપી સહાય લેતી સહાયતા આપે છે તે સન્નિત્ર છે; એવા પ્રકારનું સંત જનોએ સન્નિત્રનું લક્ષણ કહેલું છે; " એ સન્નિત્ર વિષયક વ્યાખ્યાનો તમો ઉભયમાં સંપૂર્ણ સમાવેશ થતો હોવાથી અને તમો ઉભય મિત્રોએ મારા મુખમાં નહિ, કિન્તુ મારા સંકટના સમયમાં અનેક વાર અમ્રમાત્રે રહી દુઃખમાં ભાગ લઈને પોતાના આ મિત્રને યથાશક્ત્ય સહાયતા, ટોણ પશુ પ્રકારના પ્રતિ-જ્ઞાની ભેદમાત્ર પશુ આશા વિના કેવળ કર્તવ્ય માનીને, આપેલી હોવાથી તે અગાધ ઋણથી કિચિદંશે મુક્ત થવાની અને આપણી પરસ્પર સત્ય મૈત્રીના સ્મરણને ચિરસ્થાયિ રાખવાની શુદ્ધ ભાવનાને હૃદયમાં ધારીને મારી આ સાહિત્યકૃતિ હું તમો ઉભય સુહૃદોના કર-મળમાં સમર્પું છું, તેનો, આશા છે કે, તમો પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરશો.

તમારો નિરંતર ઉપકૃત અને સ્નેહાંકિત

કમુર આરંભક વિસનભ,

મંચકાર.

“ જાનારા બહુ મિત્ર છે, તાલી મિત્ર અનેક;
જે દીઠે છાતી ઠરે, તે લાખોમાં એક ! ”

એક જૂની હિન્દી કવિતાનો અનુવાદ

ઉપોદ્ધાત

(દ્વિતીય આવૃત્તિનો)

જ્યારે મારી આ “ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણુ-હારક મૃગજળ ” નામક સામાજિક નવલકથાના ‘ આકર્ષણ ’ શીર્ષક તૃતીય ખંડના આ પૂર્વાર્દની પ્રથમ આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના ઓગસ્ટ માસમાં પ્રકટ કરવામાં આવી હતી તે વેળાએ ઉપોદ્ધાતમાં મેં જણાવ્યું હતું કે : “ પ્રકટ થયેલા બે ખંડો આજકાલમાં જ બીજી વાર છાપખાનામાં જવાના છે અને તે ઉભય ખંડોની બીજી આવૃત્તિ અલ્પ સમયમાં જ બહાર પડવાની છે ; ” અને મારા એ વિધાન અનુસાર પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રથમ ખંડની દ્વિતીય આવૃત્તિ (પ્રત ૨૦૦૦) ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં અને દ્વિતીય ખંડની દ્વિતીય આવૃત્તિ (પ્રત ૨૦૦૦) ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આ વર્ષમાંજ તૃતીયખંડ-ઉત્તરાર્દ-ની પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૦ પ્રતની પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે અને તે સાથે તૃતીય ખંડના આ પૂર્વાર્દની ૨૦૦૦ પ્રતની દ્વિતીય આવૃત્તિને પ્રકટ કરવાનો સુયોગ પણ પ્રકાશકને પ્રાપ્ત થયો છે અને એ બટના પ્રસ્તુત નવલકથાની દિવસાનુદિવસ વૃદ્ધિગત થતી લોકપ્રિયતા તથા આદર-શ્રીયતાને સ્પષ્ટ ભાવથી સિદ્ધ કરી બતાવનારી હોવાથી એમાટે અન્ય પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. ચતુર્થ ખંડના બે વિભાગો- પૂર્વાર્દ તથા ઉત્તરાર્દ-પણ હવે સત્વર પ્રકાશિત થઈ જાય એવી મારી ઇચ્છા છે અને તે વિભાગોના પ્રકાશન સાથે પ્રસ્તુત નવલકથા સમાપ્ત થવાની છે.

તૃતીય ખંડના પૂર્વાર્દ્ધની આ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં ૫૪ ૯૩ ના અંતમાં સાત લીટી વધારવામાં આવી છે; ૫૪ ૧૧૭ ના અંતની દોઢ લીટી કાઢી નાખવામાં આવી છે; ૨૦૯ મા ૫૪ના અંતમાં ચાર લીટીઓ વધારવામાં આવી છે; ૨૨૬ મા ૫૪માં એક ડ્રટનોટ વધારવામાં આવી છે; ૫૪ ૨૫૬ ના અંતમાંથી એક લીટી કાઢી નાખવામાં આવી છે; ૩૧૨ મા ૫૪માંથી બે લીટીઓ કાઢી નાખવામાં આવી છે અને પ્રથમ આવૃત્તિમાં જે કેટલીક અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હતી તેમને સુધારી લેવામાં આવી છે, એ ઉપરાંત અન્ય કોઈપણ પ્રકારનું વિશેષ પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું નથી અને હવે પછીની આવૃત્તિઓમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વિશેષ પરિવર્તન થાય એવો સંભવ પણ નથી.

તૃતીય ખંડના આ પૂર્વાર્દ્ધની પ્રથમ આવૃત્તિના ઉપોદ્ધાતમાં અમોએ લખ્યું હતું કે: “..... પરંતુ ત્યારપછી કાગળોના બાવમાં ત્રણ ગણો વધારો થયેલો હોવાથી અને આગળના ખરીદેલા કાગળો સિલ્લકમાં ન હોવાથી નિરૂપાય થઈને પ્રસ્તુત તૃતીય ખંડની કીમતમાં આઠ આનાનો વધારો કરવો પડ્યો છે એટલે કે આ ખંડની કીમત બે રૂપિયા રાખવામાં આવી છે અને જોયુદ્ધનો અંત અને કાગળોની સોંધવારી મોડાં થશે, તો હવે પછીના ખંડોની પણ એ જ કીમત રાખવામાં આવશે;” છતાં. પરંતુ વિશ્વવ્યાપક યાદ-વાસ્થ્યની સમાપ્તિને દીર્ઘ સમય વીતી જવા છતાં થોડા સમયથી થયેલા કાગળોની કીમતના ઘટાડાને બાદ કરવામાં આવે, તો અંત-કારને અપાતા પારિતોષિકમાં તેમજ છપાઈ તથા બંધાઈ આદિ ખર્ચોમાં એટલો બધો વધારો થઈ ગયો છે કે આવા પ્રત્યેક ખંડની કિંવા આટલા જ પરિમાણના અન્ય નવીન છપાયેલા અંથોની કીમત બે

રૂપિયા કાયમ રાખવામાટેની પ્રકાશકની આશા જ્યાં દુરાચાર પ સિદ્ધ થઈ છે; ત્યાં તેમાં ઘટાડો કરવાની આશા તો ક્યાંથી અને કેવી રીતે જ રાખી શકાય વાર ? અર્થાત્ પ્રસ્તુત નવલકથાના દ્વિતીય ખંડની દ્વિતીય આવૃત્તિની કીમત અનિચ્છા પૂર્વક રૂ. ૨-૪-૦ રાખવી પડી હતી અને દ્વિતીય ખંડની દ્વિતીય આવૃત્તિની કીમત સમયાનુસાર રૂ. ૩-૪-૦ નિશ્ચિત કરવી પડી હતી કે જે કીમત આ તૃતીય ખંડ પૂર્વાર્દ્ધની દ્વિતીય આવૃત્તિની પણ રાખવામાં આવી છે અને તૃતીય ખંડ-ઉત્તરાર્દ્ધની પ્રથમ આવૃત્તિની પણ એ જ કીમત રખાયેલી છે. અત્યારના વિશ્વવ્યાપક વસુભક્ષક વાતાવરણને જોતાં સોંધવારીના સ્વમની પણ નિકટના કાળમાં આશા રાખી શકાય તેમ નથી અને પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રકાશક પોતાના પ્રકાશિત કરેલાં પુસ્તકોના મૂલ્યમાં ન્યૂનતા ક્યારે કરી શકશે એ અત્યારે નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાય તેમ છે જ નહિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પ્રકાશકને ક્યારે અને કઈ વેળાએ પોતાના ગ્રંથોના મૂલ્યમાં વૃદ્ધિ કરવી પડશે એ બીતિનો જ તેમના હૃદયમાં નિરંતર નિવાસ રહ્યા કરે છે. ” *

જે પ્રસ્તુત નવલકથાના તૃતીય ખંડ-ઉત્તરાર્દ્ધની પ્રથમાવૃત્તિ મુદ્રિત કરી આપતાં “ બાગ્યોદય ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિકે એક વર્ષ જેટલો સમય લીધો હતો અને તેમ છતાં તેમના કંપોઝિટર્સની બેઠ-રહારીથી તેમાં અસંખ્ય અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ છે; તે જ પ્રસ્તુત નવલકથાના તૃતીય ખંડના તેટલા જ પરિમાણના આ પૂર્વાર્દ્ધની દ્વિતીય આવૃત્તિ “ ડાયમંડ જ્યુબિલી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિકે રા. કેવી-

---

* આટલો વિભાગ આવશ્યક માનીને પ્રસ્તુત નવલકથાના તૃતીય ખંડના ઉત્તરાર્દ્ધની પ્રથમ આવૃત્તિના ઉપોદ્ધાતમાંથી અનુક્રમ રાખેલાં પરિવર્તન પૂર્વક અહીં લઈ લેવામાં આવ્યા છે.

દાસ છગનલાલ પરીખ તથા મેનેજર રા. પાપટલાલ દેવીદાસ પરીખે માત્ર એક માસ જેટલા અલ્પ કાલાવધિમાં તથા યથાશક્ત્ય શુદ્ધતા પૂર્વક છાપી આપી છે અને તેમાટે જે અમે તેમનો આભાર માનીએ તો તે યોગ્ય જ છે.

અસ્તુ: અંતે જે કૃપાસિન્ધુ ઠરુણાનિધાન કમલેશ્વરની કૃપાથી પ્રસ્તુત નવલકથાને અપૂર્ણ અવસ્થામાં પણ અલ્પ કાળમાં જ બખ્ખે આવૃત્તિઓના સાક્ષાત્કારનો સુયોગ પ્રાપ્ત થઈ શક્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ જે નવલકથા વિશેષ આવૃત્તિઓની અનુભૂતિ કરી શકશે એવો સંભવ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે પરમાત્માનો શુદ્ધ ભાવથી કિર્તિ કર માનીને હું હવે અહીંજ વિરમવાની આજ્ઞા ઇચ્છું છું. કલ્પલમ્.

અહમ્મદાબાદ (અમદાવાદ
૧૫માર્ચ ૧૯૭૯, વૈશાખ;
શુક્લાસપ્તમી (ગંગાસપ્તમી),
સોમવાર. તા. ૨૩ એપ્રિલ ૧૯૨૩.)

ઠકુર નારાયણ વિસનજી,
અંકકાર.

ઉપોદ્ધાત

(પ્રથમ આવૃત્તિનો)

પ્રસ્તુત 'આજકાલનું' હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગ-જળ' નામક સામાજિક નવલકથાનો 'જલાભાસ' નામક દ્વિતીય ખણ્ડ ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના જૂન માસમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે વેળાએ જ એ નવલકથાના આ 'આકર્ષણ' નામક તૃતીય ખણ્ડના લેખનકાર્યનો આરંભ કરી દેવાયલો હોવાથી અલ્પ કાળમાં જ આ ખણ્ડને પ્રકાશિત કરવાની અમારી આકાંક્ષા હતી; પરંતુ કેટલીક વાર મનુષ્યની ધારણા કેઈ આકસ્મિક વિધિ આવી પડતાં મથાર્થ પાર પડી શકતી નથી એવો એક નિયમ છે અને તે નિયમનો અમને પણ અનુભવ થયો છે. અર્થાત્ અમારી આ ખણ્ડને સત્વર પ્રકાશિત કરવાની અત્યંત તીવ્ર આકાંક્ષા હોવા છતાં અચાનક અમદાવાદમાં બયંકર પ્લેગના ઉપદ્રવનો આરંભ થવાથી અને તે ઉપદ્રવ દિવસે દિવસે વધતો જવાથી અમદાવાદમાં વીંશીવાળા પણ રક્ષા ન હોતા અને ચણા મમરા પણ ભાગ્યે જ મળી શકતા હતા, એવી સ્થિતિ યદ્યપિ હતી; એટલે કે, અમદાવાદની સમસ્ત પ્રજા બહુધા અન્યત્ર પ્રયાણ કરી ગયેલી હોવાથી તે સમયના અમદાવાદને જેતાં કેટલાંક પુરાતન ઉજ્જડ ચંદ્ર ગયેલાં નગરોનું સ્મરણ થઈ આવતું હતું. આવી સ્થિતિમાં કેવળ છાપખાનાં જ ખુલાં રહે, એ સર્વથા અસંભવનીય હતું અને છાપખાનાં બંધ હોવાથી પ્રસ્તુત ખણ્ડના મુદ્રણનું કાર્ય પણ લગભગ આઠ મહિના સુધી ખોરબે પડી ગયું હતું. અર્થાત્ પ્લેગના ઉપદ્રવનો અંત આવ્યા પછી પ્રસ્તુત ખણ્ડ છપાવા માંડ્યો હતો અને તેથી આ ખણ્ડ

લગભગ સવા વર્ષ પછી વાંચકોના હાથમાં આન્વે છે, કે જે ખરી રીતે સાત કે આઠ મહિનામાં જ પ્રકાશિત થવો જોઈતો હતો. પરંતુ “ Better late than never ” એ આંગ્લ કિંવદન્તી અનુસાર આ ખણ્ડ કદાપિ બહાર ન પડે તેના કરતાં મોડો બહાર પડ્યો છે, એ પણ એક સંતોષદાયિની ઘટના છે અને એમાટે અમેા પરમ-કૃપાળુ પરમાત્માનો અનન્ય ભાવથી અને શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રકટ થયેલા બે ખણ્ડો ગુર્જર પાઠક તથા પાઠિકાઓને એટલી સીમા પર્યન્ત પ્રિય થઇ પડ્યા છે કે, અનેક પાઠક તથા પાઠિકાઓએ માઝા વિના જ આ નવલકથા વિશે પોતાનો સન્તોષ દર્શાવીને ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાપત્રો મારાપર મોકલી આપ્યાં છે; પરંતુ અત્યાર સૂધીમાં મારી પોતાની એવી પ્રશંસાઓ મેં કદાપિ પ્રકટ કરી નથી અને હવે પછી પણ એવાં પ્રશંસાપત્રોને પ્રકટ કરવાનો મારો મનોભાવ ન હોવાથી એ સર્વ પ્રશંસાપત્રોને મેં જળવીને રાખી મૂક્યાં છે; છતાં મારા પ્રતિ અને મારાં પુસ્તકો પ્રતિ જે ગુર્જર પાઠક તથા પાઠિકાઓની આટલી બધી ઉત્તમ લાગણી છે, તે પાઠક તથા પાઠિકાઓનો હું શાશ્વત ઋણી છું અને આશા રાખું છું કે તેઓ મારાપર એવી જ કૃપા નિરંતર રાખતાં રહેશે. સર્વથી બલિષ્ઠ પ્રશંસાપત્ર કિંવા પ્રમાણપત્ર તો એ જ છે કે, પ્રકટ થયેલા બે ખણ્ડો આજકાલમાં જ બીજી વાર છાપખાનામાં જવાના છે અને તે ઉભય ખણ્ડોની બીજી આવૃત્તિ અલ્પ સમયમાં જ બહાર પડવાની છે તેમ જ બાકીના ખણ્ડોમાટે પણ એટલી બધી માગણી થયા કરે છે કે પ્રકાશકો જવાબ લખી લખીને કંટાળી જાય છે. આ કારણથી જો કોઇ અચાનક બાધા ન આવી પડે, તો હવે પછીના સર્વ ખણ્ડો ચોડા

યોડા સમયના અંતરે બની શકતી ઊતાવળથી પ્રકટ કરવાનો મારો મનોભાવ છે અને તે મનોભાવને પરમદયાધન પરમાત્મા સિદ્ધ કરો, એ જ તે પરમાત્માનાં ચરણોમાં મારી અનન્યભાવયુત અભ્યર્થના છે.

એક બીજી વાતોનો સ્ફોટ કરવાની અહીં આવશ્યકતા છે અને તે એ કે, પ્રસ્તુત નવલકથાના બે અણ্ডો લખાઈ અને છપાઈ ગયા ત્યાં સુધી પ્રસ્તુત નવલકથાની ચાર અણડમાં સમાપ્તિ કરવાનો મારો વિચાર હતો; પરંતુ તૃતીય અણડ લખતાં મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું કે, પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રથમ તથા દ્વિતીય અણડમાં જે વિષયોનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે અને હવે પછીના અણડોમાં જે કેટલાક આવશ્યક વિષયોનો વિસ્તાર થવાનો છે, તે સર્વ વિષયોને વીસ વીસ ફોર્મના બે અણડોમાં તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં કદાપિ ચર્ચી શકાય તેમ નથી અને એટલામાટે પ્રસ્તુત નવલકથાના ‘આકુર્ષણ’ તથા ‘મૃગજળ’ નામક બે અણડોને બબ્બે ભાગમાં વિભક્ત કરીને એકન્દર છ ભાગમાં પ્રસ્તુત નવલકથાની સમાપ્તિ કરવાનો નિશ્ચય કરવો પડ્યો છે. એ નિશ્ચય અનુસાર પ્રસ્તુત તૃતીય અણડ ‘આકુર્ષણ’ નો આ પૂર્વાર્ક આજે પ્રકટ થાય છે અને તૃતીય અણડનો ઉત્તરાર્ધ પણ અસ્પ સમયમાં જ પ્રકટ થઈને પાઠકોના હસ્તમાં આવશે, એવી આશા છે.

પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રકાશક મહાશયે જ્યારે પ્રસ્તુત નવલકથાનો પ્રથમ અણડ પ્રકાશિત કર્યો, તે વેળાયે તેમની પાસે ઠાગળોનો આગળ ખરીદેલો કેટલોક જથ્થો સિલ્કકમાં હતો અને ત્યાર પછી ઠાગળોના ભાવોમાં આટલો બધો વધારો થઈ જશે, એવી કલ્પના ન હોવાથી પ્રસ્તુત નવલકથાના સર્વ અણડો દોઢ દોઢ રૂપિયાની કીમતથી બહાર પાડવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એ નિશ્ચય અનુસાર પ્રથમ અને દ્વિતીય અણડ દોઢ દોઢ રૂપિયાની કીમતથી જ આપવામાં

આવ્યા છે; પરંતુ ત્યારપછી કાગળોના ભાવમાં ત્રણ ગણો વધારો થયેલો હોવાથી અને આમળના ખરીદેલા કાગળો સિદ્ધક્રમાં ન હોવાથી નિરુપાય થઇને તૃતીય ખણ્ડની કીમતમાં આઠ આનાનો વધારો કરવો પડ્યો છે એટલે કે આ ખણ્ડની કીમત બે રૂપિયા રાખવામાં આવી છે અને જો યુદ્ધનો અંગ અને કાગળોની સોંધવારી મોડી થશે, તો હવે પછીના ખણ્ડોની પણ એ જ કીમત રાખવામાં આવશે; કારણ કે, અત્યારની પરિસ્થિતિમાં બે રૂપિયાની કીમતથી પણ આ પુસ્તક વેચવાનું પાલવતું નથી, તો પછી આ પુસ્તક દોઢ રૂપિયાની કીમતથી તો કેમ જ આપી શકાય વા? થણાં ખરાં વર્તમાનપત્રો, માસિક પત્રો અને નવાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોના મૂલ્યમાં વધારો થઈ ચૂક્યો છે અને તેને કેટલોક કાળ પણ વહી ગયો છે, છતાં અત્યાર સૂધી આ અંગના પ્રકાશકે કદાચિત્ થોડા વખતમાં કાગળોની સોંધવારી થઇ જશે, એવી આશાથી અત્યાર સૂધી પોતાનાં નવીન પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની કીમત વધારી ન હોતી, પણ અત્યાર સૂધી કાગળોની સોંધવારી ન થવાથી અને હવે વધારે ખોટ સહન કરી શકાય તેમ ન હોવાથી છેવટે ન છૂટકે જ તેમને આ મામલો સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે; એટલામાટે આશા છે કે, વાંચકો પુસ્તકની મૂલ્યવૃદ્ધિના વિષયનો વિચાર ન કરતાં કેવળ કાર્યનું જ મૂલ્ય આંકશે અને પોતાની જેવી ઉદારતા તેઓ દર્શાવતા રહ્યા છે, તેવી જ ઉદારતા હવે પછી પણ દર્શાવતા રહેશે.

મુદામાપુરો (પોરબંદર)

તા. ૧૫ માં આગસ્ટ ૧૯૧૮, ગુરુવાર
આવણ, શુકલા અષ્ટમી, વિક્રમાબ્દ

૧૯૭૪

} ઠક્કર નારાયણ વિસનજી
અધિકર્તા

નવલકથાની સૃષ્ટિમાં એક અપૂર્વ યુગાન્તર

સંસારસમસ્યા

અથવા

કલ્પલતા કે વિષવદ્ધરી ?

પ્રયોજક

પ્રખ્યાત નવલકથાકાર ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી

આ ગ્રંથના વાંચનથી કોઈવાર પાઠકો તથા પાઠિકાઓને આ સંસાર નન્દનવન સમાન અત્યંત રમણીય દેખાય છે તો કોઈવાર આ સંસાર કુંભિપાક નરક સમાન અત્યંત બયંકર ભાસવા માંડે છે; ભારતવર્ષની વારાંગનાના સતીત્વ તથા સાધુત્વના સાક્ષાત્કારથી નારીજાતિ પવિત્ર તથા પૂજ્ય જણાય છે અને એક રાજકુસોત્પન્ના અભિજ્ઞતા રાજમહિ-
ષીનાં વ્યભિચાર તથા પતિધાત આદિ જમ્બુન્ય કર્મોના નિરીક્ષણથી નારીજાતિ એક અત્યંત તિરસ્કરણીય તથા ત્યાજ્ય નારકીય વસ્તુ તરીકે દૃષ્ટિગોચર થાય છે; વર્તમાન વિશ્વમાં પિશાચની ઝાટર ફેલી અને કેટલી બીપણુ તથા સર્વ વિનાશક અતિથી દોડી રહી છે અને પિશાચ-
પૂજકોની પિશાચપૂજના પરિણામે અતે ફેલી અધોગતિ થાય છે એ દૃશ્યને જોતાં જેમ રોમાંચ ખડાં થઈ જાય છે તેમ જ પ્રણયાર્થીઓના પ્રણયવેદીમાં અપાતા પ્રાણુબલિદાનના અવલોકનથી સખેદ તથા સામર્થ્ય સ્તાંભિત થઈ જવાય છે.

ઉત્તમ કાગળ પૃષ્ઠ (૨૦-૩૨૦) ૪૪૦; કથાપ્રસંગનાં પાંચ સુંદર ચિત્રો અને જોડો શ્રીમાનને આપુસ્તક સમર્પાયેલું છે તે રાજ-સ્થાન પોરબંદરના ધર્મધુરંધર મહારાજ રાણા સાહેબ શ્રીનટવરસિંહજી બહાદુરનું ચિત્ર મળીને એકંદરે ૭ ચિત્રો; અત્યંત સુંદર સોનેરી નામ-ચુકા કપડાનું પાકું પૂકું મૂલ્ય રૂ. ૪-૪-૦ પોરટેજ વી. પી. ખર્ચ જુદું.

મુઘ્ધા મીનાક્ષી

અથવા

પ્રતિહિંસાની યજ્ઞભૂમિ !

મૃત્યુ પછી પણ આત્મા અસ્તિત્વ ધરાવે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે આત્મા પોતાની બચંકર શક્તિના યોગે પોતાના શત્રુનો બીપણ સર્વનાશ કરી શકે છે તેમજ પોતાની બદ શક્તિના યોગે પોતાનાં મિત્ર તથા આત્મીય જનોનું કેટલી સીમા પર્યંત કષ્ટાણુ કરી શકે છે એ અદ્ભુત તત્ત્વને દર્શાવનારી; આ સ્વર્ગરૂપ સંસારને રૌરવ નરકના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખનાર નરરૂપ પિશાચોની પૈશાચિક લીલાઓનું હૃદયભેદક દર્શન કરાવનારી; પતિત પ્રમદાઓને તેમના ઉદ્ધારનો બદ માર્ગ બતાવનારી અને મનોહારિણી બાપામાં લખાયેલી એક સત્યઘટનાવલંબિની સામાજિક નવલકથા. રૌપણ ૧૨ પૈજ સાષ્ટજનાં પૃષ્ઠ ૨૫૨; સોનેરી નામવાળું સુંદર કપડાનું પાકું પૂકું મૂલ્ય રૂ. ૪-૪-૦ પોરટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ જુદું.

મળવાનું સ્થળ:—

સોલ એજન્ટ,

મહાદેવ રામચંદ્ર બગીચે,

જીકસોલર અને પબ્લિકશર;

મણી દરવાજા-અમદાવાદ.

શા. ઠક્કર નારાયણ વિસનજી કૃત

લોકપ્રિય સામાજિક નવલકથાઓ

મુઝા મીનાક્ષી અથવા પ્રતિદિંસાની યજ્ઞબૂમિ ...	૩-૪-૦
સંસારસમસ્યા અથવા કદપલતા કે વિષવદ્ધરી ? ...	૩-૪-૦
મારી ભયંકર સંસારયાત્રા અથવા એક નિરાધાર અખળાનો આર્તનાદ...	... ૨-૮-૦
વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ ...	૨-૮-૦
સંદિગ્ધ સંસાર અથવા સાકુ કે શયતાન ? ...	૨-૮-૦
ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા ...	૪-૦-૦
કુસુમકંટક અથવા રમણી કે રાક્ષસી ? ...	૨-૮-૦
આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃતજલ	
૧ પ્રથમ ખણ્ડ-તૃણ (દ્વિતીય આવૃત્તિ) ...	૩-૦-૦
૨ દ્વિતીય ખણ્ડ-જલાભાસ (દ્વિતીય આવૃત્તિ) ...	૩-૪-૦
૩ તૃતીય ખણ્ડ-આકર્ષણ-પૂર્વાર્દ (દ્વિતીય આવૃત્તિ) ...	૩-૪-૦
૪ તૃતીય ખણ્ડ-આકર્ષણ-ઉત્તરાર્દ (પ્રથમ આવૃત્તિ) ...	૩-૪-૦

મળવાનું સ્થળ:—

મહાદેવ રામચન્દ્ર બગીચે

બુકસેલર અને પબ્લિશર

ત્રણ હરવાળા-અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

(તૃતીય ખણ્ડ-પૂર્વાર્ધની)

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હું રામ રાખે તેને કાણ ચાખે ? ...	૧
૨	હું લક્ષ્મીનો પ્રસ્તાવ ...	૧૬
૩	હું ધર્માત્મા દશ્યુ ! ...	૪૭
૪	યુ સુલોચનાની આત્મકથા ...	૭૧
૫	મું સુલોચનાની આત્મકથા (ચાલુ) ...	૮૪
૬	હું સુલોચનાની આત્મકથા (ચાલુ) ...	૧૧૮
૭	મું સુલોચનાની આત્મકથા (ચાલુ) ...	૧૫૩
૮	મું કાશીમાં મંત્રણા ...	૧૬૩
૯	મું વિયોગભૂમિ કે સંયોગભૂમિ ? ...	૨૧૦
૧૦	મું ગુલાબની મર્મનેદના ...	૨૨૭
૧૧	મું બીષણ પ્રતિહિંસા ! ...	૨૪૨
૧૨	મું દામોદરની હૃદૈશ્વા ...	૨૫૭
૧૩	મું આન્ડામાન-પોર્ટ પ્લેઝર ...	૨૭૧
૧૪	મું પલાયન અને નૌકાભંગ ...	૨૮૫
૧૫	મું જીવન અને મરણના મધ્યમાં ! ...	૨૯૯

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ

તૃતીય ખણ્ડ

આકર્ષણ

પ્રકરણ ૧ લું

રામ રાખે તેને કોણ વાખે ?

આકાશમાં તારાતતિ વિરલા થતી જતી હતી અને તે જાણે કલિયુગમાં થયેલી સજ્જનોની વિરલતાનેદ શાવતી હોયતી ! એવો જ ભાસ થતો હતો. મુનિજનોનાં વિશુદ્ધ મનો સમાન નભોમંડળ મોદ-મય તથા સ્વચ્છ દેખાતું હતું. જેવી રીતે વીર પુરુષ કોઈ કાપુરુષને રણાંગણમાં નિમેષમાત્રમાં પરાજિત કરી નાખે છે, તદ્વત અરુણ વીર કાપુરુષ અંધકારને પરાજિત કરી વિશ્વમાં પોતાના રક્તવર્ણ પ્રકાશનો વિસ્તાર કરી રહ્યો હતો અને તેના પરિણામે અંધકારની આશ્રયદાત્રી રંજનીનો નિરુદ્ધમી જનોની સંપત્તિ પ્રમાણે લય થતો

જતો હતો. પ્રાચી દિશા કાંચનવત્ પિંગા થયેલી હતી; જેવી રીતે મૂર્ખજનના ગૃહમાં બુદ્ધિમાન પુરુષની પ્રમાણે લોપ થાય છે, તેવી રીતે સુધાંશુ ચન્દ્રમા હતપ્રભ થયેલો દેખાતો હતો; અનુદ્યોગી અવનીપતિ પ્રમાણે નક્ષત્રો ક્ષીણતાને પામી ચૂક્યા હતા અને વિનયરહિત પુરુષના ગુણો જેવી રીતે શોભી શકતા નથી, તેવી રીતે દીપાવલીની શોભા અશોભારૂપ થઈ ગઈ હતી. અરુણનાં કિરણોની કાંતિ તારાગણોનો આકાશમંડળમાંથી બહિષ્કાર કરતી હતી અને પ્રભાતકાલિક મંદ શીતલ વાયુની લહરી નાનાવિધ પ્રાણીઓનાં શરીરોને સ્પર્શ કરીને તેનામાં એક પ્રકારના ઉત્સાહ તથા આનન્દને પ્રેરતી હતી. નદી તથા સ્રોતોના જળમાં અરુણનાં રક્તવર્ણ કિરણોનો પાત થતાં બળે તે શોણિતસરિતાઓ અથવા શોણિતસ્રોતો જ હોયની ! એવો જ જોનારને ભાસ થયા કરતો હતો. ધીમે ધીમે પુરુહૂતની દિગ્ગનાએ દીપ્તકાન્તિ રવિનારાયણને જન્મ આપ્યો અને રવિનારાયણનો જ્યોત્સ્ના ઉદય થતાંની સાથે જ અરુણ અદૃશ્ય થઈ ગયો. હવે સર્વત્ર સૂર્યનારાયણનાં શુભ્ર કિરણોનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો અને તે સાથે સૃષ્ટિદેવીએ ધવલતાને ધારણ કરી લીધી. સૂર્યદેવના તીવ્ર પ્રકાશનો અધિકાર વ્યાપતાં પર્વતોની ગહન કંદરાઓમાં જે અસ્પર્શસ્વ અંધકાર અવશિષ્ટ રહ્યો હતો તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો અને તેથી પર્વતકંદરાઓમાં પણ દિનમણિના દિવ્ય પ્રકાશનો વિસ્તાર થતાં ર્યાંની સર્વ વસ્તુઓ પણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે, રૂઠ્ઠાં માણેકલાલે અતિશય કૂરતા તથા નિર્દયતાથી પોતાની દેવી સદૃશ અર્ધાંગના શારદાને ગિરિરાજ અમરુદાયલની જે ગહન મર્તામાં નાખી દીધી હતી, તે મર્તામાં પણ અત્યારે સંપૂર્ણ પ્રકાશનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો.

એ મર્તા અત્યંત વિશાળ હતી અને દિવસના સમયમાં કેટલાક સોકો કારણવશાત્ એ ગર્તાના માર્ગમાં ચાલીને પોતાના ઇચ્છિત સ્થાને જતા હતા; કારણ કે, ગર્તાના માર્ગના બન્ને બાજુનાં મુખો અન્ય રાજમાર્ગો સાથે જોડ મળતાં હતાં; અને તેથી જો એક રાજ-માર્ગમાંથી બીજા રાજમાર્ગમાં જવું હોય, તો સમસ્ત પર્વતની પરિ-ક્રમા અથવા પ્રદક્ષિણા કરીને તે માર્ગમાં જઈ મળવા કરતાં એ ગર્તાના માર્ગમાં ચાલીને અદ્ય આયાસથી અને અદ્ય સમયમાં તે રાજમાર્ગમાં પહોંચી શકાતું હતું. છતાં પણ એટલું તો અહીં અવસ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જે પુરુષો ધૈર્યશીલ તથા નિર્ભીક હોય. તેઓ જ એ ગર્તાના માર્ગમાં ચાલી શકતા હતા; કોમળ તથા બીરુ મનુષ્યોથી એ ગર્તામાં પ્રવેશ કરી શકાતો નહોતો અને તેનું કારણ એ હતું કે, એ ગર્તામાં સિંહ તથા વ્યાધ આદિ અનેક હિંસ્ર પશુ-ઓનો નિવાસ છે, એવી બહુધા સર્વ જનોની દૃઢ માન્યતા હતી અને તેમની તે માન્યતા સત્ય પણ હતી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં અત્યારે એ ગર્તાના માર્ગમાં યજ્ઞને બારથી પંદર મનુષ્યોનો એક સમુદાય એક દિશામાંથી આવતો અને બીજી દિશાપ્રતિ પ્રયાણ કરતો જોવામાં આવતો હતો. ત્યારે એ સમુદાયમાંના સોકો કોણ હોવા જોઈએ વાર ? તેમનાં રંગરૂપ તથા તેમનાં બાહ્ય ઉપકરણોના વર્ણનથી વાંચકો, તેઓ કોણ હોવા જોઈએ અને કોણ નહિ, એની યથાર્થ કલ્પના કરી શકશે.

એ સમુદાયના સર્વ પુરુષોનાં શરીરો કાળા રંગનાં હતાં અને તેમનાં નેત્રોમાં એક પ્રકારનો વિલક્ષણ ચમકાટ દષ્ટિગોચર થયો હતો. તેમનામાંના સાત કે આઠ તો તરુણો હતા અને તેમનાં મુખમંડળો શ્વેતવર્ણ હોવાથી તેઓ વીસ વીસ વર્ષથી પણ ન્યૂન વયના હોવા જોઈએ, એવું તત્કાળ અનુમાન કરી શકાતું હતું. બીજા સાત

પુરુષોમાંના ચાર પાંચ પ્રૌઢ વયના હતા અને બે ત્રણ વૃદ્ધ હતા. પ્રૌઢ વયના માત્ર એક પુરુષ વિના અન્ય સર્વ જનોએ પોતાનાં શરીરોને વ્યાધ્યર્થ તથા મૃગ્યર્થથી આચ્છાદિત કરેલાં હતાં, મસ્તકોને ખુણાં જ રાખેલાં હતાં અને પ્રત્યેક પાસે તીરકામઠું અને બર્છી એ પ્રમાણેનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો જોવામાં આવતાં હતાં. પ્રૌઢ વયનો તેમનામાં માત્ર એક જ એવો પુરુષ હતો કે જેનો વેષ અન્ય સર્વજનો કરતાં ભિન્ન તથા આકર્ષક હતો. એ પ્રૌઢ વયના પુરુષે નીચે પાવળમો, ઉપર અંગરખું, તેનાપર નીમાસ્ત્રીન અને મસ્તકપર જરીની કિનારીવાળો કાળા રંગનો ધેરાવદાર ફેટો એ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રો ધાર્યાં હતાં; પમમાં મજબૂત જોડા પહેર્યાં હતાં; કમ્મરે કમરપટામાં એક સુંદર તલ્વાર લટકાવી હતી, બેડમાં એક તમચો રાખ્યો હતો અને ખભે એક ખેનાળી બંદૂક પણ ઉપાડી હતી. તેના શરીરનો રંગ કૃષ્ણ નહિ, પણ શ્યામ હતો, એટલે કે પોતાના અન્ય સાથીઓ કરતાં એ પુરુષ વાને કાંઈક ઊજળો હતો. તેનું શરીર હૃદયુષ્ટ, સુદૃઢ તથા બલિષ્ઠ હતું અને તેની વિશાળ મૂછો તથા હડપચી પાસેથી બે ભાગમાં વિભક્ત થઈને છાતી સુધી લંબાયલી દાઢીથી તેની સૌમ્ય મુખમુદ્રામાં કૂરતાનો આવિર્ભાવ થયેલો દેખાતો હતો. એ ચાળીસથી બેતાળીસ વર્ષના વયના વીરપુરુષને જોતાં જો કોઈના પણ મનમાં તેનો પ્રભાવ પડી નય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. અસ્તુઃ ચાલતો ચાલતો એ લોક-સમુદાય ગર્તાના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યો. એ સ્થળે બેસવા તથા વિશ્રાંતિ લેવામાટેની કેટલીક નૈસર્ગિક અનુકૂળતા હોવાથી સવના અગ્રભાગમાં ચાલતો ઉપર્યુક્ત પ્રભાવશાળી પ્રૌઢ પુરુષ અચાનક ચાલતો અટકી ગયો અને પોતાના અનુયાયીઓને ઉદ્દેશીને ગંભીર મુદ્રા તથા ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:—

“મારા બિલ્લ વીર બાંધવો, આજે યાત્રાળુઓના કાજલાને તમેએ ઠીક તમારા જળમાં ફસાવ્યો; શિકાર એવા મળ્યા કે હજારોનો માલ એક જ લૂટમાં હાથ આવ્યો. હવે છૈયાં છોકરાં સાથે બેચાર મહિના આરામ કરીશું અને જ્યારે પાછી જરૂર પડશે, ત્યારે જ વળી પાછી આ તસ્વારને કોઈની મર્દનપર ધરીશું.”

“યાત્રાળુ લોકો એવા મૂર્ખ છે કે યાત્રા કરવા આવે છે ત્યાં પણ અન્ય લોકોને પોતાના વૈભવનું દર્શન કરાવવામાટે હજારોનો માલ પોતા સાથે કોઇપણ પ્રકારની આવશ્યકતા ન હોવા છતાં પણ લાવે છે.”

વૃદ્ધ બિલ્લે યાત્રાળુઓની મૂર્ખતા વિશે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“એ યાત્રાળુ લોકો આવા મૂર્ખ હોવાથી જ આપણો દાવ શાવે છે અને આવી રીતે વિશેષ પરિશ્રમ વિના જ હજારોની સંપત્તિ આપણા ઘરમાં આવે છે.” એક તરુણ બિલ્લે પોતાના લાભનો પાઠ બણી બતાવ્યો.

“ઘેરથી જહોજલાલીમાં નીકળેલા આંધળાઓ અહીં અધવચમાં લૂટાય છે અને કોડી વમરના કંઝાલ બનીને પાછા ઘર ભેળા થાય છે; એ વાર્તા ધણીકોના જાણવામાં હોવા છતાં પણ નવા નવા શિકારો આપણા જેવા વ્યાધોના હાથમાં સપડાતા જ જાય છે.” તૃતીય તરુણ બિલ્લે કાંઈક આશ્ચર્ય દર્શાવીને એ ઉદ્દગાર કાઢ્યો.

તેમના આ ઉદ્દગારોને સાંભળીને પ્રભાવશાળી પ્રૌઢ પુરુષ ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “એ સર્વ પરમાત્માનો જ પ્રતાપ છે. આ લૂટફાટના વ્યવસાયપર જ આપણા જીવનનો આધાર હોવાથી ઇશ્વર પોતે જ એવા મૂર્ખ જનને તેમના હાથ ઝાલીને અહીં ખેંચી લાવે છે, આપણા હાથે લૂટાવે છે અને પ્રત્યક્ષ નથી આપી શકતો એટલે આવી રીતે અપાવે છે !

‘ ઇશ્વર દયાભંડાર છે, એવો મહા દાતાર છે,
ચિન્તા જમતના સર્વ જીવોની હૃદય ધરનાર છે;
જન ધર્મ આચરનાર કે પાપો સદા કરનાર છે,
પણ અન્ન આપીને ક્ષુધા તે સર્વની હરનાર છે.
કણ કાઢિને મણ હાથિને તે નિત્ય નિયમે આપતો,
ભૂખ્યાં ઉઠાડે પણ કદી ભૂખ્યાં નથી સૂવાડતો ! ’

“ ખરેખર ઇશ્વરની દયાથી જ આપણે જીવીએ છીએ ! ” સર્વ
ભિક્ષોએ ઇશ્વરની દયાળુતાનો કૃતગતાપૂર્વક ઘોષ કર્યો.

સર્વના અધિકારી સમાન દેખાતો તે પ્રૌઢ પુરુષ હવે ત્યાં
પડેલી એક વિશાળ શિલાપર બેઠો અને ત્યારપછી કહેવા લાગ્યો કે:-
“ બાંધવો, અઝ કાલે નિશાના આરંભમાં જ લૂટ કર્યા પછી દાંતા
દરબારની સીમામાંથી બહાર નીકળી જવામાટે આપણે આખી રાતનો
અખંડ પ્રવાસ કર્યો છે અને એક પળમાત્રને માટે પણ ક્યાંય વિ-
શ્રાંતિ લેવામાટે રોકાયા નથી, એ તો તમે જાણો જ છો. અત્યારે
હવે દાંતા દરબારના રાજ્યની સીમાને ઉલ્લંઘિને આપણે અન્ય રા-
જ્યની સીમામાં અને આપણા આ વિશ્રાંતિસ્થાનમાં નિર્વિઘ્ન આવી
પહોંચ્યા છીએ, તો હવે લૂટમાં મળેલા માલને સિરપરથી ઉતારો અને
દીમણ તથા જળપાન કરી અહીં વિશ્રાંતિ લ્યો. અહીં આપણે સર્વથા
નિર્ભય છીએ એટલે નમતે પહોરે અહીંથી નીરાંતે પ્રયાણ કરીશું. ”

“ જેવી સરદારની આજ્ઞા. ” એમ કહીને સર્વ ભિક્ષોએ લૂટની
જે જે વસ્તુઓ ઉપાડી હતી તે સર્વ વસ્તુઓનો તે પ્રૌઢ પુરુષ જે
શિલાપર બેઠો હતો તે શિલા પાસે ઢગલો કરી દીધો અને ત્યાર પછી
તેમનામાંના બે મનુષ્યો ચાર પાંચ મથકોને લઈને ત્યાંથી નિકટમાં
આવેલા એક ગ્રામ પાર્વતીય નિર્જરપર પાણી ભરવાને ચાલતા થયા.

તેઓ જે સ્થાનમાં જવાના હતા તે સ્થાનના માર્ગમાં પર્વતપરનાં વૃક્ષોમાંથી ખરતાં સૂકાં તથા લીલાં પાંદડાંનો એક એટલો મોટો રાશિ થયેલો હતો કે તે પરથી ચાલીને જતાં તે પર્ણરાશિમાં પમ ઉડા ઉતરી જતા હતા અને શુષ્ક પર્ણોના ખખડાટ પણ થતો હતો. તેઓ પચાસેક કદમ ચાલ્યા હશે એવામાં એક ચમત્કારિક ઘટના બની. તે બેમાંના આગળ ચાલનારા બિલ્લને જાણે તેના પગને કોઈ સર્પના શરીરનો સ્પર્શ થયો હોયની ! તેવો બાસ થયો; કારણ કે, જે વસ્તુનો તેના ચરણને સ્પર્શ થયો હતો તે વસ્તુ સર્પના ચર્મ સમાન કોમળ અને સુંવાળી હતી. સર્પની શંકાથી પાંદડાંને ખસેડીને તેણે જેવા માંડ્યું એટલે કોઈ એક કોમળાંગી સુંદરી સ્ત્રીનો કોમળ હસ્ત તેના જેવામાં આવ્યો. તે હસ્ત સ્ત્રીનો હતો એ તત્કાળ તેના જાણવામાં આવી ગયું અને તેનું કારણ એ હતું કે તે હસ્ત હીરકકંઠ્ય તથા બંમડીઓ આદિ સ્ત્રીના અલંકારોથી મંડિત હતો. કાંઠાની વૃદ્ધિ થવાથી આ વાર્તા પોતાના સાથીને જાણાવીને તેણે આસપાસનાં વધારે પાંદડાં ખસેડી નાખ્યાં તો ત્યાં પડેલી એક અલંકારમંડિતા અને અત્યંત લાવણ્યમયી લલનાનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર તેમને દષ્ટિગોચર થયું. આ દૃશ્યને જોતાં જ તેઓ પાણી લાવવામાટે આગળ વધવાને બદલે પાછા હટ્યા અને પોતાના અગ્રણી સમક્ષ આવીને કહેવા લાગ્યા કે : “ મહાશય, આ પાંદડાંના રાશિમાં એક અનુપમ સુંદરી અને અલંકારમંડિતા સ્ત્રીનું શય પડેલું છે. અમે ધારીએ છીએ કે એ સ્ત્રી વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમ આગળથી સ્વાભાવિક આ ગર્ભમાં પડેલી હોવી જોઈએ; કારણ કે, નહિ તો તેના શરીરપર આટલા બધા અલંકારો હોય નહિ. ધ્રુવરે આ પણ એક અચિંત્ય લાભ આપણને મેળવી આપ્યો છે. ”

સરદાર થોડીક વાર વિચારમાં પડી ગયો અને ત્યાર પછી તેણે આજ્ઞા આપી કે: “ચાર મનુષ્યો જાઓ અને તે બાઈના નિશ્ચેષ્ટ શરીરને અહીં લાવો. જે તેના શરીરમાં જીવ હશે, તો આપણે સાર-વાર કરીને તેને બચાવીશું અને નહિ તો તેના મૃત શરીરને અગ્નિ-સંસ્કાર કરીને મનુષ્ય તરીકેના આપણા કર્તવ્યને પાળી બતાવીશું.”

“જેવી આજ્ઞા.” એ જે શબ્દો ઉચ્ચારીને ચાર તરુણ બિલ્લો ત્યાંથી રવાના થયા અને થોડી વારમાં જ તે સ્ત્રીને ઉપાડીને પાછા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સરદાર પોતે શિલાપર્ય ઠી ગયો અને તે શિલાપર એક વ્યાઘ્રચર્મ પાથરીને તેપર તે અચેષ્ટ અબળાને સૂવા-ડવામાં આવી. સરદારે જે એક વૃદ્ધ બિલ્લ હતો તેને કહ્યું કે: “ઠાઠા, તમે નાડીપરીક્ષામાં કુશળ છો તો આ બાઈની નાડીની પરીક્ષા કરીને નિશ્ચયપૂર્વક જણાવો કે એ જીવતી છે કે એના પ્રાણ શરીર-માંથી પ્રયાણ કરી ગયા છે?”

તે વૃદ્ધ બિલ્લે તે અબળાની સર્વ નાડીઓની પરીક્ષા કરીને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે: “સરદાર, આ સ્ત્રી જીવતી હોય એમ જણાય છે; કારણકે, એનું શરીર ઉષ્ણ છે, નાડી અને હૃદયની ગતિ અખંડ છે તથા મંદ શ્વાસ પણ ચાલ્યા કરે છે. માત્ર શરીર એક બે ઠંડાણે છોલાયું છે અને બહુ ઊંચાણપરથી પડતાં મૂર્ચ્છા આવી ગઈ છે. યોગ્ય ઉપચાર કરાશે, તો આ બાઈ થોડી વારમાં જ શુદ્ધિમાં આવી જશે. આ પાંદડાંના રાશિમાં આવી પડવાથી જ આ સ્ત્રી બચી શકી છે; જે કોઈ પાપાણુરાશિપર પછડાઈ હોત, તો તો ક્યારનાય એના રામ રમી ગયા હોત! પરંતુ રામ રાખે તેને કાણ ચાખે વાઝ?”

“ચિન્તા નહિ; સત્વર પાણી લાવો અને આ બાઈનાં નેત્ર તથા મુખપર છાંટો એટલે એ શુદ્ધિમાં આવશે. જે ઇશ્વરની કૃપા હશે

અને એનું આયુષ્ય અવશિષ્ટ હશે, તો એ અવશ્ય બચી જશે અને આપણને એક જીવને બચાવવાનું પુણ્ય મળશે. ” પ્રૌઢ નેતાએ તેના ઉપચારમાટેની આજ્ઞા આપી દીધી.

ચાર મનુષ્યો દોડ્યા અને અલ્પ અવકાશમાં જ પાર્વતીય ઝર-ણાનું સુશીતલ જંગ લઈ આવ્યા. તે નિશ્ચેષ્ટ કિંવા મૂર્ચ્છિત અબળા-નાં નેત્રો તથા મુખમંડળપર શીતલ જળનું સિંચન થતાંની સાથે જ તેના અવયવોમાં ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થતો દેખાયો. ચૈતન્યનો આ-વિર્ભાવ થતાં તેના મુખમાંથી આ પ્રમાણેના શબ્દો નીકળતા સંમળાયાઃ “પ્રાણુનાથ, તમે આટલી બધી કૂરતા શામાટે દર્શાવી ? પોતાના જ હસ્તથી મને આ અમૃતદાયલની એક ગહન ગર્તામાં શા અપરાધથી ગબડાવી ? ” આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પછી અચાનક તેનાં નેત્રો ઉઘડી મયાં અને આસમન્તાત વિલક્ષણ દૃશ્યને જોઈને હૃદયમાં એક પ્રકારનો ભ્રમ થવાથી તે પોતાના હૃદયને અને ત્યાર પછી પોતા સમક્ષ ઉભેલા દૃશ્યનેતાને ઉદ્દેશીને પૂછવા લાગી કેઃ “શું હજી હું જીવું છું ? હું-પણ હું આ સ્થાનમાં ક્યાંથી આવી ? અને તમે સર્વ કોણ છો ? શું તમેાએ મને બચાવી ? ”

“અમેા બિલ્લ લુટારા છીએ અને આ જંગલ તથા પાર્વતીય પ્રદેશના રાજા છીએ. ધનાઢ્ય પ્રવાસીએા તથા લક્ષ્મીપુત્ર વ્યાપારી-એાને લૂટવા અને જેએા સામા થાય તેમનાં મળાંપર તસ્વાર ચલાવવી એ અમારો ધંધો છે. અમારા પંજામાં સપડાયલો શિકાર કદાપિ છટકી શકતો નથી; અમારા બચસાયનો પ્રવાહ કોઈ પણ કારણથી અટકી શકતો નથી. ” લુટારા સરદારે તે અબળાને પોતાનો અને પોતાના બચસાયનો પરિચય કરાવ્યો.

તે અનાથા, અસહાયા અને નિરાધાર સુંદરી પોતાને લુટારાના પંજમાં સપડાયલી જોઈને ઝંઝાવાતના ઝપાટાથી કંપતી નિર્બળ વહ્નરી પ્રમાણે કંપવા લાગી અને મનમાં કહેવા લાગી કે: “હે જગદીશ્વર જગદાધાર, તેં મૃત્યુના મુખમાંથી મને બચાવીને આ યમરાજના સહોદરોના પંજમાં શામાટે સપડાવી? હવે મારો તું જ આધાર છે; મારી લજ્જા, પ્રતિષ્ઠા તથા પવિત્રતાનો તું જ રક્ષનાર છે!” એ પછી તે નારી અતિશય મંજુલ તથા નમ્ર વાણીથી તે હુંટાકનેતાને સંમોધીને કહેવા લાગી કે: “બાઈ, તમે લુટારા છો તો હ્યો આ મારા શરીરપરના આ મૂલ્યવાન અલંકારોને ઉતારી હ્યો અને છુટ્ટા હોય તો મને મારી નાખો; પરંતુ મારા દેહને સ્પર્શ કરશો નહિ; મારા પાતિવ્રતરૂપ એક જ અમૂલ્ય તથા દુષ્પ્રાપ્ય રત્નને હરશો નહિ.”

તે અબળાનાં આ વચનોના શ્રવણથી લુટારા સરદારના મુખ-મંડળમાં વિષાદની એક પ્રકારની ગંભીર છાયાનો વિસ્તાર થઈ ગયો અને તે અત્યંત ગંભીર સ્વરથી તે નિરાધાર નારીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે: “બાઈ, અમે લુટારા છીએ, પરંતુ નીચ નથી; અમારાં શરીર કાળાં છે, પરંતુ અમારાં હૃદય કાળાં નથી; અમારાં વસ્ત્ર કાળાં છે, પરંતુ અમારાં કર્મ કાળાં નથી. બ્રાહ્મણ, સાધુ અને નિરાધાર રૂપવતી નવયૌવના નારીને જોઈને અમે સ્વપ્નમાં પણ વ્યભિચાર ક્રિયા બ્રહ્માચારની આશાને હૃદયમાં ધારતા નથી. બાઈ, તું જરા પણ ન બભરા અને શાંત થા; અમારા સમુદાયમાં તું સર્વ પ્રકારે નિર્ભય છે;

‘ મરી જતાં વ્યભિચારની, દે ન પુદ્ધિ ભગવાન;
પરનારી અમને સદા, ભગિની માત સમાન ! ’ ”

શાર્દૂલરાજ: “મરી જતાં વ્યભિચારી, દે ન બુદ્ધિ ભગવાન:

પરનારી અમને સદા. ભગિની માત્ર સમાન !” ૫૪ ૧૦

લોકોને કોઈ પણ પ્રકારના અપરાધ વિના લૂટી લેનાર અને લોકોની મર્દનપર નિર્દયતાથી ધુરી ચલાવનાર લુટારાઓના એક કૃષ્ણવર્ણ ભિક્ષુ નાયકના મુખમાંથી એક ધર્માત્મા મહાતુભાવના મુખને શોભાવનારા આવા પ્રકારના પવિત્ર ઉદ્ધારો નીકળેલા સાંભળીને તે અબળાના આશ્ચર્યનો અવધિ થયો અને તે લુંટાકનાયકની મુખચર્યાને જોઈને તેનો તેના વચનમાં દૃઢ વિશ્વાસ બંધાતાં તેના મુખમાંથી અચાનક એવો ઉદ્ધાર નીકળી ગયો કે: “ તમે લુટારા નહિ, પણ આ ભૂમિપરના દેવ છો! તમારી આ ધર્મભાવનાની દિવસાતુદિવસ વૃદ્ધિ થાઓ અને પરમાત્મા નિરંતર તમારું કલ્યાણ કરો, એવો આ અબળાનો અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ છે! ”

“ પણ બાપ, તું ક્યા દેશની નિવાસિની છે, આ દેશમાં શા કારણથી આવી છે અને અર્ધુદાચલનો આ મહન મર્તામાં તું પોતે જ પડી કે કોઈ પાપીએ તને મળડાવી છે ? ” લુંટાકનાયકે તે અબળાને ઉદ્દેશીને એક નવીન પ્રશ્ન પૂછ્યો.

એના ઉત્તરમાં સાશુ નયનથી તે અબળા કહેવા લાગી કે: “ બાપ, હું મારા પતિદેવ સાથે આ અર્ધુદાચલના રમણીય પ્રદેશમાં આવી હતી. મહા કાલે મારા પ્રાણેશ મને વસિષ્ઠ ઋષિને આશ્રમ જોવાના નિમિત્તથી એક નિર્જન સ્થાનમાં લઈ આવ્યા અને જ્યારે અમે આ મર્તાના ઉપરિભાગમાં આવી લાગ્યાં, તે વેળાએ એક અસત્ય શંકાને આધીન થઈને તેમણે મને નિર્દયતાથી આ મર્તામાં મળડાવી દીધી. ત્યારપછી શું બન્યું, તેનું મને કાંઈ પણ સ્મરણ નથી. ”

“ તારા પતિએ પોતે જ તારાપર આટલો બધો અમાતુષી અત્યાચાર કર્યો છે, એ જાણીને મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. તારા પતિનો તારા પ્રતિ કોઈ કારણથી ધિક્કાર હતો કે કેમ ? અથવા તારો

કોઈ અક્ષમ્ય અપરાધ તેના જોવામાં આવવાથી તો આ પરિણામ નથી આવ્યું ? ” દસ્યુનાયકે કાંઈક શંકાશીલ થઈને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ જો કે વસ્તુતઃ મારો કોઈ પણ અક્ષમ્ય અપરાધ મારા પતિના જોવા કે જાણવામાં આવ્યો નથી; કારણ કે, સ્વપ્નમાં પણ હું તેવા કોઈ અક્ષમ્ય અપરાધની ભાગિની થઈ નથી; પરંતુ મારા કોઈ હિતશત્રુએ મારા દેવતુલ્ય પતિનાં શ્રવણોમાં સંશયત્રિષ્ણું સિંચન કરવાથી જ મારા પ્રાણપતિએ મારાપર આવા પ્રકારનો અમાનુષી અત્યાચાર કર્યો છે. છતાં પણ આમટે હું તેમને દોષ આપવાને બદલે મારા પોતાના ભાગ્યને જ દોષ આપું છું; કારણ કે, મને આ મારા પૂર્વજન્મના કોઈ અજ્ઞાત પાપનું ફળ મળ્યું છે, એવી જ મારી માન્યતા છે; અર્થાત્ જો તેમ ન હોય, તો મારા પુણ્યક્ષોભ જળ તુલ્ય પતિના હૃદયમાં મારા વિષે આવી ધૂણાકારક કુશંકાનો ઉદય થાય જ નહિ ! ” તે અબળાએ સત્ય વાર્તા જણાવી.

“ બહેન, તારી મુખમુદ્રા અને તારી વાણીમાં વિસ્તરેલી નિર્દોષતાની છટા સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અવશ્ય તું એક પવિત્ર આર્ય અબળા છે, આ પતિત ભારતવર્ષની એક દેવી છે ! ” આમ કહીને તે વીર દસ્યુનાયકે નીચે પ્રમાણેના ઉદ્દગાર કાઢ્યા:-

“ માનું હૃદયથી બાહ્ય, તું નિર્દોષ છે, નિષ્પાપ છે;
જો પાપ કાંઈ હોય તો તારા પતિનું પાપ છે;
ભુંડું થજો તે પાપિનું એવો જ મારો શાપ છે;
કલ્યાણ તારું થાય એ મારા વદનનો જાપ છે;
આ પળ થકી હે બાહ્ય, મારી ધર્મતી તું બહેન છે;
આવી રહે આ ભાષને ત્યાં સર્વ જ્યાં મુખ ચેન છે ! ”

એક દસ્યુદલનાયકના અંતઃકરણની આવી દેવ સદૃશ વિશુદ્ધતાને જોઈને તે અબળા તેની પ્રશંસા કરતી કહેવા લાગી કે : “બ્રાતા, તમારા આ શુદ્ધ બાવ તથા શુદ્ધ વર્તનને જોઈને મારો એવો જ નિશ્ચય થયો છે કે આજઠાલના જે કેટલાક જનો વિશ્વાસઘાતક, ઘોળા દિવસના ઘાડપાડૂ અને રાયતાન હોવા છતાં સાધુના રૂપમાં રજૂ થઈને અન્ય જનોના સંસારસુખનો નાશ કરનારા છે; તેમના કરતાં હજાર દરજ્જે સારા, વિશ્વાસપાત્ર અને પૂજવા યોગ્ય શરીરે ઠાળા પણ અંતરના ઉજળા જંગલમાંના બિલ્લ લુટારા છે ! પણ બાઈ, મારાથી અહીં રહી શકાય તેમ નથી.”

“તો પછી અહીંથી ક્યાં જવાનો તારો વિચાર છે ?” દસ્યુનાયકે પૂછ્યું.

“એક આર્ય અબળા પોતાના પતિના ગૃહ વિના ખીજે ક્યાં જાય વાર ?” તે અબળાએ પ્રશ્નના રૂપમાં ઉત્તર આપ્યું.

“બહેન, કૃપા કરીને આ વિચારને માંડી વાળ; કારણકે, ક્યાંક એવું ન થાય કે નિર્ભયતાને શોષવા જતાં કોઈ નવીન બચનો તું બક્ષ થાય !” દસ્યુનાયકે યોગ્ય ચેતવણી આપી.

“તો પછી મારે શું કરવું અને ક્યાં જવું? શું આ જંગલમાં બટકીને મારે માફ આ દુઃખમય જીવન પૂરું કરવું?” સુંદરીએ એક ગંભીર પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“તારે હવે શું કરવું અને જીવન ક્યાં તથા કેવી રીતે વીતાડવું, એનો નિશ્ચિત નિર્ણય યોગ્ય વિચાર પછી જ કરી શકાશે અને તે વિચારમાટે અવકાશની આવશ્યકતા છે; કારણકે, ઉતાવળથી આંખા પાકી શકતા નથી. અત્યારે તો અમારી સાથે તું અમારા નિવાસસ્થાનમાં ચાલ અને થોડો કાળ ત્યાં શાંતિમાં વીતાડી દે. આ

તારા દીન ધર્મબંધુની પશુકુટી તારા સત્કારમાટે તૈયાર છે; મોટાં શહેરોની ગંદી હવા કરતાં જમલની ચોખ્ખી હવા વધારે આરોગ્ય દેનારી તથા સુખકાર છે. છતાં પણ જો તારી તારા પતિ પાસે જવાની દૃઢ ઇચ્છા હશે, તો તું કહીશ ત્યાં હું તને સંભાળી પહોંચાડીશ; જ્યાં તારા પ્રસ્વેદનો એક બિન્દુ પડશે, ત્યાં મારા રક્તનો પ્રવાહ વહેવડાવીશ; કારણકે, તારા આશીર્વાદથી પણ અમારું કમ્પાણ્ય થઈ જશે, એવી મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે.” દસ્યુનાયકે તે અનાથ અબળાને રોકાઈ જવાનો અતિશય નમ્રતાથી આગ્રહ કર્યો.

હવે તે અબળાથી પણ તેના આગ્રહનો અનાદર કરી ન શકાયો અને તેથી તેણે દસ્યુનાયકના આગ્રહને સ્વીકારીને કહ્યું કે: “જેવી બંધુની ઇચ્છા; પરંતુ આ અનાથા ભગિનીથી બંધુના આ ઉપકારનો બદલો મ્પારે વાળી શકાશે?”

દસ્યુનાયકે કહ્યું કે: “ભગિની, એવા વિચારને તું તારા હૃદયમાં દાદાપિ સ્થાન આપીશ નહિ; કારણકે,

‘વરતણું આ જગતમાંથી પુરા સાથે પુરાઈથી;
બલા સાથે હમેશા વર્તણું પુરી બલાઈથી;
કહેલી બહેન પણ તેની સગી જે બહેન માઈથી;
નવાઈશી બહુ કે બહેનનું જે ચાવ બાઈથી;
બળબો ધર્મ મારો મેં ન એમાં કે નવાઈ છે;
બલો બૂંડો છતાં શાર્દૂલ તારો દીન બાઈ છે!’

સંભાષણના પ્રવાહમાં તે અબળાના જાણવામાં આવી ગયું કે તે દસ્યુનાયકનું નામ શાર્દૂલ હતું. ધર્મબંધુને ધર્મભગિની આશીર્વાદ આપતી બોલી કે:-

“ થળે શાર્દૂલનું કલ્યાણ સંકટ સર્વદા ટળજો;

મળે જો પહેલને તો બાધ આવા વિશ્વમાં મળજો ! ”

“ પરંતુ ભગિની, તેં તો તારૂં નામ અધાપિ જણાવ્યું જ નહિ ? ” દસ્યુપતિ શાર્દૂલરાજે તે અબજાના નામને જણવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

ધર્મભગિનીએ કહ્યું કે: “ આ નશ્વર સ્ત્રીશરીરને કોઈ શારદા નામથી ઓળખે છે. ”

ત્યારે શું એ આપણી નવલકથાની નાયિકા, સમ્યક્ત્રિશારદા જ હતી ? હા, શંકાપિથાયિકાના અંધ ઉપાસક થયેલા માણેકલાલના હસ્તથી અર્બુદાયલની ગહન ગર્તામાં ફેંકાયલી એ માણેકલાલની દૃષ્ટિમાં કલંકિની પરંતુ પરમાત્માની દૃષ્ટિમાં સર્વથા નિષ્કલંક દેવી શારદા જ હતી. માણેકલાલે તો તેનું મરણ નિષ્ફળીને આ સંસાર-માંથી તેના અસ્તિત્વને મટાડી નાખવાના ઉદ્દેશથી જ ગર્તામાં ગળ-ડાવી હતી, પરંતુ પરમાત્માએ પોતે જ ગર્તામાં પર્યુરાશિનું સ્વરૂપ ધારીને તેને બચાવી હતી. વૃદ્ધ બિલ્વના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દો સત્ય જ હતા કે: “ જોને રામ રાખે તેને કોણ રાખે ? ” અસ્તુ: શાર્દૂલરાજે હવે ગર્તામાં અધારણ્ય વિલંબ થતો જોઈને પોતાના સાથી-ઓને ખાનપાનના કાર્યથી સત્વર મુક્ત થવાની અને પ્રયાણમાટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા સંભળાવી અને ત્યારપછી શારદાને પૂછ્યું કે:-

“ ભગિની શારદા, તારી જાતિ કઈ છે વાર ? ”

“ મારો જન્મ ઉચ્ચ વૈશ્ય જાતિમાં થયેલો છે. ” શારદાએ કહ્યું.

“ ત્યારે તારાથી અમારા સ્પર્શવાળું બોજન તો નહિ જ લઈ શકાય; જો બાટી બનાવી લેવાનો તારો વિચાર હોય, તો અમારી પાસે મઉનો કોટ અને ધી આદિ વસ્તુઓ તૈયાર છે. થાળી અને

હોટો પણ કદાચિત્ હશે. આપણે અહીંથી હજી છ સાત ગાઉ પર જવાનું હોવાથી તું થોડું ઘણું પણ ખાઈ લે તો સારું, પછી તો જો તારો વિચાર.” શાર્દૂલરાજે શારદાને બાટી બનાવીને જમી લેવાનો આગ્રહ કર્યો.

મનુષ્ય સુખમાં હોય કે પછી અસુખ દુઃખમાં હોય, છતાં જો તેના હૃદયમાં જીવનની આશા હોય, તો ઉદરને તેનું ભાડું આપ્યા વિના કોઈ પણ પ્રકારે તેનો છૂટકો થઈ શકતો નથી, એ તત્ત્વને શારદા સારી રીતે જાણતી હોવાથી અને અત્યારે તો વળી તેના હૃદય સમક્ષ છ સાત ગાઉ પગે ચાલીને જવાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહેલો હોવાથી દસ્યુનાયક શાર્દૂલરાજના આગ્રહનો તત્કાળ તેણે સ્વીકાર કરી લીધો અને સામગ્રી તૈયાર હોવાથી બાટી બનાવીને તે જમવા બેસી ગયો. જે વેળાએ ધનાઢયતાના પરિણામે નાનાવિધ સ્વાદિષ્ટ ભોજ્ય પદાર્થોની વિપુલતા હોય છે, તે વેળાએ કેટલીક વાર રુચિકર પદાર્થો પણ અરુચિકર થઈ પડે છે; પરંતુ સંકટના સમયમાં જ્યારે ભોજન મળવાની સંભાવના જ નથી હોતી, તે વેળાએ જુન-આરનો ત્રણ દિવસનો ટાઢો અને સૂકો રોટલો પણ અમૂલ્ય સમાન બાસે છે, એ નિયમનો આજે શારદાને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો. આજે તેને જંગલમાં બનાવેલી એકલી બાટી પણ એવી તો સ્વાદિષ્ટ ભાસવા લાગી કે એવા સ્વાદનો મુગ્ધાઈમાં તેના જિહ્વાએ કદાપિ અનુભવ નહિ જ કર્યો હોય ! આ સર્વ સમયનો જ મહિમા છે અને તેથી સમય મહાબળવાન છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તેમાં સંપૂર્ણ તથ્ય સમાયલું છે, એના તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ. અસ્તુ: શારદા જે વેળાએ ભોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ, તે વેળાએ લુટારા પણ નારતો પાણી રીતે ચાલવાનાટે તૈયાર

થઈ ગયા હતા એટલે શારદાએ જમીને હસ્તક્ષાલન તથા જલપાન કરતાંની સાથે જ શારદાને સાથે લઈને તેમણે પ્રવાસનો તત્કાળ આરંભ કરી દીધો. છુટારા તો નિત્ય આવા માર્ગોમાં ચાલવાના કાર્યમાં ટેવાયલા હતા અને તેમના પગોનાં તળિયાં વજ્ર દરતાં પણ કઠિન થઈ ગયાં હતાં એટલે તેમને ચાલતાં વિશેષ પરિશ્રમ ન પડે, એ સ્વાભાવિક હતું; પરંતુ શારદાની સ્થિતિ તેમનાથી સર્વથા વિપરીત તથા ભિન્ન પ્રકારની હતી.

મુંબઈની સડકપર પણ જે શારદા કોઈ વાર એક કે બે ફરલોંઝ ચાલી નહોતી અને ગાડી અથવા મોટરમાં પણ જે કોઈવાર સ્ત્રીપર અથવા સપાટ પહેર્યા વિના ઊઘાડે પગે બેઠી નહોતી, તેને આજે પાપાણુ, કંઠર અને કાંટાથી ભરેલા ત્રાસદાયક તથા ખડખડા અર-પ્પમાર્ગમાં ઊઘાડે પગે ચાલવાનો કષ્ટકારક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો અને તેનું પરિણામ એ થયું કે ગર્તામાંનો માત્ર એકથી દોઢ ગાંઠ જેટલો પંથ કાપતાં તેના સૂકામગ્ન ચરણતલ કાંટાથી વીંધાઈ ગયા અને તેમાંથી રક્તની ધારાનું વહન થવા લાગ્યું; તેનાં વસ્ત્રો કંટક-વૃક્ષોમાં ભરાઈને અનેક સ્થળે ચીરાઈ ગયાં અને તેથી ‘જે મારાં વસ્ત્રો સર્વથા ફાટી જશે, તો કદાચિત્ વસ્ત્રના અભાવે મારે અહીંજ ક્યાંક અટકીને બેસી રહેવું પડશે!’ એવી તેના મનમાં બીતિ થવા લાગી. એક બે વાર બાવળનાં વૃક્ષોનો તેના કપોલભાગમાં સખ્ત ધસારો લાગવાથી તેના ગુલાબી ખાલ પણ સોહી નીકળવાથી લાત્ર થઈ ગયા હતા. પોતાની આવી દુર્દશાને જોઈને શારદાને વારંવાર પુણ્ય-શ્લોક નાળવડે અરપ્પમાં ત્યજવલી અને અનિવાર્ય સંકટમાં આવી પડેલી દેવી હમયંતીની દુઃખદ અવસ્થાનું સ્મરણ થવા કરતું હતું. પરંતુ આવી દુર્દશામાં પણ “ નાળવડે ત્યજવલી હોવા છતાં પણ

પતિમાં અવિચલ ભક્તિ રાખવાથી અને ધૈર્યથી દુઃખોને સહન કરવાથી સહનશીલતાના પરિણામે અંતે ઇશ્વરે કૃપાંતીતો નળ સાથે સંયોગ કરાવી આપ્યો હતો અને તે દૃષ્ટીને અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ હતી; તે જ પ્રમાણે જો હું પણ અત્યારે દુઃખને ધૈર્યની સહન કરીશ અને મારા પતિમાં અવિચલ ભક્તિ રાખીશ, તો કોઈ દિવસ પણ ઇશ્વરના હૃદયમાં દયા આવશે અને તે પરમદયાધન પરમાત્મા મારા પતિ તથા મારા પુત્ર સાથે મારો સંયોગ કરાવશે ! ” આ પ્રમાણેની આશાને અંતઃકરણમાં ધારણ કરીને તે શાંતિથી લુટારાદલની પાછળ પાછળ પડતી આખરતી ચાલી જતી હતી. લગભગ મધ્યાહ્ન સમયે તેઓ ગર્તાના માર્ગને સમાપ્ત કરીને અરણ્યના ખુલ્લા પ્રદેશમાં આવી લાગ્યાં. એ સ્થાનમાં આવીને શાર્દૂલરાજ જોયું તો શારદાનાં ચરણોમાં હવે વધારે ચાલવાની શક્તિ હોય એમ તેના જોવામાં ન આવ્યું. શારદાના સહભાગ્યે એ વેળાયે જ ત્યાં પાસે આવેલા કોઈ ગામડામાંના એ ઘોડા અરણ્યમાં ચરતા હતા તેમના પર શાર્દૂલરાજની દૃષ્ટિ પડી અને તત્કાળ તેણે પોતાના સાથીઓને આગ્રહ કરી દીધી કે : “ એ પાંચને ઘોડાને તેમના પગમાંનાં ડામણ છોડી નાખીને અહીં લાઇ આવો અને તેમના પર આપણા દૂસા નાખી દો. ” તત્કાળ ઘોડાને બિલ્લો જઇને પકડી લાવ્યા અને તેમની પીઠ પર દૂસા નાખીને સવારીમાટે તેમને તૈયાર કરવામાં આવ્યા. એક ઘોડા પર શારદાને બેસાડીને બીજા ઘોડા પર શાર્દૂલરાજ પોતે બેઠો અને ત્યાર પછી તેણે પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે : “ અમે આગળ ચાલીએ છીએ અને તમે સંભાળથી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો; માર્ગમાં ક્યાંય પણ રોકાશો નહિ અને વખતસર આપણા સ્થાનમાં આવી આ ઘોડાને પાછા એમના સ્થાનમાં પહોંચાડી દેજો. ” સહભાગ્યવશાત ઘોડા સારા

ચાલનાર અને સાથે ગરીબ હોવાથી રવાણથી ચાલવા લાગ્યા અને જે કલાકમાં છ ગાઉનો પંથ કાપીને તેમણે શારદા તથા શાર્દૂલરાજને તેમના સ્થાનમાં નિર્વિઘ્ન પહોંચાડી દીધાં. જે કે ઘોડાપર બેસતાં પણ શારદાને કષ્ટ તો ભોગવવું જ પડ્યું હતું, પરંતુ ચાલવાના કષ્ટ સાથે સરખાવતાં એ કષ્ટ બહુ જ સ્વસ્થ હતું. શારદા અંતે બિલ્લ દસ્યુઓના નિવાસસ્થાનમાં આવી પડી અને ત્યાં શાર્દૂલરાજની આગ્રાથી બિલ્લ ભાભિનીઓએ શારદાનો યોગ્ય સત્કાર કરીને તેનાં કપોલ તથા ચરણોમાં કંટકોના યોગે પડેલાં ક્ષતોને રૂઝવવામાટેના યોગ્ય ઉપચારો કરવા માંડ્યા. ત્યારે શું લુટારાના નિવાસસ્થાનમાં શારદા સર્વથા નિર્ભય હતી ? એ આપણે આગળ જતાં જોઈશું; કારણ કે, અત્યારે આપણે મુંબઈમાં માણેકલાલ, ભાગીરથી તથા ગુલાબની જે જે ચેષ્ટાઓ ચાલી રહી છે તેમનું અવલોકન કરવાનું છે.

પ્રકરણ ૨ જી

લખનો પ્રસ્તાવ

ગત પ્રકરણમાં વર્ણુવાયેલી ઘટનાને એક માસ કરતાં પણ કાંઈક વિશેષ કાળ વીતી ગયો હતો. દ્વિતીય ખણડના અંતિમ પ્રકરણના અંતમાં એ તો જણાવેલું જ છે કે, શારદાના મરણની વાર્તા જ્યારે ભાગીરથી તથા ગુલાબના સાંભળવામાં આવી એટલે તેમના આનન્દનો અવધિ થયો હતો. માત્ર કપિજલા રતનબાઈ અને ઈન્દુ શોક-સાગરમાં ડૂબી ગયાં હતાં. આ શોકહારક સમાચાર તારદારા જાણવામાં આવતાં કાશીનિવાસિની સુભદ્રા ત્રણ ચાર દિવસમાં મુંબઈમાં

આવી પહોંચી હતી અને તેણે પોતાની દેવી તુલ્ય પુત્રી શારદામાટે જે અનુકંપાયુક્ત વિલાપ કર્યો હતો, તે ખરેખર અત્યંત મર્મભેદક તથા હૃદયવેષક હતો. સુભદ્રાના આવવાથી ઈન્દુ કાંઈક શાંત થયો હતો. સુભદ્રા પંદરેક દિવસ મુજબમાં રહી શારદાની સર્વ યોગ્ય ઉત્તરક્રિયા કરાવીને ઇન્દુને સાથે લઈ પાછી કાશી ચાલી ગઈ હતી. હવે ભાગીરથી તથા ગુલાબમાટે મેદાન ખાલી થઈ ગયું હતું અને મળેલા અલબ્ય અવસરનો યોગ્ય લાભ લેવાનો હવે તે પિશાચિકા માતા તથા પુત્રીએ લેશમાત્ર પણ વિલંબ કર્યા વિના આરંભ કરી દીધો હતો.

સુભદ્રા ઇન્દુને લઈને બીજી વાર કાશીપ્રયાણ કરી ગઈ એટલે પછી ભાગીરથીએ ધીમે ધીમે માણેકલાલના હૃદયમાં તથા ગૃહમાં પોતાના અધિકારનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો હતો. એક એક અથવા બીજા દિવસને અંતરે કોઈ પણ એક નિમિત્ત કાઢીને નોકર ચાકરોના મનમાં શંકા ન આવે તેવી રીતે માણેકલાલના બંગલામાં તે રાતવાસો પણ કરતી હતી અને માણેકલાલના હૃદયમાં પોતાની સત્તા તથા પોતાના પ્રભાવને વિસ્તારતી જતી હતી. આમ હોવા છતાં પણ ગુલાબ અને માણેકલાલનું એકાંતમાં સંમેલન ન થઈ શકે, એમાટેનો તેણે કઠિન પ્રયત્ન કરી રાખ્યો હતો. છેલ્લા ચાર દિવસથી બંકના કોઈ અગત્યના કાર્યમાટે માણેકલાલ સૂરત તથા વડોદરા અને અમદાવાદના પ્રવાસે ગયો હતો અને તેની અનુપરિચિતિમાં, શારદાના સર્વસાધાનજી જોનાની માન્યતા પ્રમાણેના સ્વર્ગવાસ પછી, ભાગીરથી ગુલાબને પ્રથમ વાર જ માણેકલાલના બંગલામાં લઈ આવી હતી અને બંગલાની સંભાળ તથા વ્યવસ્થાના નિમિત્તથી ત્યાં જ નિવાસ કરીને રહી હતી. આજે બપોરે જમ્યા પછી ભાગીરથી સૂરતથી

આવેલાં કોઈ સંબંધીઓને મળવામાટે માણેકલાલની મોટરમાં બેસીને બહાર મુકાઈ હતી અને તેથી બંગલામાં ગુલાબ અને રસોઈ કરનારી વિધવા બ્રાહ્મણી પાર્વતી વિના તૃતીય કોઈ પણ સ્ત્રી હતી નહિ. પાર્વતી નીચેના ભાગમાં પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન હતી; કારણ કે, ચાર વાગવા આવ્યા હતા અને પાંચ વાગતાંમાં તેને રાંધવાના કાર્યનો આરંભ કરવો પડતો હતો; એટલે ગુલાબ એકલી જ ઉપરના શારદાના ઓરડામાં પુસ્તકના વાંચનમાં પોતાનો સમય વીતાડતી બેઠી હતી. પુસ્તકમાંની ઉપદેશાત્મક કથાઓનો કંટાળો આવવાથી તેણે સિતારને પોતાના હાથમાં લીધો અને તેના તારોને મેળવી તે તારોના સ્વર સાથે પોતાના કોમળ તથા મધુર કંઠસ્વરનું સંમેલન કરીને નાટકમાં સાંભળેલું શૃંગારરસાત્મક એક સંગીત તે ગાવા લાગી. તે સંગીત અથવા ગાયન આ પ્રમાણે હતું:—

સંગીત

“ હાય મુખ આવી જવાની, કીધી અને તો દીવાની,

હાય હાય કીધી અને તો દીવાની.

લજ્જા લુટાવી ને રંગે રંગાવી અને જંગાવી છે હોળી;

હાતી મદમાતી જોબનિયે ફૂસાતી આ અંગે સમાતી ન ચોળી—હાય.

રસિયો કે આવીને રસમાં ડુબાવીને ઝીલે ઝીલાવે નવેલી;

રંગે રંગાવીને જવાળા શમાવી દે, પ્રેમે કરી પ્રેમકેલી ”—હાય.

ગુલાબ જે વેળાએ આ શૃંગારસંગીતના આલાપમાં તદ્દલીન થયેલી હતી તે જ વેળાએ બાગીચમાં આવી પહોંચી હતી; પરંતુ તેનું રસધેલી ગુલાબને લેશમાત્ર પણ ભાન હતું નહિ. બંગલાના કોમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ મોટરડ્રાઇવરે મોટરનું લુગંગું પણ વગાડ્યું હતું અને મોટરનો ધ્વનિ પણ ગુલાબનાં શ્રવણોમાં

આવીને અથડાયો હતો, પરંતુ પેડરેડપર તો એવી અનેક મોટરો જતી આવતી હોવાથી એ મોટરમાં ભાગીરથી જ આવી હશે, એવી શંકા લાવવાનું ગુલાબને કાંઈ પણ પ્રયોજન હતું નહિ. ભાગીરથી ઉપરના ઓરડાના દ્વાર પાસે આવી તે વેળાએ ગુલાબ પોતાના ગાનમાં નિમગ્ન હતી એટલે ભાગીરથીએ ત્યાં જ થોભી જમને તેના શૃંગાર-સંગીતનું સંપૂર્ણ શ્રવણ કર્યું અને જ્યારે તેનું સંગીત સમાપ્ત થયું ત્યારે ઓરડામાં અચાનક પ્રવેશ કરીને તેણે ગુલાબને હસિત મુદ્રાથી પ્રશ્ન કર્યો કે:—

“ કેમ મારી ગુલાબ, શું થાય છે ? ”

માતા અને પુત્રીની પરસ્પર મર્યાદાનો દીર્ઘકાળથી ભંગ થઇ ગયેલો હોવાથી ગુલાબે કાંઈ પણ પ્રકારના સંકેત વિના તે ક્ષણે જ ઉત્તર આપ્યું કે: “ એક ચાત્યૌવના તરુણી વિરહજ્વાળાની શાંતિ-માટે શૃંગારસંગીત ગાય છે; કારણ કે, શૃંગારરસના જ્ઞાનથી વિરહની જ્વાળા શાંત થઇ જાય છે. ”

“ શૃંગારરસનું જ્ઞાન ? ” ભાગીરથીએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“ હા, દવિકુલબૃણ કાલિદાસે ‘ શૃંગારતિલક ’ ના પ્રારંભમાં સુંદરીના શરીરને કેવી ઉત્તમ ઉપમા આપી છે, તે જરા સાંભળ:—” એમ દહીને ગુલાબે ‘ શૃંગારતિલક ’ ના પ્રથમ શ્લોકના કાંઈ એક ગુર્જર દવિએ કરેલા ગુર્જર અનુવાદનો નીચે પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો:—

“ મૃણાલ બાહુ કમળ વદન ને યૌવનલીલા વારી છે;
નેત્ર માછલાં, ચક્રવાક પક્ષી આ બે સ્તન ભારી છે;
કેશજલ શૈવાલ, ઉતરવા નિઃસરણી કટિ સારી છે;
અર્નગ દીપક હાવભાવની તરંગમાલા ધારી છે;
મદનાનલથી દાઝેલાના અવમાહનમાટે એવું;

હાથું વિધિએ યુવતિશરીરસરોવર સુંદર -આ કેવું!”

“ ઉપમાલંકારનો તો અહીં ખરેખર અવધિ જ થાય છે ! ”

લાગીરથીએ સ્વાભાવાનુકૂલ ઉદ્દગાર કાઢ્યો.

“ પરંતુ જેવી રીતે અરણ્યમાંનાં સુંદર સરોવરો તેમના ઉચિત ઉપયોગ વિના અવાવડ થઇને બમડી બન્ય છે, તેવી જ ગતિ પતિ વિના કાન્તાકાયાસરોવરની પણ થાય છે. ” ગુલાબે માર્મિકતાથી પોતાની સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું.

“ અરણ્યમાંના સરોવરનું જળ પણ જે મિષ્ટ તથા મધુર હશે, તો તેમાંના જળનું પાન કરવામાટે પણ કોઇ તૃપાતુર પ્રવાસી અવશ્ય ત્યાં આવી ચડશે. ” લાગીરથીએ પણ માર્મિકતાથી જ ઉત્તર આપ્યું.

“ પરંતુ ત્યાં સૂક્ષ્મમાં તો કદાચિત્ સરોવરોનું તે મધુર જળ શ્રીષ્ઠતા પ્રખર તાપથી સૂકાઇ જશે અને કાં તો તેમાં જંતુઓનો સંચાર થવાથી તે જલ અન્ય કોઇની તૃપાના નિવારણમાટે સર્વથા અયોગ્ય થઇ જશે. ” ગુલાબે વળી પણ માર્મિકતાથી પોતાની મદનાતુર અવસ્થાની સૂક્ષ્મ વેદનાનું માર્મિક વર્ણન કરી સંબળાવ્યું.

જમાનાની ખાધેલી અને સંપૂર્ણ અનુભવિની લાગીરથી પોતાની પુત્રીની મદનાતુરતાના રહસ્યને સારી રીતે જાણી ગઇ અને તેથી માર્મિકતાને ત્યાગી સ્પષ્ટતાપર આવીને તે ગુલાબને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી કે: “ ગુલાબ, હવે આ ચિન્તાને ત્યાગી દે; કારણ કે, જંગમારથી સુખમાં આવ્યા પછી જેટલો કાળ તારે કૌમારમાં ગાળવો પડ્યો છે, તેના કરતાં ચતુર્થાંશ કાળ પણ હવે પછી તારે કુમારિકાની દશામાં ગાળવો નહિ પડે. તને સુખિની કરવાના પ્રયત્નનો આજેજ હું આરંભ કરવાની છું; કારણ કે, આજે

રાતે નવ વાગ્યા સૂધીમાં માણેકલાલ આવી જશે અને આજે જ માણેકલાલ સાથે તારા લગ્નની વાર્તા નિશ્ચિત થશે. ”

“ માણેકલાલ તારા એ પ્રસ્તાવને સ્વીકારશે અને આપણી એ આશા સફળ થશે ? ” ગુલાબે કાંઈક શંકાશીલ થઈને પૂછ્યું.

“ ગુલાબ, માણેકલાલ જ્યારે કરાચી ગયો હતો અને તારા પત્રનું તેણે ત્યાંથી પ્રત્યુત્તર લખ્યું હતું, તે વેળાએ મેં તને જે શબ્દો કહ્યા હતા તેમનું તને સ્મરણ છે ખરું કે ? જે સ્મરણ ન હોય, તો અત્યારે તે જ શબ્દોનો હું પુનરુચ્ચાર કરું છું તે સાંભળ. મારા તે શબ્દો આ પ્રમાણે હતા:—” આ પ્રમાણે કહીને ભાગીરથી દીર્ઘકાળ પૂર્વે ઉચ્ચારેલા પોતાના શબ્દોને પુનઃ ઉચ્ચારતી બોલી કે: “ મારી આંખની કીકી ગુલાબ ! તારું મન માણેકલાલમાં આસક્ત થયું છે અને તારું હૈમાર તેના સ્પર્શથી નષ્ટ થયું છે, તો હવે તારો લગ્નસંબંધ એની સાથે જ કોઈ પણ ઉપાયે કરી આપવો તેમજ તારા સોમ્યના સાલને પણ કાઢી નાખવું, એ મારું એક માતા તરીકેનું સર્વથી પ્રથમ અને પ્રમુખ કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્યનું પાલન હવે તારી માતા ભાગીરથીના હસ્તે કેવા પ્રકારે થાય છે, એ તું અલ્પ કાળાવધિમાં જ જોઈ શકીશ. હું તને અત્યારથી જ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવું છું કે, તારે પોતાને માણેકલાલની વિવાહિતા પત્નીજ માનવી અને દૃઢ ભાવના એજ રાખવી કે, માણેકલાલ તારો અને મારો ઉભયનો આજથી દાસાનુદાસ છે, ગુલાબ છે ! હવે આ ગૃહની સત્ય સ્વામિની શારદા નહિ, પણ ગુલાબ છે અને શારદા અહીં અલ્પ સમયની મેહમાન છે ! માણેકલાલને શિરચ્છત્ર બનાવવાની તારી આશા જે હું પૂર્ણ ન કરું, તો મારું ભાગીરથી નામ નિરર્થક છે; એટલું જ નહિ, પણ આ જીવન પણ બ્યર્થ છે, એમ જ તારે ધારવું. શાન

રદા કદાચિત્ અહીં આવશે, પણ થોડા વખતને માટે અને ગુલાબ અહીંથી દૂર થશે, તે પણ થોડા વખતને માટે ! ” *

“ હા, તારા એ શબ્દો અક્ષરશઃ મારા સ્મરણમાં છે. ” ગુલાબે મંબીરત થી કહ્યું.

“ અને મારા તે શબ્દો આજે અક્ષરશઃ સત્ય સિદ્ધ થયેલા તારા જોવામાં નથી આવતા કે શું ? ક્યાં છે આજે શારદા અને શારદાનું આ ગૃહમાંનું સાત્રાજ્ય ? મારા છાત્રપત્યના પરિણામે શારદા સફાને માટે આ સંસારને ત્યાગીને સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરી ગઇ છે અને તેના મૃત્યુ સાથે તેના માણેકલાલપરના અધિકારનો તથા આ ગૃહમાંના સાત્રાજ્યનો પણ સર્વથા અંત આવી ગયો છે ! આ ગૃહની સત્ય સત્રાજી હવે આ ભાગીરથી અને ગુલાબ છે; માત્ર લોકોને દેખાડવામાટે ધર્મવિધિથી માણેકલાલ સાથે તારો લમસંબંધ થઇ ગય, એટલી જ ન્યૂનતા છે અને તે ન્યૂનતાની પણ આજકાલમાં જ પૂર્તિ થઇ જવાનો મંભવ છે, એટલે તારે હવે ચિન્તાને હૃદયમાં રચાન આપવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન નથી. ” ભાગીરથીએ પુત્રીને પોતાના ચમત્કારનું દર્શન કરાવીને યોગ્ય શબ્દોમાં આશ્વાસન આપ્યું.

“ પરંતુ, મા, જે દિવસે માણેકલાલ સાથે મારો અથવા મારી સાથે માણેકલાલનો પ્રથમ પ્રેમસંબંધ થયો હતો, તે સમયની અને અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અવની તથા આકાશ જેટલો અંતરાય મારા જોવામાં આવે છે; કારણ કે, ત્યાર પછી ગમે તે કારણવશાત્ તારો પ્રેમ માણેકલાલમાં બંધાયો છે અને તે તારી સાથે પ્રેમની ગાંઠથી

* જુઓ પ્રથમ ખણ્ડ, વૃણ્ણા, પ્રકરણ ૧૭ મું, પૃષ્ઠ ૨૭૬-૭૭ ભાગીરથીનું ગુલાબને હૃદયેશીને કરાવેલું સંભાષણ.

બંધાયો છે એટલે હવે તારા ચારને મારો બરથાર બનાવવાથી કંઠા-ચિત્ કાંઈ વિપરીત પરિણામ આવે, તો ? એવી મારા મનમાં નિરંતર શંકા રહ્યા કરે છે; કારણ કે, તે બંને સ્ત્રીઓનો સુખમય નથી થઈ શકતો સંસાર કે જે બે સ્ત્રીઓનો હોય છે એક બરથાર; એ તો પ્રસિદ્ધ વાર્તા છે કે, એક મ્યાનમાં કદાપિ એક સાથે નથી રહી શકતી બે તત્ત્વાર ! ” ગુલાબે પોતાના ભાવિ બચનું પ્રાંજલતાથી દર્શન કરાવ્યું.

“ આ સંસારનો એવો એક ન્યાય છે કે જે પ્રમાણથી એક વિષયનું ખંડન કરી શકાય છે, તે જ પ્રમાણથી અન્ય રીતે તે જ વિષયનું મંડન પણ કરી શકાય છે. ” ભાગીરથીએ ગુલાબના વાદનો પ્રતિવાદ કરીને કહેવા માંડ્યું: “ એક મ્યાનમાં એક સમયાવચ્છેદે બે તત્ત્વાર રહી નથી શકતી, એ વાદ જેવી રીતે સત્ય છે; તેવી જ રીતે એ વાદ પણ સત્ય છે કે એક તત્ત્વાર વારા ૫૨તી બે અથવા તો બે કરતાં પણ વધારે મ્યાનોમાં રહી શકે છે અને અનેક સરિ-તાઓ એક સમયાવચ્છેદે એક સાગરના સમાગમસુખને ભોગવી શકે છે. સાગર અનેક સરિતાઓનો સ્વામી છતાં જેવી રીતે સરિતાઓના હૃદયમાં સપત્નીદ્વેષનો અભાવ હોય છે, તેવી જ રીતે આપણે પણ એ દ્વેષને ત્યાગીને જ સંસારસુખ ભોગવવાનું છે. જે દિવસે તારા હૃદયમાં કિંવા મારા હૃદયમાં એ સપત્નીદ્વેષનો સંચાર થશે, તે દિવસે આપણા સુખનો લોપ થઈ જશે અને પરિણામ વિપરીત આવશે, એનો અવ-શ્ય આપણે વિચાર કરવાનો છે. હું તો તારા સુખના માર્ગમાં આડી આવવાની નથી; કારણ કે, મને તો તારા સાધનથી જ સુખની પ્રાપ્તિ થવાની છે; પરંતુ તારા અંતઃકરણમાં કર્પાનલની જવાગાનો ઉદ્ભવ થવા ન દઈશ, એ મારી તને આગ્રહપૂર્વક સૂચના છે. જે સમજ-વાનું હોય તે આટલા શબ્દોથી જ સમજી લેજે. તું મારી પુત્રી છે-

વાથી સ્વાભાવિક જ તારી બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ છે એટલે તને આ વિષયમાં વિશેષ ઉપદેશ આપવાની આવશ્યકતા હોય એવી મારી માન્યતા નથી.”

“હું મારી કૃપાળુ માતાની ઇચ્છા તથા આજ્ઞાને સર્વ પ્રકારે મનસા, વાચા, કર્મણા આધીન છું એટલે મારા વિશે તારે કોઈ પણ પ્રકારની કુશંકા લાવવી જ નહિ.” ગુલામે શાંત ભાવથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

ગુલામે પોતાની માતાને આવા પ્રકારનું જો કે તાત્કાલિક આશ્વાસન તો આપ્યું; પરંતુ આ ઉદ્દાગર તેના અંતઃકરણમાંથી નીકળ્યો નહોતો; તેના અંતઃકરણમાં તો એથી સર્વથા વિરુદ્ધ અને બિજ પ્રકારના ભાવો જ રમી રહ્યા હતા કે જે અલ્પકાળમાં જ આપણા જાણવામાં આવવાના છે, એટલે અત્યારે જ તે ભાવોનું અહીં દિગ્દર્શન નિર્રર્થક છે. બાગીરથી અંતર્યામિની ન હોવાથી ગુલામના એ ઉદ્દાગરથી તેને સંતોષ થયો અને તેથી એ વિષયની ચર્ચાને આટલેથી જ અંત આવી જતાં અન્ય વિષયની ચર્ચા ચાલવા લાગી. બાગીરથીએ કહ્યું કે: “ગુલામ, શારદા હાર્મોનિયમ્ વગાડવામાં અને હાર્મોનિયમ્ સાથે ગાવામાં કુશળ હતી, તો તે સિતાર વગાડવામાં અને સિતાર સાથે ગાવામાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી છે એટલે તારી સાથે લમસંબંધ કરીને તને પોતાની ગૃહલક્ષ્મી બનાવ્યા પછી માણેકલાલને શારદાની વધારે ખોટ જણાય તેમ તો નથી જ; કારણ કે, તારામાં અત્યાર સુધી માત્ર એ સંગીતકલાની જ ન્યૂનતા હતી; બાકી યૌવન તથા સૌન્દર્યમાં તો તું પ્રથમથી જ શારદાની સંપૂર્ણ સ્પર્ધા કરવાને સમર્થ હતી અને છે. ખરેખર તારા જેવું પુત્રીરત્ન તો કોઈ બાળ્યશાસિની માતાને જ પ્રાપ્ત થાય છે!”

“ અને તારા જેવી અલૌકિક બુદ્ધિમતી માતા પણ કોઈ મહા-ભાગ્યવતી દન્યાને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ! ” ગુલામે પણ ‘ અદ્ધોરૂપમ હોઘ્વનિઃ ’ ના ન્યાયનું અવલંબન કરીને એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

આ આદર્શ સંવાદ (?) મા દીકરી વચ્ચે ચાલતો હતો એટલામાં પાર્વતી ચાહની બરેલી દિટલી લઈને ત્યાં આવી પહોંચી એટલે તેમનો એ સંવાદ એટલેથી જ અટકી ગયો. પાર્વતીએ એક ઠપાટ ઉઘાડીને તેમાંથી ઉત્તમ કારીગરીના ચીનીના એ પારદર્શક કપડું અને સૌસસું કાઢ્યાં અને તેમને ટેબલ પર મૂકીને દિટલીમાંની ચાહ તેમાં ભરી દીધી. ભાગીરથીએ તેને સંબોધીને કહ્યું કે: “ પાર્વતી, તે તારામાટે ચાહનો કપ કેમ ન ભર્યો ? અમો અત્યારે અહીં એકલાં છીએ, ત્યાં સૂધી તારે આટલો બધો સંકોચ અને આટલી બધી મર્યાદા રાખવાનું શું કારણ છે વાર ? તું નીચે જઈને એકલી ચાહ પીશ, એના કરતાં સાથે એસીને ચાહ પીવામાં વધારે આનન્દ આવશે; કારણ કે, ચાર વાતો પણ કરાશે અને સાથે સાથે ચાહ પણ પીવાતી જશે. હું તને રસોઈ કરનારી ચાકરડી નહિ, પણ મારી એક પ્રિય સખી અથવા ભગિની જ માનું છું, એ તું નથી જાણતી કે શું ? જ્યારે અમો મા દીકરી એકલાં હોઈએ, ત્યારે તારે આવી મર્યાદા ન રાખવી; માણેકલાલ હાજર હોય, તે વેળાની વાત જૂદી છે. ”

“ બાઈ સાહેબ, તમે જ મને આવા સારા ઘરમાં નોકરી અપાવી છે અને મારાપર કૃપા તથા દયાની વૃષ્ટિ વર્ષાની છે, એટલે તમારી યોગ્ય મર્યાદા રાખવી એ માફ કર્તવ્ય છે. તમો મને પોતાની પ્રિય સખી અથવા ભગિની માનો છો, એ તમારી ઉદારતા છે; પરંતુ મારે તો મારી અનુચર તરીકેની પદવીનો વિચાર રાખીને જ વર્તવું જોઈએ; કારણકે, કેટલીક વાર એકાંતમાં અમર્યાદ વર્તન રાખવાની ટેવ

પડી જાય છે, એટલે પછી કોઇ વાર અન્ય જનોના દેખતાં પણ પ્રમા-
દથી અમર્યાદા કરી જવાય છે અને તેનું પરિણામ અનિષ્ટ થાય છે.
હવે તો મારી એટલી જ ઇચ્છા છે કે, આપણાં ગુલામખા બહેલાં બહેલાં
માણેદલાલ શેઠ સાથે પરણીને અમારાં શેઠાણી થાય અને એમના
દાકરાને રમાડવાનો અમને જીવતાં જીવત યોગ્ય પ્રસંગ મળે ! ” મીઠા
બોલી પાર્વતીએ મીઠા મધ જેવા શબ્દો સંબળાવ્યા અને વિનય-
શીલતાની પરિસ્તીમા કરી બતાવી.

“ પાર્વતી, અમારા અત્યાર સુધીના કાર્યમાં એટલે કે શારદા
વિરુદ્ધ માણેદલાલના ઠાન બંબેરવામાં અમને તારી કેટલીક સહાયતા
મળી છે અને તારી આવી જ શુભ વાસના દસે તો તે શુભ વાસ-
નાના પરિણામે મારી ગુલામ અદ્વય દાળમાં જ તારી શેઠાણી પણ થશે.
જ્યારે પરમેશ્વર એ આનન્દદાયક અવસર દેખાડશે, તે વેળાએ તારી
સેવાનું પણ મૂલ્ય અંકાશે અને તને યોગ્ય પારિતોષિકથી સંતોષવામાં
આવશે, એ તારે નિઃપૂર્વક માની લેવું. તારા હપકારને ખૂબી જાય,
એવી આ બાગીરથી તથા ગુલામ કૃતમ્મ નથી. ” બાગીરથીએ ચાહ
પીતાં પીતાં પાર્વતીને આશાના પાશથી બદ્ધ કરવાનો મથાસાધ્ય ચલ ક્યો.

“ મારો આધાર કેવળ તમારાપર જ હોવાથી જો તમે મારી
સંબાળ નહિ રાખો, તો ખીજું કોણ રાખશે વાર ? તમે હપકારને
ખૂબી જનારાં નથી એમ જાણીને જ આ બયંકર કાર્યમાં મેં તમને
મથાશક્તિ સહાયતા આપી છે; નહિ તો શારદાખાઈ સાથે કાંઈ મારો
વૈરભાવ તો નહોતો જ. ” પાર્વતીએ પ્રસંગનો લાભ લઇને મર્મિ-
કતાથી પોતાની આશાને વ્યક્ત કરી બતાવી.

“ એ સર્વ હું સારી રીતે જાણું છું. ” બાગીરથીએ કહ્યું; અને
વળી પાછો તેણે પાર્વતીને ત્યાં જ ચાહ પીવાનો આમ્રહ ક્યો.

નિરુપાય થઇને કપાટમાંથી એક ત્રીજો કપ કાઢી કિસ્મીમાંની પોતાના ભાગની ચાહ તેમાં ઓતીને પાર્વતી પણ ત્યાં જ ચાહ પીવા બેઠી. ચાહ પીવાના કાર્યની સમાપ્તિ થતાં પાર્વતીએ કપ્પસો-સર્સૂ તથા કિટલી આદિ ઉપાડીને નળવાળા ઓરડામાં મૂકી દીધાં; કારણકે, તે ધોવાનું કામ ધાટણું હતું, અને પોતે ભાગીરથીની આગ્રા લઇને રસોઇ કરવામાટે નીચે જવાને તૈયાર થઈ. ભાગીર-થીએ તેને સૂચના આપી કે: “પાર્વતી, આજે બોજન સાથે બે ચાર સારાં તીખાં અને તમતમતાં શાક આદિ ખનાવજે; કારણકે, માણેક-લાલ શેઠ રાતે આઠ અથવા નવ વાગે આવવાનાં છે અને અમારે પણ તેમની સાથે જ જમવાનું હોવાથી રસોઇ કરવામાં આજે ઊતાવળ કરીશ નહિ; જે કરે તે નીરાંતે જ કરજે. અને હા; સાડા સાત વાગે મોટરડ્રાઇવરને મોટર તૈયાર રાખવાનું કહી દેજે; કારણકે, મારે શેઠને લેવામાટે સ્ટેશનપર જવાનું છે.”

“જેવી બાઇસાહેબની આગ્રા.” એમ કહીને પાર્વતી લટકે કરતી ત્યાંથી ચાલી ગઇ અને પુનઃ માતા તથા પુત્રીને એકાંતવાસનો લાભ મળ્યો. માતા અને પુત્રી વચ્ચે સ્વાર્થસિદ્ધિ વિષયક વળી પણ કેટલોક વાર્તાલાપ ચાલવા લાગ્યો અને તેમાં બે કલાકનો સમય તો ચુટકી બળવતાંમાં નીકળી ગયો. મોટરડ્રાઇવર બરાબર સાડાસાત વાગે મોટર તૈયાર કરીને ભુંગળું વમાડ્યું એટલે ભાગીરથીને મોટર તૈયાર થવાની સૂચના મળી ગઈ. તે બહારથી આવી હતી ત્યારની તે જ વસ્ત્રો પહેરીને બેઠી હતી એટલે વસ્ત્રો બદલવાં નહોતાં. તે જવા-માટે કોચપરથી ઉઠી એટલે ગુલાબે તેને સંબોધીને આશાતુર વદ-નથી કહ્યું કે: “મા, હું પણ તારી સાથે માણેકલાલને સ્ટેશનપર લેવામાટે આવું કે?”

“તારે એટલો બધો પરિશ્રમ લેવાની આવશ્યકતા શી છે વાર ? આજે માણેકલાલ અને આપણે સાથે જ જન્મવાનાં છીએ એટલે તે વેળાએ માણેકલાલના સમાગમનો લાભ તને મળશે.” એમ કહીને ભાગીરથી ત્યાંથી રવાના થઈ ગઈ.

ભાગીરથીને લઈને મોટર ચાલતી થયા પછી ગુલાબ કાચપર બેસીને વિચાર કરતી પોતાના મનમાં કહેવા લાગી કે: “મારી માતાની ધારણા પ્રમાણે મારા પ્રિયતમ માણેકલાલ સાથે કદાચિત્ મારો લગ્નસંબંધ થઈ જશે; પરંતુ મારા જ ગૃહમાં અને મારાં નેત્રો સમક્ષ મારી વિલાસલોલુપા માતા માણેકલાલના પ્રણયરસનો ઉપભોગ કરશે, તે દૃશ્ય મારાથી જોઈ શકાશે ખરૂં કે ? સત્ય વાર્તા છે કે, એક સ્ત્રીથી અન્ય પ્રકારનાં મહાભીષણુથી પણ ભીષણુ દૃશ્યો શાંતિથી જોઈ શકાય છે; પરંતુ પોતાના પતિ કિંવા પ્રિયતમ સાથે અન્ય અબળાના પ્રણયવિહારનું દૃશ્ય જ એક એવું દૃશ્ય જે છે કે સ્ત્રીથી કદાપિ જોઈ શકાતું નથી અને એ પ્રસંગે સ્ત્રીની સમસ્ત શાંતિ તથા ધૈર્યશીલતાનો તત્કાળ અંત આવી જાય છે ! માતા, માતા, તેં મારા જ પ્રિયતમને પોતાનો પાર બનાવવામાં એક એવો પ્રભાદ કર્યો છે કે, કદાચિત્ તારા એ પ્રભાદના યોગે તારી આ સુતા તારી વૈરિણી થશે અને આ પ્રણયપ્રતિસ્પર્ધાના યુદ્ધમાં મારા હસ્તથી તારા જીવનની નિર્દયતાથી આહુતિ અપાઈ જશે ! જો માણેકલાલસાથેના તારા અશ્લીલ પ્રેમવ્યવહાર મારા પ્રણયવિલાસના માર્ગમાં કંટકરૂપ થતો દેખાશે, તો મારી મમતા તથા દયાનો તે ક્ષણે જ લોપ થઈ જશે અને અંતે પરિણામ એ જ આવશે કે, તારા અસ્તિત્વને સદાને માટે મટાડી દઈને મારે મારા પ્રણયવિલાસના માર્ગને નિષ્કંટક બનાવવો પડશે ! તે માતાના ધર્મને ત્યાગ્યો છે તો હું પુત્રીધર્મને ત્યાગીશ;

તું મારાપર વીજળી થઇને ટૂટી પડી છે તો હું વજ્ર થઇને તારા અસ્તિત્વદુર્ગતે ભાંગીશ! જ્યાં સુધી માણેકલાલ સાથે મારો લગ્ન-સંબંધ નથી થયો, ત્યાંસુધી જ આ સહિષ્ણુતા તથા સહનશીલ-તાના આડંબરને જાળવી શકાશે અને લગ્નસંબંધ થઈ ગયા પછી આ વૈરનો તારી પાસેથી ચક્રવર્તી વ્યાજ સહિત જે બદલો લેવાનો છે તે અવશ્ય લેવાશે અને લેવાશે ! ” ગુલામનાં નેત્રોમાંથી આબ્યંતર કોપના પરિણામે અગ્નિના કણો વર્ષવા લાગ્યા અને કોપના આવે-શમાં દોઢ કલાકનો સમય ક્યાં અને કેવી રીતે વીતી ગયો એનું પણ તેને ખાન રહ્યું નહિ.

બરાબર નવ વાગે બંગલાના કૉમ્પાઉન્ડના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતી મૉટરનો શ્રંગનાદ જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવ્યો ત્યારે જ તેની કોપનિકા કિંવા વિચારતંદ્રાનો ભંગ થયો અને તે બગાટકારે મુખમંડળમાં આનંદની છટા લાવીને માણેકલાલના સત્કારમાટે તત્પર થઇને નિઃસરણી પાસે આવીને ઊભી રહી; કારણ કે, ઉપરથી જ માણેકલાલને મૉટરમાંથી ઊતરતો તેણે જોઈ લીધો હતો. માણેક-લાલ તથા ભાગીરથી ઉપર આવ્યાં અને થોડી વારમાં જ બોજાગની તૈયારી થતાં સર્વ સાથે બેસીને જમ્યાં. જમ્યાં પછી ભાગીરથીએ ગુલામને શારદાના શયનમંદિરમાં જઈને પર્યકપર સૂઈ જવાની ગુપ્ત સૂચના આપી દીધી અને ગુલામના જવા પછી એકાંતના લાભ લઇને ભાગીરથી માણેકલાલને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે:--

“ માણેકલાલ, તમારાં સાસુ સુબદ્રા શારદાની ઉત્તરક્રિયા કરી ઇન્દુને સાથે લઇને પાછાં કારી ગયાં, ત્યાર પછીના વીસ બાવીસ દિવસમાં તમે બે વાર બહારમામ જઈ આવ્યા તેનું કારણ શું છે વા? જ્યારે અહીં હવે સ્વચ્છન્દ તથા નિરંકુશ આનન્દવિલાસ

કરવાનો અવસર આવી લાગ્યો છે તેવા સમયમાં તમે આમ પ્રવાસ કર્યા કરો, એ તમને યોગ્ય લાગે છે ખરું કે ? ”

“ ત્યારે શું તારી એવી માન્યતા છે કે હું કોઈ પણ પ્રકારના સખળ કારણ વિના જ આવી રીતે પ્રવાસ કર્યા કરું છું ? ને તારી એવી માન્યતા હોય, તો તે માન્યતા પ્રમાદપૂર્ણ છે; કારણ કે, મેં હમણું હમણું જ સૂરત, વડોદરા, અમદાવાદ, ભાવનગર અને રાજકોટ આદિ ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડનાં મોટાં મોટાં નગરોમાં આપણી ઐકની નવીન શાખાઓ ખોલી છે અને એ નગરોમાં આજ-કાલ ઊભી થયેલી ખીજ કેટલીક નવી નવી ઐકની શાખાઓ પણ ખોલાયલી હોવાથી આપણી ઐકની શાખાઓ તેમના કામ્પિટિશનમાં આગળ વધી શકે તેમાટેની વ્યવસ્થા કરવાને કેટલીક વાર મારી હાજરીની ત્યાં ખાસ અગત્ય હોય છે અને તેટલામાટે જ મારે ત્યાં જવું પડે છે. આ ઐકને ચલાવવાના કાર્યનો ભાર મારા શિરપર આવી પડ્યા પછી મારો વિશ્રામ ચાલ્યો ગયો છે. ” માણેકલાલે પ્રવાસનાં યોગ્ય કારણો આગીરથીને સંભળાવ્યાં.

“ તમારાં દર્શાવેલાં પ્રવાસનાં એ કારણો ને કે અનુચિત નથી; ” આગીરથીએ કલાપૂર્વક માણેકલાલની વ્યવસાયપરાયણતાનો માર્મિકતાથી નિષેધ કરવા માંડ્યો: “ કારણ કે, જે ઐકને ચલાવવાનો ભાર તમારા શિરપર આવી પડ્યો છે, તે ઐકની પ્રતિજ્ઞાને વધારવી અને રસાકસીમાં ખીજ ઐકરો કરતાં આગળ વધવું, એ તમારું કર્તવ્ય છે; પરંતુ ધંધાની ચિન્તા સાથે હવે તમારે પોતાના ગૃહસંસારને પશ્ચ કાંઈક વિચાર કરવો જોઈએ, એવી મારી નમ્ર સૂચના છે. તમારી જીહ્વણી શારદાના સ્વર્ગવાસને લગભગ દોઢ માસ જેટલો સમય ચલા આબ્યો છે, છતાં અદ્યપિ તમે નવીન શરીરસંબંધ અમલ

અન્ય સંપ્તોમાં કહું તો લક્ષ્મીની કાંઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા નથી કરતા, એ તમારી ઉદાસીનતાને જોઈને મને તો આશ્ચર્ય જ થયા કરે છે. તમારે હવે લક્ષ્મીની વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ, એવો મારો દૃઢ આગ્રહ છે.”

ભાગીરથીના લક્ષ્મી વિષયક આ પ્રસ્તાવને સાંભળીને માણેકલાલના મુખમંડળમાં એક પ્રકારના ગદન વિપાદની ગંભીર છાયા છવાઈ ગઈ અને તેના પરિણામે તે કેટલીક વાર સૂધી વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. તેના મુખમાંથી કાંઈ પણ ઉત્તર ન મળતું જોઈને ભાગીરથીએ પુનઃ અધીર થઈને પૂછ્યું કે: “કેમ માણેકલાલ, આમ વિચારમાં કેમ પડી ગયા છો અને મારા પ્રસ્તાવનું કાંઈ પણ ઉત્તર નથી આપતા તેનું શું કારણ છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો? કારણ કે, મારા ધૈર્યનો હવે અંત આવતો જાય છે.”

હવે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના માણેકલાલનો દ્રુટકો થાય તેમ ન હોવાથી ધ્વજી ન હોવા છતાં પણ તે કહેવા લાગ્યો કે: “ભાગીરથી, હજી તો શારદાના સ્વર્ગવાસને કેવળ ત્રણ પક્ષ જોટલો જ સમય થયો છે એટલે અત્યારે જ જો મારા દ્વિતીય વારના લક્ષ્મી વાર્તા ચર્ચાશે, તો સુશિક્ષિતવર્ગમાં મારી નિન્દા થશે; અર્થાત બાહ્ય શોકને દેખાડવામાટે પણ જ માસનો ઢાળ તો ઓછામાં ઓછો પણ જવો જ જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે અને એટલામાટે જ અત્યારે આ વિષયમાં હું મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યો છું.”

“સ્ત્રીના સ્વર્ગવાસનો જ માસ કિંવા એક વર્ષ પર્યન્ત શોક પાળવો, એ આપણી ગાતિની રૂઢિથી સર્વથા વિરુદ્ધ પ્રકાર છે. આપણી ગાતિમાં તો એવી રૂઢિ પ્રચલિત છે કે સ્મશાનમાં જ વેળાયે

મૃત પત્નીનું શય ચિતામાં બગાડું હોય છે, તે વેળાયે જ તે સ્વર્ગ-વાસિની પત્નીના પતિના નવીન શરીરસંબંધની વાર્તા નિશ્ચિત થઈ જાય છે અને એવી રીતે સ્મશાનમાં જ જેના વાગ્દાનનો વિધિ થઈ જાય છે, તે પુરુષ જ જનસમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત મનાય છે. જે કોઈ પુરુષ એ વેળાયે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવાહમાં તણાઈને આવેલા ભાગાનો અસ્વીકાર કરે છે, તો પછીથી તેને ભાગ્યે જ કોઈ પોતાની કન્યા આપે છે અને એવી રીતે કન્યા ન મળવાથી તેની આત્મરૂના કાંઠરા થાય છે અને તે આજીવન ખાયડી વિનાનો વાંઠો જ રહી જાય છે. માટે આ વિચારને મનમાંથી કાઢી નાખો અને રૂઢિને માન આપીને લગ્નનો નિશ્ચય જેમ અને તેમ સત્વર કરી નાખો.” ભાગીરથીએ રૂઢિના બગાડી માણેકલાલને લગ્નમાટેનો નવેસરથી અનુરોધ કર્યો.

“ભાગીરથી, તું પોતે ઉઠીને મને નવીન લગ્નમાટેનો આટલો બધો ઠડિન આશ્રય કરે છે, એ જોઈને મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે; કારણ કે, મારા નવીન લગ્નથી તારા હિતની જે હાનિ થવાની છે, તેનો તેં યોગ્ય વિચાર કર્યો હોય, એમ જણાતું નથી.” માણેકલાલે આશ્ચર્યવિસ્ફારિત નયનોથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“તમારા નવીન લગ્નથી મારા હિતની શી હાનિ થવાની છે, તે હું સમજી શકતી નથી. વાણીમાં સંદિગ્ધતાને સ્થાને સ્પષ્ટતાને લાવો અને તમારો જે કાંઈપણ આશય હોય, તે સ્પષ્ટતાથી દર્શાવો.” માણેકલાલના આશયને સમજવા છતાં પણ ભાગીરથીએ અમુક એક ઉદ્દેશથી તે ન સમજવાનો દંભ દર્શાવ્યો અને સ્પષ્ટોક્તિની માયના કરી.

અહીં વચ્ચે જણાવવું જોઈએ કે ગુલાબ શયનમંદિરમાં જઈને નિદ્રાવશ થઈ નહોતી, કિન્તુ શયનમંદિરના દ્વાર પાસે અંદરના ભાગમાં બેસી રહીને ભાગીરથી તથા માણેકલાલના આ સંવાદને એક ધ્યાનથી સાંભળ્યા કરતી હતી.

માણેકલાલે નિરૂપાય થઇને સ્પષ્ટતાથી કહેવા માંડ્યું કે: “ભાગીરથી તારો અને મારો જે ગુપ્ત પ્રેમસંબંધ છે, તે સંબંધને નિભાવવામાં મારી નૂતન પત્નીના આગમનથી અવશ્ય બાધા આવશે; કારણ કે, સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ સ્વાભાવિક જ ધર્ષાળુ હોવાથી મારી નવીન મૃદિષ્ટીની ઉપસ્થિતિમાં અત્યારે આ બંગલામાં જેવી સ્વચ્છંદતાથી તું આવી શકે છે અને દિવસ તથા નિશ્ચિત સમય આનંદવિલાસમાં વીતાડી શકે છે, તેવી સ્વચ્છંદતાથી તું આવી શકવાની નથી અને મારા સમાગમના આનંદને મેળવી શકવાની નથી, એનો વિચાર અવશ્ય તારે કરવાનો છે. પરણવાથી જે આનંદ મળી શકે છે, તે આનંદની જે લગ્નના બંધન વિનાજ આવી રીતે પ્રાપ્તિ થઇ શકતી હોય, તો પછી અત્યારે જ ઉતાવળથી બીજી વાર પરણીને આપણા હાથે જ આ આનંદને ખોઈ દેવાની એટલી બધી શી આવશ્યકતા છે વાર? ધર્મિરની કૃપાથી સમાજમાં અત્યારે મારી એટલી અને એવી તો પ્રતિષ્ઠા છે કે અત્યાર સૂધીમાં પચીસ માગાં તો આવી ચૂક્યાં છે અને બ્યારે પરણવાની મારી ધૃષ્ટિ થશે ત્યારે મને એકને બદલે એકવીસ કન્યાઓ મળી શકશે, એટલે એ વિષયની મારા હૃદયમાં કાંઈ પણ ચિન્તા છે જ નહિ. અત્યારે તો જેમ ગાડું ગબડે છે તેમ ગબડવા દે; પછી વળી જોઈ લેવારો.”

ત્યારે શું માણેકલાલની ખરેખર જ બીજી વાર લગ્ન કરવાની ઇચ્છા નહોતી? દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત લગ્ન ન કરવાથી અને ભાગીરથી સાથેના અશ્લીલ સંબંધની વાર્તાનો પ્રકાશ થવાથી સમાજમાં નિંદા થવા માંડશે અને પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થશે, એ વિષયનો વિચાર શું તેના મનમાં નહિ જ આવ્યો હોય? તેની લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પણ હતી અને ભાગીરથી સાથેના અયોગ્ય સંબંધની વાર્તા પ્રકાશમાં આવતાં

અવશ્ય પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થશે, એ વાર્તા તે સારી રીતે જાણતો હતો; છતાં શારદાના દુશ્ચરિત્રનો તેના મનમાં નિશ્ચય થયેલો હોવાથી સમસ્ત ઋજાવિભાંથી તેનો વિશ્વાસ હઠી ગયો હતો અને તેટલામાટે જ ધ્રુવ હોવા છતાં પણ લગ્નના વિચારથી તેનું હૃદય કંપી જતું હતું. પરંતુ ‘લાગીરથી એક અતિશય ચપલ બુદ્ધિની અને વ્યભિચારિણી સ્ત્રી હોવાથી ઋજાવિભાંના મારા અવિશ્વાસની વાર્તાનો જે મારા મુખથી પ્રકાશ થશે, તે તેથી લાગીરથીને માઠું લાગશે અને તે કદાચિત્ મારી વૈરિણી બની જશે; એવા ભયથી પોતાના સત્ત્વ ભાવને ધ્રુવાવીને માણેકલાલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાગીરથીને હાલ તરત લગ્ન ન કરવામાટેનું, જેના યોગે તે પ્રસન્ન થાય તેવું, બીજું જ કારણ દર્શાવ્યું હતું; પણ એ દર્શાવેલું બીજું કારણ તેને અધિક બંધનકારક થઈ પડશે એની માણેકલાલને કલ્પના માત્ર પણ નહોતી. લાગીરથીને તો જેવું જોઈતું હતું તેવું જ ઉત્તર મળ્યું હતું એટલે એ ઉત્તરના આધારે જ પોતાના પ્રસ્તાવને આમજી લાંબાવતી તે ગંભીર સ્વર તથા મંભીર મુદ્રાથી કહેવા લાગી કે:—

“ માણેકલાલ, મારા લાભને જાળવવાનો વિચાર કર્યા વિના જ હું તમારા બીજી વારના લગ્નનો પ્રસ્તાવ કરું છું, એવી જે તમારી ધારણા હોય, તે તે તમારો પ્રમાદ થાય છે. મારા અને તમારા પ્રેમસંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધા ન આવે, મારાથી સદાને માટે તમારા ગૃહમાં નિરંકુશ નિવાસ કરી શકાય અને તમારો એક કુમારી કન્યા સાથે લગ્નસંબંધ થઈ જાય, તે તો પછી લગ્ન કરવામાં તમને કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો નથી ને? માત્ર તમારા મુખમાંથી હા નીકળે એટલી જ વાર છે; આ લાગીરથી એ સર્વ બ્યવસ્થા કરી આપવાને આ ક્ષણે જ તૈયાર છે ! ”

“એમ થવું સર્વથા અશક્ય છે; તારી આ સર્વ આશાઓ આકાશપુષ્પ સમાન છે, નિરાધાર છે!” માણેકલાલે ભાગીરથીની વાર્તાને હસવામાં જ ટાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ભાગીરથી વિશેષ ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે: “માણેકલાલ, મારો આ પ્રસ્તાવ હસવામાં ટાળી નાખવા જેવો નથી. સાંભળો, જો તમે લગ્ન નહિ કરો અને હું તથા ગુલાબ તમારા બંગલામાં રહીશું, તો અવશ્ય તમારી, મારી અને ગુલાબની સમાજમાં નિન્દા થવા માંડશે અને આપણા ગુપ્ત પ્રેમસંબંધનો ભેદ બહુ જ સત્વર પ્રકાશમાં આવી જશે. પરંતુ તમારા લગ્નની મેં જે વ્યસ્થા કરી છે, તેના યોગે મારાથી આ ગૃહમાં રહી શકાશે અને તે સાથે આપણી સર્વની પ્રતિષ્ઠા પણ જળવાશે. અત્યાર સુધી મેં જે જે પરિશ્રમો વેઠ્યા છે તે આ ગૃહમાંથી દૂર રહેવામાટે અને તમારા પ્રેમથી વંચિત થવામાટે વેઠ્યા નથી; કિન્તુ આ ગૃહમાં સતત નિવાસ કરવામાટે અને તમારા પ્રેમથી આકંઠ તૃપ્ત થવામાટે જ વેઠ્યા છે, એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. અને મારી આશાની સંપૂર્ણ સફળતા થવાનો પ્રસંગ જ્યારે આવી લાગ્યો છે, ત્યારે તે પ્રસંગને હું હાથમાંથી જવા દઉં, તો પછી મારા જેવી મૂર્ખ તથા બુદ્ધિહીન ખીજી કંઈ સ્ત્રી હોઈ શકે વા? ”

“ભાગીરથી, હું તારા આજના આ અતિશય સંદિગ્ધ સંવાદના સત્ય આશયને જરા પણ સમજી શકતો નથી; માટે તું પણ તારી ભાવનાને સ્પષ્ટતાથી જ દર્શાવી દે.” માણેકલાલે કંટાળી જઈને આ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“તો મારા સંવાદનો સ્પષ્ટ આશય એ જ છે કે: ” એમ કહીને ભાગીરથીએ ઉત્તરોત્તર અધિક ગંભીરતાને ધારીને કહેવા માંડ્યું કે:

“ મારી કુમારિકા કન્યા ગુલાબના કોંમારનો પ્રથમ તમારા હસ્તે જ ભંગ થયો છે એટલે તમારી વિધુર અવસ્થામાં તમારી નવીન ગૃહિણી થવાનો જો કોઈ પણ અગાધ અધિકાર હોય, તો તે મારી પુત્રી ગુલાબનો જ છે, એની તો તમારાથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી જ. તમે મારી દુહિતા ગુલાબ સાથે લગ્ન કરો એટલે ગુલાબનો આ બંગલામાં રહેવાનો નૈસર્ગિક અધિકાર થશે અને ત્યાર પછી મારું અન્ય કોઈ પણ સગું સંબંધી ન હોવાથી ‘ મારો મારી દીકરી સાથે અને જમાઈ સાથે રહેવા વિના છૂટકો નથી ’ એવા નિમિત્તથી મારાથી પણ આવીને તમારા ઘરમાં રહી શકાશે. હું મારી પુત્રીનો દ્વેષ ન કરું એ તો સ્વાભાવિક જ છે અને ગુલાબ પણ આપણા પ્રેમના બેઠને જાણીતી હોવાથી પોતાની માતાની વિરોધિની થવાની નથી એટલે બધું જોમ છે તેમનું તેમજ ચાલ્યા કરશે અને લોકોથી કાંઈ પણ બોલી શકાશે નહિ ? ”

હવે જ માણેકલાલના જાણવામાં આવ્યું કે, ભાગીરથીના પ્રપંચ જળ અથવા ભાગીરથીરૂપ એક બયાનક રાક્ષસીના પંજમાં તે કેટલી સીમા પર્યંત સપડાઈ ગયો હતો અને હવે તેના પંજમાંની છૂટવાનું કાર્ય તેનામાટે કેવું તથા કેટલું બધું અશક્ય હતું. સ્વભાવિક જ માણેકલાલ તર્કવિતર્ક અને વિચારના અગાધ સમુદ્રમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો અને તત્કાળ તેનાથી કાંઈ પણ ઉત્તર આપી શકાયું નહિ. ખરી રીતે તો હવે સરળ ઉત્તર આપીને ના પાડવાનો માર્ગ તેની પાસે હતો જ નહિ; છતાં પણ કેટલાક વિચાર પછી નકારાત્મક ઉત્તર આપવાનો એક સાધારણ માર્ગ તેને સૂઝી આવ્યો અને તે યુક્તિનું અવલંબન કરીને ભાગીરથીને મારું ન લાગે તેવા સ્વરૂપમાં તે કહેવા લાગ્યો કે: “ ભાગીરથી, ગુલાબ સાથે લગ્ન કરવાથી આ

સર્વ ચિન્તાઓ દૂર થશે અને આપણા પરસ્પર પ્રેમસુખના ઉપભોગમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વિધ્ન નહિ આવે, એ કલ્પના મારા મસ્તિષ્કમાં નહોતી આવી અને એ રહસ્યને હું નહોતો જાણતો, એમ તો નહોતું જ; છતાં એ વિષયની મેં ચર્ચા ન કરી તેનું કારણ એ હતું કે તારો અને મારો કાંઈ પણ ગુપ્ત અશ્લીલ સંબંધ હોવો જોઈએ અથવા તો ગુલામ સાથે મારો પ્રેમ થયેલો હોવો જોઈએ, એવો સંશય મારા નિત્યના પરિચયમાં આવનારાં કેટલાક સ્ત્રીપુરુષોના મનમાં આવવા માંડ્યો છે; મારાં સાસુ જ્યારે પ્રથમ કાશી જવાને તૈયાર થયાં હતાં ત્યારે તેમણે આ વાર્તા માર્મિકતાથી મને જણાવી હતી અને એક વાર મંગળદાસ સૉલિસિટરે પણ ગુલામ વિશે મને એવી જ માર્મિક સૂચના કરી હતી; અર્થાત્ કોઈના મનમાં આવે સંશય તો રમી જ રહ્યો છે, એવામાં ગુલામ સાથે મારો લગ્નસંબંધ થશે અને તું પણ આ બંધનમાં આવીને રહીશ એટલે કોઈના તે સંશય નિશ્ચયના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે અને આપણે સદાને માટે કોઈની નિન્દા તથા ચર્ચાના વિષય થઈ પડીશું, એનો વિચાર પણ આપણે અવશ્ય કરવો જ જોઈએ; કારણ કે, અપ્રતિષ્ઠાચુક્ત નિન્દા જીવન તથા મરણમાં કાંઈ પણ ભેદ હોતો જ નથી, ક્રિયાહુના અપકીર્તિમય જીવન કરતાં તો મરણ જ અધિક ઉત્તમ મનાય છે. વળી મારાં જે દેવીતુલ્ય સાસુ સુભદ્રાની કૃપાથી હું અત્યારે ક્રોધિપતિ અને એક પ્રતિષ્ઠિત ઐકનો સ્વામી થયો છું, તે દેવી સુભદ્રાના અંતઃકરણમાં આ લગ્ન-સંબંધથી અસહ્ય આઘાત થવાનો સંભવ છે અને તે દેવીના હૃદયમાં આવે આઘાત થાય, એ જોવાની મારી ઇચ્છા નથી. હું સર્વ પ્રકારે આવી પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમાં આવી પડેલો હોવાથી મારો તો એવોજ અભિપ્રાય છે કે હવે સત્વર જ ગુલામને કોઈ અન્ય યોગ્ય વર શોધીને

તું પરજીવી દે અને જે તને નાણાંની અમત્ય હંપ, તો લાખ બે લાખ જે જોઈએ તે મારી પાસેથી લે; પણ ગુલાબના મારી સાથેના લગ્નની વાતને આટલેથી જ બંધ રહેવા દે. તારો અને મારો જે સંબંધ છે તે તો તેનો તે જ રહેવાનો છે, એટલે તારે કાંઈ પણ શોક કરવા જેવું છે જ નહિ. જે તારી ઇચ્છા હશે, તો હું આજન્મ વિધુર દશામાં જ રહીશ અને કદાપિ લગ્ન કરીશ નહિ, એવી હું અત્યારે તારા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરું છું.”

જેવો ભાગીરથીનો વાદ બળવાન હતો તેવો જ માણેકલાલનો આ પ્રતિવાદ પણ પ્રબળ હોવાથી ભાગીરથી પણ થોડી વારને માટે અવાક થઈ ગઈ અને માણેકલાલની એ કોટિનો તત્કાળ તેનાથી પ્રતીકાર ન કરી શક્યો. તે પણ વિચારમાં પડી ગઈ અને કેટલીક વાર પછી વિચારનિદ્રામાંથી જાગત થઈને કહેવા લાગી કે; “માણેકલાલ, તમારા કથનમાં સંપૂર્ણ તથ્ય સમાયલું છે, એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી, છતાં મારી ગુલાબનો હવે કોઈ અન્ય પુરુષ સાથે લગ્ન સંબંધ કરી આપવાનો મારો લેશમાત્ર પણ વિચાર નથી અને તેથી ઇચ્છા કિંવા અનિચ્છાથી પણ તમારે ગુલાબનું પાણિગ્રહણ તો કરવું જ પડશે. તમારાં સાક્ષના અંતઃકરણમાં આધાત થાય કે ન થાય, પણ હવે તેમનાથી તમારું કાંઈ પણ અકલ્યાણ કરી શકાય તેમ તો છે જ નહિ અને ભોંકોનો તો એ સ્વભાવ જ છે કે કોઈ નવીન નિન્દા વિષય હાથમાં આવે છે એટલે થોડાક દિવસ તેઓ હોહા કરે છે અને ત્યાર પછી થાકીને પોતાની મેળે જ બંધ થઈ જાય છે. પૂઠપાછળ તો રાજની પણ નિન્દા થાય છે, તો પછી આપણી નિન્દા થાય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. ભોંકો તો નકારાંની યે નિન્દા કરે છે અને સારાંની યે નિન્દા કરે છે,

શેષમુખી સૃષ્ટિ છે એટલે જો લોકનિન્દાનો વિચાર કરતાં બેસીએ, તો તો આ સંસારમાં એક દિવસ પણ આપણાથી અવિત રહી ન શકાય, સમજ્યા ? લોકો પાછળ બોલશે, પણ ધનાઢ્યતામાં એક અદ્ભુત પ્રભાવ રહેલો હોવાથી મોઢાપર કોઈથી કાંઈ બોલી શકાશે નહિ અને તમારી પ્રતિષ્ઠામાં ન્યૂનતા પણ નહિ થાય, એ વિષયનો તો તમારે નિશ્ચય જ રાખવાનો છે. ત્યારે હવે બોલો કે, મારા પ્રસ્તાવને તમે સ્વીકારો છો કે નથી સ્વીકારતા ? ”

માણેકલાલની લગ્ન વિશેની આવી તીવ્ર અનિચ્છાને જોઈને શયનમંદિરના દ્વાર પાસે ઊભેલી ગુલામના અંતઃકરણમાં નિરાશાની વજ્રપાત સમાન વેદના થયા કરતી હતી અને તેને પોતાનું ભવિષ્ય સર્વથા અંધકારાવૃત્ત દેખાયા કરતું હતું. કેટલીક વાર સૂધી બ્યારે તેની માતાના અંતિમ પ્રશ્નનું માણેકલાલના મુખમાંથી કાંઈ પણ ઉત્તર ન નીકળ્યું અને માણેકલાલના મુખમંડળમાં ભીષણ વિષાદની છાયા છવાયલી તેના જોવામાં આવી એટલે તેની નિરાશા વૃદ્ધિગત થવા લાગી અને અધીરતા વધી જવાથી લજ્જાનો સર્વથા ત્યાગ કરીને શયનમંદિરનાં દ્વાર ખોલી તે એકદમ બહાર નીકળી આવી અને તેને જોતાં જ માણેકલાલ તથા લાગીરથી ઉભય આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. માણેકલાલનાં નેત્રોમાં કંઈક લજ્જાનો પણ આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો અને તેથી તેનાં નેત્રો નીચાં ઢળી ગયાં. ગુલામ પોતાના હૃદયમાં વીરોચિત અવસાન લાવીને માણેકલાલને સંમોઘી અતિશય ગંભીરતા-મિશ્રિત મંજુલ સ્વર તથા મનોહર વાણીથી આધીનતાને દર્શાવતી પ્રાર્થના ક્રિયા અભ્યર્થનાના સ્વરૂપમાં કહેવા લાગી કે:—

“ માણેકલાલ મહાશય, જો મારા તમારી સાથેના લગ્નનો મારી માતાના પ્રસ્તાવથી જ યોગ્ય નિર્ણય થઈ ગયો હોત, તો મને

અત્યારે લગ્નને ત્યાગવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત નહિ; પરંતુ મારી માતાનો અને તમારો આટલો બધો પરસ્પર મતભેદ થવાથી તમે ગુચવાડામાં પડી ગયા છો અને તેથી કદાચિત્ મારી તીવ્ર બાવનાને જાણ્યા વિના જ તમે ના પાડી દેશો, તો મારો અવતાર સદાને માટે બગડી જશે અને મારાં બાગ્ય ફૂટી જશે, એવો બધ થવાથી અંતે હું પોતે જ મારી વકીલાત કરવામાટે તમારા સમક્ષ આવીને ઊભી રહી છું. મારી માતા સાથે અમુક સંયોગમાં તમારો પ્રેમ-સંબંધ સંધાયો છે અને તેથી તમે શર્માઓ છો, પણ એવી રીતે શર્માઈ જવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે એમાં તમારો લેશ-માત્ર પણ દોષ નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું. હું માઈ તનમન-ધન સર્વસ્વ તમારાં ચરણોમાં સમર્પી ચૂકી છું, તે હવે અન્ય પુરુષનાં ચરણોનાં સમર્પવાની નથી અને તમારી થઈ છું તે બીજાની થવાની નથી. તમારા વિના અન્ય સર્વ પુરુષો મારા પિતા, બ્રાતા તથા પુત્ર સમાન છે અને તેથી જો તમે મારી સાથે લગ્ન કરીને મને તમારી અર્ધાગનાના પદથી વિભૂષિત નહિ કરો, તો એ નિશ્ચય પૂર્વક મારી લેજો કે શુભાખ્ય અદ્યપકાળમાં જ આત્મહત્યા કરીને પોતાના નિરાશ તથા દુઃખમય જીવનનો અંત લાવી નાખશે; પણ બીજા પુરુષને પોતાનો સ્વામી નહિ બનાવે તે નહિ જ બનાવે. મારા પ્રિયતમ, મારી સાથે લગ્ન કર્યા પછી તમારું આ દુઃખમય જીવન સુખમય થઈ જશે અને તમારા વિધવાત્રમાં સુધા આવી પડશે, એ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું, તો કૃપા કરીને મારી સાથેના લગ્નના પ્રસ્તાવને સ્વીકારો અને મને સુખિની કરો. હું કોઈ પણ રીતે તમારા સુખમાં વિઘ્નકારક થઈશ નહિ; કિન્તુ તમારા સુખના માર્ગને નિષ્કંટક બનાવવાનો જ નિરંતર મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરતી રહીશ. છતાં

પણ તમારી ના જ હોય, તો મને આત્મહત્યા કરવાની આજ્ઞા આપો અને સ્વીકૃત્યાના પાતકના ભાગી થાઓ ! ”

ગુલામની આ ચેષ્ટા અથવા અમર્યાદા લાગીરથીને યોગ્ય ન લાગવાથી તેણે ગુલામને કાંઈક વક્ર મુદ્રાથી કહ્યું કે : “ ગુલામ, તારા પોતાના લગ્નની વાર્તામાં તારા પોતાથી કાંઈ પણ ખોલી ન શકાય અને જો તેવો પ્રયત્ન કરાય, તો મર્યાદાનો ભંગ થાય, એ તું નથી જાણતી કે શું ? હું તારી માતા તારા લગ્નની બ્યવસ્થા કરવામાટે જીવતી બેઠી છું, ત્યાં સૂધી આવા વિષયોમાં તારે હસ્તાક્ષેપ કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. વળી હું અને માણેકલાલ એકાંતમાં વાર્તાલાપ કરતાં બેઠાં હોઈએ, ત્યાં આવી રીતે તારે આવવું પણ ન જોઈએ, સમજી ? પોતા જેવડી મોટી દીકરીને આવો ઉપદેશ આપતાં પણ મને લજ્જા થાય છે. ”

પરંતુ આજે ગુલામ પોતાની માતાની વક્રતાથી દખાઈ નહિ અને નિર્ભયતાથી લાગીરથીને સંબોધીને કહેવા લાગી કે : “ મા, મારા કાન મેં જ્યારે મારા પોતાના હાથે જ વીંધ્યા હતા, તે વેળાએ પણ મેં તારી સલાહ લીધી નહોતી અને અત્યારે મારા હિતનો નાશ થતો પ્રત્યક્ષ દેખાતો હોય છતાં હું વ્યર્થ મર્યાદાનું અવલંબન કરી બોલ્યા વિના બેસી રહું એ કદાપિ બની શકે જ નહિ. તું અને હું માતા તથા પુત્રી હોવા છતાં માતા તથા પુત્રી વચ્ચે મર્યાદાનો જે પડદો રહેવો જોઈએ તે પ્રથમથી જ રહ્યો નથી અને તેથી હવે મર્યાદા તથા લજ્જાનો વ્યર્થ આડંબર કરવો નિરર્થક છે. માણેકલાલ પરણવાની આટલી સીમા પર્યન્ત અનિચ્છા શા કારણથી દર્શાવે છે, એ રહસ્યને તારા કરતાં હું વધારે સારી રીતે જાણું છું અને એમના મનમાંથી તે શંકા નીકળી જાય એટલામાટે જ અત્યારે મારા

લગ્નના પ્રસ્તાવમાટે હું પોતેજ મારા વર સમક્ષ આવીને જોલવામાટે જીભી રહી છું; કારણ કે, એમની ‘હા’ પર મારા જીવનનો આધાર છે અને એમના મુખમાંથી ના નીકળે એટલે મારા માટે અખંડ નિશ્ચિન્તતાદાયક મૃત્યુનો માર્ગ તૈયાર છે ! મારા જીવન કે મરણનો નિર્ણય અત્યારે અને આ ક્ષણે જ થઈ જાય, એ જ મારી આકાંક્ષા છે !”

કેટલીક વાર એક વ્યક્તિના મનોમત ભાવો, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ન ઉચ્ચારાયલા છતાં પણ, અન્ય વ્યક્તિના જાણવામાં આવી જાય છે, એવો માનસશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે; અને એ નિયમ પ્રમાણે જ જાણે ગુલાબના આંતરિક ભાવો માણેકલાલના જાણવામાં આવી ગયા હોયની ! તદ્વત્ માણેકલાલની અત્યાર સુધીની લગ્નવિષયક અનિચ્છા ધ્રુવના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ અને ગુલાબનાં વાગ્યોનું તેના અંતઃકરણમાં તાત્કાલિક એવું તો વિલક્ષણ પરિણામ થઈ ગયું કે તેના યોગે તે ક્ષણે જ તેના પ્રસ્તાવને સ્વીકારીને તે જોશ્યો કે : “ ગુલાબ, તારો મારામાં જ્યારે આટલો બધો સહભાવ તથા સ્નેહ છે અને મારા મુખમાટે તું ન સહી શકાય તેવી માનસિક પાતનાને પણ સહન કરવાને તૈયાર છે, તો હવે તારા પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરી તારા હૃદયમાં નિરાશાનો આઘાત કરવાની મારી ધ્રુવ નથી. મારી સાથેના લગ્નમાં જ જો તને તારું કમ્યાણ દેખાતું હોય, તો તારી સાથે પરણીને તને મારી ગૃહિણી બનાવવામાટેના તારા પ્રસ્તાવને હું સ્વીકારું છું.”

ભાગીરથીના પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર થયો અને ગુલાબના પ્રસ્તાવને તત્કાળ માણેકલાલે સ્વીકારી લીધો એથી ભાગીરથીના મનમાં શેષ તથા ધ્રુવનો આધિર્ભાવ તો અવશ્ય થયો, પરંતુ પોતાના એ

મનોવિકારને હાલ તરત મનમાં જ ગુપ્ત રાખીને તે બાહ્ય આનંદને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “ત્યારે હવે એકાદ બે દિવસમાં જ વાઝાનનો વિધિ થઈ જાય અને લગ્નસમારંભની પણ આઠ પંદર દિવસમાં જ સમાપ્તિ થાય, એવી भारी ધમ્મિછા છે; દારણુ કે, વિના દારણુ હવે આવા શુભ કાર્યમાં વિલંબ કરવાની આવશ્યકતા નથી.”

“આ લગ્નની સર્વ વ્યવસ્થાનો ભાર હવે તારા શિરપર જ રહેલો છે; દારણુ કે, મારા ગૃહમાં લગ્નની વ્યવસ્થા કરનાર કોઈ પણ નથી, એ તું સારી રીતે જાણે છે. તને જેમ યોગ્ય જણાય તેમ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે, એટલે મને કોઈ પણ વાર્તા તારે પૂછવી જ નહિ.” માણેકલાલે સર્વ ભાર ભાગીરથીના શિરપર નાખી દીધો.

“મારી પુત્રીના લગ્નમાટેની મારે મારા ગૃહમાં પણ સર્વ વ્યવસ્થા કરવી પડશે એટલે મારાથી અહીંની વ્યવસ્થા તો હાજર રહીને નહિ જ કરી શકાય; પણ હા, પાર્વતી એ સર્વ વ્યવસ્થા કરી શકશે અને તે હિપરાંત રતનખાઈ તથા કપિજલાને પણ જે યોગ્ય વખતને માટે અહીં બોલાવશે, તો તેઓ પણ ના તો નહિ જ પાડે. હું અને ગુલાબ હવે કાલે મધ્યાહ્નભોજન કરીને અમારે ઘેર જમથું અને જ્યાં સૂધી લગ્નસમારંભની સમાપ્તિ નહિ થાય, ત્યાં સૂધી ગુલાબનું આ ખંગલામાં આગમન થશે નહિ. હું કોઈ કોઈ વાર આવીને તમારા સમાગમનો લાભ લેતી રહીશ.” ભાગીરથીએ માણેકલાલને વ્યવસ્થાનો માર્ગ દર્શાવ્યો.

આજના આ દીર્ઘ વાર્તાલાપમાં એટલો બધો સમય વીતી ગયો હતો કે લગ્નના નિશ્ચયપર આવતાં ઘડિયાલમાં બેના ટકોરા સંભળાયા. નિશાના અવશિષ્ટ ભાગને વિશ્રાંતિમાં વીતાડવામાટે આપણી નવલકથાનાં એ ત્રણે મુખ્ય પાત્રો નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. માણેકલાલ તથા

ભાગીરથીપર તો નિદ્રાદેવીએ કૃપા કરી અને તેમને પોતાના અંકમાં લઇ લીધાં; પરંતુ ગુલાબની સમસ્ત નિશા વિચાર, તર્કવિતર્ક તથા જંગરણમાં જ વીતી ગઈ.

* * * * *

બીજે દિવસે ભાગીરથી તથા ગુલાબ પોતાને ઘેર ચાલી મઠ અને ત્રીજે દિવસે તો માણેકલાલ સાથેના ગુલાબના લગ્નના વાગ્દાનનો વિધિ પણ થઈ ગયો. આ વાર્તા બ્યારે રતનબાઈ તથા કપિ-જલાના જણવામાં આવી ત્યારે તેમના આશ્ચર્યનો અવધિ થયો અને તેમણે એ વાર્તા તારથી સુબદ્રાને જણાવી દીધી. સુબદ્રાએ એટલું જ ઉત્તર વાળ્યું કે: “પરમાત્મા જે કરે છે તે સારામાટે જ કરે છે!” માણેકલાલના લગ્નની ધામધૂમથી તૈયારીઓ ચાલવા લાગી. ચાલે ત્યારે વાંચકો, આપણે હવે દસ્યુના નિવાસસ્થાનમાં રહેલી શારદાની સંભાળ લઈએ અને તેની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીએ.

પ્રકરણ ૩ જી. ધર્માત્મા દસ્યુ!

આરાવલી પર્વતની તળેટીમાંના એક રમ્ય સ્થાનમાં દસ્યુ શાર્દૂલ-રાજ તથા તેના સાથી અન્ય લુટારા બિલ્કોનો નિવાસ હતો. ત્યાં ચાળીસથી પચાસ પર્ણિકુટીના આકારનાં ગૃહો હતાં અને તેમાં જ એ સર્વ લુટારા પોતાના કુટુંબ સહિત વસતા હતા. એ ગૃહો અને પર્ણિકુટીમાં બેઠ માત્ર એટલો જ હતો કે પર્ણિકુટી અથવા ઝૂંપડાની બીંતો પણ વાંસ તથા લતાપર્ણની જ હોય છે અને આ ગૃહોની બીંતો પથ્થરની કરેલી હતી અને તેમનું મારથી છાંદી લેવામાં આવી

હતી; બાકી ઉપરનાં છાપરાં તો પર્ણકુટી જેવા જ હતાં અને દૂરથી જોનારને ત્યાં પર્ણકુટીઓના સમુદાયનો જ ભાસ થતો હતો. આ ગ્રામ આઠ દશ વર્ષ પૂર્વે શાર્દૂલરાજે જ વસાવેલું હોવાથી શાર્દૂલ-ગ્રામના નામથી જ ઓળખાતું હતું. શાર્દૂલરાજ અને તેના સાથીઓ લૂટફાટ ઉપરાંત સત્તાધીશોના મનમાં શંકા ન આવે એટલામાટે ખેતીનો વ્યવસાય પણ કરતા હતા અને લૂટમાં મેળવેલી સંપત્તિ તથા અન્ય વસ્તુઓને તેઓ પર્વતમાંની એક ગુપ્ત દરીમાં જ રાખતા હતા; પોતાના ગ્રામમાં, ગ્રામની ભૂમિમાં કે ગૃહમાં રાખતા નહોતા અને તેનું કારણ એ હતું કે જો કોઈ વાર શંકા આવવાથી સત્તાધીશો ત્યાં આવીને લૂટાયેલી સંપત્તિ તથા અન્યાન્ય વસ્તુઓનો શોધ કરે અને ત્યાંની સમસ્ત ભૂમિને ખોદી નાખે, તો પણ તે સંપત્તિ તથા અન્યાન્ય વસ્તુઓનો કોઈને કશો પણ પત્તો કદાપિ ન મળી શકે. તેઓ પોતાનો બાક દેખાવ પણ એવો સાદો રાખતા હતા કે તેમની ધનાઢ્યતાની કોઈથી કશી પણ કલ્પના કદાપિ કરી શકાય નહિ અને તેથી કોઈને શંકાશીલ થવાનું કંઈ કારણ જ ન રહે. વર્ષમાં તેઓ બે અથવા ત્રણ લૂટ કરતા હતા અને તેટલો સમય બહાર વીતાડ્યા પછી પાછા ઘેર આવીને ખીજો સર્વ સમય પોતાનાં પુત્રકલત્રના સમાગમમાં જ આનંદથી વીતાડતા હતા.

શાર્દૂલગ્રામના પાદરમાં જ પાર્વતીય નિર્જરનો સરિતારૂપ જલ-પ્રવાહ કલકલ નાદ સહિત વહન કરતો હોવાથી અને એક પાર્શ્વમાં પર્વતશ્રેણી તથા અન્ય પાર્શ્વમાં મનોહર વૃક્ષરાજીનો વિસ્તાર હોવાથી ત્યાંનો પ્રદેશ અતિશય રમણીય તથા મનોહર દેખાતો હતો અને એ પ્રદેશના નિવાસીઓને નિર્મળ જળ, સ્વચ્છ વિશુદ્ધ વાયુ તથા આરોગ્ય આદિના જે લાભ મળી શકતો હતો તે લાભ વિશાળ નગરોનાં નિવાસીઓને મળી શકતો નહોતો.

સીઓને સ્વપ્નમાં પણ મળવો અશક્ય હતો. ત્યાંના આવા પ્રાકૃત સૌન્દર્યને જોઈને એક યુવતીના વનવિહાર સમયના પોતાની સખીને સંબોધીને કઠાપલા નિમ્ન લખિત ઉદ્ઘારોનું અચાનક સ્મરણ થઈ આવતું હતું:-

“ ઘાટી ઘટા આ વૃક્ષની વનભાગમાં શોભે સખી;
કલ્સોલ કરતાં પક્ષિયો, મન સાંભળી ભોભે સખી-ઘાટી.
એક સ્થળે કલનાદિની સરિતા વહતી જાય છે;
શીતલ પવનની મંદ લહરી સુખદ કેવી વાય છે-ઘાટી.
કોઇ સ્થળે નાચી મયૂરો મંબુ કેકારવ કરે;
કોઇ સ્થળે વર્ણો કોકિલા, મૃદુ માનથી મનકું હરે-ઘાટી.
વિચરે મૃગો સ્વાધીનતાથી ખેલ નાના ખેલતા;
કાન્તારેંકીડાના ચમત્કારો સુધારસ રેલતા ”-ઘાટી.

અસ્તુ: બિશ્લભામાઓ ઉષઃકાળ તથા પ્રભાતનો સમય ભોટ દળવાના, ગાયો તથા બેંસોને દોવાના અને છાણુવાસીદું કરવાના કાર્યમાં વીતાડ્યા પછી ભોજનનિષ્પત્તિના કાર્યમાં રોકાતી હતી અને મધ્યાહ્નસમયે ખાંચો તથા બેંસોને ચારવામાટે વનમાં ગયેલા પોતાના પુત્રો તથા ક્ષેત્રોમાં કૃષિકર્મ કરતા પોતાના પતિ, દીયર, જેઠ કે બંધુ આદિને રોટલા આપવામાટે ચાલી જતી હતી. ત્યાંથી આવ્યા પછી તેમનો કેટલોક સમય વાર્તાલાપ તથા અન્ય સાધારણ કાર્યોમાં વહી જતો હતો અને સંધ્યાકાળ વળી પાછો ગાયો તથા બેંસોને દોવાના તથા રસોઇના કાર્યમાં વીતતો હતો. નિત્ય આવા પ્રકારનો પરિશ્રમ કરવાથી એ બિશ્લપુરંધ્રીઓનાં શરીરો આરોગ્યમંડિત, હૃદયપ્રદ તથા કસાયલાં રહેતાં હતાં અને જ્યાં સ્વચ્છ શુદ્ધ વાયુ, ક્ષારમિશ્રિત પાર્વ-તીય નિર્જરનું જળ, દધિ તથા દુધ આદિનો આહાર અને સ્વાભાવિક શારીરિક વ્યાયામ આદિ હોય, ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં શરીર રોગહીન

તથા બલિષ્ઠ રહે, એ સ્વાભાવિક જ છે. એ ગામમાં જો કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ હોય, તો તે કેવળ આજકાલના નિર્માત્ર શિક્ષણનો, શાળાનો અને શિક્ષકનો જ અભાવ હતો તેમ જ ચાહ તથા કોશી જેવાં અપાયકારક ઉષ્ણ પેથો, વિલાયતી મદિરા અને આધુનિક સભ્યતા તથા વિલાસવૈભવની નાનાવિંધ વર્તમાન વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ જેવામાં આવતો હતો. ત્યાં ભિક્ષો પોતાનાં પુત્રો તથા પુત્રીઓને ધનુષ્યની પ્રાપ્તિ ચઢાવીને વ્યાઘ્ર આદિ હિંસ્ર પશુઓના તેમ જ શત્રુઓના પ્રાણનો નાશ કેવી રીતે કરવો અને નિર્ભયતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી, એનું જ મુખ્યતઃ શિક્ષણ આપતા હતા અને તેથી સર્વ ભિક્ષુ બાળકો તથા ભિક્ષુ બાળાઓ બાલકાળથી જ શસ્ત્રવિદ્યા, અસ્ત્રવિદ્યા, અશ્વારોહણ, આક્રમણ તથા પલાયન આદિ કળાઓમાં તેમ જ નિર્ભયતા તથા વીરતામાં નિષ્ણાત થઈ જતાં હતાં. પરંતુ એ સાથે કારણ વિના અસત્યવાદ ન કરવો; શરણાગતનો વિશ્વાસથી ઘાત ન કરવો; અતિથિ અબ્યાગતનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરવો; સ્ત્રી, સાધુ તથા બ્રાહ્મણ આદિને લૂટવાં નહિ અને તેમના પર શસ્ત્ર ક્રિવા અસ્ત્ર પણ ન ચલાવવાં; પોતપોતામાં કુસંપ તથા દ્રેષભાવ ન રાખવો, પોતાનાં અંગીય જનો તથા મિત્રોને સહાયતા આપવામાટે સદૈવ તત્પર રહેવું અને ઇશ્વરમાં અવિચલ શ્રદ્ધા રાખવી તથા વ્યભિચારને વિપવત્ માની પરસ્ત્રીમાં માતા, ભગિની કિંવા પુત્રી સમાન પૂજ્યભાવ રાખવો; ઇત્યાદિ નૈતિક તત્ત્વોનું પણ તેમને વ્યાવહારિક શિક્ષણ આગ્રહપૂર્વક આપવામાં આવતું હતું. આ શિક્ષણના પરિણામે ભિક્ષુપ્રદેશમાં કુસંપ ઇર્ષા તથા વ્યભિચાર આદિ વિઘાતક વિકારોનો સર્વથા અભાવ દૃષ્ટિ ગોચર થતો હતો અને સર્વત્ર સંપ, સમતા તથા પાવત્રતાનો જ અધિકાર જેવામાં આવતો હતો.

શાર્દૂલરાજનાં ગ્રામના મધ્યભાગમાં ચાર ગૃહો હતાં અને તે પ્રત્યેક ગૃહમાં બળ્લે ઓરડા, એક રસોડું, ઓસરી અને ફળિયું એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરેલી હતી. એમાંના એક ગૃહમાં શાર્દૂલરાજના કુટુંબનો નિવાસ હતો. એક ગૃહ શાર્દૂલરાજના પોતાના નિવાસ તથા સભા આદિ માટે બિન્ન રખાયલું હતું અને તેથી જ્યારે શાર્દૂલરાજ પોતે ગ્રામમાં ન હોય ત્યારે તે ગૃહને તાળું વાસીને બંધ જ રાખવામાં આવતું હતું; કારણ કે, તે ગૃહના એક ઓરડામાં શાર્દૂલરાજનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને ગોઠવીને રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને ખીજી પથ્થુ કેટલીક ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ ત્યાંના પટારામાં રખાતી હતી. એક ગૃહ સદાવ્રતસદન તરીકે રખાયું હતું અને ત્યાં યાત્રાળુ સાધુઓ તથા બિક્ષુઓને અન્નદાન આપવામાં આવતું હતું. ચતુર્થ ગૃહ અતિથિસત્કારમાટે રાખવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં ગ્રામમાં અચાનક આવી ચઢેલાં સારાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રવાસીઓના નિવાસમાટેની સર્વ પ્રકારની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાયેલી હતી. એ અતિથિસત્કારગૃહના બન્ને ઓરડામાં બળ્લે સારા પાટીદાર ખાટલા; તેમનાપર શેતરંજી, ગાદલાં, ચાદર, ઓસીકાં અને ઓઢવાના ધાબળા; પાણી ભરવામાટે ત્રાંખા પીતળનાં બેડાં અને પાત્રો, જમીનપર ચટાઇઓ અને તેમના પર ગાલીચા; છતમાં હૂંંગિંગ્ લેમ્પ્સ અને એક ખૂણામાં ફેરાસિન્ આઇલનો ડબ્બો ઇત્યાદિ આવશ્યકીય સર્વ સાધનો કોઈ મોટા નગરમાંના કોઇ ધનાઢ્યના ગૃહ સમાન જોવામાં આવતાં હતાં અને રસોડામાં સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યો, તેલ, છૂત, મશાલો, ઘઉં તથા બાજરાનો દળેલો લોઠ, લાકડાં, છાણું અને કોયલા આદિ પદાર્થો એવા હેતુથી તૈયાર રાખવામાં આવતા હતા કે કોઇ પથ્થુ પ્રવાસી તેની પોતાની ઇચ્છાનુસાર ભોજન તત્કાળ બનાવી શકે અને તેને દૂધ વિના અન્ય કોઇ પથ્થુ વસ્તુ ભાગવાની

૫૨ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

આવશ્યકતા જ ન પડે. અતિથિસત્કારની આવી બવરથા મુખ્ય તથા કુલકતા જેવાં વિશાળ નગરોમાંનાં ધનાઢ્ય જનોના ગૃહોમાં પણ હશે કિંવા નહિ, એની શંકા જ છે.

શારદાને એ અતિથિસત્કારગૃહના એક ઓરડામાં જ બિતારે આપવામાં આવ્યો હતો અને શાર્દૂલરાજે તેની સેવામાં એ તરુણી બિલ્લખાળાઓને નિયત કરીને રાતદિવસ શારદા પાસે જ રહેવાની આજ્ઞા આપી હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શાર્દૂલરાજની પત્ની તથા પુત્રી પણ દિવસમાં બે કે ત્રણવાર તેની સંભાળ લેવાને તેની પાસે આવતી હતી અને કોઈ કોઈ વાર શારદાને પોતાના ગૃહમાં પણ લઈ જતી હતી. શારદા હાથે રાંધીને જ ખાતી હતી અને તેની આજ્ઞાનું એટલી સીમા પર્યન્ત પાલન કરવામાં આવતું હતું કે તેની સેવિકા બિલ્લખાળાઓ તે પાણી માગે તો દૂધ લાવીને હાજર કરતી હતી. શારદાને, જાણે તે પોતાના પિતા કિંવા જ્યેષ્ઠ બંધુના ગૃહમાં જ વસતી હોયની, એવો જ ભાસ થતો હતો અને ધણીક વાર ત્યાંના આનંદમાં તણાઈને તે પોતાની માનસિક વેદનાને પણ વિસરી જતી હતી. શાર્દૂલરાજ પોતે પણ કેટલીક વાર શારદાની સારસંભાળ લેતો હતો અને તેને યોગ્ય આશ્વાસન આપ્યા કરતો હતો. શાર્દૂલરાજ વિના અન્ય કોઈ પણ પુરુષ શારદા પાસે આવતો નહોતો; કારણકે, શાર્દૂલરાજની સર્વ પુરુષોને શારદા સમક્ષ ન જવાની કઠિન આજ્ઞા મળેલી હતી. શારદાએ પોતાના સર્વ મૂલ્યવાન અલંકારો શાર્દૂલરાજને, સંભાળવામાં, સોંપી દીધા હતા અને તે માત્ર સૌભાગ્યનાં આવશ્યકીય ચિન્હોને ધારણ કરી શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરીને એક સાધ્વીના સ્વરૂપમાં જ ત્યાં વસતી હતી. શારદાને ત્યાં આવ્યાને દશેક દિવસનો સમય વીતી ગયો, તે વેળાએ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના બની

તે ભિલ્લભાભાના મુખમાંથી માત્ર એટલોજ ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે:—“દેવી
શારદા આ અરણ્યનુલ્લ ભિલ્લગ્રામમાં લેાય. એ સંભવે ખરું કે!” ૫૪ પૃષ્ઠ.

અને તે એ કે, પુષ્કરરાજની યાત્રાએ ગયેલી એક બિલ્લખયા યાત્રા કરીને પાછી આવી હતી તે શારદાને જોવામાટે આવી. જો કે તેનો પોશાક બિલ્લખતિની સ્ત્રીઓ પ્રમાણેનો જ હતો, છતાં શારદા તે અળખાને જોતાં જ આશ્ચર્યચકિત તથા અવાક થઈ મૂક અને તે આમંત્રણ અળખા પશુ શારદાને નિહાળીને મોઢામાં આંગળી નાખીને તીવ્ર દષ્ટિથી શારદાના મુખમંડળનું નિરીક્ષણ કરતી આશ્ચર્યમુઘ્ધા થઈને બેસી રહી.

કેટલીક વાર સૂધી મૌનનો અખંડ અધિકાર રહ્યા પછી તે બિલ્લખામાના મુખમાંથી માત્ર એટલોજ ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે: " દેવી શારદા આ અરણ્યતુલ્ય બિલ્લખામમાં હોય, એ સંભવે ખરૂં કે ? "

મૌનનો ભંગ થયો અને તેની સાથે શારદાના મનમાં જે સંશય હતો તે નીકળી ગયો એટલે શારદાએ કાંઈ પશુ પ્રકારના સંકેત વિના તે અળખાને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે: " મુલોચના, આ પરિવર્તનશીલ સંસારમાં અસંભવનીય હોય, તેવું કાંઈ છે જ નહિ. મહાસત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રની રાણી તારામતીને દાસી થવું પડ્યું હતું; પુણ્યશ્લોક નળરાજની રાણી દેવી હમયન્તીની સાધુતા વિશે નળરાજના મનમાં શંકાનો ઉદ્ભવ થયો હતો, ચૈદિરાજની પુત્રી મુનન્દાનું દાસત્વ પશુ તેને કરવું પડ્યું હતું અને અંતે તે સાધ્વીપર ચોરીનો આરોપ પશુ આવ્યો હતો તેમ જ પ્રતાપી પાંડવોની દારૂ પીધીને પશુ એક સમયમાં વિરાટ રાજાને ત્યાં તેની રાણી મુદેન્ધ્રાની સેવિકા તરીકે અગાતવાસનો કાળ વીતાડવો પડ્યો હતો; તો પછી મારા જેવી એક યાદાચિત્ અળખાને દુર્ભાગની પ્રખળતાથી આ બિલ્લખામમાં આવીને જીવનયાપન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે વાર ? માનવીજીવનમાં સુખ તથા દુઃખના જે

અનેક પ્રસંગો વારાફરતી આવ્યા કરે છે, તેમાંનો જ આ મને પ્રાપ્ત થયેલો દુઃખનો એક પ્રસંગ છે એટલે એ પ્રસંગનો પણ ધીરતાથી મારે યોગ્ય સત્કાર કરવો જ જોઈએ; કારણ કે, સ્ત્રી કિંવા પુરુષના કૈર્ષ્ય તથા સહિષ્ણુત્વની પરીક્ષા આવા સંકટના સમયમાં જ થાય છે. આવા આપત્તિના કાળમાં પણ તારો આવી રીતે અચાનક મેળાપ થઈ ગયો, એ મને તો એક પ્રકારનો લાભ જ થયો છે; કારણ કે, હવે મન ખોલીને તારી સાથે દુઃખની વાતો કરી શકાશે અને તેથી હૃદયનો ભાર કાંઈક ઓછો થશે. મુશ્કેયના, મારી વ્હાલી સખી, ખેસ અને કરાચીમાં હુવાખંદરપરથી તારૂં હરણુ થયું હતું ત્યારથી અત્યાર સુધીનો વૃત્તાંત મને કહી સંભળાવ તેમ જ અહીં તું કેવી રીતે આવી કહી છે, એ પણ મને જણાવી દે; કારણ કે, તારી તે કથા સાંભળવા-માટે માંડ મન બહુ જ અધીર તથા આતુર થઈ રહ્યું છે.”

“ શારદા બહેન, મારી વિપત્તિઓનો વૃત્તાન્ત અતિથય વિસ્તૃત તથા ભયાનક હોવાથી આજે નિશાના સમયમાં નીરાંતે હું મારો તે હૃદયદ્રાવક વૃત્તાન્ત તમને કહી સંભળાવીશ અને આ સ્થાનમાં માંડ આગમન કેવા સંયોગોથી થયું છે તથા અહીંનો નિવાસ શા કારણથી મને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યો છે, તે પણ જણાવીશ; પરંતુ પ્રથમ મને તમો પોતાની વિપત્તિનો વૃત્તાન્ત સંભળાવો અને મારી આતુરતાને શમાવો; કારણ કે, મારા વૃત્તાન્તને સાંભળવામાટે તમારૂં મન જેટલું આતુર તથા અધીર થયેલું છે, તેના કરતાં તમારો વૃત્તાન્ત સાંભળવામાટે માંડ મન વિશેષ આતુર તથા અધીર થઈ ગયું છે.” મુશ્કેયનાએ પ્રથમ શારદાના વૃત્તાન્તને સાંભળી ભેવભાટેની જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

શારદાએ તેની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવામાટે હુરામખેર હળવ-

દિવા ઝળદેવના અશ્લીલ પત્રના પરિણામે માણેકલાલના મનમાં તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્ય વિશે ઉપજેલી શંકા તથા તે શંકાના પરિણામે અર્ધુદા-ચલમાં લાવીને માણેકલાલે તેને ગહન અર્તામાં ગળડાવી દધને તેની હત્યાના કરેલા પ્રયત્ન અને ત્યાર પછી દસ્તુદલનાયક શાર્દૂલરાજના હસ્તથી ઉદ્ધાર પામી શાર્દૂલગ્રામમાં તેના થયેલા આગમન પર્યંતનો સમસ્ત વૃત્તાન્ત તેને કહી સાંભળાવ્યો અને તે સાંભળીને અનુકંપાવતી સુલોચનાના કોમળ હૃદયમાં અસહ્ય શોકનો આવ્રાત થતાં તે શોક-જન્ય ઉત્તાપની સ્થાપ છટા તેના મુખમંડળમાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિએચરં થવા લાગી. પ્રથમ તો સુલોચનાએ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને ત્યાર પછી તે બોલી કે: “ દેવી શારદા, કરાચીમાંથી અપહૃત થયા પછી મેં અત્યાર સૂધીમાં જે જે આપત્તિઓ અને ત્રિપત્તિઓ ભોગવી છે; તેના સ્મરણથી મારા મનમાં જે શોક કોષ કોષ વાર વધ આવે છે, તેમના કરતાં તમારી આપતિના વૃત્તાન્તને સાંભળવાથી મારા હૃદયમાં અધિક શોક થાય છે; કારણ કે, મારાપત્નિ અત્યાચારે પારકી માના જણ્યા અને દુષ્ટજનેના હાથે કરામલા હતા અને તમારાપર તો આ અસહ્ય અત્યાચાર તમારા દેવતુલ્ય પતિએ પોતેજ કરેલો છે અને તે પણ વળી કોષ પણ પ્રકારના અપરાધ વિના કેવળ શંકાશીલ તાથી જ; એટલે તમારા મનમાં શોકનો અનિવાર્ય આવ્રાત થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. છતાં તમે નિર્દોષ અને નિષ્કલંક હોવાથી જ તમને ધર્માત્મા, પ્રાતઃસ્મરણીય તથા પુણ્યશીલ શાર્દૂલરાજનો આશ્રમ મળ્યો છે; કારણ કે, આવા સાધુચરિત પુરુષના ગૃહમાં તો કોષ ભાગ્યશાળી જીવનેજ આશ્રય મળી શકે છે, એ નિર્વિવાદ છે. શારદા બહેન, જ્યાં સૂધી તમે આ ગ્રામમાં અને પ્રતાપી શાર્દૂલરાજની જાયામાં હો, ત્યાં સૂધી તો તમને કોષ પણ પ્રકારનો ત્રાસ થવાનો

નથી, એ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો; કારણ કે, મને અહીંના પૂર્ણ અનુભવ મળી ચૂક્યો છે અને આ સ્થાનમાંની અલૌકિક પવિત્રતા તથા નિર્ભયતાથી ભોભાધને મેં મારું જીવન આ સ્થાનમાં રહીનેજ વીતાડી દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે. એ કારણથીજ મેં મારા દેશના વેષને ત્યાગીને આ બિસ્લમામિનીના વેષને ધાર્યો છે અને ‘ જોવો દેશ તેવો વેષ ’ ન્યાયને અક્ષરશઃ સ્વીકાર્યો છે ! ”

“ સુક્ષેપ્તના, વીરપુરુષ શાર્દૂલરાજના અત્યાર સુધીના દશ દિવસના સમયમાં મને પણ એવોજ ઉત્તમ અનુભવ મળ્યો છે અને એક જ્યેષ્ઠ બંધુ પોતાની કનિષ્ઠ ભગિનીની જોટલી પ્રતિષ્ઠા જાળવે, તેના કરતાં પણ શાર્દૂલરાજે મારી અધિક મર્યાદા રાખી છે અને મને કોઈ પણ રીતે ઓછું આવવા દીધું નથી; છતાં પણ મારા મનમાં શંકા થયા કરે છે કે, શું એક દસ્યુ કદાપિ ધર્માત્મા, પ્રાતઃસ્મરણીય તથા પુણ્યશીલ આદિ વિશેષણોને યોગ્ય હોઈ શકે ખરો ? જો આમ જ હોય, તો પછી સંસાર તથા રાજની દૃષ્ટિમાં દસ્યુ અપરાધી અને ચૌરકર્મ અનાચાર શા કારણથી મનાય છે ? દસ્યુ ધર્માત્મા હોવા છતાં પાપાત્મા મનાય છે, એ પ્રશ્નરત્નો અન્યાય છે કે અગ્ર સાંસારિક જનોના હસ્તથી ધર્માત્માને આ ભયંકર અન્યાય અપાય છે ? મને તો આ સમસ્યા બહુજ અટપટી દેખાય છે ! ” શારદાએ પોતાની શંકા રજૂ કરીને કહ્યું.

“ શારદા બહેન, તારી આ શંકા અસત્ય તો નથી જ; કારણ કે, એક દસ્યુ અથવા લૂટારાને ધર્માત્મા તરીકે સ્વીકારતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ કોઈનું પણ મન અચકાય અને તેનો આ વાર્તામાં વિશ્વાસ ન બંધાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એથી સર્વથા બિન્ન પ્રકારની છે અને તેનો અત્યારે હું નિર્ણય કરવા હચ્છું છું. ” અ-

આનંદ દસ્યુનાયક શાર્દૂલરાજે શારદાના નિવાસસ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને શાંત બાવ તથા ગંભીર સ્વરથી આ પ્રમાણેના ઉદ્દગાર કાઢ્યા અને ત્યાર પછી તે સામેના ખીજ પલંગપર બેસી લાકડાની એક ઘોડી પર હુકો રાખીને તેની નળીને મુખમાં ધારી ધૂત્રપાન કરવા લાગ્યો.

શાર્દૂલરાજને અચાનક આવેલો જોઇને શારદાના હૃદયમાં કાંઈક બયનો સંચાર થયો હતો, પરંતુ તેના શાંત ઉદ્દગારોથી શારદાના બયનું તે ક્ષણે જ નિવારણ થઈ ગયું. શાર્દૂલરાજ કેટલીક વારથી બહાર આવીને જોતો હતો અને તેણે શારદાની શંકાનું સંપૂર્ણ શ્રવણ કર્યું હતું, એ તો તેના બોલવાપરથી તત્કાળ જાણવામાં આવી શકે તેમ હતું એટલે એ વિશેની અધિક ચર્ચા ન ચલાવતાં શારદાએ મૂળ વિષયને પકડીને જ કહ્યું કે: “મારા વીર શાર્દૂલરાજ, તમારી વીરતા તથા ચરિત્ર વિષયક પવિત્રતા વિશે તો મારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા છેજ નહિ; માત્ર એક દસ્યુ ધર્માત્મા હોઈ શકે કે કેમ, એજ મારી શંકાનો વિષય છે એટલે જો મારી એ શંકાનું તમારા નિર્ણયથી નિરસન થઈ જશે, તો મને આ સંસારનો આજે એક નવીન અનુભવ પ્રાપ્ત થશે અને આજ પર્યન્તની મારી માન્યતાને ફેરવવાનો મને અસભ્ય પ્રયત્ન મળશે.”

“મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તથા નિશ્ચય છે કે વીર શાર્દૂલરાજ પોતાના કથનને યુક્તિપુરઃસર સિદ્ધ કરી બતાવશે; કારણ કે, એઓ અરણ્યવાસી હોવા છતાં પણ સુશિક્ષિત છે, વિદ્વાન છે અને વક્તા છે.” મુલોચનાએ શાર્દૂલરાજની એક વિશેષ યોગ્યતાનો શારદાને પરિચય કરાવ્યો.

મુલોચનાના એ કથનથી વળી શારદાના મનમાં એક એ નવીન પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ થયો કે: “જ્યાં એક આશ્મશાળાનું પણ અસ્તિત્વ

નથી હોતું તેવી બિલ્લવસતિમાં જન્મવા છતાં અને નિરંતર અસંખ્ય જાતિનો સહવાસ છતાં શાર્દૂલરાજને સુશિક્ષણ, વિદ્યતા તથા વક્તૃતા આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી અને કેવી રીતે થઈ હશે વાર ? આમાં પણ અવશ્ય કાંઈ ભેદ હોવો જોઈએ. પરંતુ અત્યારે એ ભેદને બ્યક્ત કરવાથી ઉપસ્થિત થયેલા વિષય વિશેના વાદાનુવાદમાં બાધા આવશે; એટલા માટે એક વિષયની ચર્ચા થઈ ગયા પછી અન્ય વિષયને ચર્ચવો, એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.” આવા પ્રકારના વિચારથી શારદાએ એ પ્રશ્નને મનમાં જ ગુપ્ત રાખીને મુલોચનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “જો વીર શાર્દૂલરાજમાં આ ગુણો પણ હશે, તો તો આજના સંવાદમાં વળી અધિક આનન્દની છટા અનુભવાશે.”

“શારદા બહેન, પ્રથમ તો તને હું એ પૂછવા માગું છું કે, ધર્મનું સર્વસાધારણ લક્ષણ શું છે વાર ?” શાર્દૂલરાજે ઉપસ્થિત વિષયની ચર્ચાના મંગળાચરણમાં પોતાનો એ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

શારદાએ એના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: “યાગવલ્ક્ય જેવા મહા-જુદ્ધિમાન તથા વિશુદ્ધાત્મા ધર્મશાસ્ત્રકારે ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ આવી રીતે વર્ણવેલું છે:—

‘ અહિંસા સત્ય મસ્તેય શૌચ મિમ્પ્રિયનિગ્રહ: ।

દાને દયા દમઃ ક્ષાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ’ ॥૬

—એટલે કે, હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, પવિત્રતાને પારવી, ઇન્દ્રિયોત્તેજ નિગ્રહ કરવો, દાન આપવું, સર્વમાં દયા રાખવી, મનઃસંયમ કરવો અને ક્ષમાશીલતા રાખવી, એ ચાંડાલથી લઈને બ્રાહ્મણ પર્યન્ત સર્વે મનુષ્યોના ધર્મનું સાધન છે. અર્થાત્ ધર્મનું સર્વસાધારણ

કિંવા સામાન્ય લક્ષણુ આ છે અને તે વિશ્વમાં સર્વમાન્ય થયેલું છે. ”

“ મહાર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યકથિત ધર્મનું એ સામાન્ય લક્ષણુ મને પણ માન્ય છે અને હું તથા મારા અનુયાયિજનો એ ધર્મને અનુસરીને જ અમારાં જીવન આ સંસારમાં વીતાડીએ છીએ. અમે કોઈની હિંસા પણ કરતા નથી, ચૌરકર્મ પણ કરતા નથી, પવિત્રતા તો અમારો જન્મજન સ્વભાવ છે, ઇન્દ્રિયનિગ્રહમાં અમે અદ્વિતીય છીએ, દાન દેવામાં તો કોઈ રાજ્ય મહારાજ્યથી પણ અમારી પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકાય તેમ નથી, દયાના વિષયમાં તો પ્રથમથી જ અમારું વર્ચસ્વ છે, અમારો મનઃસંયમ તો યોગિજનોના મનમાં પણ ઇર્ષા ઉપજાવે છે અને અમારી ક્ષમાશીલતા અલૌકિક કહેવાય છે; તો પછી અમને ધર્માત્મા શામાટે ન કહેવામાં આવે અથવા તો અમેને પોતાને ‘ ધર્માત્મા ’ નામથી ઓળખાવવાનો અધિકાર શામાટે ન મળવો જોઈએ, એ હું સમજી શકતો નથી; કારણ કે, મોટાં નગરોમાં વસતા, સુશિક્ષિત તથા સભ્ય જાતિઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને ‘ ધર્માત્મા ’ ઉપનામથી પોતાને ઓળખાવવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર ધરાવતા ભોકામાં આ સામાન્ય ધર્મની અમ્મરા કરતાં અધિકતા હોય, અરે અમારા જેટલો જ એ સામાન્ય ધર્મનો તેમનામાં નિવાસ હોય, એવી મારી ભેદમાત્ર પણ માન્યતા નથી. ” શાફ્ફલે કહ્યું.

“ મારી એવી માન્યતા છે કે ધમના એ સામાન્ય લક્ષણુના કેટલાક અંશો તમારામાં નથી અને કેટલાક અંશો બહુ જ વિશેષ પરિમાણમાં છે; પરંતુ જે અંશોનો તમારામાં અભાવ છે, તે અંશો એવા મહત્વના છે કે તેમના અભાવે જ તમારી ગણના ‘ ધર્માત્માઓ ’ માં થઈ શકતી નથી અને સંસારના ભોકાની તેમ જ રાજનિયમની તમારાપર નિરંતર અવકૃપા તથા વક દષ્ટિ જ રજા કરે છે. ”

૬૦ આજઠાસનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ.

શારદાએ શાર્દૂલરાજના કથનનો વિભાગશઃ અસ્વીકાર તથા વિભાગશઃ સ્વીકાર કરીને પોતાનો આવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ અમારામાં ધર્મના એ સામાન્ય લક્ષણના જે અંશેનો અભાવ છે, તે મહત્વના અંશે કયા છે વાર ? ” શાર્દૂલરાજે ગંભીર મુદ્રાથી પૂછ્યું.

“ મારી માન્યતા અનુસાર તમારામાં અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય-વાદ, દયા, મનઃસંયમ તથા ક્ષમાશીલતા આદિ અંશેમાંના કેટલાક અંશેનો સર્વથા અભાવ છે તો કેટલાક અંશેનો અંશતઃ અભાવ છે. ” શારદાએ કહ્યું.

“ મારે એ જ જણવાનું હતું. અસ્તુઃ હવે એ અંશેનો સર્વથા હિંવા અંશતઃ અમારામાં અભાવ છે કે પછી એ અંશેની તમારા નાગરિકો કરતાં અમારામાં અધિકતા છે, એ હવે હું તને સિદ્ધ કરી બતાવું છું. ” એમ કહીને શાર્દૂલરાજે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરતાં કહેવા માંડ્યું કે : “ શારદા બહેન, અમો બ્યારે લૂટ કરવાને જઈએ છીએ, ત્યારે પ્રથમ ગુમચરોને મોકલીને જે મનુષ્યોને લૂટવાના હોય છે, તેઓ સારી રીતે સાધનસંપન્ન તથા ધનાઢ્ય છે કે કેમ અને લૂટથી થયેલી હાનિને તેઓ કોઈ પણ પ્રકારની અધિક ચિન્તા વિના સહન કરી શકે તેમ છે કે નહિ; એની બરાબર તપાસ કરાવીએ છીએ અને ત્યારપછી જ તેમને લૂટીએ છીએ એટલે અમારું એ કર્મ કદાપિ ચૌરકર્મ અથવા સ્તેય કહેવાય તેમ નથી; કારણ કે, મોટાં મોટાં નગરોમાંના સાધુ સમાન પવિત્ર મનાતા અને લક્ષાધીશ તથા કોટિ-પતિ સદ્ગૃહસ્થ વ્યાપારીઓમાં ધણીક એવા છે કે જેઓ રાંડીરાંડો તથા અનાથ બાળકોની સંપત્તિના ટ્રસ્ટી હોવા છતાં દયા હિંવા અતુલપાને હૃદયમાં લેશમાત્ર પણ સ્થાન આપતા નથી, વિશ્વાસઘાત કરીને

પોતાને સોંપાયલાં ટ્રસ્ટોને ઓછામાં કરી જાય છે અને તેમના એ વિશ્વાસઘાત કિંવા કાયદેસરના ચૌરકર્મના પરિણામે બિચારી અનાથ અને અસહાય વિધવાઓ તથા નિરાધાર આગકોને તેમની પોતાની સંપત્તિમાંથી એક કાણી કોડી પણ મળી શકતી નથી અને તેઓ ધાન્ય તથા વસ્ત્રમાટે બિક્ષાવૃત્તિ કરે છે અથવા તો રખડી રજીનીને મૃત્યુના માર્ગે પડી જાય છે ! હવે સમદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને તું જ કહે કે સભ્ય જનોના હસ્તે થતું એ ચૌરકર્મ અમારા ચૌરકર્મ કરતાં અધિક બયંકર તથા ધૃણાકારક છે ખરું કે નહિ ? આવા પ્રકારનાં વિશ્વાસઘાતમય ચૌરકર્મ અમે સ્પષ્ટમાં પણ કરતા નથી; કારણ કે, વિશ્વાસઘાતને અમે અક્ષમ્ય અપરાધ માનીએ છીએ. ”

“ એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તો તો તે સભ્ય જનોના એ વિશ્વાસઘાતમય ચૌરકર્મ તમારા ચૌરકર્મ કરતાં અધિક બયંકર છે, એમ કહેવું જ પડે છે. ” શારદાએ ન્યાયનો અથવા તો સત્ય નૈતિકતાનો વિચાર કરીને કહ્યું.

“ માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આજકાલ વિશ્વના બિન બિન દેશોના સભ્ય સમાજમાં જે જે વ્યાપાર તથા વ્યવસાયો ચાલે છે, તે સર્વમાં વિશ્વાસઘાતકતા તથા ચૌરકર્મનો ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં વિસ્તાર થયેલો જોવામાં આવ્યા કરે છે. ” શાર્દૂલરાજે હવે આગળ વધીને વિશ્વવ્યાપક ચૌરકર્મનું દિગ્દર્શન કરાવવા માંડ્યું : “ તંબાકુના વ્યાપારીઓ તંબાકુમાં કચરાનો ભેળ કરીને ખારાના પાસથી તેને તીવ્ર કરી ખરીદદારો પાસેથી તંબાકુની કીમત લે છે; અરીણીની દુકાનવાળા ભેગવાળો માલ વેચવા ઉપરાંત તોલાને ખદેસે ચોદ આના ભાર અથવા તો પોણા તોલો જ જોખી આપે છે; કાપડના વ્યાપારીઓ ગજામાંથી તસૂ કે જે તસૂ ઓછું જ વેતરે છે; દાણાના વ્યાપારીઓ કરામાં

સાડી પંદર પાલી અથવા તો મણમાં સાડા આડત્રીસ શેર જ આવે છે; સોની મહાજન તો પરાપૂર્વથી ચોરના મોટા બાહ તરીકે ઓળખાય છે, એટલે તેમના વિશે તો કાંઈ બોલવાનું રહેતું જ નથી; મોચી-ઓ જોડા અથવા ખૂટના તળિયામાં જડા ચામડાને બદલે કાગળનાં પૂઠાં નાખીને કીમત ચામડાના ડબલ સોલની લે છે; કામળના વ્યાપારીઓ પચાસ રતલી કાગળનો નમૂનો બતાવીને જે વિશ્વાસે રજા હોય એ તો છત્રીસ રતલી કાગળના રીમ જ ધમેકે છે; છાપખાનાવાળાથી ખીજી કશી ચોરી ન કરી શકાય, તો છેવટે બગાડ થવાના બહાનાથી ચાર કાગળો જ ગેપ્ કરે છે અને કંપોજમાં એક ‘એમ્’ નું મેજર ઓછું કરવા સાથે સ્પેસ્ તથા લેડની આવશ્યકતા વિનાની બરતી કરીને દશ ફોર્મના મેટરનાં બાર ફોર્મ બનાવી બે ફોર્મના કંપોઝિંગ તથા ત્રિન્ટિંગ ચાર્જની ચોરીથી કમાણી કરી લે છે; મુખડિયા અથવા કંદોષ માવાને બદલે પેડા બરશીમાં મેદો વાપરીને ભાવ માવાનો વસૂલ કરે છે; દૂધવાળા દૂધમાં પાણી અથવા પાણીમાં દૂધનો ભેગ કરી પાણીને દૂધના ભાવે ફટકારે છે; ધીમાં ખોપરેલનો, ચરખીનો તથા કપાશિયાના તેલનો ધમધોઠાર ભેગ કરવામાં આવે છે, એ વાર્તા તો હવે એક પ્રકાશિત રહસ્ય જેવી જ થઈ પડી છે; ખાંડની ચાસણીનો મધમાં ભેગ કરાય છે; ધીની મીઠાઈના નામથી વેચાતી મીઠાઈમાં હાલુમાનપર ચઢાવેલું તેલ જ વપરાય છે; ખેડૂતો દાણામાં ભારને વધારવા માટે ઝીણી કાંકરી તથા ઘૂળની મેળવણી કરે; વ્યાજખાઉ શરારો ખોટાં ખાતાં કરી વ્યાજના પણ વ્યાજ ચઢાવી તેમના હાથમાં સપડાયલા ગરીબ લોકોને પાપમાલ કરી નાખે છે; મોટી મોટી બેંકોમાંની કેટલીક બેંકો તો ખાસ પારકે પૈસે પરમાનન્દ કરાવાના ઉદ્દેશથી જ ઉપાડવામાં આવે છે; કેટલાક વ્યાપારીઓ આવતી કાલે

દીવાળું ફૂંકવાના હોય છે છતાં આજની સાંજ અથવા અઢધી રાત સુધી લોકોનાં નાણાં વ્યાજે રાખવામાટે સ્વીકારે છે; આજકાલના કેટલાક રાજા મહારાજા, નવાબો અને જાગીરદારો નાના પ્રકારનાં વ્યસનોમાં અને પોતાથી ચઢતી પદવી ધરાવતા સમ્રાટના ઉચ્ચ અધિકારીઓના સત્કારમાં તથા તેમને પ્રસન્ન રાખવામાં કોટયવધિ રૂપિયાની હોળી કરી નાખે છે અને જ્યારે તીજોરીનાં તળિયાં દેખાઈ આવે છે એટલે પછી પ્રજાજનોના શિર પર અયોગ્ય તથા અત્યાચારમય નાના પ્રકારના કરોનો ભાર નાખે છે, કેટલાક ધનાઢ્ય નાગરિકોના ધનનો બળાત્કારે અપહાર કરે છે, ધનાઢ્ય વિધવાઓને લૂટે છે અને ‘ખૂટયો વાણિયો જૂનાં ખાતાં તપાસે’ એ કહેવત પ્રમાણે પોતાના પૂર્વજોએ અમુક રાજભક્ત વીર પુરુષોને તેમની કેટલીક અલૌકિક રાજભક્તિ તથા રાજસેવાના બદલામાં આપેલા ગરાસ તથા જાગીરો તેમના વંશજો પાસેથી બળાત્કારે છીનવી લેખે અને તેમને રક્ષણતા કરીને પોતાની નીચતા તથા બહુ જ અધમતામય કુલાંગારતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે; આ ઘટનાઓ આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ ઘટના જેવી થઈ પડેલી હોવાથી, હું નથી ધારતો કે, એ વિશેના અધિક બિહાપોહની આવશ્યકતા હોય. કહેવાનો સારાંશ એટલો જ છે કે આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં એક સાધારણ વ્યવસાયી મનુષ્યથી લઈને રાજા મહારાજા સુધીના સર્વ મનુષ્યો જ્યારે એક કે બીજા સ્વરૂપમાં અત્યાચાર, અનાચાર, પરધનાપહાર તથા ચૌરકર્મમાં અષ્ટૌપ્રહર પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે છે; તો પછી કેવળ અમારા વર્ગના લોકોને જ દસ્યુ, ચોર, લુટારા ધાડપાડું ગણાકાડું, વાટપાડા તથા બારવટિયા આદિ હીન વિશેષણો આપવાનો તેમને શો અધિકાર છે? જો આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તો અમને કોઈ પણ ચૌરકર્મના કરનાર કહી શકે તેમ નથી

અને તેથી 'અસ્તેય' નો અમારામાં સર્વાંશ નિવાસ છે, એ નિર્વિવાદ છે. હવે બીજો વિષય 'અહિંસા' નો છે અને જો કોઈ અમારા પ્રાણુ લેવાને તૈયાર થાય છે, તો તેની જ હિંસા અમે કરતા હોવાથી ખરી રીતે એ અમારો આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન છે અને તેથી 'અહિંસા' નો પણ અમારામાં અભાવ નથી. અમે અસત્યવાદ કદાપિ કરતા નથી એટલે સત્યવાદિત્વ તો અમારામાં જન્મજન્મ તરફ હોય છે; અમારા હૃદય દ્વારા કંઈક સીમા પર્યન્ત ભરેલાં છે એનો કાંઈક અનુભવ તને મળ્યો છે અને હજી જો તારો અહીં વિશેષ નિવાસ થશે, તો વિશેષ અનુભવ મળશે. મનઃસંયમ અમે એટલો બધો રાખીએ છીએ કે યતિ અને યોગી પણ આજઠાલના સમયમાં મનઃસંયમના વિષયમાં અમારી સમાનતા બાગ્યેજ કરી શકે તેમ છે અને તેનું પ્રમાણ તને આ તારી પરિચિતા બાઈ મુક્તેશના પાસેથીજ મળી શકશે; અને ક્ષમાશીલતાના પ્રદેશમાં અમે એટલા બધા આગળ વધ્યા છીએ કે, એક મનુષ્યે સાત સાત વાર અમારા ધોર અપરાધો કર્યા હોય અને અમને દોષ તથા કોપનાં અક્ષમ્ય કારણો આપ્યાં હોય; છતાં પણ અમે તેને સૂચના આપીને જતો કરીએ છીએ અને જ્યારે આઠમી વાર તે અમને છંછેડીને નવીનતાથી કોપનું કારણ આપે છે, ત્યારે જ પછી અમે તેના પર અમારાં શસ્ત્રો ઉપાડીએ છીએ અથવા તે તેના અપરાધના સ્વરૂપના પ્રમાણમાં અન્ય પ્રકારની ઉચિત શિક્ષા આપીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ જો અમને સ્વાર્થપરાયણ સભ્ય સમાજ 'ધર્માત્મા' નામથી ઓળખવાની અનુદારતા દર્શાવે, તો અમારી માન્યતા પ્રમાણે તે સભ્ય સમાજ પોતે જ અધર્માત્મા છે. બેદ માત્ર એટલો જ છે કે સભ્ય સમાજના બાંધેલા નિયમેને પાળનારા લોકોની સંખ્યા બહુજ વિશેષ હોવાથી

તેમના નિયમેને અનુસરતા આચારો ધર્મરૂપ મનાય છે અને અમારા નિયમેના પાળનાર લોકોની સંખ્યા સ્વદેશ હોવાથી અમારા ધર્માચાર પણ પાપાચાર મનાય છે અને તેથી અમારા વ્યવસાયમાં પડેલા મનુષ્યો વારંવાર કઠિન શિક્ષાને પણ પાત્ર થાય છે; કારણ કે, જે માન્યતાને બહુસંખ્યક જનસમાજ માન આપતો હોય, તે માન્યતા અન્યાયરૂપ હોવા છતાં પણ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયરૂપ ગણાય છે, એ જ આ ગતાનુગતિક સંસારનો અંધપરંપરા સમાન ન્યાય છે ” આ શબ્દો સાથે શાર્દૂલરાજે પોતાના દીર્ઘ બાષણની પરિસમાપ્તિ કરી દીધી.

“ ખરેખર તમારું આ યુદ્ધિમત્તાથી અપાયલું ઉત્તર સાંભળી હું નિરુત્તર થઈ ગઈ છું અને મારે તમને ધર્માત્મા તરીકે સ્વીકારવા જ પડે છે. તમારી સદાચારશીલતા તથા ધર્મશીલતામાટે હું તમને સહસ્ત્રશઃ ધન્યવાદ આપું છું, ” એ પ્રમાણે શારદાએ શાર્દૂલરાજની પ્રશંસા કરીને એક અન્ય પ્રશ્ન પૂછતાં કહ્યું કે: “ પરંતુ વીર પુરુષ શાર્દૂલરાજ, અહીં તમારા ગ્રામના કર આદિની આવકથી તમારો તથા તમારા વિશાળ કુટુંબનો નિર્વાહ સુખ તથા આનંદપૂર્વક ચાલી શકે તેમ હોવા છતાં અનન્ત આપત્તિઓથી ભરેલો આ લૂટફાટનો વ્યવસાય તમે શા ઉદ્દેશથી અને શા કારણથી કરો છો, એની મારાથી આઘાપિ કશી પણ કલ્પના કરી શકાઈ નથી. મેં તો એવું જ અનુમાન કર્યું છે કે પ્રતિક્ષાપૂર્વક જીવનને વીતાડવાનાં સર્વ સરળ સાધનો હોવા છતાં પણ આ અસરજ વ્યવસાય કરવામાં આવે છે. તો એનું કેવળ ધનલોભપતા અથવા મહત્ત્વાકાંક્ષા જ મૂલ અને મુખ્ય કારણ હોવું જોઈએ; એ વિના અન્ય કારણ સંભવતું જ નથી, અને કારણ વિના કોઈ પણ કાર્યનો સંભવ અસંભવનીય છે, એની તો તમારાથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી જ. અર્થાત્ જો ધનના

સોભથી જ આ વ્યવસાય કરવામાં આવતો હોય, તો ‘ અતિ સોભ તે પાપનું મૂળ ’ હોવાથી એટલા પરિભ્રાણમાં તો તમારો એ વ્યવસાય પાપરૂપ કહેવાય ખરો કે નહિ ? ”

“ કારણુ વિના કોઇ પણ કાર્ય થઇ શકતું જ નથી, એ ન્યાય ત્રિશાલાબાધ્ય હોવાથી એનો કોઇથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી અને તેથી નિર્વાહનાં સાધનોની વિપુલતા હોવા છતાં પણ હું આ લૂટફાટનો વ્યવસાય કરું છું, તેનું પણ કોઇ એક કારણુ તો અવશ્ય હોવું જોઇએ જ, એ નિર્વિવાદ છે; પરંતુ તે કારણુ અતિસોભ અથવા મહત્વાકાંક્ષા તો નથી જ; કિન્તુ કેવળ પરોપકાર અને પરમાર્થ જ મારા એ વ્યવસાયનો હેતુ છે. ” શાર્દૂલરાજે શારદાને આશ્ચર્યમાં નાખી દેનારા શબ્દો સંભળાવ્યા.

“ આ લૂટફાટનો વ્યવસાય કેવળ પરોપકાર અને પરમાર્થના હેતુથી જ કરાય છે ? એ વ્યવસાયથી શો પરોપકાર અને શો પરમાર્થ થાય છે ? ” શારદાએ આશ્ચર્યચકિત મુદ્રાથી પૂછ્યું.

“ એનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે:-” શાર્દૂલરાજે એ પ્રમાણે કહીને લૂટફાટના વ્યવસાયમાં સમાયલા પરોપકાર તથા પરમાર્થના હેતુનું નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી વિવેચન કરવા માંડ્યું: “ પૂર્વ પ્રમાણે જ આજઠાલના હિન્દુસ્તાનમાં પણ આપણા ધાર્મિક તથા ભાવિક શ્રદ્ધાળુ હિન્દુઓના હાથે પ્રતિવર્ષ કોટયવધિ રૂપિયા દાન તરીકે બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓ તથા બિન્ન બિન્ન ધાર્મિક સંસ્થાઓને અપાય છે અને એથી આર્યોની દાનશીલતા તથા ધર્મપરાયણતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ એદ કિંવા શોકનો વિષય માત્ર એટલો જ છે કે, દાન આપવામાં પાત્ર અપાત્રનો જે વિવેક રખાવો જોઇએ તે રખાતો નથી, કેવળ અંધશ્રદ્ધાનું જ અવલંબન કરાય છે અને તેનું પરિણામ

એ થયું છે અને થાય છે કે, એ દાનમાં અપાયલા વિપુલ દ્રવ્યનો જે સંદુપયોગ થવો જોઈએ તેને બદલે કેવળ ભયંકર દુરુપયોગ જ થાય છે; એ દાનના યોગે ધર્મના દુર્ગને બદલે કેવળ પાપ અને પાપના જ ઉચ્ચતમ દુર્ગો ચણાય છે કે જે પાપ છેવટે દાતા અને દાનના લેનાર ઉભયને નરકની ગહનતમ ગર્તામાં જ ખેંચી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, આજકાલની અનેક બિન્ન બિન્ન વલ્લભીય, ચૈતન્ય-ધર્મીય, સ્વામીનારાયણ ધર્મીય અને એવી જ અન્ય વૈષ્ણવ ધર્મીય સંસ્થાઓનાં મોટાં મોટાં અસંખ્ય મંદિરોમાં ભક્તજનોની આપેલી એટલી બધી સંપત્તિ એકત્ર થયેલી છે કે તેમની ગણના કરોડોથી જ કરી શકાય તેમ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ સંપત્તિમાં નિત્ય અખંડ વૃદ્ધિ જ થયા કરે છે: પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, એ સંપત્તિનો જે પરોપકારના કાર્યમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ તે થાય છે ખરો કે ? એનું ઉત્તર એજ છે કે, એ સંપત્તિનો પરોપકાર કિંવા ધર્મના કાર્યમાં તો નહિ, ગણ પ્રચંડ પાપનાં કાર્યોમાં જ મુક્ત હસ્તે દુરુપયોગ થાય છે; એટલે કે, લક્ષ્મીની પ્રવાહબદ્ધ અનાયાસપ્રાપ્તિથી કહેવાતા ધર્મ-ગુરુઓમાં વિલાસપ્રિયતા, મદોન્મત્તતા, વ્યભિચાર, પરધનાપહાર, મદિરાપાન તથા વેશ્યાગમન આદિ એટલા બધા દુર્ગુણોનો નિવાસ થઈ ગયો છે કે તેના વર્ણનથી પણ એક પ્રકારની ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ દુર્ગુણોના પરિણામે તેમને ભક્તજનોની મળેલી જે સંપત્તિથી નિરાધાર વિધવાઓ; અનાથ બાલકો; અંધ, પંગુ તથા રોગિષ્ઠ નિર્ધન કંગાલ ભોંકો, દુષ્કાળપીડિત જનો તથા એવાં જ અન્ય અનાશ્રિતોનું પાલણુપોષણ થવું જોઈએ; તેને બદલે એ સંપત્તિથી વેશ્યાઓ, ભડવાઓ, હાજી હા કરનારા, કલાલ, કુલટા કામિનીઓ, દૂતીઓ અને એવી જ અન્યાન્ય અધમ વ્યક્તિઓનું જ

પાલનપોષણ થાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ દુરાચારી ધર્મ-ગુરુઓના સંસર્ગથી તેમના ભક્તજનોના ગૃહમાંની સ્ત્રીઓ પણ બ્યભિચારના માર્ગમાં દોરાય છે અને તેના પરિણામે આજકાલ ભારત-વર્ષમાં વર્ણસંકર પ્રજાનો કેટલેક અંશે ઉદ્ભવ થયેલો અને ઉદ્ભવ થતો દેખાય છે ! કહેવામાં આવે છે કે, આપણા આર્યાવર્ત-દેશ દિવસાનુદિવસ દીન તથા હીન થતો જાય છે, સત્ય છે; જે દેશમાં કેવળ ગૃહસ્થોના ઉપાર્જિત ધનથી ૫૨૦૦૦૦૦૦ રૂપિય; ૪૩૧૯૦૦ મહાન્ત તથા આચાર્ય; ૨૭૫૮૦૦ વેશ્યાકિંવા વારાંમનાઓ અને ૧૩૪૦૦૦૦ પૂજારી તથા ૨૫૦૦૦૦૦ અન્યાન્ય મનુષ્યો કોષ્ટ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ વિના જ ખાંધ પીને તાગડધિખા કરી શકતાં હોય, તે દેશની જો એવી દીન તથા હીન દશા થાય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. જ્યાં સુધી દાનની આ પદ્ધતિમાં યોગ્ય પરિવર્તન નહિ થાય, ત્યાં સુધી આર્યાવર્તની ધાર્મિક, નૈતિક તથા આર્થિક અવનતિનો અંત તથા ઉન્નતિનો ઉદય કદાપિ થવાનો નથી તે નથી જ ! એક તરફ લક્ષાવધિ નિરાધાર બાળકો તથા અનાથ બાલિકાઓ ત્રણ દિવસના સૂકો રોટલાનો એક કકડો ન મળવાથી અન્ન અન્ન કરીને મરી જતાં હોય અને બીજી તરફ સ્વાર્થપરાયણ લોકો ગુલજરો ઉડાવતા ધર્મના નામને કલંકિત કરતા હોય, ત્યાં ઉન્નતિની આશા ક્યાંથી અને કેવી રીતે રાખી શકાય વાર ? જો આપણે આપણી આ ધર્મ વિષયક અંધતાને હજી પણ ન ત્યાગી શકીએ, તો ધિક્કાર છે આપણી સુશિક્ષતતાને, યોગ્યતાને, ધર્મપ્રિયતાને અને બુદ્ધિને ! હાય, અત્યારે આપણા દેશની દશા કેવી અને કેટલી શોકાસ્પદ તથા ચિન્તનીય છે ! જો દેશમાંથી એવા દુરાચારી ધર્મગુરુઓને દૂર કરીને સત્ય સાધુઓનો આ દેશમાં સત્કાર કરાય અથવા તો એ ધર્મગુરુઓ જ

‘ ગુરુ ’ નામને શોભાવવાનો યત્ન કરે, તો અતિથય શીઘ્રતાથી દેશની દુર્દશા સુદશાના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જવાનો સંભવ છે. પરંતુ આપણી એ આશા સત્વર સફળ થાય એવો સંભવ ન હોવાથી લોકોની દુરુપયોગના માર્ગમાં જતી લક્ષ્મીને સદુપયોગના માર્ગમાં વાળવામાટે જ અમોએ આ લૂટશાટના વ્યવસાયને સ્વીકારી લીધો છે. આ રાજપૂતાનાના પ્રદેશમાં તીર્થયાત્રાનાં ત્રણ ચાર સ્થાનો છે અને ત્યાંના ધર્મગુરુઓને આપવામાટે શ્રદ્ધાશીલ યાત્રાળુઓ જે ધન લાવે છે, તેમના ધનને અમો લૂટી લઈને તે ધનનો યોગ્ય કાર્યોમાં જ ઉપયોગ કરીએ છીએ. એ લૂટમાંથી મળેલા ધનમાંથી મારા અનુયાયિજનો સેંકડે પાંચ ટકા જેટલો બદલો આપીને બાકીનું સર્વ ધન એક ગુપ્ત સ્થાનમાં અમાનત તરીકે રાખવામાં આવે છે અને તેમાંથી આવશ્યકતા પ્રમાણે વારંવાર કેટલાક અનાયાશ્રમેને, કેટલીક નિરાધાર વિધિવાઓને, દુષ્કાળના સમયમાં દુષ્કાળપીડિતોને, આંધળાં પાંખળાં તથા રક્તપિત્ત અને કુષ્ઠ આદિ મહારોગથી પીડાતાં સ્ત્રીપુરુષોને, દેશોદ્ધારક સંસ્થાઓ તથા સત્ય સાધુઓને ભિન્ન ભિન્ન ગુપ્ત નામોથી નાની મોટી રકમો મોકલી આપવામાં આવે છે. લૂટના ધનમાંથી હું પોતે ત્રાંબાની એક રાત્રી પાઈ પણ મારા ખાનગી ઉપયોગમાં લેતો નથી; માત્ર અહીં જે સદાવ્રત ચાલે છે અને અતિથિસત્કારમાટે જે ધન વપરાય છે, તેટલું ધન જ લૂટના ધનમાંથી લેવામાં આવે છે. રાજપૂતાનાની પ્રજાને અમો લૂટતા નથી અને મારા આ પરાપકારવ્રતને આ પ્રદેશના સર્વ રાજ મહારાજાઓ પણ જાણતા હોવાથી યાત્રાળુઓને લૂટવાના અપરાધમાટે તેઓ કિંવા તેમના અધિકારીઓ મને પકડવાનો ઇલાજ મારા સાથીઓને રંજીડવાનો કદાપિ પ્રયત્ન કરતા નથી એટલે અમો અહીં નિર્ભયતાથી કાલયાપન કરી શકીએ છીએ.

માત્ર દાંતાનો રાજા અમારો વિરોધી છે, પરંતુ અમે તેની હદમાં અનેક વાર લૂટ કરવા છતાં અદ્યાપિ તેના હાથમાં સપડાયા નથી અને ભવિષ્યમાં સપડાવાના પણ નથી. લૂટફાટના અમારા વ્યવસાયનો હેતુ આ પ્રમાણેનો છે.”

“આ અલૌકિક પરોપકાર થાય છે, એમાં તો ક્લેશ માત્ર પણ શંકા નથી. મારી સર્વ શંકાઓનું નિવારણ થઈ ગયું છે અને તમારા વિશે અત્યારસુધી મારા હૃદયમાં માન તથા પૂજ્ય ભાવની જે લાગણી હતી તે હજારગણી વધી ગઈ છે. પરમાત્મા તમને ઉદ્ધંડ આયુષ્ય આપે અને તમે આવા પરોપકારનાં કાર્યો નિરંતર નિર્વિઘ્ન કરતા રહો, એ જ તમારી આ દીન ભગિનીનો તમને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ છે.” શારદાએ શાર્દૂલરાજની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરીને તેના શિરપર આશીર્વાદની વૃષ્ટિ વર્ષાવી.

સંધ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો એટલે શાર્દૂલરાજ જવાની તૈયારી કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “શારદા બહેન, સંધ્યાનો સમય થવા આવ્યો છે અને આપણા આજના સંવાદમાં બહુ વેળા વીતી ગઈ છે; તો હવે તારો આ બંધુ ઉઠવાની આજ્ઞા માગે છે. તારે પણ રસોષની તૈયારી કરવાની હશે એટલે હવે તને પણ અવકાશની આવશ્યકતા છે. વળી આવતી કાલે બે ઘડી બેસીને વાતો કરીશું.”

“જેવી બંધુની ઇચ્છા.” શારદાએ મંજુલતાથી કહ્યું.

શાર્દૂલરાજના જવા પછી મુલોચના પણ જવામાટે બેઠી, પરંતુ તેને જતી અટકાવીને શારદાએ કહ્યું કે: “તારાં ક્યાં છોકરાં હોય? રડી મરે છે કે જેથી જવામાટે આટલી બધી ઉતાવળી થઈ ગઈ છે? ત્યાં રોટલો ટીપીને એકલી ખાઈશ, તેના કરતાં આપણુ બન્ને અહીં સાથે જમીએ તો શું ખોટું છે? મારી એવી ઇચ્છા છે

કે, હું અહીં છું ત્યાં સૂધી તારે મારી સાથે જ રહેવું અને મારી સાથે જ ખાવું; કારણ કે, તારા સમાગમથી મારો સમય આનંદમાં વીતશે અને મારા સહવાસથી તને પણ કાંઈક આનંદની પ્રાપ્તિ થશે, એવી મારી ધારણા છે.”

“સ્વામિનીની એવી જ આજ્ઞા હશે, તો સંવિકાથી તે આજ્ઞાનો અનાદર કરી શકાય તેમ નથી જ.” મુક્તોચનાએ શારદાની ઈચ્છાનો કોઈ પણ પ્રકારની આનાકાની વિના તત્કાળ સ્વીકાર કરી લીધો.

શારદાએ રસોઈ બનાવી અને ઉભય સખીઓએ સાથે જ ભોજન લીધું. ભોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી બંને સખીઓ પાછી નીરાંતે ઝોરડામાં બેસીને વાર્તાલાપ કરવા લાગી. જ્યારે ગ્રામમાં સર્વ જનો નિદ્રાવશ થઈ ગયાં અને સોપો પડી ગયો, તે વેળાયે શારદાએ મુક્તોચનાને તેની કર્મકથા વર્ણવી સંભળાવવાનો અતિશય આગ્રહ કરવાથી પ્રકૃતિ કાંઈક અસ્વસ્થ હોવા છતાં અને નેત્રો નિદ્રાથી ધેરાતાં હોવા છતાં પણ શારદાના આગ્રહને માન આપીને મુક્તોચનાએ પોતાની કર્મકથાનો નીચે પ્રમાણે આરંભ કર્યો:—

પ્રકરણ ૪ થું

મુક્તોચનાની આત્મકથા

“શારદાબહેન, કરાચીમાં તમે, કપિંજલા બહેન અને હું હવાબંદર ધરવામાટે ગયાં હતાં અને ત્યાંથી કપિંજલા બહેનને ધાયલ કરી બે ત્રણ દુષ્ટ મનુષ્યો મને મોટરમાં નાખીને ઉપાડી ગયા હતા, એ ઘટનાનું તો તમને યથાર્થ સ્મરણ છે જ એટલે ત્યાર પછી મારા

પર જે જે વિપત્તિઓ આવી હતી તે જ હું વર્ણવીશ. મોટરમાં નાખીને તેઓ મને પ્રથમ કરાચીથી દશ માઈલપર આવેલા મંઝાપીર નામક સ્થાનમાંના એક એકાંત બંગલામાં લઇ ગયા. તે બંગલામાં એક મોટો હોલ અને તે હોલની બન્ને બાજુએ બે ઓરડા હતા તથા કોમ્પાઉન્ડમાં એક ખૂણામાં જાનર તથા એક ખૂણામાં રસોડું અને નોકરોના નિવાસમાટેની બે ઓરડીઓ કરેલી હતી. મોટર કોમ્પાઉન્ડના દરવાજાપર જઈ પહોંચતા મકરાણી જાતિની એક મુસલમાન બુઢીએ કોમ્પાઉન્ડનો દરવાજો ઉઘાડ્યો અને મોટરે કોમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશ કર્યો. મોટરમાંથી ઉતરીને મને ત્યાં ઉપાડી લાવનાર ત્રણ દુષ્ટાત્માઓસાથે મારે પણ તે બંગલાના મોટા હોલમાં પ્રવેશ કરવો પડ્યો; કારણ કે, જે હું તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ન વર્તું, તો તત્કાળ મને મારી નાખવામાટેની તેમણે વ્યવસ્થા કરી હતી અને એ તેમની મોટરમાંની પરસ્પર વાતચીતથી મારા જાણવામાં આવી મર્યું હતું. અમેએ બંગલાના મોટા હોલમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાએ એક બુઢો મકરાણી ત્યાં લેમ્પ સળગાવતો બેઠો હતો. લેમ્પના પ્રકાશથી જ્યારે ત્યાંના અધિકારનો લોપ થયો એટલે તે હોલમાંની સર્વ વસ્તુઓ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. હોલના મધ્યભાગમાં એક વિશાળ રાઉન્ડ ટેબલ ગોઠવેલું હતું અને તેની આસપાસ સાત આઠ કુર્સીઓ પડેલી હતી. ચાર તરફની ચાર બીંતો પાસે ચાર કોચ હતા અને દરેક કોચની પાસે અડકેકી ટિપ્પોઈ રાખવામાં આવી હતી. જમીનપર સાધારણ પ્રકારની ચટાઈઓ જ પાથરેલી હતી. બીંતોપર સુંદર ચિત્રોને બદલે વિસ્ફી; ષેન્ડી, બીર તથા સ્નેપ આદિ જૂદી જૂદી જાતના વિલાયતી દારૂની જાહેરખબરવાળાં કેટલાંક કૅલેન્ડરો જ આડાં અવળાં લટકાવેલાં જેવામાં આવતાં હતાં અને તેથી તે હોલમાં આવનાર લોકોના

વ્યસનની તત્કાળ દ્રશ્યના ઠરી શકાતી હતી. એક ખૂણામાંના એક ટેબલ-પર વિલાયતી દારૂની એક બે આખી બરેલી અને એક બે અડધી ખાલી થયેલી ખાટલીઓ તથા ગ્લાસો પડેલાં દેખાતાં હતાં અને તે ટેબલની નીચે સોડાની પચીસેક ખાટલીઓના ખડકસો પણ પડેલા હતા. ત્યાંની આવા પ્રકારની વ્યવસ્થાને જોઈને શરીર બદમાશોની જે કલબમાં મારા પિતાશ્રી નોકરીમાં હતા, તે કલબનું મને રમરણ થવા લાગ્યું; દારણ કે, ત્યાંના રંગ પણ બહુધા આવા જ પ્રકારનો હતો.

“અરતુ: મને ઉપાડી લાવનાર ત્રણ પુરુષોમાંના એક પુરુષ તે ઠાળાપાણીની સળ બોગવવાને ગયેલા નરપિશાચ દામોદરનો મોટા ભાઈ હતો અને તે એ વેળાયે કોટ, પાટલન, નામ્પૂકૂપ્ તથા આવરુ કોટ આદિ અગ્રિજ પોશાકમાં સજ્જ થયેલો હતો. તેના બે સાથીઓ મકરાણી હતા અને તેમણે તેમની જાતિના સાધારણ પોશાકો જ ધાર્યા હતા. તેમની મુદ્રાઓ કૂરતા તથા નિર્દયતાની સાક્ષાત્પ્રતિમા સમાન હતી અને તેવાં જ તેમનાં હૃદયો પણ ઠાળાં જ હતાં. દામોદરના ભાઈને તેના આવા નીચ સાથીઓ નાદિરશાહના ઉપનામથી ઓળખતા હતા અને તેથી હું પણ મારી આત્મકથામાં તેને નાદિર-શાહ અથવા નાદિર નામથી જ ઓળખાવીશ. હોલમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ નાદિર એક કોચપર બેઠો અને તેના બે સાથીઓ રાઉન્ડ-ટેબલની આસપાસ પડેલી કુરસીઓમાંની બે કુરસીઓપર બેસી બયા. હું થરથર કંપતી એક બાજુએ ઊભી રહી અને મારાપર આવનારી આપત્તિની ધૈર્યથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. કોચપર બેઠા પછી નાદિરે તે બંગલાના રક્ષક વૃદ્ધ મકરાણીને હુકમ કરાવ્યો કે:-

“સુલયમાન, ખાન્ડીકા ખાટલી, સોડા ઓર મિલાસ લાઓ; કુછ ખાનકો તૈયાર હોગા તો વો બી લે આઓ. હમ શરાબ પીએ-

મા, તો ઇસ સાલી બદમાશ ઔરત કે અછીતહ્ સજ્જ દે સકેમા ! ”

જુદો સુલયમાન ખાન્ડીની બાટલી, સોઠાની બાટલી અને બ્લાસ ટિપ્પાઇપર રાખીને પોતાની ઓરડીમાં જઈ એક રકાબીમાં બે ત્રણ તળેલાં માછલાં અને ડુંગળી લઈ આવ્યો. નાદિરે બ્રેન્ડીના ત્રણ ચાર પેંગ ચઢાવ્યા અને માછલાંને પણ સ્વાદા કર્યા. ત્યારપછી એક સિગાર સળગાવીને મોઢામાંથી તથા નાકમાંથી ધૂમાડા કાઢતો તે બને સંજો-
ધીને કહેવા લાગ્યો કે : “ કેમ બદમાશ સુબોયના, જેમના અન્નથી તું, તારી મા અને તારો બાપ પોપાતાં હતાં, તેમની જ તે ખરાબી કરી અને તેમનાં દુશ્મનો સાથે મળી જઈ બધી છુપી વાતો તે દુશ્મનોને તથા પોલિસને જણાવીને તેમનામાંના કેટલાકોને જેલમાં અને મારા બાઈ દામોદરને કાળાપાણીયે મોકલાવ્યો, તો હવે તારામાટે આજની સજ્જને ભોગવવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે; માટે તૈયાર થા અને પોતાના મેહરબાનો સાથે કરેલી જુરાઇનો સ્વાદ પણ આપતી જ ! ”

હું મારા મનમાં જો કે સારી રીતે જણતી હતી કે, એ વેળાયે મારા કોઈ પણ પ્રકારના યોગ્ય તથા સમર્પક ઉત્તરની તેના મનમાં કશી પણ અસર થવાની નથી અને મારાપરની આપત્તિ ટળવાની નથી; તથાપિ જિવ્હા વચ ન રહી શકવાથી તેણે મારાપર મૂકેલા એ આરોપનો પ્રતિકાર કરતી હું કહેવા લાગી કે : “ મહાશય, તમારા બાઈ તથા તેમના સાથીઓનાં કર્મ જ એવા પ્રકારનાં હતાં કે જેથી તેમને આવી શિક્ષા મળવી જ જોઈતી; કારણ કે, તેઓ સમાજના ગંધાતા કીડા સમાન હતા અને જો તેઓ આવી રીતે સમાજમાંથી દૂર ન થયા હોત, તો તેમના અબદ્ધ હસ્તથી અન્ય અનેક નિર્દોષ સ્ત્રી તથા પુરુષોનાં જીવનની હાનિ થવાનો સંભવ હતો. જેમણે તમારા-

પર અનેક વાર ઉપકારો કર્યા હતા, તે તમારા સગા કાકાના પુત્ર બ્રાહ્મલાલભાઈના પ્રાણુ લેવાનો એક ચાંડાલ પણ ન કરે તેનો નીચતમ પ્રયત્ન તમે બન્ને બાઈઓએ કર્યો હતો અને તેના પરિણામે જો કે બ્રાહ્મલાલભાઈ તો મરણશય્યામાં પડ્યા હતા; પરંતુ ત્યારપછીના તમારા, તેમનાં માતૃશ્રી તથા પત્નીને, તેમની સર્વ સંપત્તિ પચાવી પાડીને રઝળાવવાના પ્રયત્નની મને ખબર પડવાથી મેં તમારા તે પ્રયત્નનો સ્ટેટ કરીને રતનબાઈ તથા કપિંજલાબાઈને એ નવીન આપત્તિમાથી બચાવ્યાં, એ માફ ધર્મકૃત્ય હતું. છતાં તમારા દુષ્ટ બંધુએ મૌન ધારવાને બદલે બ્રાહ્મલાલભાઈને બળાત્કારે મારી નાખવાનો અને ખૂન ખરાબી કરવાનો માર્ગ લીધો અને તેના પરિણામે તેમને કાળાપાણીયે જવું પડ્યું તેમાં બીજનો શો દોષ ? પોતાનાં બચાંકર તથા અક્ષમ્ય પાપકર્મો તથા અત્યાચારોનો વિચાર કરો અને ત્યારપછી બીજના શિરપર દોષને ધરો ! લોભ તથા સ્વાર્થ-પરાયણતાએ તમારી વિચારશક્તિનો લોપ કરીને તમને અંધાપો આપેલો હોવાથી તમે ધર્મ તથા અધર્મને ઓળખી શકતા નથી અને તેથી જ હું નિર્દોષ હોવા છતાં મારાપર આ દોષનો આરોપ કરો છો. તમારી અંધ દૃષ્ટિમાં કદાચિત્ માફ આ કૃત્ય પાપમય હશે; પરંતુ પરમાત્માની દૃષ્ટિમાં માફ આ કૃત્ય ધર્મમય છે અને એ ધર્મકૃત્યનું યોગ્ય પારિતોષિક મને પરમાત્મા પાસેથી જ મળવાનું છે ! તમારી બિભીષિકાઓની મને લેશમાત્ર પણ દરકાર નથી; તમારી આ ગીદડમપટ્ટીઓથી આ રાજપૂત કન્યા લેશ માત્ર પણ ડર નાર નથી ! ”

“ પરમાત્મા પાસેથી તારા ધર્મકૃત્યનું પારિતોષિક તો તને મળવાનું હશે ત્યારે મળશે; પણ તારા પાપકૃત્યનો બદલો તો અમારા

હસ્તથી તને આ રથને અને આ પળે જ મળી શકશે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તને અમો એક ગુલામડી પ્રમાણે વેચી નાખીશું અને તારા અવતારને બગાડી નાખીશું, ત્યારે જ અમારાં બળતાં હૃદયોને કાંઈક શાંતિ મળશે ! ” નિર્દય નાદિરે આ શબ્દો ઉચ્ચારીને પોતાની પિશાચવૃત્તિનો પૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો.

“ મને તમો શું પારિતોષિક આપવા ધારો છો ? ” મેં કંઈશ-તાથી પૂછ્યું.

મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવાને બદલે નાદિરે તે બંગલાના રક્ષક વૃદ્ધ મહારાણીને પૂછ્યું કે : “ અંદરના ઝોરડામાં પલંખપર ગાદલું વગેરે નાખેલાં તૈયાર છે અને દીવો સળગાવેલો છે કે કેમ ? જો તૈયારી ન કરી હોય, તો કરી નાખો અને ત્યારપછી આ નવા શિકારને તે ઝોરડામાં લઈ જાઓ. એટલામાં હું પણ બે પેંગ્ ચઢાવીને તૈયાર થાઉં છું. ”

બુદ્ધો મુલયમાન અંદરના ઝોરડામાં દીવો સળગાવવા અને બિજાનાને તૈયાર કરવામાટે ગયો. માનવકુત્રકલંક નાદિરનો નીચ આશ્રય મારી સમજમાં આવી ગયો અને તેથી મેં આત્મહત્યા કરવાનો મારા મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. પરંતુ તેમના સમક્ષ આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તેઓ કદાચિત્ મને પકડી બાંધી લપ્તને બળાત્કારે મારી પવિત્રતાનો નાશ કરી નાખે, એવો સત્તર આના સંભવ હોવાથી મેં કોઈ પણ રીતે તેમની દૃષ્ટિથી થોડા રખતને માટે દૂર થવાનું નિમિત્ત શોધી કાઢીને કહ્યું કે : “ નાદિરશાહ બાદશાહ, અત્યારે હું તમારા પંજમાં સપડાયલી હોવાથી ધ્રુષ્ટિથી કે અનિચ્છાથી પણ મારે તમારી વાસનાને આધીન તો થવું જ પડશે. અસ્તુ : પણ મારે શૈચવિધિમાટે બહાર જવાનું છે, તો કૃપા કરીને

તેમાટેની વ્યવસ્થા કરી આપો.” સર્વ અન્ય ક્રિયાઓને અટકાવી શકાય છે, પરંતુ મલસૂત્રના વેગને અટકાવી શકાતો નથી અને તેથી મારી એ પ્રાર્થનાનો નાદિરના દાદાથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નહોતું. નાદિરે પોતાના બે મકરાણી સાથીઓમાંના એકને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે : “ મૂસા, તું આ રાંડની સાથે જ અને જનરૂની બહાર બોલો રહેજો; જેને કે એ ન્હાસી જવાનો અને આપણને હાથતાળી આપવાનો પ્રયત્ન ન કરે અને તે પ્રયત્નમાં ફાવી ન જાય ! ” મૂસાએ કહ્યું કે : “ એ ખિચારી તનેતનહા ઐરત અહીંથી અત્યારે આવી કાળી રાતે તે ક્યાં ન્હાસી જવાની હતી વાર ? આપનો આ ખિયાલ ગલત છે; તો પણ હું એની નિગેહજાનીમાટે એની સાથે જાઉં છું.”

હું સુલયમાન સાથે બહાર કોમ્પાઉન્ડમાં ગઈ. કોમ્પાઉન્ડમાં સર્વત્ર એવો તો ગાઢ અંધકાર વ્યાપેલો હતો કે પાસે પાસે બેભલાં બે મનુષ્યો પણ એક બીજાને બાએ જ જોઈ શકે તેમ હતું. અર્થાત્ મૂસાએ અંધકારના પ્રતિકારમાટે દીવાસળી સળગાવી, પણ હવાના ઝપાટાથી તે તરત જ ખુઝાઈ ગઈ. હવે મૂસાએ પોતાના બીજા સાથીને જામ મારીને કહ્યું કે : “ અંદરથી હરીફેન્ લઇને બહાર આવ; કારણ કે, અહીં અંધારામાં કાંઈ પણ દેખી શકાતું નથી.” તેના સાથી થોડી વારમાં એક સળગતું હરીફેન્ લઇને બહાર આવ્યો, ત્યારે જ જનરૂનાં દર્શન થયાં. મૂસાએ મને કહ્યું કે : “ અંદર પાણી તથા ટુંપ્પર તૈયાર હશે, માટે જા; અમો અહીં જ તારી વાટ જોતા બેઠા છીએ. ” આત્મહત્યાનું અન્ય કોઈ પણ સાધન મારી પાસે ન હોવાથી જનરૂને અંદરથી બંધ કરી જામ કચરીને મરી જવાનો મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો; કારણ કે, હરીફેન્ મને ન આપતાં મૂસા અને તેના સાથીએ પોતાની પાસે જ રાખ્યું હતું. અહીં વચ્ચે જણા-

વવું જોઈએ કે મોટર પાછી કરાચી તરફ રવાના થઈ ગઈ હતી. શૌચવિધિનું મેં પ્રથમ તો જો કે નિમિત્ત જ કર્યું હતું, પણ પછીથી ખરેખર મને દીર્ઘશંકા જેવું થયું અને હું જનજનમાં ખેડી હતી એટલામાં બહાર ઊભેલા મારા પર દેખરેખ રાખવામાટે નીમાયલા જો બદમાશોનો પરસ્પર મકરાણી બાપામાં કેટલોક સંવાદ ચાલ્યો. કરાચીમાં કેટલીક મકરાણી સ્ત્રીઓના સમાગમમાં હું આવેલી હોવાથી તેમના સંવાદનો સાધારણ આશય મારા સમજવામાં આવી ગયો અને તે આ પ્રમાણે હતો:—

“ભાઈ ધસા, આપણા દેખતાં નાદિર આવી ખુખસૂરત ઔરતનો ભોગવટો કરે અને આપણે રંડીના દલાલની પેઠે તેને જોતા તથા બગાસાં ખાતા ઊભા રહીએ, એ તને વ્યાજખી જણાય છે ખરું કે ? જનનું જોખમ આપણે ખેડીએ અને મોજમજલ ફક્ત નાદિર ભોગવે, એ તે સાજો ક્યાંનો ઇન્સાર ! આપણાથી તો હવે આ સાંખી નથી શકાતું. તારો શો અભિપ્રાય છે ? ”

“ મોટા ભાઈ, આ વાત મારા દિલમાં તો આજે ઘણા વખતથી ધાંટાની પેઠે ખૂચ્યા કરે છે, પણ તમે મોટા ભાઈ હોવાથી તમારા અદ્દમ અને લિહાજને લીધે મારાથી કાંઈ પણ બોલી શકાતું નથી; ખરી રીતે જોતાં આવી મોજમજલનો હક નાદિરનો નહિ, પણ આપણો જ છે; કારણ કે, જ્યારે એવો કટાકટીનો મોકો આવે છે, ત્યારે મોતના મોઢામાં જવાને તો આપણે જ તૈયાર થઈએ છીએ. જ્યારે નાણાંની ઊંચણીનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે પણ ઘણીખરી જોહમત આપણી હોવા છતાં આપણને ઘણીજ થોડી રકમ આપવામાં આવે છે અને આવી બાબતમાં પણ એ સાક્ષી કાદિર આપણને પો.

તાના દલાલ બનાવે છે. " ઇસાએ પોતાના મોટા બાઈ મૂસાને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

" મારો તો આ ખુબ્સૂરત અને નૌજવાન નાજનીનને આપણા દીન ઇસ્લામમાં લાવીને મુસલમાન બનાવવાનો અને તારી બાબી જન્મતનશીન થયેલી હોવાથી એની સાથે નિકાહ કરીને એને મારી બાબી એટલે કે તારી નવી બાબી બનાવવાનો વિચાર થાય છે. તો હવે જો સુભોચના પોતે આપણી વાતને સ્વીકારે, તો આપણાથી કાંઈ પણ સાહસ દરવાના નિશ્ચયપર આવી શકાય. એની મરજી વગર આપણે સાહસ કરીએ અને એ ના પાડે, તો પછી 'ગયે દોનોં જહાન-કે કામસે હમ, ન ઇધર કે રહે ન ઉધરકે રહે; ન ખુદા હિ મિલા ન વિસાલે સનમ, ન ઇધર કે રહે ન ઉધરકે રહે !' એવોજ હિસાબ થઈ પડે અને તે સારું ન કહેવાય. " મૂસાએ પોતાની આંતરિક બાવનાઓને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાના લઘુ બંધ સમક્ષ વ્યક્ત કરી બતાવી.

" તો પછી એ ઔરત બહાર નીકળે એટલે એને પૂછી જોઈએ, એનો જેવો જવાબ મળે તેવો ઇરાદો કરી નાખીએ. ધારેલા કામમાં ઢીલ કરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી; કારણ કે, આ સ્થાનમાં નાદિ-રથી આપણો લેશમાત્ર પણ વિરોધ કરી શકાય તેમ નથી, એ તો તમે જાણો જ છો. " ઇસાએ પોતાના બાઈના મતને યોગ્ય પુષ્ટિ આપી.

તેમના આ પરસ્પર વાર્તાલાપને સાંભળીને મારા મસ્તિકામાં એક યુક્તિ સૂઝી આવી અને તે યુક્તિને વ્યવહારમાં યોજવાથી કદાચિત્ મારા જીવન તથા સતીત્વ ઉભયની રક્ષા થઈ શકશે, એવી આશાનો મારા અંતઃકરણમાં ઉદય થયો એટલે ઇશ્વરની દીનબંધુતા તથા અનાથવત્સલતામાં વિશ્વાસ રાખીને આત્મહત્યા ન કરતાં હું જીવતી પાછી બહાર આવી અને તે બંધુક્રયને સંબોધીને ઉપાલં-

મના સસરપમાં કહેવા લાગી કે: “ બહાદુર જવાનો અને સિંહને
 ઇસ્લામ ! તમારા જેવા ધર્માત્મા અને શરવીર મુસલમાન અને તેમાં
 પણ હુદિમ્મત મકરાણીઓના દેખતાં મારા જેવી એક નિરા-
 ધાર ઔરતની આખર આવી રીતે એક ખાયલા માણસને હાથે
 લૂટાય, એ તમારી બહાદુરીને શોભાવનારું કહી શકાય ખરું કે ?
 શું તમારા પાક મહજબમાં ‘ જિનાબિલજબ્બ ’ અથવા બલાતકારને એક
 ગુનાહ અજીમ માનવામાં નથી આવ્યો ? અને જે કોઈ પણ એ ગુનાહ
 કરે છે અથવા એ ગુનાહના કામમાં મદદગાર થાય છે, તે દોષ-
 ખનો સજાવાર થઈ જાય છે, એ રમાને દીને ઇસ્લામ શું તમારા
 જણવામાં અથવા સાંભળવામાં નથી આવ્યો ? આવા પ્રસંગે તો
 એકસ, બેસ તથા લાચાર ઔરતને મદદ આપવી અને તેની ઇજ્જત-
 તને બચાવવી, એ જ તમારા જેવા દિલાવર મુસલમાન જવાંમદોનાં
 ફરજ છે. મૂસાખાન, કાળા પાણીની સમને પામેલા બદમાશ હામેદર
 તથા તેના આ શયતાનજીદ ભાઈ નાદિરને હું એટલી બધી હિકારતની
 નજરથી જોઉં છું કે, એઓ હમ્યજતિના હિન્દુ હોવા છતાં, કદા-
 ચિત્ત તમારી સાથે હું હમખગલ અને હમખિસ્તર થવાનું પસંદ કરું,
 પણ એ નાદિરનો સ્પર્શ આ શરીરને થવા દેવાની મારી ઇચ્છા
 નથી. આજે તમે મારા મદદગાર નહિ થાઓ અને મારો જીવ જશે
 તો તે હું જવા દઈશ, પણ નાદિરની ઇચ્છાને આધીન તો હું નથી
 થવાની તે નથી જ થવાની ! મારી જીવ અને મારી આખર અત્યારે
 તમારા હાથમાં જ છે; એટલે કાં તો મને બચાવો અને કાં તો મને
 છુરી વગર હલાલ કરાવો ! ”

“ શારદા બહેન, સ્ત્રીના અવતારમાં જેમ અનેક પ્રકારની ભીતિ-
 ઓ રહેલી છે, તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીના અવતારમાં કેટલાક એવા અલબ્ધ

લાભો પણ સમાયલા છે કે જે લાભો પુરુષને કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકતા જ નથી અથવા તો અપવાદરૂપે કોઈક વાર જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જેવી આપત્તિમાં હું સપડાઈ હતી, તેવી જ આપત્તિમાં જે કોઈ પુરુષ સપડાયો હોત, તો એ પાપાત્માઓના પંન્નમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કદાપિ થઈ શકત નહિ, એ નિર્વિવાદ છે. મારો ઉદ્ધાર થઈ શક્યો તે કેવળ મારા સ્ત્રીશરીરના ચમત્કાર અને મારા સ્ત્રીચરિત્રના સમગ્રોચિત પ્રયોગનું જ પરિણામ હતું; કારણ કે, આવા પ્રસંગે એક સ્ત્રીનો જે પ્રકારે ઉદ્ધાર થવાનો સંભવ હોય છે; એટલે કે, જે કોઈ ઉદારાત્મા અને સાત્ય વીર પુરુષ આવા પ્રસંગે આવી ચડે છે, તો તેના હૃદયમાં એક પુરુષમાટે જેટલી દયા નથી ઉદ્ભવતી તેટલી દયા એક સ્ત્રીમાટે તત્કાળ ઉદ્ભવે છે અને તેથી તે પોતાના જીવના જોખમે પણ નિરાધાર નારીની પ્રતિષ્ઠાને રક્ષવામાટે કટિબદ્ધ થઈ જાય છે; તેમ જ જે કોઈ લ'પટ પુરુષ સાથે પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય, તો તે પ્રસંગે સ્ત્રી તેને વિહારવશ કરી પોતાપ્રતિ તત્કાળ આકર્ષી શકે છે, અંધુ કિંવા મિત્રોમાં પરસ્પર વિગ્રહ જગાવી પોતાની પ્રતિષ્ઠાના તાત્કાલિક ઉપાયને યોજી શકે છે અને ત્યાર પછી દાવ દાવતાં તે લ'પટ પુરુષને પણ હાથતાળી આપીને પોતાની પવિત્રતાને રક્ષવામાં સંપૂર્ણ સમર્થ થાય છે. લ'પટ પુરુષના હૃદયમાં મોહને ઉપજવવાનું નૈસર્ગિક સાધન પુરુષ પાસે ન હોવાથી આવા પ્રસંગે પુરુષ બિચારો તત્કાળ માર્યો જાય છે. અર્થાત્ મારાં વચનોનું મૂસાખાનના હૃદયમાં મારી ધારણા પ્રમાણેનું જ પરિણામ થયું અને મારા અમુક શબ્દોનો તેણે અનુકૂલ અર્થ કરેલો હોવાથી તે પોતાના ભાઈ ઇસાને ઉદ્દેશીને પોતાની ભાષામાં ગંભીર મુદ્રા તથા ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:—

“ બિરાદરે મન, આ ઔરત કહે છે તે વાત અક્ષરે અક્ષર

ખરી છે; કારણ કે, આપણા મજ્જામાં જિનાબિલ્લખને એક મોટો ગુનાહ કહેલો છે અને તેથી એ ગુનાહના કામમાં મદદગાર થવું તે હાથે કરીને દોષખને ખરીદી સેવા જેવું જ છે. વળી આ ઔરત મારી સાથે નિકાહ કરવાને રાજી હોય, એમ પણ એના અમુક શબ્દોથી જણાઈ આવે છે; તો હવે આ ઔરતની પાકદામાનીને આપણે બચાવવી જ જોઈએ; કારણ કે, નહિ તો પછી આ ઔરત મારા કામની પણ રહેશે નહિ. ત્યારે હવે નાદિરને અહીંથી અત્યારે જ દૂર કરવાની આપણે શી તરકીબ કરીશું વાર ?”

એના ઉત્તરમાં ઇસાએ જણાવ્યું કે: “આપણે નાદિરને સાફ સાફ જણાવી દઈશું કે, અમારા મજ્જામાં ‘જિનાબિલ્લખ’ ગુનાહે અજીમ હોવાથી અમારા દેખતાં અમે એ ગુનાહ થવા દઈશું નહિ; જો આ ઔરત પાસેથી દુશ્મનીનો બદલો લેવો હોય; તો અમે એ ઔરતને સિંધના દૂરના ભાગમાં લઈ જઈને વેચી આવવામાટે તૈયાર છીએ અને તેની જે કીમત આવશે તે આપણે આપણા કરાર પ્રમાણે વહેંચી લઈશું. નાદિર હેચકારો હોવાથી આપણી સામે યઈ શકે તેમ નથી એટલે તે આ ઔરતને વેચી નાખવાની હા પાડશે અને તેમ થાય એટલે તમે આ ઔરતને કોઈ દૂરના પ્રદેશમાં લઈ જાઓ, ત્યાં એને ખુસદમાન બનાવજો અને ત્યાર પછી એની સાથે નિકાહ કરી લઈને નવો સંસાર માંડજો. આ બધું થઈ ગયા પછી જ્યારે નાદિર નવો પોકાર કરશે ત્યારે તેમાટેની વળી નવી વ્યવસ્થા કરી લેવાશે. એ તો અણીનો ચૂક્યો સો વરસ જીવે, સમજ્યા ?”

તેમના આ સંભાષણથી એટલું તો હું જાણી શકી કે મૂસાખાન તરત તો મારાપર અત્યાચાર કરવાનો નથી અને તેથી મેં પણ મારા મનમાં કહ્યું કે: “અત્યારે આ આપત્તિમાંથી છૂટકો કર્યા પછી મૂસા

આરે મને મુસલમાન બનાવવાની અને મારી સાથે નિકાહ કરવાની તૈયારી કરશે, તે વેળાએ જોઈ લેવાશે; કારણ કે, અણીનો ચૂંચો સો વર્ષ જીવે, એ ન્યાય મારા સંબંધમાં પણ લાગૂ પડી શકે તેવો છે. જે પરમાત્મા કરે તે ખરું.”

કેટલોક વિચાર કર્યા પછી મૂસાએ મને સંબોધીને કહ્યું કે: “મુક્તોચના, જે તું મારી સાથે સિંધના એક દૂરના બાગમાં આવી મુસલમાન મળાહબને કબૂલ કરી મારી સાથે નિકાહ કરવાને રાજી હોય, તો હું અત્યારે તારી નિન્દગાની તથા તારી આબરૂને બચાવવા મારા જીવના જોખમથી પણ તૈયાર છું. જે આ વાત તને નામંજૂર હોય, તો પછી કોઈ પણ જાતના શાયદા વગર આ કામમાં વચ્ચે પડીને મારે મારા દોસ્ત સાથે દુશ્મની કરવાની કશી પણ જરૂર નથી. માટે બોલ, હા છે કે ના છે?”

“મારી એક વાર નહિ, પણ એક સો ને એકવીસ વાર હા છે! મારાં એવાં બાબ ક્યાંથી કે મને આપના જેવો રડો, રૂપાળો બહાદુર અને જવાંમદ શૌહર મળે? અત્યારથી તમારે મને તમારી પોતાની જ માની લેવાની છે!” સ્ત્રીચરિત્રના પ્રયોગથી મેં તેને મારા પ્રપંચ-જાળમાં બરાબર સપડાવનારો જવાબ આપ્યો.

“તો હવે તારે કોઈ પણ જાતનો ખૌફ રાખવો નહિ. બેખૌફ થઈને ચાલ મારી સાથે બંગલામાં અને જો કે શું થાય છે તે! મૂસાએ મને આશ્વાસન આપ્યું.

મૂસા, ઈસા અને હું બંગલામાં ગયાં તે વેળાએ નાદિર હજી ઝંડી ગટગટાવતો જ બેઠો હતો. મારા પર નજર પડતાં જ તેણે મને હુકમ કરમાવ્યો કે: “મુક્તોચના સતી, આજે આ નાદિરશાહ થવાનો છે, તારો પતિ; માટે જ અને આ બાબૂના ઝોરડામાંના પલંગપર મારી

વાટને જોઇને ખેસ. હું હમણાં જ આવું છું અને તારા વૈધવ્યવત તથા તારા સતીત્વનો ચુટકી બળવતાંમાં જ ભંગ કરી બતાવું છું !”

તેના આ શબ્દો સાંભળતાં જ મૂસા તથા ઇસાની આંખો લાલ-ચોળ થઇ ગઇ અને ઇસાએ નાદિરને જણાવ્યું કે : “નાદિરશાહ, આ શરમભરેલું કામ તમારાથી અમારા દેખતાં કરી શકાશે નહિ.”

“ઇસા, આ તું શું બોલે છે ? આ વાંધાનું કારણ શું છે ?” નાદિરે અન્યબીથી સરાલ કર્યો.

“કારણ એ જ કે, બળાત્કારથી કોઇ બેકસ અને બેપસ ઔર-તની ઇજ્જતપર હુમલો કરવો અને તેની અસ્મતનો દિલ્લો તોડવો, એ અમારા પાક ઇસ્લામ મજહબમાં એક મોટો ગુનાહ છે અને એ ગુનાહ કરનાર અથવા એમાં મદદગાર થનાર દોષીબનો સજાવાર થાય છે. અમારો આ ગુનાહના કામમાં મદદગાર થઇને દોષી થવાનો ધરાદો નથી.” મૂસાએ નાદિરના સવાલનો વ્યાજબી જવાબ આપ્યો.

“તો પછી આ બદમાશ ઔરત પાસેથી દુસ્મનીનો બદલો આપણાથી કેવી રીતે લઈ શકાશે ?” નાદિરે બીજો સવાલ રજૂ કર્યો.

“એ ઔરતને આપણે અવારાવતન કરીને એનાં માતા પિતા-થી જૂદી તો પાડી નાખી છે અને હવે જો એને અહીંથી કોઇ દૂરના મુલ્કમાં લઇ જઇને આપણે એક ગુલામડી પ્રમાણે વેચી નાખીશું, તો તેથી આપણને બે ચાર હજારનો લાભ પણ થશે અને આપણી દુસ્મનીનો બદલો પણ બરાબર વળી રહેશે; કારણ કે, તમારા બિરા-દરને એણે કાળા પાણીની સજા કરાવી છે, તેવી જ એ પોતાનાં મા-આપથી સદાને માટે છૂટી પડવાથી એને પણ કાળાપાણીની સજા

ખીજી રીતે ભોગવવી પડશે. મારો આવો વિચાર છે; ‘જિનાખિ-
દ્વન્ધ’ ને આ ખાદિમ દિક્ષોજ્જનથી ધિક્કારનાર છે!” મૂસાએ
દુસ્મનીના બદલાને વાળી લેવાનો યોગ્ય ઉપાય, અમારી, આગળથી
થયેલી, યોજના અનુસાર દર્શાવ્યો.

મદિરાપાનથી અતિશય ઉન્મત્ત થયેલો હોવા છતાં પણ નાદિર
મૂસાનાં આ વાક્યોને સાંભળીને વિચારમાં પડી ગયો; કારણ કે, જો
મકરાણી બદલી જાય; તો તે પોતાના મેહરબાન માલિકપર પણ છરો
લઇને ટૂટી પડતાં અચકાતો નથી; એ વાર્તાને તે સારી રીતે જાણતો
હતો. અર્થાત્ કેટલીક વાર સૂધી વિચાર કર્યા પછી તેણે મૂસાને સંબો-
ધીને કહ્યું કે: “દોસ્ત મૂસા, જો આ કામથી મજાહજને લીધે તારી
લાગણી દુઃખાતી હોય, તો પછી આ કામ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.
આ ઔરતને અહીંથી લઇ જા અને તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે
વધારેમાં વધારે કીમત લઇને વેચી નાખ. પણ કોઇ એવા પુરુષના
હાથમાં એનો હાથ આપજે કે જ્યાંથી એ રાંડ પાછી જીટકી ન શકે
અને કરાચીમાં આવી આપણને પણ મદમાં નખાવવાનો પ્રયત્ન ન
આદરી શકે; કારણ કે, આ રાંડ કાંઇ જેવી તેવી ચાલાક નથી, એ
તો તું પણ સારી રીતે જાણે છે, એટલે તને વધારે ચેતવણી આપ-
વાની આવશ્યકતા નથી. આ રાંડના વેચાણથી જે રૂપિયા મળે, તે
સંભાળીને કરાચી લઇ આવજે એટલે ત્યાં આપણે વહેંચી લઇશું
અને તું પાછો આવીશ ત્યાં સૂધીમાં વળી કોઈ નવો શિકાર પણ હું
શોધી રાખીશ. તારી ઇમાનદારીમાં મારો પૂરો ભરોસો છે એટલે તું
પૈસામાં કાંઇ પણ ગોટાળો કરીશ, એવો મારા દિલમાં જરા પણ
શક નથી.

“આપ સાહેબે અમારાં દિક્ષોને દુઃખવવાના વિચારને માંડી

વાળો છે અને અમારામાં આટલો બધો છતપાર તથા બરોસો રાખ્યો છે, એમાટે અમે દિલોગ્ગનથી આપ સાહબનો એહસાન માનીએ છીએ. આવતી કાલે રાતે હું આ સુલોચનને લઈ જાઉંપર બેસીને અહીંથી રવાના થઈશ અને આહવું અસ્લાહનું છે તો થોડા દિવસમાં જ એને વેચી રૂપિયાની થેલીઓ સાથે કરાચીમાં આવી હુન્નૂરની ખિદમતમાં હાજર થઈ જઈશ.” મૂસાએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થયેલી જોઈને નાદિરને ઔપચારિક આશ્વાસન આપ્યું; અને ત્યાર પછી મને સંબોધીને કહ્યું કે: “સુલોચના, અંદરના ઝોરડામાં જ અને દરવાજાને અંદરથી બંધ કરીને પતંગપર સૂઈ જા.”

હું અંદરના ઝોરડામાં ગઈ સર્વ બારી બારણાંને અંદરથી મજબૂત વાસીને સૂઈ ગઈ અને મૂસાએ હરીફેન્ લેમ્પ મને આપેલો હોવાથી તે લેમ્પને પણ તેના પ્રકાશને જરાક ધીમે કરીને મેં બળ તો જ રાખ્યો હતો કે જેથી કદાચિત કોઈ ઝોરડામાં આવવાનો યત્ન કરે તો તેની તે ચેષ્ટાના જાણવામાં આવી શકે. સૂવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ લગભગ બાર વાગ્યા પછી મને નિદ્રા આવી ગઈ અને શળીપર પણ નિદ્રા આવ્યા વિના રહેતી નથી, એ નિયમ સિદ્ધ થયેલો જણાયો.

* * * * *

પ્રભાતમાં જ્યારે મારી નિદ્રાનો ભંગ થયો તે વેળાએ અર્ધ પ્રહર જેટલો દિવસ ચઢી ગયો હતો એટલે કે લગભગ સાડાસાત વાગવા આવ્યા હતા; પરંતુ શિયાળો હોવાથી એક તો પથારીમાંથી ઉઠવાનું મન થતું નહોતું અને ચારે તરફનાં બારી બારણાં બંધ હોવાથી આટલો દિવસ ચઢી ગયો હશે, એનું પણ મને ખાન નહોતું.

મેં ઉઠીને ખારી ઉઘાડી ત્યારે જ મને બાન થયું કે દિવસ ધણો ચઢી ગયો હતો. મેં ખારણુને ઉઘાડી મોટા હોલમાં જવાની ઇચ્છા કરી, પણ તે ખારણુને બહારથી સાંકળ વાસેલી હોવાથી ખારણું ઉઘડી શક્યું નહિ. મેં ખારણુને ખખડાવ્યું એટલે યુદ્ધા મુલયમાને તાળું તથા સાંકળ ઉઘાડીને ખારણું ઉઘાડ્યું અને મને જણાવ્યું કે: “રાતે નાદિર પણ અહીંજ સૂતેલો હોવાથી સર્વ જનો નિદ્રાવશ થયા પછી ઉઠીને તમારા ઓરડામાં આવી તે તમારા પર બગાટકાર ન કરે એટલામાટે મૂસાખાનના હુકમથી મેં ખારણુને તાળું વાસીને બંધ કર્યું હતું. સવારમાં જ વાગે ઇસાખાન તથા નાદિર ઊંટપર બેસીને કરાચી તરફ જવાને રવાના થઈ ગયા છે અને મૂસાખાન ગર્ભ પાણીના હોજમાં ગુસ્સા કરવાને ગયા છે તેઓ હમણાંજ પાછા આવશે; મૂસાખાને તમને આ ઓરડામાંથી અથવા આ મોટા હોલમાંથી બહાર ન નીકળવા દેવાની મને તાકીદ કરેલી હોવાથી હાલ તરત તમે અંદરજ રહેજો. જો તમને કંઈ વસ્તુ જોઈતી હશે, તો તે મારી બીબી તમને લાવી આપશે.” તેના બોલવાથી હું બહુ ગમ્મ કે નાદિર મારા ઓરડામાં ન આવી શકે એ એકજ કારણ નહિ, પણ મારાથી નહાસવાનો પ્રયત્ન ન કરી શકાય, એ પણ તાળું વાસીને ખારણુને બંધ કરવાનું બીજું કારણ હોવું જોઈએ; કારણકે, ખારીઓમાં તો લોઢાનાં બડાં સળિયાં જડેલાં હતાં એટલે તે સળિયાં તોડીને નહાસવાની શક્તિ મારામાં નહોતી, એ મૂસાખાન સારી રીતે જાણતો હતો અને બહાર ન નીકળવા દેવાનો તેનો હુકમ પણ એ જ વાર્તાને સિદ્ધ કરતો હતો કે તેણે મને નજરકેદી તરીકે જ ત્યાં રાખી હતી.

હું દાતણ તથા પાણીનો લોટો મંખાવીને દાતણ કરવા બેઠી.

અમારી જાતિ રાજપૂતની હોવાથી બ્રાહ્મણ વાણિયા જેટલી આબડછેટ રાખવાની મને સ્વાભાવિકજ આવશ્યકતા નહોતી અને હાલ તરત એવી આબડછેટનો વધારે ડોળ ન બતાવવાનું બીજું એક કારણ એ હતું કે, તેમ કરવાથી મારી મુસલમાન થવાની અને મૂસા સાથે નિકાહ કરવાની વાતને જે મૂસો ખોટી માની લે અને તેના મનમાં મારા વિશે કાંઈ પણ શંકા ઊત્પન્ન થાય, તો તે મકરાણી મને મારી નાખતાં પણ વાર ન કરે, એ નક્કી હતું અને તેથી જ્યાં સુધી તેના પંજમાંથી છૂટવાનો યોગ્ય પ્રસંગ ન આવે, ત્યાં સુધી તો તેને આશામાં ને આશામાં તણાવો રાખવો, એજ મારામાટે શ્રેયસ્કર હતું. અર્થાત્ મુસલમાનના પાણી તથા અન્નો સ્વીકાર કર્યા વિના મારો છૂટકો જ નહોતો; પરંતુ એ આપદર્મ હોવાથી સમય આવતાં એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરી દેહશુદ્ધિ કરવાનો તો મારો નિશ્ચય હતોજ. હું દાતણ કરીને મોઢું ધોતી હતી એટલામાં મૂસાખાન આવી લાગ્યો અને ત્યાર પછી થોડી વારમાં જ મુલયમાન તથા તેની બુદ્ધી બીબી ચાહ તથા નાસ્તો લઈને હાલમાં આવી પહોંચ્યાં. મૂસાખાને મને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે: “ મુલોચના, આ મુસલમાનના હાથનાં ચાહ તથા નાસ્તો સ્વીકારવામાં, તું હિન્દુ હોવાથી, તને કાંઈ વાંધો તો નહિ આવે ને ? ” તેના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે: “ થોડા વખતમાં હું દીન ઇસ્લામને સ્વીકારી એક અહલે ઇસ્લામ ખાવિંદની બીબી થવાની છું તો પછી મુસલમાનના હાથનાં ચાહ નાસ્તો સ્વીકારવામાં વાંધો રાખવો, એ તો મારી બેવફૂરીજ કહી શકાય. મને આ ચાહ નાસ્તો લેવામાં અને આપની સાથે ખાવાપીવામાં કશો પણ વાંધો નથી. માત્ર માંસ મચ્છી ખાવાની મને આદત નથી એટલે હાલ તરત એ ચીજો હું ખાઈશ નહિ; ધીમે ધીમે ટેવ પડશે ત્યારે

જેઈ લેવાશે અને જ્યાં સૂધી આપણા નિકાહ ન થઈ જાય ત્યાં સૂધી આપણો શરીરસંબંધ થઈ શકશે નહિ.” મૂસાખાન રાજી રાજી થઈ ગયો અને બોલ્યો કે: “ સુલોચના, તારી સમજદારીપર હું આશ્ચર્યની છું ! જે તને ન રુચે તો હાલ તરત માંસ મચ્છી ખાવાની કાંઈ પણ જરૂરત નથી; કારણ કે, ફક્ત ગોસ્ત અને મચ્છી ખાવાથી જ કાંઈ મુસદ્દમાન થવાતું નથી. તેમ જ જ્યાં સૂધી તને મુસદ્દમાન બનાવી તારી સાથે નિકાહ કરી હું તને મારી હકદાર બીબી ન બનાવું ત્યાં સૂધી જે હું તારા શરીરને સ્પર્શ કરું, તો તો તે બિના-કારીજ કહેવાય, એટલે એ પણ તારી રીતની જ વાત છે. હું તારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ સર્વ કાંઈ કરીશ એટલે તારે કાંઈ પણ ફિકર રાખવીજ નહિ.” તેનાં આ વચનોથી સ્પષ્ટ જણી શકાયું કે, હું જેમ તેને પ્રસન્ન રાખવા ઇચ્છતી હતી તેમ જ તે મને પ્રસન્ન રાખવા ઇચ્છતો હતો; કારણ કે, મહબ્બતમાં હુકુમત હોતી નથી, એ તત્ત્વને તે સારી રીતે જાણતો હતો; પરંતુ અશ્વોસ, કે એક આર્થ અબજાના હાર્દિક ભાવને જાણી લેવા જેટલું બુદ્ધિબળ તેનામાં નહોતું અને મારામાટે તે જ શ્રેયસ્કર હતું. અમોઝો સામસામાં કુરસીપર બેસીને રાઉન્ડ ટેબલપર પડેલાં ચાહ તથા નાસ્તાને ઇન્સાફ આપવાનો આરંભ કર્યો. મેં ફક્ત ડબ્બલ રેટી, માખણ અને ચાહ એ ત્રણ પદાર્થોને જ સ્વીકાર્યા અને મૂસાખાન એ ત્રણ પદાર્થો સાથે કાચા ઇંડાને પણ ફેડી ફેડીને પેટમાં પથરાવવા લાગ્યો. નાસ્તો કરતાં પણ અમારો વાર્તાલાપ ચાલુ જ હતો.

“ સુલોચના, ” મૂસાખાને કહેવા માડ્યું: “ આજે રાતે ખાતું લીધા પછી તરત જ ઊંટપર બેસીને આપણે અહીંથી સફર કરીશું અને એક કે બે દિવસની સફર કર્યા પછી એક એવી જગ્યાએ જઈ

પહોંચીશું કે જ્યાં આપણી સઘળી મુરદ બર આવશે અને આપણી બધી હરકતો દૂર થઈ જશે. આ જગ્યા કરાચીથી નજદીકમાં હોવાથી અહીં વધારે વાર રહેવામાં આપણી સલામતી નથી; કારણ કે, કરાચીમાં તારી તપાસ તો પોલિસે કરવા માંડી હશે જ અને ડિટેક્ટિવ-ખાતાનો ઉપરી જોન સાહેબ અમારો કટ્ટો દુશ્મન હોવાથી જો અમે તેના હાથમાં સપડાઈએ, તો તે અમેને પણ આન્ડામાનની મુસાફરીએ મોકલી આપે, એમાં જરા પણ શક નથી. પણ હું તને ચેતવણી આપી ચૂકું છું કે, મારી સાથે દગો અથવા ફરેબ કરવાનો ખાત્રમાં પણ ખિયાલ ન કરીશ; નહિ તો, હું તને પાપમાલ કરી નાખીશ; મારી છુરીથી એક બકરીની પેઠે તને હલાલ કરી નાખીશ ! ”

“ મૂસાખાન, આ તમે શું બોલો છો ? હું જેવા હોવાથી ધણા દિવસથી ખાવિન્દ કરવાની મારી ઇચ્છા હતી, પણ મારાં માખાપના દબાણથી મારાથી કાંઈ પણ કરી શકાતું નહોતું. એ તો તમો જાણો જ છો કે, ખાવિન્દથી મળતા સુખ આગળ ઔરતબત બાદશાહીને પણ તુચ્છે માને છે એટલે તમારા જેવા ખાવિન્દ સાથે રહીને જિન્દગીના લુલ્લને ભોગવવાના મોકાનેલાત મારી તમારી સાથે દગો અથવા ફરેબ કરવાને તૈયાર થાય, એવી આ સુલોચના બેવકૂફ નથી તો ! બબ્બું, આ સુલોચના નામ પણ હવે તો મને ઝેર જેવું લાગે છે ! બહાલા, જ્યારે મને મુસદ્દમાન બનાવશે, ત્યારે મારું નવું નામ શું રાખશે વાર ? ” મેં મૂસાખાનને બરાબર ઉલ્લૂખાન બનાવવાની ચેષ્ટા કરી.

“ હું મારી જાનોજિગર મન્જૂરે નજરને ગોહરખન, શમ્સુ-લ્લકા, જામતઆરા, નૂરજહાન, તાબુનિસા અથવા એવું જ કોઈ એક ખુશ્સરત નામ આપીશ અને તે નામથી જ મારી આ ગુલરૂ અથવા

લાલા૩ બીબીને હમેશા બોલાવતો રહીશ. ” મૂસાખાને લોટપોટ થઇને આ ઉદગાર ઢાઢી સંભળાવ્યા.

અરતુઃ મધ્યાન્હ પછી એક વાગે અમો ભોજન કરતાં હતાં તે વેળાએ ઈસાખાન કરાચીથી પાછો આવી લાગ્યો અને તેણે મૂસાખાનને જણાવ્યું કેઃ “ ઢાલે આ મુલોચનાને ઉપાડતી વખતે જે બીજી ઔરતને મેં છરો માર્યો હતો, તે શારદા નહિ, પણ જન્મતનશીન પ્રાણુલાલની બીબી કુપિંજલા હતી અને તેને હૉસ્પિટલમાં લઇ જઇને શારદાએ તરત સારવાર કરાવવાથી તે જીવતી રહેશે, એવો ડૉક્ટરે અભિપ્રાય આપ્યો છે. કુપિંજલાને છરો મારનાર અને આ મુલોચનાને હરી જનાર ગુનાહગારોને શોધી કાઢવામાટેની પોલિસની સખ્ત કાશિશ ચાલૂ છે અને તેથી તમારું હવે આ જગ્યામાં વધારે વાર રહેવું સલામતીભરેલું નથી. હું બહુ જ સારી અને ચાલવામાં રેફેવેની બરાબરી કરી શકે તેવી એક સાંઢણીને મારી સાથે લેતો આવ્યો છું અને મારી એવી સલાહ છે કે, અત્યારે અને આ પહે જ તમો બન્ને અહીંથી રવાના થઇ જાઓ. ”

કુપિંજલા બહેનના ઊમરવાના સમાચારથી મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો આનંદ થયો; પરંતુ મારા તે આનંદને મેં મારા મુખ-મંડળમાં કિંવા સંભાષણમાં વ્યક્ત થવા ન દીધો. મારી તો એવી જ ઇચ્છા હતી કે, એ ક્ષણે જ પોલિસનાં માણસો ત્યાં આવી પહોંચે અને મારો ઉદ્ધાર થાય, પરંતુ એવા પ્રકારનો તાત્કાલિક ઉદ્ધાર મારા બા-અમાં લખાયલો નહોતો અને મારે દુનિયાની બીજી કેટલીક લીલી સૂકી જોવાની હતી એટલે સંધ્યાકાળ થઇ અને રાત પડી ગઇ, તો પણ પોલિસ-પાર્ટીનું આગમન ન થયું અને તેથી રાતે આઠ વાગ્યા પછી ભોજન કરી કેટલુંક ખાતું તથા પાણીની બે બદક ભરી લઇને સાંઢણીને સજ્જ

ઠરી મૂસાખાને સરસમાટેની સઘળી તૈયારી કરી લીધી. ત્યાંથી નીકળતી વેળાએ મારા હિન્દુ વેશને ઉતરાવી નાખીને મને તેણે એક મકરાણી આરતનાં વસ્ત્રો લાવીને પહેરવામાટે આપ્યાં અને મારાં વસ્ત્રોને પણ સાથે લઈ લેવાનું કહ્યું. થોડી વારમાં જ હું મકરાણી ઓરત બની ગઈ અને મૂસાખાનની આજ્ઞાથી સાંઢણીના કાઠાના પાછલા ખાનામાં બેસી ગઈ. મૂસાખાન આગલા ખાનામાં બેઠો અને તેણે પોતાના બાઈને તથા મુલયમાનને સલામ વાલેકુમ કરીને સાંઢણીને ઉઠાડી. ઈસા તથા મુલયમાનના મુખમાંથી ‘વાલેકુમ અસ્સલામ’ અને ‘ખુદાહાશિન્’ આદિ શબ્દો નીકળતા સંમળાયા અને સાંઢણીએ ચાલવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. મંગાપીરની હદમાંથી નીકળીને સરિયામ રસ્તાપર ચઢ્યા પછી સાંઢણી હવાની પેઠે ઝડવા લાગી અને ઓછામાં ઓછો એક કલાકે બાર માઈલનો પંથ તે કાપતી હોવી જોઈએ, એવું અનુમાન કરી શકાતું હતું. પ્રતિપળ હું કરાચીથી વધારે અને વધારે દૂર થવા લાગી અને જ્યાં કિસ્મત લઈ જાય ત્યાં જવા લાગી.

સમસ્ત નિશાના અખંડ પ્રવાસ પછી પ્રભાતમાં અમે સિંધ હુયદરાબાદથી વીસ માઈલપર આવેલા ટુંડો મહમ્મદખાન નામક ગ્રામમાં જઈ પહોંચ્યાં અને તે ગ્રામમાંના કેટલાક સિંધી મુસલમાનો મૂસાખાનના મિત્રો હોવાથી તેના તેવા એક મિત્રના ગૃહમાં અમે ઊતર્યા. તેના તે મિત્રનું વય લગભગ ચાળીસથી બેતાળીસ વર્ષનું હતું અને તેના કુટુંબમાં તેની એક સ્ત્રી, તેની બે જવાન દીકરીઓ અને તેના એક જવાન દીકરો, એટલાં મનુષ્યો હતાં. તેનાં બે ઘર હતાં; એકમાં તે પોતાના કુટુંબ સહિત વસતો હતો અને બીજા ઘરનો આબોધ ગયાના ઊતારા તથા સત્કારમાટે જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. અમને એ બીજા ઘરમાં જ ઊતારો આપવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે, મૂસા-

ખાન મારો બેઠ તેના તે મિત્રને જણાવી દીધો હતો અને તેથી અમને જૂદા ઘરમાં રાખવાનું જ તેને યોગ્ય જણાયું હતું. એ સ્થાનમાં અમારો યોગ્ય આદર સત્કાર કરાયો અને અમારા ખાનપાનની પણ બહુ જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. સાંઢણીપર એક રાતમાં લગભગ એક સો ને પચાસ માઇલ અથવા પોણેસો ગાડીનો અખંડ પ્રવાસ કરેલો હોવાથી મારા એકે એક અસ્થિમાં કળતર થતી હતી અને તેથી અગિયાર વાગે જગ્યા પછી હું જે સૂતી તે કેડ સાંઝે છ વાગે મૂસાખાને મને જગાડી ત્યારે જ હું જાગી. દિવસે મૂસાખાન અને તેના મિત્ર વચ્ચે શી શી વાતો થઈ હતી તે જો કે હું જાણતી નહોતી, પરંતુ રાત્રિના સમયમાં તેના તે તથા ખીજા બે ત્રણ મિત્રો અને મૂસાખાનનો જે પરસ્પર વાર્તાલાપ અમો ઊતર્યા હતાં તે ઘરમાં ચાલ્યો તેના યોગે તે મિત્રો કોણ હતા, કેવા પ્રકારનો વ્યવસાય કરતા હતા અને મૂસાખાન તથા તેમની વચ્ચે દિવસના સમયમાં શો સંવાદ થયેલો હોવો જોઈએ, એની યોગ્ય કલ્પના હું કરી શકી. એ સ્થાન મારા ભાગ્યના વળી એક અન્ય પ્રકારના પરિવર્તનમાટે નિયત થયેલું હતું અને પરમાત્માનો તે પરિવર્તન કરવામાં પણ કાંઈક શુભ ઉદ્દેશ જ સમાયેલો હતો, એવો મને ભાસ થવા લાગ્યો; કારણ કે, પરમેશ્વર જે કાંઈ પણ કરે છે તે મનુષ્યના કલ્યાણ તથા શ્રેયમાટે જ કરે છે એવી એક દૃઢ માન્યતા શ્રદ્ધાળુ માનવસમાજમાં પ્રચલિત છે અને એ માન્યતા મારા પોતાના સંબંધમાં અક્ષરશઃ સત્ય સિદ્ધ થયેલી હોવાથી મારી તો એ માન્યતામાં વળી અખંડ શ્રદ્ધા બંધાઈ ગઈ છે.

“વસ્તુતઃ પરમેશ્વર ધર્મશીલ મનુષ્યોનું અકલ્યાણ કરતો જ નથી.” શારદાએ કહ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું

સુલોચનાની આત્મકથા (ચાલુ)

“આપણા આ આર્યાવર્ત અથવા હિન્દુસ્તાનમાં આજથી સો એક વર્ષ પૂર્વે ઠગ લોકોનો અતિશય ત્રાસ વ્યાપેલો હતો અને ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધી તેમના ત્રાસથી હિન્દુસ્તાન સર્વથા મુક્ત થઇ શક્યું નહોતું, એ વાર્તા ઇતિહાસના ગ્રાતાઓથી અગ્રાત નથી અને શારદા બહેન, તમે તો અંગ્રેજી પણ સારી રીતે બોલેલાં છો એટલે આ વાર્તા તમારા જાણવામાં તો હોવી જ જોઇએ.” સુલોચનાએ વચ્ચે એક નવીન વિષય ઉપસ્થિત કર્યો.

“હા, ઠગ લોકોના હિન્દુસ્તાનમાંના ત્રાસના ઇતિહાસને હું સારી રીતે જાણું છું અને સ્વર્ગીય કર્નલ મેડોન્ડ ટેલરે પોતાના ‘કન્ડેશન્સ ઓફ ઇંગ’ અથવા ‘એક ઇંગનો આત્મવૃત્તાંત’ નામક પુસ્તકમાં એ ઇંગોની કૂરતા તથા નિર્દયતાનો એક ઇંગનાયક અમીર-અલીના મુખથી એવો તો બયાનક સ્ફોટ કરાવ્યો છે કે તેનાં વાંચનથી અવશ્વ વાંચનારનું હૃદય શોકાવૃત્ત થઇ જાય છે અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે. એ ઇંગોનો અને તેમના ત્રાસનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે;—“એમ કહીને શારદાએ ઇંગોના તથા તેમના ત્રાસના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસનો નીચે પ્રમાણે સ્ફોટ કરવા માંડ્યો:—

“આજથી એક સો વર્ષ પૂર્વે આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ઠગ નામક દુષ્ટ અને વિદ્વાતક લોકોની સંખ્યા અત્યંત વિશાળ હતી તેમના વિશેની દંતકથાથી એમ જણાય છે કે, તેઓ મૂળ જૂદાં

જૂદાં સાત કુળોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા અને તે કુળો કિલ્લીના આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા હતા. તેઓ પ્રથમ ઇસ્લામ ધર્મને પાળનાર અને મુસલમાન હતા, પરંતુ ત્યાર પછી તેમણે કુરાન શરીફ અને શરા સાથે સદાને માટે છૂટા છોડા કરીને હિન્દુઓની દેવી ભવાનીની સેવાનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. એ દેવીને તેઓ પોતાનાં દુષ્ટ કૃત્યોની પરમસહાયકારિણી માનતા હતા અને બહિતપૂર્વક તેની પૂજા અર્ચા આદિ કરતા હતા. તેઓ દેશમાંના ઇતર લોકો પ્રમાણે ગૃહ ઇત્યાદિ કરીને અમુક સ્થાનમાં રહેતા હતા; તેમનામાંના કેટલાક ખેતી કરતા હતા અને કેટલાક વ્યાપાર કરતા હતા. પરંતુ તેમનો જાતીય વ્યવસાય એ જ હતો કે, લોકોનાં ગળાં દાખી, તેમને ઠાર મારી નાખીને તેમનું સર્વ દ્રવ્ય લૂટી લેવું. આ કારણથી તેમના ગુપ્તચરો બિન્ન બિન્ન ગ્રામો અને નગરોની ધર્મશાળાઓમાં તથા રાજમાર્ગોમાં ભ્રમણ કરીને કયો ધનાઢય મનુષ્ય કયા નગરમાંથી કયે દિવસે નીકળવાનો છે અને કયા માર્ગે થઈને કયા સ્થાનમાં જવાનો છે તેમ જ તેની સાથે માણસો કેટલાં છે, માલ કેટલો છે અને તેને તેનાં મનુષ્યો સહિત મારી નાખવાનો તથા તેના દ્રવ્યને લૂટી લેવાનો યોગ્ય અવસર કયા સ્થાનમાં એટલે કે અરણ્યના કયા ભાગમાં મળી શકશે, એ સર્વ વિષયોનો શોધ કર્યા કરતા હતા. જ્યાં કોઈ પણ એક શિકાર નજરમાં આવ્યો એટલે તે વિશેના સમાચાર તે ગુપ્તચરો પોતાના મંડળને પહોંચાડતા હતા. તે મંડળના અન્ય લોકો એવાં તો બાહ્ય સ્વરૂપ ધારીને આવતા હતા અને તે ધનાઢય પ્રવાસી સાથે એવો તો મધુર વાર્તાલાપ કરતા હતા કે તેમની તે મધુર વાણીના યોગે તેઓ તે પ્રવાસીને પોતાના મિત્ર કિંવા સહોદર કરતાં પણ અધિક પ્રિય તથા

વિશ્વાસંપાત્ર જણાતા હતા. ત્યારપછી એકત્ર પ્રવાસ કરતાં જ્યાં ઈષ્ટ પ્રસંગ આવે, ત્યાં તે દુષ્ટ ઠગો તે દીન પ્રવાસી અને તેની સાથેના સર્વ મનુષ્યોને તેમનાં ગળાંમાં દોરી અથવા રૂમાલના શંસા નાખીને મારી નાખતા હતા; તેમના સર્વસ્વ ધનનો અપહાર કરતા હતા અને અંતે આ પાપકૃત્યનો કોષ્ટને કરી પતોજ ન મળી શકે એવી રીતે તે મૃત મનુષ્યોનાં શબોને અરણ્યના એકાંત ભાગમાં ડિપાડી જમીનમાં દાટી દેતા હતા. આ તેમનો જાતિવ્યાપાર હતો. જેમના વિશે વધારે હોહા થવાનો સંભવ ન હોય અથવા જેના યોગે તેમના વિશે કોષ્ટને સંશય આવવાની સંભાવના ન હોય, તેવાજ પ્રવાસીને બહુધા તેઓ શોધતા હતા. રજા લઇને ઘેર જવામાટે નીકળેલો લશ્કરી સિપાહી અને ખજાનો લઇને એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જતો કોઇ મનુષ્ય ઇત્યાદિ શિકારો પર તેમની વધારે નજર રહ્યા કાઢતી હતી; કારણ કે, રજા લઇને ઘેર જવામાટે નીકળેલો સિપાહી જે ભાગેમાં જ ક્યાંક અદૃશ્ય થઇ જાય, તો તે ગરીબ માણસની તત્કાળ કોણ તપાસ કરે એમ હતું વાર ? તેના ઘરનાં માણસો એમ જ ધારવાનાં કે, ‘ રજા ન મળવાથી કદાચિત્ તે નહિ આવ્યો હોય; ’ અને જે તે રજાની મુદત પૂરી થતાં પાછો નોકરી પર આવીને હાજર ન થાય એટલે તે નોકરી છોડી ગયો એમ માનીને સરકાર તેની જગ્યાએ બીજા માસણની ભરતી કરી લે, એ નિયમ જ છે. ખજાનો લઇને અન્ય સ્થાન પ્રતિ જવા નીકળેલો મનુષ્ય અચાનક અદૃશ્ય થઇ જાય, તો તેને કદાચિત્ કોઇએ મારી નાખ્યો હશે, એવો સંશય આવે છે ખરો, પરંતુ તેની સાથે કદાચિત્ તે દ્રવ્ય લઇને તે પોતે જ છ પાંચ અગિયાર થઇ ગયો હશે, એવી બીજી શંકા આવવાનો પણ સંભવ હોય છે; અર્થાત્ આ કારણથી તેનો કરવો જેમને તેટલી બારીકીથી શોધ કરવામાં આવતો નથી. આવા પ્રકારના મનુષ્યોને

અદૃશ્ય કરી તેમના ધનને હરી લેવાથી પોતાના શિરપર કોષ પણ પ્રદારનો દોષ આવી શકવાનો નથી, એ તત્વને કલ્પક તથા યુક્તિમાન ઠગો સારી રીતે જાણતા હતા, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. ચોરી, લૂટ અને ખૂન છતાંદિ કૃત્યોને તેઓ અપરાધ માનતા નહોતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ દુષ્કૃત્યો જે કોઈ પણ, કોષના જાણવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે કરી ચઢતો હતો, તેને મહા ચતુર, પરાક્રમશાલી તથા યથસ્વી ધારતા હતા અને તેઓ પોતાના બાળકોને બાલ્યાવસ્થાથી જ કૂર તથા નિર્દય થવાની તેમ જ કૂરતામય તથા નિર્દતામય બધાં કર દર્શો કરવાની ટેવ પાડતા હતા. તેઓ પ્રથમ પોતાના પુત્રોને ગુમચર તરીકે યોજતા હતા, ત્યારપછી કેટલેક સમયે મારી નાખેલાં મનુષ્યોનાં શબોને હિપાડીને એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં લઈ જવાનું અને તે શબોને પૃથ્વીમાં દાટી દેવાનું કાર્ય તેમના હાથથી કરાવતા હતા. એ દાર્યોમાં પ્રવીણ થયા પછી તેમને માનવધાતકોના મંડળ સાથે મોકલવામાં આવતા હતા અને તે વેળાએ વૃત્તનાબ્યાસી ખલ નવયુવકો પ્રવાસીઓને વિશ્વાસમાં કેવી રીતે લેવા અને ત્યારપછી તેમને સકંજમાં કેવી રીતે સપડાવવા છતાંદિ વિષયોનો અભ્યાસ કરતા હતા. આ સર્વ વિષયોમાં પારંગત થયા પછી સર્વ વિદ્યાના સારરૂપ પ્રવાસીઓનાં ગળાંમાં શંસા નાખીને તેમના પ્રાણોને હરી લેવાની કળાનો તેઓ અભ્યાસ કરતા હતા અને એ વિદ્યામાં નિષ્ણાત થતાં જ તેમના અભ્યાસની પૂર્ણાહુતિ થયેલી માનવામાં આવતી હતી એટલે કે, તેઓ ગળાશંસાની વિદ્યામાં બી. એ. અથવા એમ. એ. કિંબહુના એલ. એલ. ડી. થયેલા મનાતા હતા. એ અંતિમ વિદ્યાતક કર્મમાં જે કોષ જેટલા પરિમાણમાં અધિક નિષ્ણાત થતો હતો, તેટલા જ પરિમાણમાં ઠગસમાજમાં તેની અધિક

પ્રતિષ્ઠા થતી હતી. મનુષ્યધાતકોના મંડળમાં પ્રવેશ કરવામાટે પ્રત્યેક નવીન વિધાતકને પ્રૌઢ વયના અને અનુભવી એક નરધાતક ઇગને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકારવો પડતો હતો અને જ્યારે તે ગુરુ પોતાના શિષ્યને ગુરુકંઠથી બાંધતો હતો તે વેળાએ કેટલાક સંસ્કાર સહિત જીવાની દેવીના નામથી ગોળ હોંઘવામાં આવતો હતો. એ વિશે તેમનામાં એક એવી માન્યતા હતી કે: ‘મનુષ્યને બીજા ગમે તેટલા વ્યવસાયો આવડતા હોય અને તેની પાસે ગમે તેટલી સંપત્તિ હોય, છતાં જો તે આ ગોળ મોઢામાં નાખે એટલે તે ઇગ બન્યો જ છે, એમ સમજી લેવું.’ એક ઇગે એક વાર એમ કહ્યું હતું કે: ‘હું જ્યારે એક બાળક હતો ત્યારે જ મારા પિતાએ આ ગોળ મને ખવડાવ્યો હતો અને તેનું પરિણામ એ થયું કે, જો હું બીજાં લોકોને વર્ષ પર્યન્ત જીવ્યો હોત, તો પણ મારાથી અમારા એ વ્યવસાય વિના અન્ય વ્યવસાય કદાપિ કરી શકાત નહિ.’ એ ચાંડાલ ઇગને કેટલાક સરકારી અધિકારીઓનું પણ પૃષ્ઠબળ તથા સાહાય્ય મળ્યા કરતું હતું, એ વાર્તા અતિશય ચમત્કારિક તથા વિશેષતઃ દક્ષમાં રાખવા જેવી છે. વિશેષે દરીને પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાંનાં એતેશીય અંસ્થાનોમાં આવો પ્રકાર અધિક પરિમાણમાં જોવામાં આવતો હતો. તે ઇગે અને એ અધિકારીઓની પરસ્પર કબૂલાત એટલી જ થતી હતી કે, તે ઇગેએ એ અમલદારોને પોતાની કમાણીમાંથી અમુક નિયમિત રકમ પ્રતિવર્ષ આપવી અને તેમના દેશની સીમામાં ઇગેએ ચોરી તથા ખૂન આદિ કર્મો કરવાં નહિ; તથા અમલદારોએ એટલી સર્ત પાળવાની હતી કે, જો ઇગે વિરુદ્ધ તેમની આગળ કોઈ પણ ફાંદ પોકાર અથવા શરિયાદ કરવામાટે આવે, તો તે વિશે તેમણે આંખ આડા કાન કરી જવા એટલે કે, તેમની શરિયાદ સાંભળવી

નહિ. દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં ચિઠ્ઠા મારીને ખૂબ પૈસા લાભ એ દુષ્ટ લોકો
 જ્યારે પ્રાંતમાં આવતા હતા, ત્યારે તેના યોગે વ્યાપારી વાણિયા,
 ઉઘોગી અને શરાદ્ આદિ સર્વ લોકોને આનંદ થતો હતો; કારણ
 કે, શરાદ્ તેમને જોઈએ તેટલી રકમો તેમની પાસેથી મનમાન્યા
 કરારો લખાવી લઈને આપતા હતા અને એ વ્યવસાયમાં તેમને બહુ
 જ સારો લાભ મળતો હતો. ઈંગોનાં ધોરતમ કર્મોને દેશમાંના અનેક
 લોકો જાણતા હતા; પરંતુ તે જાણનારામાંના કેટલાકોને તેમનાથી
 લાભ થતો હતો તેથી તેઓ ચુપ રહેતા હતા અને બીજા કેટલાકો
 તે ખલજનોના બચથી મૈનનું અવલંબન કરતા હતા. આવી રીતે
 તેમનાં અક્ષમ્ય પાપો સદા ગુપ્તનાં ગુપ્ત જ રહ્યાં કરતાં હતાં. એ
 પ્રાણધાતિની ઈગળાતિના હસ્તથી પ્રતિવર્ષ કેટલાં મનુષ્યોનો ઘાત
 થતો હતો, એની ગણના જો કે મથાર્યતયા કરી શકાય તેમ નથી;
 છતાં એક એતદેશીય ગ્રંથકારના અભિપ્રાય અનુસાર પ્રતિવર્ષ નિદાન
 દશ હજાર મનુષ્યોનો તેમના હસ્તથી નાશ થતો હતો. આ સંખ્યા
 બહુ જ મોટી તથા બચાંકર દેખાય છે અને તેથી એ સંખ્યા વિશ્વા-
 સપાત્ર હોય તેમ માની શકાતું નથી; તથાપિ જો સૂક્ષ્મ શોધ કરવામાં
 આવે, તો એ સંખ્યાની લગભગમાં જ સંખ્યા આવીને ઊભી રહે,
 એમ દેખાય છે. એ ચાંડાલ જાતિના લોકોના શોધના કાર્યમાં સર-
 કારને છ થી સાત વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાળનો ભોગ આપવો પડ્યો
 હતો અને તેટલા કાલાવધિમાં ઈંદોર, હક્ષિણ હૃયદરાબાદ, સાગર
 તથા જળલપુર આદિ રથાનોમાંથી બધા મળીને એકંદરે એ હજાર
 ઈંગોને પકડવામાં આવ્યા હતા. એમાંના પંદર સો ઈંગોએ પોતાના
 પિસાય તુલ્ય અપરાધોને પોતાના મુખે જ સ્વીકારવાથી તેમને તેમના
 અપરાધોના પ્રમાણમાં ફાંસી, કાળાપાણી તથા આજન્મ કારાગૃહવાસ

આદિ ભિન્ન ભિન્ન ભયંકર શિક્ષાઓ આપવામાં આવી હતી. તે પકડાયલા લોકો તેમના સમસ્ત સમાજના એક વિશિષ્ટ લઘુ મંડળમાંના હતા એટલે હોના સમસ્ત સમાજમાંના લોકોની સામ્યા અતિશય વિશાળ હોવી જોઈએ. ઇ.સ. ૧૮૫૭-૫૮ પછીથી તેમનો ત્રાસ બંધ થયો હતો અને એમણે આપણે મહાપ્રતાપી બ્રિટિશ રાજસત્તાનો જ આભાર માનવાનો છે, એ નિર્વિવાદ છે.”

“શારદા બહેન, તમારી સ્મરણશક્તિ બહુ જ પ્રબળ છે અને તેથી જ આવા વિષયો અદ્યપિ તમારા સ્મરણમાં રહી શક્યા છે; નહિ તો આજકાલનાં અનેક સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોનો એવો જ પ્રકાર જોવામાં આવે છે કે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈને સંસારવ્યવહારમાં જોડાયા પછી તેમને અભ્યાસકાળમાં વાંચેલાં અનેક પુસ્તકોમાંના એક પણ વિષયનું સંપૂર્ણ સ્મરણ રહેતું નથી. અસ્તુ: હું હવે મારી કથાના વિષયમાં જ આગળ વધીશ.” એમ કહીને સુલોચનાએ પોતાના પ્રતિપાદ વિષયનું પ્રતિપાદન કરતાં કહેવા માંડ્યું કે:—

“જેવો એક સમયમાં આપણા હિન્દુસ્તાનમાં એ હા લોકોનો ત્રાસ હતો, તેવો જ અત્યારે આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં એક સર્વથા નવીન અને અકલ્પનીય વ્યવસાયથી ધનાઢ્ય થવાની લાલસામાં લપટાયેલા નવીન પ્રકારના ઇર્ષમંડળના ત્રાસનો વિકાસ થવા માંડ્યો છે. આ નવીન ઇર્ષમંડળના સભાસદો દશ વર્ષથી ઉપરના વયની કુમારિકાઓ, તરુણી નવોદાઓ અને પ્રૌઢા વિધવાઓને નાના પ્રકારની સુખલાલસાઓ ખતાવીને તથા પોતાની સુધાસમાન મધુરવાણીના જળમાં લપટાવીને એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં ઉપાડી જાય છે, ત્યાં લઈ જઈને તેમના આગળથી કરી રાખેલા ગ્રાહકોના હસ્તમાં

તેમને વેચી નાખી હજારો રૂપિયાની કમાણી કરે છે અને તે નાણાં પોતપોતામાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં બહેંચી લે છે. જે સરળતાથી શિકાર હાથમાં ન આવે તો કેટલાક બદમાશો માર્શિત કેટલીક સ્ત્રીઓનું તેઓ બળાત્કારે પણ હરણ કરાવે છે અને પોતાના ધંધાને ધીકારે છે. યુરોપ અને અમેરિકા જેવા સુધરેલા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ સ્ત્રીઓને ફાસલાવીને અથવા તો બળાત્કારે ઉપાડી જઈને વેચી નાખવાનો ધંધો આજકાલ ધમધોકાર ચાલી રહ્યો છે અને ત્યાં એ ધંધાને ‘હાઈડ્ર સ્લેવ ટ્રેડિંગ’ એટલે કે, ‘ગોરી ગુલામડીઓનો વ્યાપાર’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ નીચ ધંધા વિશે ત્યાં હવે બચકર પોકાર થવા માંડ્યો છે અને એ બચસાયનાં રક્તોને પ્રકાશમાં લાવનારા કેટલાક યંત્રો પણ ત્યાં પ્રકટ થયા છે અને નિત્ય પ્રકટ થતા જાય છે; અર્થાત્ ઠગ ભોડો તથા વિલાયત અને અમેરિકાના એ ‘હાઈડ્ર સ્લેવ ટ્રેડિંગ’ ના ધ્યેયને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ રાખીને જ આપણા આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં એ ‘ભારતવર્ષીય વનિતાવિકેતા મંડળ’ ની સ્થાપના થયેલી હોય, એવી મારી માન્યતા છે. એ મંડળની મુખ્ય આફ્રિસો મધ્ય પ્રાંત, પંજાબ અને સિંધુ દેશમાં છે અને બ્રહ્મ આફ્રિસો તથા એ મંડળના ટ્રેવેલિંગ એજન્ટોનો તો લગભગ ભારતવર્ષના સર્વ ભાગોમાં પ્રચંડ વિસ્તાર થયેલો છે. ટ્રેવેલિંગ એજન્ટો જેમ પુરુષ હોય છે તેમ જ સ્ત્રીઓ પણ હોય છે; અથવા તો સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્ને સાથે મળીને પણ કાર્ય કરતાં જેવામાં આવે છે. એ ટ્રેવેલિંગ એજન્ટો ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં રેલ્વેમાં, મોટરમાં, ધોડાગાડીમાં, ગાડામાં, ઊંટપર, ધોડાપર અથવા પરિસ્થિતિ અનુસાર પગે ચાલીને સતત પ્રવાસ કર્યા કરે છે અને કેવળ નાનાં નાનાં ગામડાંમાંથી જ નહિ, પણ લાગુ હાવે તો મુંબઈ, કલકત્તા,

બનારસ, દિલ્લી, લખનૌ, કરાચી, અમદાવાદ અને એવાં જ અન્યા-
ન્ય મોટાં મોટાં નગરોમાંથી પણ ચાર પાંચ વર્ષથી ઉપરની ચાલતી
દસ્તી અને રમતી બોલતી રૂપાળી છોકરીઓને ફોસલાવીને ચોરી
ગાય છે અને તેમને બીજા દેશમાં લઇ જઇને ધનાઢય વેશ્યાઓ
અથવા ગણિકાઓને ત્યાં વેચી નાખે છે એટલે એ તેમના બ્યવસા-
યના પરિણામે સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની પુત્રીઓને ભવિષ્યમાં એક
ઉત્તમ ગૃહિણી તથા આદર્શ માતા થવાને બદલે પાનરમાં ખેસનારી
અને ગાનારી નાચનારી વેશ્યા અથવા ગણિકા થવાનો જ દુઃખદાયક
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. અદ્યવચરક બાલિકાઓને ચોરીને લઇ જનાર
એવાં અનેક દુષ્ટ સ્ત્રીપુરુષો-બહુધા સિંધી તથા મહારાષ્ટ્રી જાતિનાં
સ્ત્રીપુરુષો-અત્યાર સૂધીમાં પકડાયાં છે અને ન્યાયમંદિરમાં શિક્ષાભા-
જન થઇ ચૂક્યાં છે; છતાં એ અદ્યવચરક બાલિકાઓના થતા અપ-
હારનો અઘાપિ અંત આવ્યો નથી અને હજી કેટલાક કાળ પર્યન્ત
અંત આવવાનો પણ નથી. કોઇ અબજા નિરાધાર અવસ્થામાં આવી
પડી હોય, તો તેના પ્રતિ અતિશય દયા તથા અનુકંપા દર્શાવીને કોઇ
ધનાઢય તથા ભલા ગૃહસ્થના ગૃહમાં નોકરી રખાવી આપવાના નિમિ-
ત્તથી તેને બીજા દેશમાં લઇ જવી; કોઇ સ્ત્રીનો પોતાની સાસુ અથવા
પોતાના પતિ સાથે જરાક પણ અણબનાવ થયો હોય, તો તેને બહુ
જ ભયંકર રૂપ આપીને અન્યત્ર રાજરાણી સમાન સુખ મેળવી આપ-
વાનાં અભિવચન સહિત તે સ્ત્રીને તેના ગૃહમાંથી બહાર કાઢવી;
અંગાળાની હિચ્ચ બ્રાહ્મણ જાતિ, પારસી જાતિ, સિંધની આમિલ
જાતિ તથા એવી જ જે અન્ય જાતિઓમાં વરવિક્રયની રૂઢિ ચાલતી
હોય અને સાધનહીન તથા દરિદ્ર માતાપિતાની પુત્રીઓને વર મળ-
વાનો સંભવ ન હોય, તો તેવી જાતિની દરિદ્ર કુમારિકા તરુણીઓને

યોગ્ય તથા સાધનસંપન્ન વરો સાથે પરણાવવાની લાલચમાં લપટાવીને ત્યાંથી ઉડાવી દેવી; કેટલીક બહુ રૂપવતી રમણીઓ કોઈ રીતે હાથમાં ન આવતી હોય, તો અંતે બદમાશો માર્જીત તેમનું હરણ કરાવવું અને એવી જ અન્ય યુક્તિઓને યોગ્યને પોતાને જોઈતી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓને મેળવવી, એ તેમનો વ્યવસાય છે. આ ચોરાયલી બાળાઓ, કુમારિકાઓ તથા પ્રૌઢાઓ અનુક્રમે વેચ્યાઓ, જે જાતિમાં કન્યાની અછત હોય છે તે જાતિ અને વિષયલપટ જાગીરદારો તથા જમીનદારોને ત્યાં વેચાય છે અને તેમાંની જો કોઈક ભાગ્યવતી અબળા સુખિની થતી હોય તો પરમાત્મા જાણે; પણ બહુધા વેચાયલી ધણીખરી સ્ત્રીઓની તો દુર્દૃશા જ થાય છે અને તેમનો અવતાર બગડી જાય છે. અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં મનુષ્યવિક્રમનો કઠિન પ્રતિબંધ હોવા છતાં અત્યારે તો હિન્દુસ્તાનમાં ધોળે દિવસે, ભરે બજારે અને ખુલ્લા ચૌકમાં માનવી સ્ત્રીઓને વેચવાનો વ્યવસાય ધમધાકાર ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ એમાં સરકારનો દોષ નથી; કારણ કે, એ વિશેનો હજી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં પોકાર ઉઠ્યો નથી અને સરકારને કાને આ વાત પહોંચી નથી. જ્યારે આ વાર્તા અંગ્રેજ સરકારના અધિકારીઓના જાણવામાં આવશે, ત્યારે તેઓ ઠગોના અંત પ્રમાણે આ દુષ્ટ ‘સ્ત્રીવિક્રેતા મંડળ’નો પણ અવશ્ય અંત કરી નાખશે ! ”*

---

* આ ‘સ્ત્રીવિક્રેતા મંડળ’ની કથા સર્વથા કાલ્પનિક છે કિંવા નવલ-યુથમાં એક પ્રકારના રસને વધારવામાટે જ આ વિષયને કલ્પનાસૃષ્ટિમાંથી જ ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યો છે, એમ કોઈએ કદાપિ ખારવું જ નહિ; કારણ કે, એ ‘સ્ત્રીવિક્રેતા મંડળ’નાં દુષ્ટત્વો હવે પ્રકાશમાં આવવા માંડ્યાં છે અને એ મંડળના કેટલાક સભાસદોને શિક્ષા પણ મળી ચૂકી છે. “ ગુજરાતી ”ના

“ પરંતુ એ સ્ત્રીવિક્રેતા મંડળના લોકો દગ લોકો પ્રમાણે પોતાના હાથમાં સપડાયલી સ્ત્રીઓપર અત્યાચાર પણ કરતા હશે અને

તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૮ રવિવારના અંકમાં એ વિશેનો રિપોર્ટ છપાયો છે અને તે નીચે પ્રમાણે:—

“ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સ્ત્રીઓનું હરણ કરનારી ટોળી-તા. ૧૮ મી એ અલ્લાહાબાદની વરિષ્ઠ કોર્ટમાં સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરી જનારી એક સ્ત્રી સાથે ૭ માણસોની ટોળી ઉપર કામ ચાલ્યું હતું. કેસની વિગત એવી હતી કે, આ ટોળીવાળા દગાખોરો મીરઝાપુરની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જતા અને તેમને પંજબ લઈ જઈ સ્ત્રીઓ તરીકે ખરીદનારાઓને વેચી દેતા અથવા તેવાં કામ કરનારા દલાલોને આપી દેતા. પહેલાં આવી એક જ ટોળી હતી, પરંતુ ક્રમશઃ એ ઉદ્યોગ વધતો ચાલ્યો અને સરકારના ધણાય જતા છતાં એવી ટોળીઓનો ત્રાસ ફેલાવા લાગ્યો. આ ટોળીઓમાં ભારે સ્પર્ધા ચાલતી અને કેટલીક વખત તો બે પાંચ ટોળીઓ ભેગી મળી જઈ એકબીજાની યોજનાવડે ઘણી સ્ત્રીઓને ઉપાડી જતી. તે પછી તેઓ પંજબના કેટલાક દલાલોને સંકેતસ્થાનેએ મળતા અને તેમની સાથે સોદો કરવાની ચર્ચા ચલાવતા. વાતચીતમાં તેમણે સ્ત્રીઓને શેતરંજનું ઉપનામ લગાડ્યું હતું અને સ્ત્રી ગૌરવર્ણની હોય તો સફેદ શેતરંજ, સુંદર હોય તો તેવી, શામળી હોય તો તેમ, એ પ્રમાણે શેતરંજના ઉપનામથી વ્યવહાર ચલાવતા; કુમારિકાઓ, બાળાઓ વગેરે વય અને લાવણ્ય પ્રમાણે ભારે કીમતે વેચાતી, પરંતુ સામાન્ય આદિ સ્ત્રીઓને પણ રૂ. ૫૦૦ કરતાં વધારે કીમતે વેચવામાં આવતી. આ વ્યાપાર એટલો તો નફાકારક હતો કે શિક્ષકો વગેરે કેટલાક તેમની નોકરી વગેરે મૂકી દઈ આ ટોળીઓમાં ભળવા માંડ્યા ! ઉપર્યુક્ત ટોળીના ખટલાની વિગત એવી છે કે એ બહુમારો બે ત્રણ સ્ત્રીઓને લલચાવી પંજબ લઈ ગયા, પરંતુ તે સ્ત્રીઓને (તેમનો હેતુ) માલુમ પડવાથી કોઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિવડે તેઓ નાસી છૂટી અને તેમનું કાવતું ખુલ્લું થયું, જેથી તેમના

કોઇ વાર તેમની હત્યા પણ કરી નાખતા હશે; કેમ ખરું કે નહિ ?” શારદાએ પૂછ્યું.

“ એ ‘ સ્ત્રીવિક્રેતા મંડળ ’ના સભાસદો તેમના હાથમાં સપડાયલી અનાથા અને અસહાયા અબળાઓપર કેટલીક વાર પોતાની વિકાર-તૃપ્તિમાટે અત્યાચાર તો અવશ્ય કરતા જ હશે; પરંતુ કોઇ અનિવાર્ય કારણ વિના તે સ્ત્રીઓની હત્યા નથી કરતા; કારણ કે, તે સ્ત્રીઓની હત્યાથી તેમને કોઇ પણ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ હોતો નથી, કિંતુ તેઓ જીવિત હોય અને તેમને વેચી નાખવામાં આવે, તો જ તે દુષ્ટોની તિજોરી તર થવાનો સંભવ હોય છે. છતાં જો કોઇ વાર કોઇ અબળા તૂટાન મચાવે અને તેથી તેમનાં પાપકર્મોનો પ્રકાશ થવાનો સંભવ હોય, તો બયમુક્ત થવામાટે તેઓ તેવી કોઇ સ્ત્રીની અપવાદ તરીકે હત્યા પણ કરી નાખે, તો તેમાં આશ્ચર્ય જોવું કાંઇ પણ નથી.”

ઉપર કામ ચાલ્યું હતું. ન્યાયાધીશોએ આ ટાળીના પ્રત્યેક બદમાશને પાંચ પાંચ વર્ષની સખ્ત કેદની સજા ફરમાવી હતી.”

શિક્ષકો પણ આવા નીચ વ્યવસાયમાં ભાગ લેવા માંડ્યા છે, એ ઘટના કાંઇ જેવી તેવી બચકર નથી. કેટલીક કન્યાશાળાની શિક્ષિકાઓ પણ આવી ટાળીઓમાં બળેલી હોય, તો તે પણ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે; કારણ કે, કેટલીક કન્યાશાળા તથા ગર્લ્સ સ્કૂલની શિક્ષિકાઓ કિંવા મિસ્ટ્રેસો પંદર પંદર અને સોળ સોળ વર્ષની વિદ્યાર્થિની બાળાઓને વિકારના માર્ગમાં ચલાવીને પોતાને મળતી દલાલીના લોભથી કેટલાક કામાંધ તથા લપેટ પુરુષો પાસે મોકલે છે અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે કૌમારમાં જ અવળે રસ્તે ચઢી ગયેલી તે બાળાઓ પરણ્યા પછી પણ વ્યભિચારિણી જ રહે છે અને તેથી તેમના પતિઓનો સંસાર ધૂળમાં મળી નય છે. આવી અનેક ઘટનાઓ બની છે અને બન્યા કરે છે એટલે શિક્ષિકાઓના આ પાપકર્મને પ્રકાશમાં લાવવાની અતિશય આવશ્યકતા છે.

મુલોચનાએ શારદાના પ્રશ્નનું યથોચિત્ત ઉત્તર આપ્યું અને ત્યારપછી કહેવા માંડ્યું કે: “અસ્તુ: અમો જે મુસદ્દામાનના ધરમાં ગિતર્યા હતાં, તે મુસદ્દામાન પણ એ ‘સ્ત્રીવિક્રેતા મંડળ’ના એક ભયંકર સભા-સદ્દ હતો અને પોતાના બીજા જે ચાર વ્યવસાયબંધુઓ સાથે ટંડા મહમ્મદખાનમાં રહેતો હતો. તેના ફેટલાક એજન્ટો મારવાડ, મેવાડ, ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડ આદિ દેશોમાં ફર્યા કરતા હતા અને શિકારોને શોધ્યા કરતા હતા. સરકારી અધિકારીઓ તથા અન્ય લોકોના મનમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય ન આવે એટલામાટે ટંડા મહમ્મદખાનમાં તેણે કાપડ તથા પ્રકીર્ણ વસ્તુઓની એક દુકાન કરી હતી, પણ તેની કમાણીનો ખરો આધાર તો સ્ત્રીઓને વેચવાના ધંધાપર જ રહેલો હતો. અમો જે ધરમાં ગિતર્યા હતાં તે ધર જોકે ગામના એકાંત ભાગમાં આવેલું હતું, તો પણ જ્યારે રાતે તે અને તેના સાથીઓ મુસાખાન સાથે વાતચીત કરવામાટે બેઠા, તે વેળાએ બહારથી તેમની વાતો કોઈ છુપાઈને ન સાંભળી લે, એની નજર રાખવાને તેમણે ધરની આસપાસ પોતાનાં જે માણસોને ઊભાં રાખી દીધાં હતાં. પાપાત્માઓ કદાપિ નિર્ભય હોતા જ નથી, એનું એ એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હતું. હું જે કે અંદરના ઓરડામાં જાગતી બેઠી હતી, પરંતુ મારી તેમને વધારે બીતિ નહોતી; કારણ કે, તે સર્વ મકરાણી બાપા જાણતા હોવાથી મકરાણી બાપામાં જ બોલતા હતા અને હું મકરાણી બાપા જાણતી હતી એ વાર્તા મુસાખાનના જાણવામાં પણ નહોતી, તો પછી બીજાના જાણવામાં તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે વાર? બહારના ઓરડામાં એક હરીકેન લંબને સળગાવીને એક પેટીપર રાખવામાં આવ્યો હતો અને સામસામા પડેલાં જે ખાટલાપર તડા નાખીને તેમનાપર અનુક્રમે બબ્બે જણ

બેઠા હતા. વચ્ચે માટીનો એક મોટો સિંધી હુકકો હતો અને તેની લાંબી નળીને વારંવાર વારાફરતી મુખમાં લપ્પને તેઓ વાર્તાલાપ કરતા હતા. તેમના સંભાષણનો આરંભ આવી રીતે થયો:--

“ મૂસાખાન, દિવસના તમેએ જે હકીકત મને જણાવી છે, તે સાંભળીને હું ધણો જ ખુશ થયો છું; પરંતુ તમેએ મોટામાં મોટી જે બે બૂલો કરી છે, તેથી દિલગીરી પણ તેટલી જ થાય છે. એક તો તમેએ આ ઔરતને ઉપાડતી વેળાએ બીજી બે ઔરતોને છોડી દેવાની અને તેમાંની એકને તમારા બાંધના હાથે મારી નખાવવાની કોશિશ કરી હતી એ તમારી પહેલી બૂલ થઈ હતી અને આ ઔરતને મુસલમાન બનાવી એની સાથે નિકાહ કરવાનો તમે ધરાદો રાખો છો, એ તમારી બીજી બૂલ થાય છે. ‘ગુન્ડસ્તારા સલવાત’ એ કહેવત પ્રમાણે જે શિકારો હાથમાંથી છટકી મયા છે, તેમના વિશે ગમ કરવો નકામો છે; પણ જે શિકાર આપણા હાથમાં છે, તેના બંદોબસ્તનો ખિયાલ તો અત્યારે આપણે કરવો જ જોઈએ. હું તમને ફરી પણ કહું છું કે, આ પરીપયકર નાજનીનને વેચી નાખવામાં આપણી જેટલી સલામતી અને આપણો જેટલો શાયદો છે; તેટલી સલામતી અને તેટલો શાયદો તમે એની સાથે નિકાહ કરો, એ બાબતમાં નથી. મારી તો એવી જ સલાહ છે કે, એ ઔરતને વેચી જ નાખવી. એના વેચાણથી પાંચથી સાત હજાર રૂપિયા તો અવશ્ય આપણને મળવાના જ. ” ગૃહના સ્વામી ચાર-મહમ્મદે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ મારો તો એવો જ અભિપ્રાય છે કે ઔરતોને વેચવાનો તો આપણો ધંધો રોજ ચાલ્યા કરે છે અને આપણે પૈસા પણ સારી રીતે કમાઈએ છીએ; પરંતુ જો આપણી બગલમાં આવી કોઈ ગુલ-

દામ હસીના નાજનીન ન હોય, તો પછી આપણી જિન્દગીને લુપ્ત શો છે વાર ? મને તો આ ઔરતને ન વેચવામાં અને એની સાથે નિકાહ કરવામાં ખાસા મનના એ લાભો દેખાય છે; એક તો એ કાશિર હિન્દુ ઔરતને દીન ઈસ્લામમાં લાવવાથી સવાખ થશે અને ખીજે લાભ એ છે કે, એ પરીપયકર નાજનીન મારી જૈઝ, થઇને સદને માટે મારા ધરને રૌનકઅફગેજ કરતી રહેશે. એક ઔરતને ન વેચવાથી કાંઇ આપણા ધંધામાં મોટી ખોટ આવી જવાની નથી.” મૂસાખાને પોતાના અભિપ્રાયને કોઈ પણ પ્રકારના સંકેત વેચના વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“ બિરાદરે મન ’ અહીંજ તમારી મોટી ડાટડી જેવડી બૂલ થાય છે; ” મૂસાખાનના મતનું ખંડન કરતો ત્રીસ વર્ષના વયનો એક ખીજે મુસલમાન હુકાની નળીને હાથમાં લેતો અને દાઢીને પસવારતો કહેવા લાગ્યો: “ કારણકે, જે જગ્યામાં ધંધારોજગારનો અને નફા ટોટાનો વિષય આવીને ઊભો રહે છે, ત્યાં મજહૂબી સવાખ અથવા અંજાબનો વિચાર કરાતો જ નથી. એક સોની સારાંમાં સારાં ધરેણું બનાવીને તૈયાર કરે છે અને જે ઇચ્છા થાય તો ચાર દિવસ તે પોતાની ઔરતને પહેરાવીને પછી તે ધરેણું તેના ગ્રાહકને સોંપી દે છે; સૂખડિયા રોજ જાત જાતની મીઠાઇ બનાવે છે, પણ તે મીઠાઇ તેઓ પોતે ખાતા નથી, કિન્તુ તેને વેચીને નફો જ મેળવ્યા કરે છે, કોઇ વાર સ્વાદ લેવાને ચાખી જોતા હોય તો તે જૂદી વાત છે; દરજી સારાં સારાં વસ્ત્રો રોજ સીવતો હોવા છતાં દરજીનાં પોતાનાં વસ્ત્રો તો જૂનાં તથા ફાટેલાં જ હોય છે; હાંધાંના બનાવનાર કુંબારના પોતાના ધરમાં તો ટૂટેલાં અને ખોખરાં હાંધાં જ વપરાય છે; ધોખી ખીજનાં કપડાં ધોઇને સ્વચ્છ કરે છે છતાં તેનાં પોતાનાં કપડાં તો

એ મહિનેજ ધોવાય છે અને હજારો મણુ ધી તૈયાર કરીને વેચનારા ગામડિયા લોકોનાં ઝૈરાં છોટરાં ધી વગરના સૂકા રોટલા જ ખાય છે; અર્થાત્ આ બધી ધંધાની ખૂબીઓ છે; કારણ કે, ધંધાધારી જે પોતાના ધંધાની ચીજમાં લોભાઇને તેનો ઉપયોગ કરવા માંડે, તો તેનો ધંધો ચાલી શકેજ નહિ અને થોડા વખતમાં તેનું દીવાળું ફૂંકાઇ જાય, એ નક્કી હોવાથી જ ધંધાધારીઓ વિચાર કરીને વત્તે છે અને પોતાના ધંધાની વસ્તુમાં કદાપિ લેશમાત્ર પણ લોભ રાખતા નથી. એક દાખલો કુતુબશ્રોશ (અંથવિકેતા અથવા બુક્સેલર) નો પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. કુતુબશ્રોશ પોતાના હાથથી રોજ જૂદા જૂદા વિષયના શતાવધિ અંથો વેચ્યા કરે છે અને તેની પાસેથી અંથો ખરીદીને અનેક વિદ્યાર્થીઓ મોટા વિદ્વાન, વક્તા, લેખક, વકીલ, ઍરિસ્ટર તથા ડૉક્ટર બની જાય છે; પરંતુ કુતુબશ્રોશનો અંથના વાંચન કે અભ્યાસ સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો અંગાઁગીય સંબંધ હોતો નથી. તેનું કામ તો એટલું જ હોય છે કે, અંથનું તથા અંથકર્તાનું નામ, તેની કીમત અને તેની સાધજ વગેરે સ્મરણમાં રાખવાં અને જે કોઇ જે અંથ લેવા આવે તેને તે અંથ પોતાનો નક્કી કરેલો નફો લઇને વેચાતો આપી દેવો. જે તે બુક્સેલર વિદ્યાદેવીના મોહમાં લુબ્ધ થઇ પોતાનો સર્વ સમય ભિન્નભિન્ન વિષયના અંથોના વાંચનમાં જ વીતાડતો રહે અને પુસ્તકોને વેચવાના પોતાના વ્યવસાયને જૂલી જાય, તો તેનું પરિણામ એ જ થાય કે, તે પોતે વિદ્વાન તો ન થાય તે ન જ થાય, પણ તે સાથે બહુ જ બહેલો જૂખે મરતો થઇ જાય ! અર્થાત્ આ ઉપાડીંલાવેલી ઔરતો આપણા ધંધાની ચીજો હોવાથી એ ઔરતોપર શિદા થવું, એમને અસહ્યાન બનાવવાની ખટપટમાં પડવું અને એમની સાથે નિઠાહ કરીને સંસાર

માંડવો, એ આપણું કામ નથી. જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો થોડા દિવસ એ પરીપયકરને અહીં રાખો, એની સાથે અયથઆરામ કરો અને એટલામાં એનો કોષ ખરીદદાર થાય એટલે જ વેચી નાખીને નાણાં જીભાં કરી લ્યો. હાડકામાંના રસને ચૂસી લીધા પછી હાડકાને મળાંમાં બાંધી રાખવાં એ સખ્ત નાદાની છે; એમાં કોષ દિવસ આપણી રસવાઇ અને પશેમાની છે.”

“શાળાથ, દાનિશ્મંદ દોસ્ત મહમ્મતખાન, સદ્ હજાર ખાર શાળાથ !” ચારમહમ્મદે એ સલાહ આપનાર દોસ્તને શાળાશી આપતાં કહેવા માંડ્યું: “જ્યાં ધંધાનો અને રોજગારનો સવાલ આવીને જિભો રહે, ત્યાં તો આપણે મુસલમાનપણાને છોડીને વાણિયા જ બની જવું જોઈએ. તમારી સલાહ સગ્ગા સત્તર આના છે, એમાં જરાય શક નથી.”

“આપણે પણ એ જ વાતને ટેકો, થાંભલો, બાલ અને આડસર જે માગો તે આપીએ છીએ અને ઢાલ વગાડીને કહીએ છીએ કે, એ ઔરતને વેચી નાખો; ખાનગી ગ્રાહક ન મળે તો ગઢેર લીલામથી થ્રીટાઇમ કરી નાખો ! અત્યારે તો એ ઔરતને હિંદવાણી કાયમ રાખવામાં જ સાર છે; દારણ કે, હિંદવાણીનો કોષ સારો હિંદુ ખરીદદાર પણ મળી જશે અને જો એને મુસલમાન બનાવીશું, તો સાલો કોષ હિંદુડો એને ઘરમાં ધાલતાં આનાકાની કરશે. જો કોઈ મુસલમાન એને ખરીદશે, તો એને મુસલમાન બનાવવાની માથાકૂટ તે પોતે જ કરી લેશે; એટલે કે, ‘રડશે રવાળો અને પીટશે પીંગરો’; આપણે તો એને વેચી નાખવા સાથે કામ છે; દારણ કે, આપણે જોતા મતલબ રાખીએ છીએ, તેથી જ દક્ષ કદદાર અથવા તો દામ છે !” કાંઈક વિનોદી સ્વભાવના ત્રીજા પ્રૌઢ વયના મુસલમાને પણ ચારમ-

હમદના મતને જ એરી રીતે પોતાથી આપી શકાય તેટલી પુષ્ટિ આપી દીધી.

આ સંભાષણને સાંભળીને ત્યાં પહોંચી આવેલો એક તરુણ સુસન્માન મૂસાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે: “ખિરાદરે અ.જ.જ, ઇસ્ક અને આશકી છે કેવી ખૌદનાક ચીજ, એની આપને છે કાંઈ તમ્બી-જ? એ ઇસ્ક ખા.નાખ.રાખે લોકોની શીશી ખા.નાખ.રાખિયો કરેલી છે, એ વાતથી શાયદ આપ વાકિફ નથી. એ ઇસ્કના નતીજાને દર્શાવતો એક નાટકી શાયર દહે છે કે:-

“ઇસ્ક ખુરા જંગલ, કિસીસે દિલ ન લગાના,
છયલા તૂ દિલકો સંભાલ, કિસીસે દિલ ન લગાના-ઇસ્ક.
મજનૂને ઉદ્દતમે કયા રલ ઉઠાયા, ફરહારદને મુદ્દતમે જ ગંવાયા;
વામિદકો અજરાને કયા કયા જલાયા, રાઝેકો જના વખાલ-કિસીસે.
એક તો ઉરકે ધરપર જના, દૂજે અપના માલ ખિલાના;
તીજે અપની લાજ ગંવાના, ચોથે હુવે ખેલાલ”-કિસીસે.

એ ગાયન તે લલકારીને વળી પાછો આગળ વધીને ખોલ્યો કે:
“શાયરોની આવી નસીહત હોવા છતાં પણ જો આપણે એ રાહે ઇસ્કમાં કદમ રાખીએ, તો આપણા જોવો નાદાન ખીજો કાણ હોઈ શકે વાઈ? કારણ કે:-

“યે ઇસ્ક વો હય જો પરયરકો દમમે આખ કરે;
લગાય દિલ વહી જિરકો ખુદા ખ.રાખ કરે !”

“તેમના આ વિલક્ષણ સંવાદને સાંભળીને મારા મનમાં એક તરફથી ખેદ થતો હતો અને ખીજી તરફથી હસવું પણ આવતું હતું. મારા સમસ્ત જીવનમાં તે દિવસે જ ‘હસવું અને હાણુ’ એ કહેવતનો મને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો હતો. નિરાધાર ભૈરાવે વેચી તેમની

બડવાઈથી પોતાનાં પાપી પેટાના ખાડાને ભરનારા આખી દુનિયાના ઊતાર અને નીચ ભામટા જાણે પોતે જ અલૌકિક તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન્ દિલોસોદ્ધર હોયની! તેવી છટાથી જ એ સંભાવણું કરતા હતા અને પોતાને આખી દુનિયાના હિસ્તાદ માનતા હતા. અસ્તુ: આ વેળાયે પોણા વાસેલા દરવાજાની ફાટમાંથી મેં જોયું, તો મૂસાખાન, પોતાના સર્વ મિત્રો, શુભેચ્છકો તથા વ્યવસાયશ્રંદુઓની મને વેચી નાખવા વિશેની એકવાક્યતાને જોઈને કાંઈક ગહન વિચારમાં પડી ગયેલો દેખાયો. તેની મુખમુદ્રાને જોતાં મને લાગ્યું કે, ‘હવે તેમને શે જવાબ આપવો?’ એ વિશેના વિચારમાં જ તે તક્ષીન થયેલો હોતો જોઈએ. કેટલીક વાર સૂધી એવી રીતે વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યા પછી અને હુકાની એ ચાર ફૂંકાએ ચા પછી તે પોતાના તે મિત્રોને સંબોધીને ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“ખિરાદરો, તમે જે સલાહ આપો છો, તે અક્ષરે અક્ષર સાચી છે અને ધૃશ્ક કેવી યુરી ચીજ છે, એ હું પોતે પણ સારી રીતે જાણું છું; છતાં આ હસીના અને નોજવાન ઔરતમાં માફ દિલ કાંઈ એટલી હદ સૂધી પેરોવાઈ ગયું છે કે, હું માતું છું, પણ માફ કમ્પન્ન દિલ માનતું નથી. વળી મારી ખીખી જનતનશીન થઈ છે અને તે એકાદ ઔલાદને પણ મારી તસલીમાટે મૂકી ગઈ નથી, એ તો આપ જાણોજ છો; તો આવી હાલતમાં મારે જન્મારો વાંદા-પણામાં જ વીતાડવો અને ઔલાદ વગરના જ રહેવું કે કેમ, એનો બરાહ મેહરબાની ખુલાસો કરશે, તો આપ દોસ્તોનો મારાપર મહજ એહસાન થશે.”

“આપના એ સવાલનો જવાબ ચુટકી બળવતાંમાં આપી શકાય તેમ છે.” એમ કહીને ગાયન લલકારનાર તરુણે મુખમંડળના વિલ-

ક્ષણ હાવભાવ સહિત અને હાથેને જાંચા નીચા કરીને દિશી તથા લખનૌના ઉર્દુ બોલનારાના લહજની નકલ કરવાનો ચલ આદરી નીચેના અશઆરનો હુમ્માર કર્યો:—

“ ખાત અયસી તો લડકપનદીન જિનહાર કરો;
હરે જુદીનસે છતના ન કબી ખ્યાર કરો !
રસ્મે દુનિયા હય કે હમસરસે હયે હમસર મિત્રતે !
ખાજસે ખાજ કબૂતરસે કબૂતર મિત્રતે !
ખ્યાહ દે'જે તુમહે' કરકે કોઇ મધરાનિ પસન્દ;
કરો હમજાત ગુલંદામ કોઇ જાનિ પસન્દ ! ”

“ આ શાયરી તો આપની પોતાની જ કરેલી હોય, એમ ચોખ્ખું જણાઇ આવે છે. કેમ માફ અનુમાન ખડું છે કે નહિ વાર ? ” મૂસાખાને કહ્યું.

“ આપણા ખિવાલ ફુરુત હય. ખાદિમ પૂંદી કબી કબી શેર અશઆર ખનાયા કરતા હય; ક્યોં કે, ખાદિમ શાયરીકા દમ ભરતા હય ! ” શાયરીના હડકાયા તરણે ઉર્દુ બાપામાં જ જવાખ આપ્યો; પરંતુ ખરી વાત તો એ હતી કે, એ અશઆર કોઇ એક નાટક-ખાંના હતા અને તેમાં એ શાયરીનો દમ ભરનાર શાયરે આજકાલના કેટલાક નખખોદિયા લેખકો અથવા કવિઓ પ્રમાણે કેવળ એ ચાર શબ્દોનો જ ફેરફાર કર્યો હતો. માત્ર તેની કરામત હોય તો એટલી જ હતી કે જે શબ્દો તેણે ફેરવ્યા હતા તે ખરાબ વજનને જાળવીને જ ફેરવ્યા હતા એટલે તે ફેરફારથી અશઆર નામૌજૂ થયા નહોતા. આજકાલના કેટલાક લેખકો તો પોતાનાં પુસ્તકોમાં પોતાની કવિત્વ-શક્તિને દર્શાવવામાટે ખીજ સારા તથા પ્રતિષ્ઠ લેખકો તથા કવિઓનાં કાવ્યો લે છે અને તેમાં જ્યાં પોતાનું મૂલ્યઝેદિ આગળ અથવા

પાંડિત્ય વાપરે છે, ત્યાં એવો તો હાજરડો કરી નાખે છે કે ક્યાં તો તે આખી કવિતા અપ્રાસંગિક થઈ જાય છે અને ક્યાં તો તેની રચના છિન્ન ભિન્ન તથા ગણના વિનાની થઈ જવાથી તે કવિતા બ્રાહ્મ જ સરળતાથી વાંચી શકાય છે. આવા બાહુલી લેખકો કરતાં એ સિંધી તરુણ શાયરીમાં શબ્દપરિવર્તનની કળામાં કૃશળ હતો, એટલું કહ્યા વિના તો ચાલી શકે તેમ નથી જ.

ચારમહામહે કહ્યું કે: “ એ અશ્વચાર ભલે ગમે તેના ખનાવેલા હોય, પણ એમાંના ખિયાલાત ઉમ્દા છે, એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી. અમારી પણ તમને એ જ સલાહ છે કે, તમારી પોતાની મકરાણી જાતિમાંથી જ કોઈ નેકનીયત, ખુશ્નુરત તથા નૌજવાન ઔરતને શોધીને તેની સાથે શાદી અથવા નિશાહ કરી લ્યો અને અયશોખુશિયાં મનાવો. ”

“ પણ અમારી મકરાણી કોમમાંથી મને આવી હસીના, નૌજવાન, પાકદામન અને તાલીમયાશતા ઔરત મળી શકશે કે કેમ એની શંકા છે. ” મૂસાખાને એક નવો વાંધો બતાવ્યો.

હડકાયો શાયર બોલી ઉઠ્યો કે—

“ ઇસીને હિં ચે શકલ પાછ નહીં હય;
ઇસીમેં ફક્ત દિલરુઆઇ નહીં હ ;
જમાનેમેં હયેં એકમે એક બહુડકર;
હસીનોસે ખાલી ખુદાઇ નહીં હય ! ”

“ આ ઔરતને વેચી નાખવાથી તમારા હાથમાં પૈસાની ઘણી જ સારી રકમ આવશે અને પૈસાનું જોર હશે, તો તમારી મકરાણી કોમમાંથી પણ તમારી મરજી પ્રમાણેની ઔરત તમને મળી શકશે; કારણ કે, તમારી મકરાણી કોમમાં પણ એવી રૂપાળી ઔરતો મારા

જોવામાં આવી છે કે જેમને ખેતહાથા 'હસીનાને દુનિયા' નો મુદ્દાખ આપી શકાય. પહેલો સવાલ પૈસાનો છે; કારણ કે, 'દામ કરે દામ ઔર બીબી કરે સલામ !' એ કહેવત મથકર છે. " ચારમહમ્મદે અનુભવની વાત જણાવી.

મૂસાખાનના મનમાં પણ હવે એ ચારે તરફના દયાણુતુ કાંઈક પરિણામ થવા માંડયું; કારણ કે, એક તરફ ચાર જણ હતા અને એક તરફ મૂસાખાન એકલો જ હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેના તે મિત્રોના ઉપદેશમાં કાંઈક તથ્ય પણ સમાયલું હતું અને તેનું મૂસાખાનને હવે રહી રહીને બાન થવા માંડયું હતું. મૂસાખાન પોતાના અત્યાર સૂધીના નિશ્ચયથી કાંઈક ચળિત થઈને બોલ્યો કે: " જો મારી મકરાણી કોમમાં મારી મરજી પ્રમાણેની એવી જ કોઈ ઔરત મને મળી શકે તેમ હોય, તો હું આ હિંદવાણીને અત્યારે અને આ પળે જ વેચીને એના ખુડદા કરી નાખવાને તૈયાર છું; કારણ કે, એને મારી બીબી બનાવવામાં બીજાં પણ કેટલાંક જોખમો સમાયલાં છે, એનો હવે મારા મસ્તિષ્કમાં કાંઈક વિચાર આવવા લાગ્યો છે. એક જોખમ તો એ છે કે, એને મારી બીબી બનાવતાંની સાથે જ મારા વતન કરાચીને તો મારે હમેશને માટે સલામવાલેકુમ કરી દેવા પડશે; કારણ કે, ત્યાં એને સાથે લઈને મારાથી રહી શકાય તેમ નથી અને તેમાં પણ જો ત્યાં જવા પછી એ તંડ મારાથી બદલી જાય અને છીનાખોરીપર આવીને પોલિસ સાથે મળી જાય, તો તો મારા બાર જ વાગી જાય. એની સાથે નિકાહ કરીને આ બધાં જોખમ તથા દુખોને વેઠવા કરતાં એને વેચીને સધળી ચિન્તાઓથી દારેમ થઈ જવું, એ જ વધારે સાફ છે. પછી 'મુદા જન્નતમે' જાય યા દોજખમે !' એની આપણને શી પડી છે વા? જો એનું કાનોને તોડી નાખનાઈ

હોય તો શા કામનું ? મારા ખચરખાહ દોસ્તો, તમારી દાનિસ્તા સલાહમાટે હું તમારો નેહાયત એહસાનમંદ થયો છું અને આ ગુલરુખસાર ઔરતનો ત્ને કોઈ ખરીદદાર તૈયાર હોય, તો અત્યારે જ હું એને વેચી નાખવાને તૈયાર છું. ”

“ મરહબા, આશરીન, શાખાશ ! ” સર્વ દોસ્તોએ મૂસાખાનને, તેના વિચારોને આવી રીતે બદલાયલા જોઈને, એકવાક્યતાથી ધન્યવાદ આપ્યો અને ત્યારપછી ચારમહમ્મદે ‘મૂસાખાનને જણાવ્યું કે: “ અજીઝ દોસ્ત, તમે એટલા બધા બખ્તાવર છો કે માશા અલ્લાહ ! અમારા હાથમાં એવો એક ખરીદદાર તૈયાર હોવાથી અને બજી કોઈ લાયક ઔરત અહીં હાજર ન હોવાથી જ અમે આ ઔરતને વેચી નાખવામાટેનું તમને આટલું બધું દબાણ કરતા હતા; પણ જ્યાં સુધી તમારા વિચારો ન બદલાય, ત્યાં સુધી એ વાત તમને જણાવવાનો અમારો ઇરાદો નહોતો. હવે જ્યારે બખેડાનો અંત આવી ગયો છે અને તમારા વિચારો બદલાઈ ગયા છે એટલે એ વાત તમને જણાવી દેવામાં કાંઈ પણ હરકત જેવું નથી. બાબત જાણે આમ છે કે, ઊમરકોટની પાસે આવેલા એમ ગામમાં સાઠ વર્ષનો એક વ્રજો જ પૈસાદાર હિન્દુ વ્યાપારી છે અને તેનું નામ વ્યાપારીમલ્લ છે. એ ડોકરાએ ત્રણ બાયડીઓ કરી છે છતાં એક પણ બાયડીને ઔલાદ નથા અને તેથી એ યુદ્ધો ચોથી બાયડી કરવાની ખાહિશ રાખે છે, પણ હવે કોઈ એવો હૈયાફૂટો તેની ન્યાતમાં નથી કે જે ત્રણ સોકયો ઉપર અને વળી એક યુદ્ધો સ્મશાનમાં જવાને લાયકના વર સાથે પોતાની પુત્રીને પરણાવે અને તેના અવતાર બાળે. [સંઘા હિન્દુઓમાં જાતિભેદનું મહત્ત્વ ઓછું હોવાથી ચોથી બાયડી ન મળવાથી, જે મળી જાય તો એ યુદ્ધો મોઢે માગી કીમત આપીને

પણ હિન્દુ જાતિની કામ તરુણ અને રૂપાળી ઔરતને ખરીદવાને તૈયાર થઈ ગયો છે અને તેણે અમારી સાથે એ વિશેની વાતચીત પણ કરી રાખી છે. આ ઔરતને તે જરૂર પસંદ કરશે અને એની કીમતના ઓછામાં ઓછા પણ આપણને આઠથી દશ હજાર રૂપિયા મળશે, એવી મારી માન્યતા છે. આવતી કાલે હું તેનાપર તાર કરીશ એટલે એક બે દિવસમાં તે અહીં આવશે અને સાદું નક્કી થઈ જશે. પણ આપણે નાણાંની ઢેંચણીની શી વ્યવસ્થા કરવી, એનો નિશ્ચય થવો જોઈએ. ”

“ બે ભાગ મારા અને એક ભાગ તમારો; કારણ કે, મારે મારા બે ભાગમાંથી કરાચીમાંના મારા બીજા સાથીઓને પણ ભાગ આપવાનો છે. ” મૂસાખાને ભાગના સવાલનો તરત હડયો કરી નાખ્યો.

“ કુખૂલ; મંજૂર ! ” તેના સર્વ મિત્રોએ પેઢાર કર્યો.

બદમાશોનો દરબાર બરખાસ્ત થયો. એક હિન્દુના ગૃહમાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, તો પછી ત્યાંથી ગમે તે ઉપાય કરીને છટકી શકાશે, એ વિચારથી મારા મનમાં કાંઈક આનંદ થવા લાગ્યો; પરંતુ એક તાત્કાલિક બચની બાવનાએ મારા તે આનંદને દાબી દીધો. મારા મનમાં એ બચ ઉત્પન્ન થયો હતો કે: ‘મૂસાખાન હવે મને વેચી નાખવાને તૈયાર થયેલો હોવાથી જો વિકારવશ થઈને મારાપર બગાડકાર કરશે, તો અત્યાર સૂઝી પ્રાણ સમાન સંભાળેલી મારી પતિવ્રતાનો નાશ થશે અને માઈ જીવન મરણતુલ્ય થઈ જશે ! ’ અર્થાત્ મૂસાખાન મારા ઓરડામાં પ્રવેશ ન કરી શકે એટલામાટે તે ઓરડાના દરવાજાને મેં અંદરથી બંધ કરી લીધો અને જો મૂસાખાન દરવાજાને તોડીને અંદર આવે, તો તેના મસ્તિષ્કમાં પ્રહાર કરવામાટે ત્યાં પડેલી નાની ધંટીના એક પડને પણ તૈયાર કરી રાખ્યું.

પ્રકરણ ૬ હું

સુલોચનાની આત્મકથા (ચાલ)

“પરંતુ મારી ભીતિ અકારણ સિદ્ધ થઈ; કારણ કે, આખી રાત વીતી જવા છતાં મૂસાખાને મારા ઓરડામાં આવવાની ચેષ્ટા તો ન કરી, પણ મારા ઓરડાનાં બારણાંને ખખડાવ્યાં સુધ્ધાં પણ નહિ.” સુલોચનાએ આત્મકથાને આગળ લંબાવીને કહેવા માંડ્યું: “સૂર્યોદય થયા પછી જ્યારે મેં મારા ઓરડાનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં, તેવેળાએ મૂસાખાન બહારના ઓરડામાં બેઠો હતો અને કાંઈક વિચારમાં તક્ષીન થયેલો દેખાતો હતો. બારણાં ઉઘડવાનો અવાજ સાંભળતાં તેની વિચાર-નિદ્રાનો ભંગ થયો અને મને સંબોધીને તે પૂછવા લાગ્યો કે: “કેમ, સુલોચના, રાતે તને કોઈ પણ જાતની તકલીફ તો વેડવી નથી પડી ને? દાતણ પાણી ક્યાં છે કે કેમ? ક્યાં હોય, તો ચાહ અને નાસ્તો તૈયાર છે તે મંગાવું.” મેં દાતણ પાણી કરી લીધેલાં હોવાથી ચાહ અને નાસ્તો મંગાવવામાં આવ્યાં અને હું ચાહ તથા નાસ્તાને ઇન્સાફ આપતી હતી તે વેળાએ મૂસાખાન મને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યો કે: “સુલોચના, હું તારામાં આસક્ત હોવા છતાં અને તારો પણ મારી સાથે નિકાહ કરીને મારી બીબી થવાનો દૃઢ મનોબાવ હોવા છતાં કેટલાંક પ્રયત્ન કરણોથી હું એવા નિશ્ચયપર આવ્યો છું કે, તને તારા ધર્મથી બ્રહ્મ ન કરવી અને કોઈ હિન્દુની જ બીબી બનાવવી કે જેથી ભવિષ્યમાં જ્યારે તારા પિદર સાથે તારો મેળાપ થાય, તે વેળાએ તારે મોટું છુપાવવું ન પડે અને તારા પિદરની આબરૂમાં દાગ પણ ન લાગે. આમ કરવાથી તારો હિન્દુ ધર્મ પણ જળવાશે અને જો કોઈ વાર તારી

છઠ્ઠા હશે તો તારાથી કરાચીમાં પણ એકાંક આવી શકાશે. આમ કરવાનું એક બીજું કારણ એ છે કે, જો હું તને મુસલમાન ધર્મમાં વટલાવી તારી સાથે નિકાહ કરીને તને મારી બીબી બનાવું, તો પછી મારાથી કરાચીમાં જઈને રહી શકાશે નહિ અને મારી જન્મભૂમિ તથા મારાં સગાં મિત્રોની મારે સદાને માટે ત્યાગ કરી દેવો પડશે. અર્થાત્ જો કોઈ હિન્દુ સાથે જ તારો પુનર્વિવાહ થઈ જાય, તો તેથી તને જેમ લાભ છે, તેમ મને પણ લાભ છે. હું આશા રાખું છું કે, આ યોજના તને પણ પસંદ આવશે અને તું કોઈ પણ જાતનો વાંધો નહિ જ દર્શાવે; કારણ કે, આનાકાની કરવાથી તારી હાનિ થવાનો જ સંભવ છે. ”

મેં ઔપચારિક અનિચ્છા દર્શાવીને કહ્યું કે: “ મુસાખાન, હું આપની ખુશ્ચરતી અને જવાંમદી પર મોહીને આપ સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર થઈ હતી; નહિ તો અત્યાર સુધી જો મારી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા હોત, તો શું કરાચી જેવા શહેરમાં મને મારી ન્યાતનો કોઈ બામડો ન મળી શકે તેમ હતું ? મારી તો જો કે બીજા કોઈ પણ હિન્દુ કે મુસલમાનના ઘરમાં જવાની ઇચ્છા નથી; પણ જો તમારો જ એવો વિચાર હોય તો મારો શો ઉપાય ચાલી શકવાનો હતો વાર ? અત્યારે હું સર્વથા આપના તાબામાં છું અને તેથી આપ મારી જો કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરશો, તેનો મારે સ્વીકાર કરવો જ પડશે. આપ દાનિસ્મંદ હોવાથી આપને વધારે કાંઈ પણ કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી. ”

“ સુલોચના, હું લાચાર છું અને તેથી જ તારી ઇચ્છાને હું પૂરી કરી શકતો નથી; કારણ કે, તારી સાથે નિકાહ કરવાથી મારા શિરપર મોટું જોખમ આવી પડશે અને મારે મારી આખી જિન્દગી બચમાં વીતાડવી પડશે, એવો મારા મનમાં શક રહ્યા કરે છે અને

દાનાઓનો એવો કઓલ છે કે, જે દાર્મમાટે પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવવાનો સંભવ હોય, તે કાર્ય વિચારશીલ મનુષ્યે કદાપિ કરવું જ નહિ. 'ચિરા કારે કુનદ આકિલ કે બાજ આયદ પરીમાની ?' એ તો તેં પણ માંબળે હોવું જ જોઈએ. " મૂસાખાને પોતાના બચાવની દલીલ આપીને એ પ્રમાણેનાં વચનો કુચ્ચાર્યાં.

" હું એક દમ્બઅકલ ઔરત હોવાથી આપની દલીલોનો જવાબ દલીલોવડે મારાથી આપી શકાય તેમ નથી અને તેથી મારી માત્ર એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, મારી જે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરો, તે જોઈ વિચારીને કરજો કે જેથી મને દુઃખ ન થાય અને હું આપને હમેશા નેક દુઆ આપતી રહું ! " મેં પણ હવે 'હા'માં 'હા'ને મેળવવાના વ્યાપારનો આરંભ કરી દીધો.

" ઇન્શા અલ્લાહ; ચાહવું ખુદાતું છે તો મારા ઇન્તેજમથી તને બધી જાતનો આરામ જ હાસિલ થશે અને તું મને હમેશા યાદ કરીને દુઆએ નેક આપતી રહીશ. " મૂસાખાને કહ્યું.

એ વેળાની વાતચીતનો આટલેથી જ અંત આવી ગયો. ઉમરકોટવાળા ધનાઢય વૃદ્ધ હિન્દુ ગૃહસ્થને તેડી લાવવામાટે તે દિવસે જ માણસને મોકલવામાં આવ્યો. જોતજોતાંમાં ચાર દિવસનો સમય વીતી ગયો. મને માત્ર ઘરમાંથી બહાર નીકળવાની સ્વતંત્રતા નહોતી; બાકી અન્ય સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું, એ તો મારે અવશ્ય જણાવવું જ જોઈએ.

*

*

*

*

પાંચમા દિવસના મધ્યાહ્ન સમયે જે માણસ ઉમરકોટ ગયો હતો તે મારા ખરીદદાર ગ્રાહકને લઈને પાછો ટુંડા મહમ્મદખાનમાં આવી પહોંચ્યો. તે વૃદ્ધ ગૃહસ્થ વ્યાપારીમલ્લની સાથે ચાળીસથી

પિસ્તાળીસ વર્ષના વયની એક પ્રૌઢા અબળા પણ હતી અને તે અબ-
ળાને તે જુદા કેવળ મારી પરીક્ષા કરવામાટે જ લઇ આવ્યો હતો,
એમ તેમના પરસ્પર વાર્તાલાપથી તત્કાળ મારા જ્ઞાણવામાં આવી
ગયું. તે મારા ગ્રાહક અને તેની સાથે આવેલી પ્રૌઢા પાંચીબાઇને જે
ઘરમાં મને રાખવામાં આવી હતી તે ઘરમાં જ, બહારના ઓર.
ડામાં, બિતારો આપવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે, જે સોદો નક્કી થઇ
જાય, તો તે જુદાની સાથે મારા પુનર્લગ્નનો વિધિ પથ્યમાં જ થવાનો
હતો. ‘જે પાંચીબાઇ આવીને અમુક પ્રશ્ન પૂછે તો તારે આવા
પ્રકારનાં ઉત્તરો આપવાં;’ એ પાઠ મૂસાખાને અંદર આવીને મને
બજાવી રાખ્યો હતો અને તેથી હું જે સમય જતો હતો તેમાં પાંચી-
બાઇના અંદર પધારવાની વાટ જોયા કરતી હતી. થોડી વારમાં જ
પાંચીબાઇ મારી પાસે આવી. પાંચીબાઇ વેશથી જે કે વિધવા
દેખાતી હતી અને વયમાં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રૌઢા હતી,
છતાં તેનો ચટકોમટકો તો સૌભાગ્યવતી તરુણીને પણ ચાર ડમલાં
પાછળ લટાવે તેવો હતો. એ મુંડકી વિધવા નહિ, પણ દીર્ઘકેશિની
વિધવા હતી અને માથામાં ધ્રુસેલ નાખીને નખરાથી પટિયાં પાડનારી
હતી. તે આવીને મારી પાસે બેઠી અને મારી સાથેના વાર્તાલાપનું
મંગળાચરણ કરતી કહેવા લાગી કે: “ઓહો, તમારી સુંદરતા તો
અપ્સરાઓના રૂપને પણ લગ્નવે તેવી છે ને શું ! અમારા શેઠને
આવા નવયૌવના, મનોહારિણી અને પરમસુંદરી સ્ત્રી મળશે, એવી
મને તે સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. ખરેખર અમારા શેઠનાં અહો-
ભાગ્ય કે તમારા જેવી રમણી તેમના ગૃહને દીપાવશે અને તેમની
ધર્મપત્ની થશે. પણ સુલોચના બહેન, આ પુનર્લગ્નમઠે તમારી
પોતાની પણ ઇચ્છા અને અનુમતિ છે ખરી કે નહિ ? આ પ્રશ્ન

એટલામાટે જ પૂછવો પડે છે કે, આજકાલ કેટલાક બદમાશો કેટલીક તરુણીઓને બળાતકારે ઉપાડી લાવે છે અને વેચી નાંખે છે. એવી વેચા-યલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પછીથી ભાગી જાય છે અને તેમના ખરીદદારોના પૈસા પાછીમાં છૂટી પડે છે. તમારો પણ એવો જ પ્રકાર તો નથી ને? કારણ કે, પ્રથમથી ચોકસી કરી લેવી એ વધારે સાફ છે.” તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે: “બાઈ, મારો એવો પ્રકાર નથી. હું મારી પોતાની ઇચ્છાથી જ આ પુનર્લગ્ન કરવાને તૈયાર થઈ છું અને તેથી આ કાર્યમાં મારી અનુમતિ હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“તમારી ન્યાત શી છે?” પાંચીબાઈએ પૂછ્યું.

“અમારી ન્યાત કચ્છી લુહાણાની છે.” મેં અસત્ય ઉત્તર આપ્યું.

“આ મુસલમાનો સાથે તમારો સંબંધ કેમ થયો વાર?” પાંચીબાઈએ મને ગભરાવી નાખનારો સવાલ પૂછ્યો.

પરંતુ સમયસૂચકતાથી મેં તે ક્ષણે જ ઉત્તર આપ્યું કે: “હું કરાચીમાં મારાં પિયરિયામાં હતી ત્યાં મૂસાખાન અમારા પાડોશમાં રહેતો હતો અને એને મેં મારો ધર્મબંધુ કરેલો હતો. મારાં માતા-પિતાનો પક્ષેથી સ્વર્ગવાસ થતાં હું નિરાધાર અવસ્થામાં આવી પડી અને તે વેળાએ એક બંધુ તરીકે એ મૂસાખાને જ માફ પાલનપોષણ કર્યું હતું. એક બાવડીથી અને તેમાં પણ એક રૂપાળી અને નવચૂં-વના નારીથી સદા નિરાધાર અવસ્થામાં રહી શકાય તેમ ન હોવાથી અને મૂસાખાનના ઉપકારનો બદલો આપવાની મારી પરમ આકાંક્ષા હોવાથી મેં મૂસાખાનને કહ્યું કે: “બાઈ, મને તું કોઈ સાફ ઠેકાણું જોઈને ત્યાં આપી દે અને તું ગરીબ માણસ હોવાથી જે કાંઈ મળે

તે પેદા કરી લે. એથી હું પણ ઠેકાણે પડી જમણ અને તારું પણ કલ્યાણ થશે. ” આ વાર્તા મૂસાખાને તેના મિત્ર યારમહમ્મદને જણાવી અને ઉમરકોટમાં એક સાંઈ ઠેકાણું છે, એમ કહીને તેણે મૂસાખાન સાથે મને અહીં બોલાવી મંગાવી. મને અહીં આવ્યાને ચાર કે પાંચ દિવસ જ થયા છે. ”

“ ત્યારે તમે ખાવાપીવાનું કેમ કરો છો ? ” પાંચીબાઇએ વળી એક નવો સવાલ શોધી કાઢ્યો.

“ પાસે એક બીજું મકાન છે, ત્યાં મારા હાથે જ રાંધીને ખાઉં છું. ” મેં સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યું.

“ તમારો તમારા ધર્મબંધુને કેટલાક રૂપિયા અપાવવાનો વિચાર છે, તે જો હરકત ન હોય, તો જણાવશો ? ” પાંચીબાઇએ એક બંધો જ ગિડો અને સુદાનો સવાલ રજૂ કર્યો.

મેં જણાવ્યું કે : “ એ બાબતમાં મારાથી કાંઈ પણ બોલી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, એ તો બન્નેને પાલવતી વાત છે. જેટલી રકમ મૂસાખાન માગે તેટલી રકમ, જો મારી જરૂરત હોય, તો, તમારે આપવી જ પડશે; નહિ તો આ સોદો થાય તેમ નથી. ”

“ ઠીક છે; એ તો પછાથી જોઈ લેવાશે; પણ બીજી વાત એ છે કે, અમારા શેઠ વયોવૃદ્ધ એટલે કે, બુદ્ધા છે, ઉમ્મર પાંસઠ વર્ષથી પણ વધારે છે અને ત્રણ સોડ્યો ઉપર તમારે આવવાનું છે; એટલે એ બાબતનો તો તમને કાંઈ પણ વાંધો નથી ને ? આ ચોથું ધર અમારા શેઠ માત્ર છોકરાની આશાથી કરે છે, સમજ્યાં ? ”

“ મને એ બાબતનો કાંઈ પણ વાંધો નથી, માત્ર રોટલાની ચિંતા ન હોય અને વિધવા થવાનો સમય આવે, તો પણ જો ખાવાને અન્ન, અંગ ઢાંકવાને વસ્ત્ર તથા રહેવામાટે જગ્યા હોય, તો પછી

વિકારલાલસામાં માફ ચિત્ત જાય તેમ નથી. ” મેં તેની ઇચ્છા પ્રમાણેનું જ ઉત્તર આપ્યું.

“ અન્ન, વસ્ત્ર, ભૂમિ અને ધનની તો એટલી બધી વિપુલતા છે કે, એમાટેની તો તમારે ક્લેશમાત્ર પણ ચિન્તા રાખવી પડે તેમ નથી. ઠીક ત્યારે હવે હું જાઉં છું અને શેઠ આગળ આ બધી વાત કરીને તમારું યોગદાન એસાડું છું. પણ અમારાં ભવિષ્યનાં શેઠાણી, જ્યારે ઘરમાં તમારી સત્તા ચાલવા માંડે, ત્યારે આ ગરીબ ચાકરડીને બૂલી જશે નહિ. આ પાંચી તમને બહુ જ કામની થઇ પડશે, એ યાદ રાખજો. બીજાથી ન કરી શકાય તેવાં ખાનગી કામે આ પાંચી જ કરી આપશે, એ હૃદયમાં લખી રાખજો.” પાંચીબાઈ એમ કહીને જવાને તૈયાર થઇ અને મેં તેને સંતુષ્ટ રાખવાનું અભિવચન આપ્યું.

પાંચીએ બહારના ઓરડામાં જઇને પોતાના વૃદ્ધ શેઠ આમળ મારી સુંદરતા, બુદ્ધિમત્તા તથા મુણ્ડશીલતાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી કે જે હું અંદરના ઓરડાના દરવાજાની આડમાં ઊભી રહીને સાંભળ્યા કરતી હતી. મૂસાખાન તથા ચારમદમ્મદ પણ ત્યાં હાજર હતા એટલે પાંચીના મુખથી મારી પ્રશંસા સાંભળીને ચારમદમ્મદ તે વૃદ્ધ વ્યાપારીમશ્વરને કહેવા લાગ્યો કે: “ શેઠ, હવે તો થઇને તમારા મનની ખાત્રી ? તમારા લાયકનું માણસ ન હોય, ત્યાં સૂધી અમે તમને કહીએ જ નહિ. આ બાઇના હાથના તો અત્યારે અદાર ઘરાક તૈયાર છે; પણ જ્યાં સૂધી તમે એને ખરીદતા હો, ત્યાં સૂધી એને બીજે ઠેકાણે આપવાનો અમારો વિચાર નથી; કારણ કે; આપનો અને અમારો જૂનો સંબંધ છે એટલે એ નાતો તો અમારે નિભાવવો જ જોઇએ. એટલું તો તમારે ખાત્રીથી માની લેવું કે, આવી બાયડી તો

કેક વાર જ મળી શકે છે. ખાપડી શું છે, એક હીરાનો કકડો છે હીરાનો અને તે પથ્થુ વળી કહેવું જ હીરાનો, સમજ્યા ? અર્થાત્ વધારે વિચાર કરવા જોઈ નથી. ”

“ ચારમહમ્મદખાન, તમે મારામાટે આટલી બધી લાગણી રાખો છો અને મારામાટે આવી સુંદર સ્ત્રી શોધી લાવ્યા છો, એ માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ત્યારે હવે કહો કે, તમે એની શી કીમત લેવાના છો ? ” વ્યાપારીમલ્લે ઉપકાર માનીને માંડું મૂલ્ય પૂછ્યું.

“ જોવો માલ તેવું મૂલ્ય, એ કહેવતને તો આપ જાણો જ છો, તેમ જ આપ તજજ્ઞાધાર તથા કદ્દાન છો એટલે અમારા માલની કીમત અમે કરીએ, તે કરતાં આપ પોતે જ જે વ્યાજબી હોય તે કહી નાખો, એ વધારે સારું છે. ” ચારમહમ્મદે પૂરા સોએ સો ટકા વ્યાપારિવિધાનો રંગ બતાવવા માંડ્યો.

“ ત્યારે મારો તો પાંચ હજાર આપવાનો વિચાર છે. બોલો, છે કબૂલ ? ” વ્યાપારીમલ્લે માંડું પાંચ હજાર રૂપિયાનું મૂલ્ય આંક્યું.

ચારમહમ્મદ પ્રથમ તો જરાક હસ્યો અને ત્યારપછી મૂસાખાન સામું જોઈને કહેવા લાગ્યો કે: “ મૂસાખાન, તમારા કહેવા પ્રમાણે આપણે પેલા પંજાબી સાથે આ સાદું નકકી ન કર્યું, એ આપણી મોટી ભૂલ થઈ; કારણ કે, આ તો પાંચ હજારનો ચોખ્ખો ખાડો આવી પડ્યો ? પેલો પંજાબી દશ હજાર આપવાને તૈયાર હતો ત્યારે આપણે આ શેક પાસેથી પંદર હજાર મેળવવાની આશા રાખી હતી અને અહીં તો પાંચ હજાર જ બોલાયા. ”

“ તો હજી ક્યાં ખાડું મોળું થઈ મળ્યું છે અને મગ ચોખા બળી ગયા છે ? એ પંજાબીને ત્યાર દિવસમાં આપણે તાર કરીને

બોલાવી શકીએ તેમ છે. પાંચ હજારમાં તો આવી હજારનાં દર્શન પણ નથી થતાં દર્શન ! ” મૂસાખાને મીઠું મરચું બનરાવીને ચારમહમ્મદના કથનને પુષ્ટિ આપી.

“ આમ બિતાવળા શામાટે થાઓ છો ? છેવટે તમારી શું લેવાની ઈન્દિ છે, તે જણાવશો તો ખરા કે નહિ ? તમારો માલ કોઇ બખા-ત્કારે લઇ જાય તેમ નથી; તેમ જ પંદર હજારની રકમ પણ કોઇ કાઢી ન આપે, સમજ્યા ? ” વ્યાપારી વ્યાપારીમલ્લે પણ કસી જોવાનો આરંભ કર્યો.

ચારમહમ્મદ બોલ્યો કે : “ જુઓ, શેઠ, આપણો ઘણા વખતનો નાતો હોવાથી અમારી વાત પણ રહી અને તમારી વાત પણ રહી. જે રૂપિયા સાડાદશ હજાર આપવાનો વિચાર હોય તો આ અપ્સરને લઇ જાઓ અને નહિ તો વધારે વાત કરશો જ નહિ; કારણ કે, પેલા પૂંજખી આમળ અમોએ સોગંદ ખાધા છે કે, ‘ જે દશ હજારમાં આપીશું તો તમને જ આપીશું અને જે બીજાને દશ હજારમાં આપીએ, તો અમારી જાણનારીપર તત્કાલ છે ! ’ આટલા કારણથી જ અમારે આપની પાસેથી પાંચસો રૂપિયા વધારે લેવા પડે છે. મારું ન લગાડશો; કારણ કે, સોગંદ ખાધા છે એટલે લાચાર છીએ.”

“ દશ હજાર કરતાં કાંઈક વધારે લેવું છે, એટલો જ સવાલ છે ને ? જે એમ જ હોય, તો દશ હજારથી ઉપર એક પાંચ હોય, તો પણ તે વધારે જ ઠહેવાય. છતાં જાઓ, હું તમને દશ હજાર અને એકાવન રૂપિયા આપીશ. હવે બોલશો, તો તમને મારા સોગંદ છે; કારણ કે, વધારે તાણવાથી ટૂટી જાય છે, એ નિયમ સર્વત્ર લાગૂ પડે છે.” વ્યાપારીમલ્લે સાડાચાર સોની રકમ તડાક દેતી કે કાઢી નાખી અને પોતાની બુદ્ધિનો પરિચય કરાવ્યો.

“ચાલો, ત્યારે આપરાજી થાઓ ! પણ રૂપિયા અહીં જ મળશે કે કેમ ? ” ચારમહમ્મદે સાદું નક્કી કરીને મુદ્દાની વાત પૂછી.

“ રૂપિયા પાંચ હજાર હું સાચે લેતો આવ્યો છું તે તમને આપીશ અને બાકીના રૂપિયાની હુંડી લખી આપીશ એટલે ચાર પાંચ દિવસ પછી ઉમરકોટ આવીને બાકીના રૂપિયા પાંચ હજાર લઈ જાજો. શું મારા વ્યવહાર વિશે તમારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા છે ? ” વ્યાપારીમલ્લે કહ્યું.

“ એ શું બોલ્યા, શેઠ ? બધા રૂપિયા પછી આપો, તો પણ શું ? જાપાન છે તે રૂપિયા જ છે. ” ચારમહમ્મદે શેઠને ચઢાવ્યા ચણાના ઝાડપર.

“ ત્યારે મારો હવે એવો વિચાર છે કે, આજે રાતે જ એક બ્રાહ્મણને બોલાવીને પુનર્લંબનો વિધિ આટોપી લઈએ અને આવતી ઠાસે અહીંથી અમે રવાના થઈએ. બધી વાત નક્કી થઈ ગઈ છે, તો પછી ધર્મના દાર્યમાં ઢીલ શામાટે કરવી વાર ? ” વ્યાપારીમલ્લે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા આજે રાતે જ થઈ જશે; એ વિશે આપે નિશ્ચિન્ત રહેવું. ” ચારમહમ્મદે કહ્યું.

વ્યાપારીમલ્લે ત્રણ હજારની બેસેં ગિની અને અઠકોટ હજારની બે નોટ મળીને પાંચ હજાર રૂપિયા ચારમહમ્મદને મળી આપ્યા, પાંચ હજારની હુંડી લખી અને એકાવન રૂપિયા ઉપલક આપવાનું કહ્યું. માફ વેચાણ થઈ ગયું અને મારા પુનર્લંબનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો. કાણ કહે છે કે, આ ઓગણીસમી અને વીસમી સદીના કાળમાં મનુષ્યહરણ તથા મુલામી બજાર બંધ થયો છે ? આવી રીતે રોજ સેંકડો બાયડીઓ આજના કાસના હિન્દુસ્તાનમાં વેચાય છે અને ઝીટાઈમ્સ થાય છે; એ નિર્વિં

વાદ છે! પ્રતાપી બ્રિટિશ સરકારનું હવે આ તરફ કાંઈક ધ્યાન ખેંચાયું છે, પણ જ્યારે એ નીચ ધધાનું નિકન્દન થાય ત્યારે જાણે થયું !

અરતુ: દિવસના અંત સાથે નિશાદેવીનું આગમન થયું, બ્રાહ્મણ આવ્યો અને તેણે એક દલાકમાં વ્યાપારીમલ્લ સાથેના મારા પુનર્લક્ષ્મતા વિધિ આટોપી નાખ્યો. બ્રાહ્મણને તેના પરિશ્રમના બદલામાં રૂપિયા દશ આપવામાં આવ્યા અને શેડે એકાવન રૂપિયા પાંચીઆઈને આપવાનું કહ્યું કે જે રકમ ઘેર જઈને આપવાની હતી. શેડ થાક્યા પાક્યા હોવાથી તે રાતે અગિયાર વાગે જમીને સૂતા તે સવારમાં સાડા સાતે જ જાગ્યા એટલે તે રાતે તો મારી પવિત્રતામાં કલંક ન લાગ્યો. બીજે દિવસે પ્રવાસની તૈયારી કરવામાં આવી અને હું મારા નવીન નામધારી પતિ સાથે મારાં સાસરિયાંમાં જવાનું સજ્જ થયું. મારે લાચારીએ ચૂડો અને ચાંદસો, નાકમાં નથની તથા પગમાં ઝાંઝર આદિ સૌભાગ્યવતીનાં ચિન્હોને ધારણ કરવાં પડ્યાં હતાં. મધ્યાહ્નભોજન કર્યા પછી અમેએ પ્રવાસનો આરંભ કર્યો અને વળતે દિવસે સંધ્યાકાળે અમે ઉમરકોટમાં પહોંચી ગયાં.

ઉમરકોટ મુખ્ય ઇલાકાના સિંધ પ્રાંતમાં આવેલું એક સારું શહેર છે. એ શહેર નારાના તીરપ્રાંતમાં આવેલું છે અને એ નગર મૂળ રાજપૂતાનામાંનું હોવાથી એ નગરમાં અઘાપિ રાજપૂતોની વસતિ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. એ નગરમાંથી રણમાં ઉત્પન્ન થતી કેટલીક વસ્તુઓનો નિકાસ કરવામાં આવે છે અને એ નગરના માલીયા તથા બનાત આદિ એ ચાર વસ્તુઓ બહુ જ વખણાય છે. અઠગર બાદશાહના જન્મ એ સ્થાનમાં જ થયેલો હોવાથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પણ અઘાપિ એ નગરને કેટલીક મહત્તા આપવામાં આવે છે. ઉમરકોટ રાજપૂતાના તથા સિંધની સીમાપર આવેલું હોવાથી સિંધનાં

હિંદુ તથા મુસલમાનોની વસતિ પણ ત્યાં સારી સંખ્યામાં છે. વ્યાપારીમદ્દલ પણ સિંધી હિન્દુ, એટલે કે, હુદાણો હતો અને તેની છ પેઢીઓ ઉમરકોટમાં થઇ ગઇ હતી. તેના કુટુંબના મૂળ પુરુષે ઉમરકોટમાં આવીને પસારી (ગાંધી)ની એક સાધારણ નાની દુકાન માંડી હતી અને ત્યાર પછી વ્યાજવટાવનો ધંધો આદર્યો હતો. એકની બમણી રકમ લખાવી લઇને અને તેનાં વ્યાજનાં વ્યાજ તથા તેનાં પણ વ્યાજ ચઢાવીને ગરીબોની ગર્દનપર ધુરી ચલાવી વ્યાપારીમદ્દલના ઉમરકોટમાં આવેલા પ્રથમ પૂર્વજે રૂપિયા એક લાખની પુંજ એકઠી કરી હતી અને ત્યારપછી તેના વંશજે પણ તેવા જ પાકવાથી ઉત્તરોત્તર તે પુંજમાં વૃદ્ધિ થતાં થતાં વ્યાપારીમદ્દલના સમયમાં તે પુંજ લગભગ પોણા કરોડ સુધી પહોંચી હતી અને વ્યાપારીમદ્દલ ઉમરકોટનો એક કરોડપતિ શાહુકાર ગણાતો હતો. વ્યાપારીમદ્દલને માત્ર એક બહેન હતી, ખાંજે બાઇ નહોતો તેમ જ ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓ કરવા છતાં પણ તેને સંતાનની પ્રાપ્તિ થઇ ન હોતી અને તેટલામાટે જ તેણે મારી સાથે પુનર્લગ્ન કરીને મને પોતાની ચોથી સ્ત્રી બનાવી હતી; કારણ કે, જો તે પુત્રહીન અવસ્થામાં જ મરી જાય, તો તેની સંપત્તિની કોણે જાણે શી દુર્વ્યવસ્થા થાય અને તેનો આત્મા અવગતિયો થઇ જાય, એ વિશેનો રાત્ર અને દિવસ તેના હૃદયમાં અખંડ ભય રહ્યા કરતો હતો. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં નવી નવી સ્ત્રીઓ કરવાથી કેવું વિલક્ષણ તથા ભયંકર પરિણામ આવે છે, એની તે મુખ્યશિરોમણિને કદ્દપના માત્ર પણ ન હોતી તેમ જ અત્યંત કૃપણતાનો આતુવંશિક દુર્ગુણ તેનામાં ઊતરેલો હોવાથી પોતાની સંપત્તિનો પરોપકારનાં કાર્યોમાં વ્યય કરવાની તેને ઇચ્છા માત્ર પણ થતી ન હોતી. તેના ગૃહમાં કૃપણતાનો આધકાર કેટલા પરિમાણમાં વ્યાપેલો હતો એની કદ્દપના

માત્ર એટલાથી જ કરી શકાશે કે, ગૃહમાં તે પોતે, તેની વિધવા ભગિની, તેની ત્રણ સ્ત્રીઓ, ચોથી સ્ત્રી હું, જૂની ચાકરડી પાંચીબાઈ અને બે નોકરો મળીને કુલ નવ માણસ હતાં; પરંતુ શેઠમાટે પહેલા નંબરની રસોઇ થાય, સ્ત્રીવર્ગમાટે બીજા નંબરની રસોઇ થાય અને નોકરોમાટે ત્રીજા નંબરની રસોઇ બનાવવામાં આવે; પહેલા નંબરની રસોઈમાં ગોશ્ત, મચ્છી, કાંઈક મિષ્ટાન્ન, દાળ, ભાત અને પૂરી કે રોટલી તથા શાક, રાઇનું અને અથાણું આદિ પદાર્થોનો સમાવેશ થતો હતો; બીજા નંબરની રસોઈમાં માત્ર એક જ વાર ગોશ્ત અથવા મચ્છી બેમાંનો એક પદાર્થ, રોટલી, ભાત અને દાળ તથા શાક આદિનો સમાવેશ થતો હતો અને નોકરોને તો ફક્ત જીરૂઆરના રોટલા અને ભાજીનું શાક અથવા તો દાળ, ભાત અને શાક એ પદાર્થો જ આપવામાં આવતા હતા અને તેમની પાસેથી ચોવીસ દલાકની નોકરી લેવામાં આવતી હતી. છતાં આશ્ચર્ય એ હતું કે, તે ચાકરો અને ચાકરડી ઘટ્ટા ઘટ્ટા અને ચૂટી ભરે તો લોહી ફૂટે એવાં તૈયાર દેખાતાં હતાં અને લાકડે માર્યા પણ ત્યાંથી ખસવાની ઇચ્છા કરતાં ન હોતાં. બીજું આશ્ચર્ય એ જોવામાં આવ્યું કે, સાધારણ રીતે સપત્નીઓ (સાંકો) વચ્ચે અને નણુંદ ભોજનમાં વચ્ચે બહુધા જે અસૂયા, દ્વેષ અને ઇર્ષ્યા આદિ જોવામાં આવ્યા કરે છે, તે અસૂયા, દ્વેષ અને ઇર્ષ્યાને બદલે એ ગૃહમાં સપત્નીઓ તથા નણુંદ ભોજનમાં વચ્ચે અનસૂયા, અતુક પા તથા પરસ્પર શુભેચ્છા અને અલૌકિક સંપ જ જોવામાં આવતાં હતાં અને તેમાં જે એક ગહન-તમ ગુપ્ત ભેદ સમાયલો હતો તે મારા ત્યાં જવાને એક સપ્તાહ થઇ ગયા પછી અચાનક મારા જાણવામાં આવ્યો હતો. તે ભેદ એ હતો કે, વ્યાપારીમદ્દલની ત્રણ સ્ત્રીઓ તથા ભગિની વ્યભિચારિણી

હતી અને તેમને ગૃહમાં ગમે તે પ્રકારના ઘોડા દોડાવવાના હોવાથી સ્વાર્થમાટે એક બીજા સાથે સંપીને તથા હળીમળીને રહેતી હતી. પાંચીઆષ્ઠ તેમનાં દલાલાં કરતી હતી અને જે નોકરો પશુ તેમની આ ચેષ્ટાઓના ભાગીદાર હતા એટલે શેઠાણીઓ તરફથી તેમને પૈસા તથા માલમલ્કોદો મળ્યા કરતા હોવાથી તેઓ પાણે માર્યાં પશુ ત્યાંથી જવાની ઇચ્છા ન કરે; એ સ્વાભાવિક જ હતું. મકાન આલીશાન અને જૂદા જૂદા અનેક ભાગોમાં વહેંચાયેલું હતું, વ્યાપારીમણની આગળની ત્રણ સ્ત્રીઓને પોતપોતાના જૂદા ઓરડા અપાયા હતા અને તેથી મને પણ એક વિશાળ ઓરડો મારા નિવાસમાટે કાઢી આપવામાં આવ્યો હતો. વ્યાપારીમણની બહેનનો પણ એક જૂદો ઓરડો હતો; પાંચીઆષ્ઠને આંગણમાં એક ઓરડો અપાયો હતો અને તેની બાજુમાં જે નોકરોના જે ઓરડા આવેલા હતા. વ્યાપારીમણની પ્રથમ સ્ત્રી તથા તેની બહેન બન્નેનું વય લગભગ સમાન, એટલે કે, પચાસથી આવન વર્ષનું હતું; તેની બીજી સ્ત્રી લગભગ ચાલીસ વર્ષના વયની હતી અને ત્રીજી પત્ની અઠ્ઠાવીસ કે ઓગણત્રીસ વર્ષની તરુણાવસ્થામાં વિહરતી હતી. પાંચીઆષ્ઠના વયનો ઉદ્દેશ્ય તો આગળ કરાયેલો જ છે; એટલે બાકી રહ્યા જે જે નોકરો તેઓ અનુક્રમે ચાલીસ અને ત્રીસ વર્ષની અવસ્થાના હતા. વ્યાપારીમણની પ્રથમ સ્ત્રી અથવા જૂની અને તેની બહેન જે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં ક્યારનીયે પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી, પરંતુ એક તો પ્રથમથી જ તેમનાં શરીરો સુદૃઢ હોવાથી તેમજ અઘાપિ તેમને એક પણ સંતાન થયેલું ન હોવાથી અને રોજ છુપી રીતે શીરાપૂરી કરીને ખાવાની તેમને ટેવ હોવાથી તેમની અવસ્થા ખરી અવસ્થા કરતાં દશ દશ વર્ષ ઓછી જ દેખાતી હતી. વ્યાપારીમણની બીજી સ્ત્રી રંગે કાંઈક શ્યામ હતી, પણ ચહેરેમેહરે ધાટીલી અને ઠીંગણા

કદની હોવાથી આકર્ષક લાગતી હતી અને ત્રીજી સ્ત્રીએક લાવણ્યમયી લલના હતી, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી.

અસ્તુ: આજકાલના સમયમાં જ્યાં કેટલાક તરુણોને એક સ્ત્રી સાથેના સંસારવ્યવહારને ચલાવવાનું કાર્ય પણ પરમ દુર્ઘટ જણાય છે; ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથેના સંસારવ્યવહારને ચલાવવાનો ભાર જેના શિરપર આવી પડ્યો હોય, તેના હૃદયમાં કેટલી બધી ચિન્તા અઘૌપ્રહર રહેતી હોવી જોઈએ, એની સત્ય દૃષ્ટના માત્ર અનેક પત્નીઓના પતિ વિના બીજા કોઈથી પણ કરી શકાય તેમ નથી. આવા ભયંકર કાર્યનો અસહ્ય ભાર શિરપર આવી પડવાથી વ્યાપારી-મધ્ય પોતાના પૂર્વજે પ્રમાણે અન્ય સર્વ વિષયોમાં કૃપણશિરોમણિ અથવા મજ્જીયૂસ કંજૂસ હોવા છતાં પણ નિરુપાયવશાત્ એક વિષયમાં તેને પરમ ઉદારતા ધારવી પડી હતી. તેની ઉદારતાનો વિષય તે નાના પ્રકારની પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને પુરુષત્વદાયક ઔષધિઓને ખરીદવાનો હતો. વર્તમાનપત્રોમાં જે કોઈ પણ ધાતુપુષ્ટિકારક ઔષધિની જાહેર ખબર આવે, તે ઔષધિ, બહે તેની ગમે તેટલી ભારી કીમત હોય, તે પણ મગાવવી જ, એવો વ્યાપારીમધ્યનો એક નિત્ય નિયમ જ થઈ પડ્યો હતો અને તે નિયમના પરિણામે તેના ગૃહમાં એવી અસંખ્ય ઔષધિઓનો સંગ્રહ થવા ઉપરાંત એવો એક પણ દિવસ ખાલી જતો ન હોતો કે જે દિવસે વધારે નહિ તો, એવી ઔષધિનું એક પણ વેલ્યુએબલ પાર્સલ ન આવ્યું હોય ! એ ઉપરાંત વાળ કાળા કરવાના જૂદી જૂદી જાતનાં અંગ્રેજી, આયુર્વેદિક અને યુનાની હકીમોના બનાવેલા કલકેશમાં પણ વ્યાપારીમધ્યના પૈસાની સારી હોળી થતી હતી, દાંતનાં ચોગદાં રોજ નથી કરાવવાં પડતાં એટલે એનો ખર્ચ રોજ થતો નહોતો, તે પણ વ્યાપારીમધ્યની આખી બત્રીસી

ગેપ થયેલી હોવાથી જૂદી જૂદી જાતનાં ચાર યોગડાં તેણે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં અને તેમનો તે ઇચ્છા અનુસાર વારાફરતી ઉપયોગ કરતો હતો. સારાંશ કે, આવી રીતે મોઢામાં નવી બત્રીસી બેસાડવા છતાં, વાળોને રંગીને ઠાળા કરવા છતાં અને ડૉક્ટર દુબલની નાઇટ પિલ્સ, કિંગ આર્ ટૉનિક પિલ્સ; ડૉ. કાલિદાસ મોતીરામની આદ્યાહી યાકૃતી; રજીસ્ટર નં. ૧૮૦ વાળી રૉયલ ટૉનિક પિલ્સ; શુદ્ધ શિલાજિત; મદન-કામેશ્વર રસ; મદનમંજરી ગોળીઓ; અબ્રકબરમ; લોહબરમ; શ્રી-મન્મથાબ્ર; સુવર્ણવસંતમાલતી; પૃથ્વીચંદ્રોદય; ફૉસ્ફરસ પિલ્સ, જિ-તેન્દ્રિયતિલા; ઇંડાં પાક; મેથી પાક; કૂખાંડ પાક; સાલમમિશ્રી પાક; અશ્વગંધા પાક; મદમસ્ત મદનમધુરસ; વીર્યસ્તંભન ગોળી; તિ-વર્ધક પાક; મકરધ્વજ યાકૃતી; કપ્પીર જવારિસ; હેમ કો અને એવી જ અન્યાન્ય જાહેરખબરોમાં, ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકતને પાછી લાવનાર, અક્ષય પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ કરાવનાર, વીર્યવિકારના સર્વ બા-ધિઓને મટાડનાર, વીયને ધન કરી સત્ય પુરુષાતન આપનાર, ખરી મર્દાનગીના સ્વાદને ચખાડનાર, વૃદ્ધને તરુણ બનાવનાર તથા તરુણને કામદેવના અવતારમાં ફેરવી નાખનાર જાદૂઇ ચમત્કાર તરીકે ઓળખાવાયેલી નાનાવિધ ઔષધિઓનું નિરંતર સેવન કરવા છતાં પણ વૃદ્ધ વ્યાપારીમણના જર્જરિત શરીરમાં ક્ષીણ પુરુષાતન પુનરુજ્જીવનને પ્રાપ્ત થઇ શકતું ન હોતું કિંવા તેનામાં નવીન પુરુષાતનનો આવિર્ભાવ થતો ન હોતો અને એથી તેના અંતઃકરણમાં નિરંતર એક પ્રકારની ચિન્તાનો અખંડ અધિકાર રહ્યા કરતો હતો. ખરેખર જો આ સંસારમાં આવા મૂર્ખ જનો અસ્તિત્વ ન ધરાવતા હોય, તો બિચારા એવી ઔષધિઓ બનાવીને વેચનારા ખરા ડૉક્ટરો, બળાત્કારે બની બેઠેલા ડૉક્ટરો; ઊંટ વેદો અને નીમહકીમોનાં હોજરાં આંધી ભરાય અને

તેઓ ઘોડાગાડી તથા લાડીવાળીવાળા કેમ કરીને થાય ? ડૉક્ટરો અને આવી ઔષધિઓના બનાવનારા ધૂર્તશિરોમણિઓ વ્યાપારીમત્ર જેવા મૂર્ખશિરોમણિઓની ખચર મનાવે છે, ધાતુપુષ્ટિની નિત્ય નવી નવી દવાઓ બનાવે છે, મૂર્ખની તીજેરીમાંથી પૈસા કઢાવે છે અને ઘોડાગાડી અથવા તો મોટર દોડાવે છે ! ક્ષીણતાને પ્રાપ્ત થયેલા વૃદ્ધોની આવી ખરચેલાને જોઈને મહાન્ કવિશ્રી ન.જીરની બુઢાપા વિશેની એક ઉર્દુ કવિતા અત્યારે મને અચાનક યાદ આવે છે:—

“ કયા કહર હય, યારો, જિસે આ જાય બુહ્ડાપા;
ઔર અયશે જવાની કે તઈ ખાય બુહ્ડાપા;
અશરતકો મિલ ખાકમેં ગમ લાય બુહ્ડાપા;
હર કામકો હર બાતકો તરસાય બુહ્ડાપા;
સખ ચીજકો હોતા હય ખુરા હાય બુહ્ડાપા;
આશકકો તો અદ્વાહ ન દિખલાય બુહ્ડાપા !

* * * * *

“ આતે થે જહાં ગુલ્શન ઔર ચૂસફેસાની;
દેતે થે હમેં પ્યારસે છલ્સોંકી નિશાની;
મર જાય તો અબ મુલ્મેં ન ડાલે કોઇ પાની;
કિસ દુખસેં હમેં છોડ ગઇ હાય જવાની !
સખ ચીજકો હોતા હય ખુરા હાય બુહ્ડાપા;
આશકકો તો અદ્વાહ ન દિખલાય બુહ્ડાપા !
યાદ આતે હય હમકો જે જવાનીકે વો હંગામ;
ઔર ખૂબ દિલારામ મગે અયશ ઔર આરામ;
હન સખમેં જે દેખુ તો નહીં એકકા અબ નામ;
કયા હમપે સિતમ કર ગઇ થે ગર્દિશે ઐયામ;

સખ ચીજકો હોતા હય બુરા હાય બુહડાપા;
આશકકો તો અલ્લાહ ન દિખલાય બુહડાપા !
મળલિસમેં જવાનીકી તો સાગર હયેં છલકતે;
છલ્લે હયેં બહારેં હયેં પરીર હયેં ઝમકતે;
હમ ઉન્કે તઈ દૂરસે હયેં રશકસે તકતે;
વો અયશો તરખ કરતે હયેં હમ સર હયેં પટકતે;
સખ ચીજકો હોતા હય બુરા હાય બુહડાપા;
આશકકો તો અલ્લાહ ન દિખલાય બુહડાપા !

“ યે હમ બી જવાનીમેં બહોત ધશકે પૂરે;
વો કુઓનસે ગુલર યે જો હમને નહીં ધૂરે;
અખ આકે બુહડાપેને કિયે અયસે અધૂરે;
પર ઝડ ગયે, હમ ઉડ મઈ, ફિરતે હયેં લંડરે;
સખ ચીજકો હોતા હય બુરા હાય બુહડાપા;
આશકકો તો અલ્લાહ ન દિખલાય બુહડાપા !

“ યે જયસે જવાનીમેં કિયે ધમ ધડકકે;
વયસે હી બુહડાપેમેં છૂટે આનકે છડકે;
સખ ઉડ ગયે કાફિર વો નગરે વો ઝમકકે;
અખ અયશ જવાનોંકો હય ઔર બુહડોંકો ધડકે,
સખ ચીજકો હોતા હય બુરા હાય બુહડાપા;
આશકકો તો અલ્લાહ ન દિખલાય બુહડાપા !
ગર શુઓંસે દાડીકો ખિજતખ અપની લગાવેં;
ઝુર્ફી પડી હય મુંહપે ઉસે કયસે મિટાવેં;
ગો મકસે હંસને કે તઈ દાંત બંધાવેં;
ગર્દન તો પડી હિલતી હય કયા ખાક ધુપાવેં;

સખ ચીજકો હોતા હય યુરા હાય બુહાપા;
 આશકો તો અલ્લાહ ન દિખલાય બુહાપા !
 ખુદે હુવે પર હુસ્નકી ચાહત નહીં છુટતી;
 આંખોસે યે દીદારકી લગ્નત નહીં છુટતી;
 ઔર દિલસે લી મહબૂબકી છલ્લત નહીં છુટતી;
 સખ છુટ ગયા પર દીદકી યે લત નહીં છુટતી;
 સખ ચીજકો હોતા હય યુરા હાય બુહાપા;
 આશકો તો અલ્લાહ ન દિખલાય બુહાપા !
 સુનતે હો, જવાનો, યે સુખન દહતે હયે તુમસે;
 કરતે હો જો કર લો લો મને અયશો તરખકે;
 જાવેગી જવાની તો શિર અફસોસ કરોગે,
 તુમ જયસે હો વયસે તો કબી હમ બી જવાં યે;
 સખ ચીજકો હોતા હય યુરા હાય બુહાપા;
 આશકો તો અલ્લાહ ન દિખલાય બુહાપા !
 કરતે યે જવાનીમેં તો સખ આપસે આ ચાહ;
 ઔર હુસ્ન આ દિખાતે યે સખ આનકે દિલખાહ;
 યે દહર બુહાપેને ક્રિયા આહ 'નજર' આહ,
 અખ કોઈ નહીં પૂછતા અલ્લાહ હી અલ્લાહ;
 સખ ચીજકો હોતા હય યુરા હાય બુહાપા;
 આશકો તો અલ્લાહ ન દિખલાય બુહાપા !*

*નજરની 'બુહાપા' અથવા વૃદ્ધાવસ્થા વિષયક આ કવિતા બહુ લાંબી, એટલે કે, ૪૩ મુસદ્દસ અથવા ૨૫૮ પંક્તિઓની છે; પરંતુ આ સ્થાનમાં પ્રસંગને અનુકૂળ માત્ર ૧૮ મુસદ્દસ અથવા ૬૦ પંક્તિઓ જેટલો ભાગ જ આપવામાં આવ્યો છે. એ સમસ્ત કવિતા વાંચવી હોય, તો 'સુન્તાખમે

“ ન.જીરની કવિતામાંના વૃદ્ધના ઉદ્દગારો જો મારો એ નામ-ધારી પતિ પોતાના મુખમાંથી કાઢે, તો તે ઉદ્દગારો તેના મુખને અતિશય શોભાવે, એ નિર્વિવાદ હતું. વૃદ્ધ વ્યાપારીમણની દિનચર્યા તથા રાત્રિચર્યા આ પ્રમાણેની હતી:—પ્રભાતમાં સાત વાગે શય્યામાંથી ઉઠી, શૌચ, દંતધાવન તથા સ્નાન આદિ કાર્યોથી મુક્ત થઈને કોઈ પણ એક પૌષ્ટિક ઔષધિ સાથે કેસર કસ્તૂરી તથા ચર્કરામિશ્રિત દુધનું પાન કરવું; આઠથી નવ વાગ્યા સૂધીમાં લોકોને પોતાની ધાર્મિકતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાટે કપાળમાં તિલક તાણીને તથા હાથમાં માળા લઈને ટિકાણા-ગુરુ નાનકના પંથના મંદિર-માં જવું; નવથી અગિયાર વાગ્યા સૂધી દુકાન અથવા પેઢીમાં હુંડકો પીતાં પીતાં લેવડ-દેવડના વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરવી; અગિયાર વાગ્યા પછી અને બાર વાગ્યા સૂધીમાં ભોજન લેવું, બારથી બે વાગ્યા સૂધી વામકુક્ષીનો આસ્વાદ લેવો; બેથી પાંચ વાગ્યા સૂધી પુનઃ દુકાને બેસવું; પાંચથી સાત વાગ્યા સૂધી ટિકાણામાં અથવા જો કોઈ બીજો સાધુસંત આવ્યો હોય, તો તેના ઉતારામાં કથાશ્રવણમાટે જવું અને ત્યાં વેદાંત આદિ

ન.જીર' નામક પુસ્તક જેવું; તેમાં ન.જીરની ઘણીખરી કવિતાઓ આપવામાં આવી છે, અને આખ્યાની તથા આંગ્રજ કવિ પોપની કવિતા પ્રમાણે ન.જીરની કવિતામાં, પ્રતિપાદ્ય વિષયથી વિપરીત માર્ગમાં ન જતાં, નિર્ધારિત વિષયને સક્ષિપ્તમાં સમગ્રાવવાની વિશિષ્ટતા—Terseness & directness—અતિશય અલૌકિક તથા અદ્વિતીય હોવાથી તેમ જ સ્પષ્ટાક્તિનો ગુણ તેમાં અધિકતર હોવાથી ન.જીરની કવિતા વાંચવામાં તથા બોલવામાં જેમ મધુર લાગે છે તેવી જ રીતે તેમાંથી સ્વતંત્ર નીતિબોધના યોગે તેની કવિતા આબાલવૃદ્ધ સર્વને સમાન ગ્રાહ્ય થઈ પડે છે, એ નિઃસંશય છે. એક વાર ન.જીરની કવિતા જો વાંચી હોય, તો સંસારવ્યવહારનો અતિશય ઉત્તમ અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

તાર્ત્વિક વિષયોની ગમે તેવી અમડમ્મડમ્ ચર્ચા ચલાવવી; સાંઝે સાતથી આઠ વાગ્યા સુધીમાં નિશાભોજન અને ત્યારપછી પુનઃ ઔષધિસેવન કરવું; આઠથી નવ વાગ્યા સુધીના સમયમાં ઘેર આવેલા તેમના જેવા જ કેટલાક વ્યાપારીઓ સાથે હુકકો ફૂંકીને ટોળટોળાં ચલાવવાં અને નવ વાગ્યા પછી શયનમંદિરમાં પ્રવેશ કરીને શય્યામાં પડી પ્રભાત પર્યન્ત નિદ્રાદેવીની એકનિષ્ઠ અને કુંભકર્ણુ સમાન અખંડક્રિયાસના કરવી. તેનો નિત્યનો કાર્યક્રમ આ પ્રમાણેનો હતો; પણ સમાહમાં બે વાર પ્રભાતમાં કલશ લગાડીને વાજોને ઠાળા કરવાનું કાર્ય વધારા તરીકે કરવામાં આવતું હતું અને તે કાર્યમાં પ્રત્યેક વેળાએ એક કલાકથી બે કલાકનો ટાઇમ વીતી જતો હોવાથી તે દિવસે ટિકાણામાં જવાનું મુક્તવી રાખવામાં આવતું હતું. એ જ પ્રમાણે ગૃહમાંની સ્ત્રીઓની દિનચર્યા તથા રાત્રિચર્યા પણ નિયત થયેલી હતી અને તે આ પ્રમાણે:—

વ્યાપારીમણ્ડળી સર્વ પત્નીઓને રાંધવાના તથા અન્ય ગૃહકાર્યના વારા બાંધી આપવામાં આવ્યા હતા એટલે પ્રભાતમાં છ વાગતામાં શય્યાને ત્યાગી સર્વ નિત્યકર્મોથી પરવારીને જેનો રાંધવાનો વારો હોય તે રાંધવાના કાર્યમાં લાગી જતી હતી અને તેની અન્ય સપત્નીઓ ચોખ્ખા વીણવા, શાક સમારી આપવું, મસાલો તૈયાર કરી આપવો અને રોટલી અથવા પૂરી વણાવવી ઇત્યાદિ કાર્યોમાં તે રાંધનારીની મદદગાર થતી હતી. વાસીદું વાળવું, પાણી ભરવું અને બળરમાંથી બેઠતી ચીબ્બે લાવી આપવી, એ કાર્યો બે નોકર કરતા હતા; પાંચી-બાઇને માત્ર કોટ દળવાનું અને વાસણ બાંધવાનું એ બે કાર્યો જ કરવાં પડતાં હતાં. જે કે, કોઇ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ ઠીક ન હોય અથવા તે સ્ત્રીઓને ટિકાણામાં કિંવા કોઇ સગાંબહાણાંને ત્યાં જવાનું હોય, તો તેવી વેળાએ તે સ્ત્રીઓનાં ડીલ દાખવાનું તથા તેમની સાથે

તેઓ કહે ત્યાં જવાનું કામ કરવાને પણ તે અંધાયલી હતી. પણ એ કામ તેને કોઇક વાર જ કરવાં પડતાં હોવાથી એ કામોનો તેના નિત્યના કાર્યક્રમમાં સમાવેશ થઇ શકતો ન હતો. શેઠ અપોરે જમીને પોતાના શયનમંદિરમાં પોઠી ન્ય અને એ કલાક શય્યામાં પડ્યા રહે, તે વેળાએ ત્રણમાંની કોઇ પણ એક સ્ત્રી વારા પ્રમાણે જમીને તેમના પગ દાખવા જતી હતી અને શેઠ સૂઈને જાગે ત્યાં સૂધીમાં તેમની બહેન તથા બીજી એ સ્ત્રીઓના ઓરડામાં વળી જુદા જ ખેલો ખેલાતા હતા; કારણ કે, એ વેળાએ બહારના કોઇ માણસને ઘરમાં આવવાનો હુકમ નહોતો. શેઠનું શયનમંદિર ઉપરના ભાગમાં હતું અને નીચે પાંચીબાઇનો ખડો પહેરો રચા કરતો હતો, એટલે તેમની પાપલીલા પ્રકાશમાં આવવાનો સંભવ હતો જ નહિ. ગૃહમાં જે મોટી ઉમ્મરનો નોકર હતો, તેનો પ્રથમ તથા દ્વિતીય શેઠાણી સાથે ગુપ્ત પ્રેમસંબંધ હતો અને જે તરુણ અનુચર હતો તેનો તૃતીય શેઠાણી તથા શેઠની વૃદ્ધા ભગિની સાથે પ્રેમસંબંધ હતો; કારણ કે, જે ગૃહની સર્વ પ્રકારે સત્તાધીશ વ્યવસ્થાપિકા તે ભગિનીરાણીને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે નો સંતોષ ન મળે, તો સર્વનાં પાપોનો પ્રકાશ થઇ જાય, એવો સંભવ હોવાથી તે તરુણ અનુચરને તરુણ શેઠાણી સાથેના પ્રેમસંબંધને જાળવવામાટે શેઠની ભગિની સાથે પણ, અનિચ્છાપૂર્વક, પ્રેમસંબંધ રાખવો પડતો હતો; તે ઉપરાંત શેઠની ભગિનીનો એક બીજો પણ રાખેલો રજપૂત હતો અને તે ઘણીક વાર અપોર પછી તથા ઘણીક વાર રાતે ગૃહમાં આવીને આખી રાત શેઠની સડોદરાના શયનમંદિરમાં જ વીતાડતો હતો. એ જ પ્રમાણે પાંચીબાઇનો પણ એક પ્રેમી હતો અને તે બહુધા રાત્રિના સમયમાં સોપો પડી ગયા પછી આવીને આખી રાત પાંચીબાઇના ઓરડામાં જ ગાળતો હતો. આવી

રીતે બધી સ્ત્રીઓનું વાળું બગડેલું હોવાથી તેમનો પરસ્પર હળી-મળીને તથા સંપ રાખીને વર્ત્યા વિના છૂટકો જ ન હોતો. અર્થાત્ દિવસે કે રાતે એક સ્ત્રી શેઠના શયનમંદિરમાં હોય, તે વેળાએ બીજી સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાના ઓરડામાં યથેચ્છ સુષોપભોગમાં નિમગ્ન રહેતી હતી અને એ બીજું કાંઈ નહિ, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં એકથી અધિક સ્ત્રીઓ કરવાનું જ દુઃખદ પરિણામ હતું.

“ જ્યારે ટંડા મહમ્મદખાનથી હું મારા પુનર્લગ્નના પતિ સાથે ઉમરકોટ જવાને નીકળી હતી, ત્યારે માર્ગમાં જ મેં પાંચીબાઇને જાણવી દીધું હતું કે: ‘ જો ઇશ્વર મને સારે સ્થળે નાખે અને મને સારો પતિ મળે, તો પ્રથમ શ્રીનાથજીની યાત્રા કરીને ત્યાર પછી જ હું મારા તે પતિસાથે સંસારસંબંધ કરીશ અને ત્યાં સૂધી અસ્પર્શ્ય જ રહીશ, એવી મેં માનતા માનેલી હોવાથી તમારા શેઠને કહી દેજો કે, જ્યાં સૂધી શ્રીનાથજીની યાત્રાનો તમો પ્રબંધ નહિ કરો, ત્યાં સૂધી તમારાથી મારા શરીરને સ્પર્શ કરી શકાશે નહિ અને જો બળાત્કાર કરશો, તો પરમેશ્વરના અપરાધી થશો,’ આ વાર્તા પાંચીબાઇએ વ્યાપારીમણને જણાવી હતી, મારા સહબાગ્યના યોગે વ્યાપારીમણ કાંઈક ધર્મભીરુ તથા અંધશ્રદ્ધાળુ હોવાથી તેણે શ્રીનાથજીની યાત્રાએ જવાનું અભિવચન આપ્યું હતું અને તેથી તેની અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રમાણે તેના શયનમંદિરમાં જવાનો મારો વારો તત્કાળ પાંધવામાં આવ્યો નહોતો. આ કારણથી હું ચોવીસે કલાક મને અપાયલા મારા પોતાના ઓરડામાં જ રહેતી હતી અને જો મનમાં આવે, તો મારી અન્ય સપત્નીઓને સંધવાના કામમાં મારાથી આપી શકાય તેટલી અદ્ય સ્વદ્ય સહાયતા આપતી હતી. પ્રથમ દિવસે જ મારી નણુંદ તથા મારી સપત્નીઓ મારી સાથે એવી તો પળોટાઇ ગઇ અને એવી લટ્ટડી પટ્ટડી થવા લાગી કે જાણે

તેમને મારી સાથે વર્ષોનો સખીભાવ કેમ ન હોય ! તેમના બેદરથી હું અડ હોવાથી જ્યાં સુધી હું પણ તેમના જેવી જ ન થાઉં અથવા મારી વૃત્તિઓ પણ તેમના જેવી જ છે, એ વિશેનો તેમનો નિશ્ચય ન થાય, ત્યાં સુધી મારા દેખતાં તેમનાથી પોતાનાં કૃષ્ણ કારસ્થાનો ન કરી શકાય, એ દેખીતું જ હતું. અર્થાત્ મારો તે ગૃહમાં પ્રવેશ થયા પછી મારી ત્યાં ચોવીસ કલાકની હાજરી હોવાથી દિવસના સમયમાં તો તે રંડાઓથી પાપમયી પ્રેમલીલા કરી શકતી નહોતી; પરંતુ રાતે હું મારા ઓરડાને અંદરથી સાંકળ વાસીને જ્યારે સુષ્પ જતી હતી ત્યાર પછી તેમને સ્વચ્છંદતાથી વર્તવાનો મનોગમતો પ્રસંગ મળી શકતો હતો. મને તે ગૃહમાં આવ્યાને સાતેક દિવસનો સમય થયા પછી એક દિવસ રાત્રિના સમયમાં અચાનક બનાવ એવો બન્યો કે રાત્રે એક વાગ્યાના સુમારે મને જંગલ જવા જેવું જણાયું; કારણ કે, છેલ્લા બે દિવસથી મારી પ્રકૃતિ અતિશય ચિન્તાના પરિણામે કાંઈક મંદરજ્વાળા કરતી હતી. અર્થાત્ દીવો બોધ પાણીનો લોટો લઈને ઓરડાનાં બારણાં ઊઘાડી હું બહાર નીકળી. અમે ચારે સપત્નીઓના ઓરડા એક જ હારમાં હતા અને મારી નજીકનો ઓરડો સામે હતો. મારો ઓરડો બધા ઓરડાથી છેલ્લો હોવાથી આગળના ગલી જેવા માર્ગમાં થઈને બહાર પડતા દરવાજા પર જવું હોય, તો તે ત્રણ ઓરડાને ઓળંગીને જ જવું પડતું હતું. મારી બાજુના ઓરડામાં બ્યાપારીમણની તૃતીય તરુણ પત્ની રહેતી હતી. તેના ઓરડામાં દીવો ઝળઝળાટ બળતો હતો, બારણાં અડધાં અડકાવેલાં હતાં અને બારણાંની બાજુમાંની સળિયાંવાળી બારીનું એક બારણું વાસેલું હતું તથા એક બારણું ઊઘાડું હતું. ઓરડામાં દીપકના બલ્ય પ્રકાશને જોઈને મેં અતુમાન કર્યું કે : ‘ ઈશ્વરી એટલે કે, વચલી સપત્ની આજે ઘરમાં હોવાથી

અને તે ગુરુમુખી અક્ષરો ભણેલી હોવાથી, ધર્મની કોષ પોથી વાંચતી હશે. 'આવા અનુમાનથી પડકારો કર્યા વિના જ હું તો આમળ ચાલી, તો ત્યાં જૂતી અને મારી નણુંદના સામસામા ઓરડાની પણુ તેવી જ અવસ્થા જોવામાં આવી; એટલે કે, તે ઓરડામાં પણ દીવા બળતા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે પ્રત્યેક ઓરડામાં કોષ બપોળે માણસની જોડી ધીમા સ્વરથી વાતચીત કરતી હોય, એવી પણ મને શંકા થવા લાગી, હું થોડી વાર ત્યાં બિભી રહી અને તેમની વાતચીતને સાંભળતાં પ્રત્યેક ઓરડામાં અકકેકો પુરુષ અને અકકેકી સ્ત્રી હોવી જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચય થયો. મારા મનમાં જે શંકા આવવાની હતી તે તો આવી જ ગઇ હતી એટલે તે દસ્યને માત્ર દૃષ્ટિથી જોવાનું કાર્ય જ અવશિષ્ટ હતું. પરંતુ તે ઓરડાનાં બારણાં ઉઘાડીને એક તો આંતરિક દસ્યને જોવાની મારી હિમ્મત ન ચાલી અને બીજું મારા પેટમાં જરા ગમડાટ પણ વધારે થતો હતો એટલે હું બહાર વાડામાં જવાને ચાલી ગઇ. દશ મિનિટ પછી હું પાછી ફરી તે વેળાએ પણ તેની તે જ સ્થિતિ હતી. મેં પ્રથમ મારા ઓરડામાં જઇને મોરીમાં હાથ પગ ધોઇ નાખ્યા, ત્યારપછી મારા ઓરડામાંના દીવાના પ્રકાશને ચાવી ફેરવીને મંદ કરી નાખ્યો અને પછી બીજી વાર 'અરેમિયન નાઈટ્સ' માંની બિબિયારિણી બેગમ સમાન એ મારી હરામખદી સોમ્યોનાં પાપકર્મોને દૃષ્ટિથી જોવાના ઉદ્દેશથી પાછી હું મારા ઓરડામાંથી બહાર નીકળી. બહાર નીકળીને પ્રથમ મેં વ્યાપારીમણની તૃતીય સ્ત્રી અથવા તરુણ પત્નીના ઓરડાનાં બારણાંને 'કેમ ઈશ્વરી બહેન, અત્યારસુધી બગતાં કેમ બેઠાં છો વાર?' એ શબ્દોના ઉચ્ચાર સાથે એકદમ બિધાડી નાખ્યાં. મારાથી આ સાહસ કરીતો જવાયું, પણ પછીથી એમાટે મારા મનમાં અતિશય પશ્ચા-

તાપ અને શોક થવા લાગ્યો; કારણ કે, ત્યાં જે બપોલ ખીમત્સ દેવ્ય મારા જેવામાં આવ્યું તે સર્વથા લજ્જેત્પાદક હોવાથી અવર્ણનીય હતું. એક કુલીન પિતાની પુત્રી અને એક પ્રતિષ્ઠિત તથા ધનાઢ્ય પતિની પત્નીના પાતિવ્રત્યનો કિંવા અલબ્ય સતીત્વનો ધરમાં વાસીદું વાળનાર ત્રણ ટકાના એક નીચ નોકરના હાથે અત્યંત નિર્લજ્જતા તથા ખીમત્સ-તા પૂર્વક બંગ થતો જેમને મારા શરીર તથા અંતઃકરણમાં બીપણ કંપનો આવિર્ભાવ થયો. હું આશ્ચર્યથી તે વ્યભિચારમગ્ન નરનારીને જેમ રહી અને તેઓ આશ્ચર્યથી મને જેમ રહ્યાં. એક પ્રકારની વિલક્ષણ નિસ્તમ્બતાનો અધિકાર ત્યાં વ્યાપી ગયો. લગભગ એ મિનિટ સૂધી નિર્વાક રહ્યા પછી મેં મૌનનો બંગ કરીને કહ્યું કે: “ ઈશ્વરી બહેન, ક્ષમા કરજો; મને આવી ખબર નહોતી; નહિ તો આવી રીતે હું કદાપિ તમારા ઓરડાનાં ખાણાં ઉઘાડવાનું કુસાહસ કરત ન નહિ. ” આ શબ્દો ઉચ્ચારીને હું ત્યાંથી મારા ઓરડા બહારી વળવા જતી હતી એટલામાં ઈશ્વરીએ લજ્જાને ત્યાગીને કહ્યું કે: “ વોય રે એમાં તે શું થઈ ગયું ! જે વાત અમો બધાં તમને ચાર દિવસ પછી જણાવવાનાં હતાં, તે વાત આજે જ તમારા જણવામાં આવી ગઈ એ ઠીક જ થયું છે; કારણ કે, અમારો એટલો પરિશ્રમ એવો થયો; અમારા આ આનંદને જેમને તમારે ધર્ષા કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે, જે તમારી આવા આનંદવિલાસને ભોગવવાની ઇચ્છા હશે, તો તમને પણ અમો તેમણેની યોગ્ય વ્યવસ્થા આવતી કાલે જ કરી આપીશું. ” ઈશ્વરીનાં આવાં નિર્લજ્જતાયુક્ત વચનો સાંભળીને મારા હૃદયમાં તેના પ્રતિ ધિક્કાર છૂટવા લાગ્યો; પરંતુ એ સમય ઉપદેશ આપવાનો ન હોવાથી ‘ ઠીક છે, આપણે એ વિશે પછીથી નીરાંતે વાતચીત કરીશું. ’ એટલું કહીને હું મારા ઓરડા બહારી ચાલી અને ઓરડામાં જઈને ખાણાં વાસવાની તૈયારી કરતી હતી એટલામાં તો ધગર પહે-

રીતે તથા ચાદર ઓઢીને ઇશ્વરી મારા ઓરડામાં આવી અને મને બેસવાનું કહી મારી પાસે બેસીને બહુ જ ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે: ‘શુલોચના બહેન, અમારા આ કૃત્યને જોઇને કદાચિત્ તમને આશ્ચર્ય તો થયું જ હશે; પરંતુ જ્યારે એના સત્ય કારણને તમે જાણશો, ત્યારે તમારું એ આશ્ચર્ય એક પણ માત્ર પણ ટકી શકવાનું નથી.’

“ પરંતુ ઇશ્વરી બહેન, મેં તો આ કૃત્ય તમારા એકલાનું જ જોયું છે અને તમે ‘અમારા આ કૃત્યને જોઇને એવી રીતે બહુ વચનાત્મક પ્રયોગથી બોલો છો તેનું શું કારણ છે વાં?’ શું અહીંની ખીજ કોઈ સ્ત્રી પણ તમારા આ કૃત્યમાં સામેલ છે?” મેં વચ્ચે જ એક ગહન પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ આ પ્રશ્ન વળી કેવો? જે મારી સાથે જરા બહાર આવે, તો આ કૃત્ય અહીં કોણ કોણ કરે છે, એ હમણાં જ તમને નજરે નજર પતાવી દેવાને હું તૈયાર છું. તમારે કોઈ પ્રકારની ખીતિ રાખવી નહિ; કારણ કે, તમારી ઇચ્છા વિના તમારા શરીરપર કોઈ પણ બળાત્કાર કરે તેમ નથી, એની હું જામિન છું. ” ઇશ્વરીએ ઉત્તર આપ્યું.

“ ના, ના, એવાં દૃશ્યોને આ દૃષ્ટિથી જોવાની અને ખીગ્નની લજ્જાને તોડવાની કશી પણ અવશ્યકતા નથી; તમારે જે કહેવું હોય, તે કહે, તમારા વચનમાં મારો વિશ્વાસ છે. ” મેં મારા ઓરડામાંથી બહાર નીકળવાની આવી રીતે અને તેને ખોડું ન લાગે તેવા પ્રકારે ના પાડી દીધી.

“ જેવી તમારી ઇચ્છા. ” એમ કહીને ઇશ્વરીએ તે ગૃહની સર્વ સ્ત્રીઓની વ્યભિચારપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ સંભળાવતાં કહેવા

માંડયું કે: “ સુલોચના બહેન, તમેએ હજી આપણા પ્રાણનાથના શયનમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો જ નથી, એટલે તમેને અદ્યાપિ આપણા એ જરૂર અને સત્ત્વહીન સ્વામીનો અનુભવ થઈ શક્યો નથી. આપણા સ્વામી જન્મથી જ કાંઈક અશક્ત પ્રકૃતિના છે અને તેમાં વળી ચાર ચાર સ્ત્રીઓના પતિ થયા છે, એટલે પછી આવું પરિણામ ન આવે, તો બીજું શું થાય વાર ? આપણી જે જૂની સોમ્ય આપણા સ્વામીની સમવયસ્કા છે અને જેણે આપણા પતિ સાથે તેમના તારુણ્યમાં પણ સમય વીતાડેલો છે, તેને પણ એ સ્વામીના સમાગમથી સંતોષ મળી શક્યો નથી, તો પછી તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમની સાથે પરણેલી આપણી બીજા નંબરની સોમ્ય અને મારા જેવી તરુણી અબળાને એ સત્ત્વહીન સ્વામીના સમાગમથી યથેચ્છ સંતોષ મળવાની આશા આકાશકુસુમ સમાન હોય, એ સર્વથા નૈસર્ગિક જ છે. આપણી જૂની સોમ્યનાં માબાપે તો જાણે પોતાની પુત્રીને ધનાઢ્ય અને કુલીન કુટુંબના એક તરુણ વર સાથે પોતાની પુત્રીને પરણાવી હતી તેમ જ પ્રથમ પત્નીને સંતાન ન થતું હોવાથી આપણી બીજા નંબરની સપત્નીને સાઈ ધર જેમને સોમ્ય ઉપર તેનાં માતાપિતાએ આપી હતી, એટલે તે બંનેનાં માતાપિતા વિશેષ દોષભાગી ન હોતાં; પણ મારાં માતાપિતાએ તો કેવળ પોતાની તીજેરી તર કરવાના લોભથી જાણી જેમને અને ઇચ્છાપૂર્વક મને આ કાળમીઠ પાણી સાથે અથડાવીને મારું કરમ ફેડી નાખ્યું છે અને તેથી દિવસમાં દૃશ્ય હજાર વાર હું મારાં સ્વાર્થાન્ધ માતાપિતાને ગાળો ભાંડીને તેમના શિરપર શાપોની વૃષ્ટિ વર્ષાવ્યા કંઈ છું. જેવી તેમણે મને બાળી છે, તેવાં તેઓ સદા બળતાં જ રહેશે અને તેમનું સાત ભવમાં પણ કમ્પાણ નહિ થાય ! અસ્તુ: પૂર્વજન્મનાં મારાં કાષ્ઠ ધોર પાપોના પરિણામે

આવી રીતે મારો ભવ તો બળી ગયો અને તેથી આ ગૃહમાં આવ્યા પછી હું નિરંતર નિરાશ તથા ઉદાસીન જ રહ્યા કરતી હતી. આવી રીતે મારો પંદરેક દિવસ જેટલો સમય વીતી ગયો. ત્યારપછી એક દિવસ રાતે મારા શરીરમાં સુસ્તી થવા લાગી અને ડીલ ટવા લાગ્યું. મેં પાંચીબાઇને બોલાવીને મારાં ડીલ દાખવાનું કહ્યું એટલે પાંચીબાઇએ કહ્યું કે : ' મારે તમારી નણુંદનું ડીલ દાખવું છે, એટલે તમારું ડીલ દાખવાને હું થોડીવાર પછી આપણા આવતિયાને મોકલું છું. એ આપણા ઘરનો વિશ્વાસપાત્ર ચાકર છે અને આપણા ઘર-માંની સઘળી સ્ત્રીઓનાં ડીલ દાખે છે એટલે તમારે શંકા લાવવી નહિ. ' લગભગ દશેક વાગે, અત્યારે તમોએ જેને મારી સાથે જોયો હતો અને આપણા ઘરનો નોકર હોવાથી જેને તમો સારી રીતે જાણો છો, તે આવતિયો મારું ડીલ દાખવામાટે મારા ઓરડામાં આવ્યો અને દીપકના પ્રકાશને મંદ કરીને મારું ડીલ દાખવા લાગ્યો. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે, અગ્નિ અને ધૃતના સંયોગનું જે પરિણામ થાય છે, તે જ પરિણામ થયું અને મારા સતીત્વનો ભંગ થઈ ગયો. આપણા શ્વાસકારોએ બ્રાતા તથા ભગિનીના એકાંતવાસનો પણ નિષેધ કરેલો છે, તે દીર્ઘ વિચાર કરીને જ કરેલો છે. જે ઘરની સ્ત્રીઓ પોતાના નોકરો પાસે પગ અથવા ડીલ દબાવરાવે છે; ત્યાં બહુધા આવા જ ગોટાળા થાય છે અથવા તો ડીલ દબાવરાવાના નિમિત્તથી આવા ગોટાળા ચાલતા હોય છે, એમાં શેશમાત્ર પણ શંકા નથી. પ્રભાતમાં પાંચીબાઇએ મને જોઈને અમુક ભાવદર્શક સ્મિત કર્યું અને કહ્યું કે : ' રાતે ડીલ તો ઠીક દબાવું ને ? શર્માશો નહિ; તમારી બન્ને સોશ્યો, તમારી નણુંદ અને હું પોતે રોજ આ ઘરમાં એવા જ ખેલ ખેલીએ છીએ અને આજથી તમો પણ અમારા

મંડળમાં આવ્યાં છે. એટલે એથી અમને તો આનંદ જ થયો છે. આ વ્યવસ્થા અમોએ બુદ્ધિપૂર્વક જ કરી હતી કે જેથી તમારી લજ્જા છૂટી જાય અને અમને તમારાથી ખીવાનું કારણ ન રહે. હવે મને તેમ ઘોડા દોડાવશો, તો ય તમારો ભાવ કોઈ પણ પૂછે તેમ નથી. આ ઘરમાં ત્રિચારાજ્ય છે એટલે હાંકે રાખો બાપતિયાં, હાંકે રાખો; આપણને પૂછે તેને પરમેશ્વર પૂછે ! ' બસ, તે દિવસથી શર્મનો પડદો ટૂટ્યો તે ટૂટ્યો ! એક વાર જેને અક્ષીણ ખાવાની ટેવ પડે છે, તેને પછી અક્ષીણ ખાધા વિના બિંદુલ એન પડતું નથી, અને એવો જ પ્રકાર વ્યભિચારી પુરુષ તથા વ્યભિચારિણી વનિતાનો પણ હોય છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. જ્યાંનું સમસ્ત વાતાવરણ જ વિકૃત હોય, ત્યાં પારા જેવી એક નવયૌવના અને કામાતુરા કામિની શુદ્ધચરિત્રા રહી શકે, એ કદાપિ બની શકે નહિ. પતિના શયનમંદિરમાં જવાનો જ્યારે પણ મારો વારો આવે છે, ત્યારે મારી અડધી રાત વૃદ્ધ સ્વામીની ચરણસેવામાં અને અર્ધ નિશા નાના પ્રકારની ચિન્તાઓ તથા અર્ધ નિદ્રામાં વીતી જાય છે; કારણ કે, વ્યાપારીમત્ત શેઠ નામના તો મારા પતિ છે, પણ તેમનો અને મારો વાસ્તવિક સંબંધ પિતા તથા પુત્રીનો અથવા તો બ્રાતા અને ભગિનીનો જ છે, એટલામાં જ તમારે સર્વ સમગ્ર લેવાનું છે. અત્યારે તો મારો સત્ય ભર્તા, પ્રેમી અથવા જીર જે કહો તે આ આવતિ-યોજ છે અને ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે, તે વિશે અત્યારે હું કંઈ પણ કહી શકતી નથી. આ વ્યભિચારમાં ખીજો હેતુ એ પણ સમા-યક્ષો છે કે જે કોઈ પણ ઉપાયે મને એક પુત્રસંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, તો આ લગભગ એક કરોડની સંપત્તિ શેઠના કાકાના દીકરાના હાથમાં ન જાય અને અમો સર્વ સ્ત્રીઓને ધણીની આટલી બધી

મિલકત હોવા છતાં પરાધીન થવાનો અને ઓશિયાળો રૈટલો ખાવાનો દુઃખદાયક પ્રસંગ ન જોવો પડે ! આપણી પહેલા નંબરની સોમ્પને તો હવે સંતાન થાય, તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, તેનો તે કાળ વીતી ગયો છે; તેમ જ આપણી બીજા નંબરની સોમ્પના શરીરમાં મેદ એટલો બધો વધી ગયો છે કે તે પણ વંધ્યા જ રહેવાની; એટલે જો કોઈને સંતતિ થવાનો સંગવ હોય, તો મને જ છે અને હવે તમે ચોથાં આવ્યા છો એટલે તમારામાં પણ એ આશા રાખી શકાય તેમ છે. પરંતુ જો તમે અમારા માર્ગનું અવલંબન ન કરો, તો તમને મરણપર્યંત પણ માતૃપદ પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના નથી અને તેથી, ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાપૂર્વક, તમારે પણ આ માર્ગનું અવલંબન તો કરવું જ પડશે, એવી ભારી દૃઢ માન્યતા છે. અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તો પછી વિના કારણ વિલંબ શામાટે કરવો જોઈએ છે ? કરો આજેથી જ મંગળાચરણ અને સેવા માંડો સંસારસુખનો સ્હાવો. જે ભોગવ્યું તે જ આપણું છે; કારણ કે, સાથે કાંઈ પણ આવવાનું નથી. એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

‘ ખાના પીના ખેલના, હરદમ દમકે સાથ;

કલ ઉઠકર જો મર મયે, કુછ નહિ આવે સાથ ! ’ ”

નરકના કીટને નરકનિવાસથી જ આનંદ મળે છે, એનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મારા જોવામાં આવ્યું; પરંતુ આ સંસારમાં ઇન્દ્રિય-સુખલોલુપ સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા અધિક હોય છે અને સંયમી તથા સદાચારી સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા ઓછી હોય છે; તેમ જ ઈશ્વરીને સર્વ પરિસ્થિતિજ એવી પ્રાપ્ત થઈ હતી કે જો અત્યંત અનાસક્ત મન ન હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં શુદ્ધતાને જાળવવાનું કાર્ય સર્વથા અશક્ય થઈ પડે એ સ્વાભાવિકજ હતું એટલે ઈશ્વરીને તેના એ

દુષ્કૃત્યમાટે વિશેષ દોષ આપવા જેવું હતું નહિ. હવે મારા મનમાં તેના માટે તિરસ્કારને બદલે દયા ઉપજવા લાગી; પરંતુ મારો તો મારા વૈધવ્યધર્મને તથા મારી પવિત્રતાને મરણપર્યન્ત અવિકૃત અને અખંડ રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી હું ઇશ્વરીને અતુકંપા દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: ‘ ઇશ્વરી બહેન, તમારી પરિસ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે, આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ પરમસાધવી, સંયમ-શીલા તથા અનાસક્ત અબળાજ પવિત્ર રહી શકે; અન્ય અબળાથી પવિત્ર રહી શકાયજ નહિ; એટલે તમને હું જરા પણ દોષ દેતી નથી. ઇશ્વર તમને માતૃપદ આપે અને તમે પુત્રસંતાનનાં માતૃશી થાઓ, એ જ મારો તમને આશીર્વાદ છે; કારણ કે, માં મન આ સંસારમાંથી વિરક્ત થયેલું હોવાથી અને હું કોઈ અનિવાર્ય સંયોગ-વડે જ તમારી નામમાત્રની સોઠ્ય થયેલી હોવાથી મારા સતીત્વને ભંગ ન થાય એટલામાટે જ શ્રીનાથજીની યાત્રા કર્યા પછી પતિના સમાગમમાં આવવાનું મેં નિમિત્ત બતાવ્યું છે. આજે તમારા મુખથી વૃદ્ધ વ્યાપારીમસ્તની સત્વહીનતાના બેદને જાણીને મારા હૃદયમાં વિષાદ નહિ, પણ એક પ્રકારનો આનંદ જ થયો છે; કારણ કે, એથી સ્વાભાવિકજ મારા સતીત્વની રક્ષા થવાનો સંભવ છે. અસ્તુ: તમે તો જાણે નવયૌવના છો એટલે પોતાના મનનો સંયમ નથી કરી શકતાં તેમજ તમારા મનમાં માતૃપદને મેળવવાની પણ આશા છે; પરંતુ આપણી પહેલા નંબરની મારી મા જેવડી સોઠ્ય, આપણી વૃદ્ધા નણુંદ અને પાંચીબાઇ પણ તુચ્છ સંસારના આ નીચ વિકારને વળગી બેઠી છે અને અદ્યાપિ તેમની આસક્તિનો અંત નથી થતો એનું કારણ શું હોવું જોઈએ, એની મારાથી કશી પણ કદવના કરી શકાતી નથી. આપણી પહેલા નંબરની સોમ્યને સંતાન થવાની આશા

નથી અને આપણી નણુંદ તથા પાંચીબાઇ તો વિધવાઓ છે, એટલે તેઓ શા લાભની આશાથી આ બ્રહ્મચાર કરતી હશે વાર ?”

“ પોતાની અનિવાર્ય વિકારલાલસાને કોઇ પણ પ્રકારે તૃપ્ત કરવી, એ લાભ વિના તેમને બીજા કોઇ લાભની આશા છેજ નહિ. એક વાર પડી ગયેલી નહારી ટેવ મરણપર્યન્ત પણ જતી નથી; એટલે કે, ‘ ટાઢ જાય રૂએ અને ટેવ જાય મૂએ ! ’ એ વિના એનું બીજું કોઈ પણ કારણ સંભવતું નથી. કેટલીક વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓને પ્રૌઢાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ અશ્લીલ પ્રેમનો અથવા તો વ્યભિચારનો હડકવા ચાલે છે અને તેનું આ પ્રત્યક્ષ તથા સજીવન ઉદાહરણ છે, એમ જ તમારે સમજવાનું છે; કારણ કે, મારા કરતાં પણ આવા સંસારસુખની લાલસા તેમનામાં હજારમણી વધારે છે; એટલે સુધી કે, તેમને પ્રભાત, મધ્યાહ્ન, સંધ્યા, દિવસ કે રાત સર્વ કાળમાં એ સુખને મેળવવાની તીવ્ર વાસના રહ્યા કરે છે અને આ ઘરમાં કોઇ પૂછનાર ગાછનાર ન હોવાથી તેઓ જ્યારે મને ત્યારે પોતાની છત્છાને તૃપ્ત કરી શકે છે. હમણું હમણું તમે આવ્યાં છો, ત્યારથી તેમને કાંઇક સંકોચ રાખવો પડે છે; પણ મારી પેઠે તમને પણ પોતાના મંડળમાં ખેંચવામાટેના તેમના વિચારો બે દિવસથી ચાલી રહ્યા છે અને તેમાં હું પણ શામિલ છું.” ઈશ્વરી અઘાપિ અદ્ય અનુભવિની હોવાથી તેણે બધી વાત બોલવાના પ્રવાહમાં ઓકી કાઢી.

ઈશ્વરીના કથન અથવા ઉદ્દગારોમાં જે એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય અને જાણવા યોગ્ય રહસ્ય મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું તે એ હતું કે, કેટલાક પુરુષત્વહીન તથા અશક્ત પરંતુ ધનાઢ્ય વૃદ્ધ ગૃહસ્થોની બીજી વારની કે ત્રીજી વારની નવયૌવના પત્નીઓ બહુધા

અભિચારથી જ સંતાનોની ઉત્પત્તિ કરે છે અને તેના પરિણામે ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય આદિ વર્ણોની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓમાં નીચ નોકર, ગોલા, મુસલમાન તથા એવા જ અન્ય નીચજાતિના બીજનાં ફળો આવતાં હોવાથી આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં કેટલેક અંશે પૂર્વ કરતાં, વર્ણસંકરતાનો અધિક પ્રસાર થતો જાય છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણને અર્જુને કહ્યું હતું કે:

“અધર્માભિભવાત્ કૃષ્ણ પ્રવુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણ્યેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥

સંકરો નરકાયૈવ કુલજ્ઞાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો દ્યૌર્વાં લુપ્તપિંડાદક્રિયાઃ ” ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા; અ. ૧; શ્લો. ૪૧। ૪૨.

એટલે કે: “હે કૃષ્ણ, અધર્મના વર્તવાથી કુલની સ્ત્રીઓ કલંકિત થાય છે; અને હે વાર્ણ્યેય, સ્ત્રીઓ જ્યારે દૂષિતા થાય છે, ત્યારે તેઓ વર્ણસંકર પ્રજાને જન્મ આપે છે. ૪૧. વર્ણસંકર પ્રજા કુલના ક્ષય કરનારને તેમ જ સમસ્ત કુલને નરકમાં નાખે છે અને પિંડ તથા તર્પણક્રિયા-શ્રાદ્ધ-નો લોપ થવાથી તેમના પૂર્વજો નીચ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૨” અર્થાત્ પિંડ તથા શ્રાદ્ધને મેળવવાની અને સદ્ગતિને પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી જે વર્ણસંકર સંતાનને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તે વર્ણસંકર પ્રજાના કરેલાં શ્રાદ્ધાદિ તો તેનાં માતાપિતાને પ્રાપ્ત થઈ શકતાં જ નથી, તો પછી પાપકર્મ કરીને આવી વર્ણસંકર પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાથી લાભ શો વાર? કુલઘાતકોના આ વર્ણસંકરકારક દોષોથી તો સનાતન કુલધર્મ તથા જાતિધર્મનો નાશ જ થાય છે અને પાપકર્મના કૃષ્ણ તરીકે નરકવાસ તથા નીચ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ માત્ર લાભમાં ! અસ્તુ: મારો અને ઈશ્વરીનો

ઉપર્યુક્ત વાર્તાલાપ માલતી હતો, એટલામાં અમારી નજુદ, અમારી પહેલા નંબરની સોફા અને આકરડી પાંચીબાઇ એ ત્રણે જણ પ્રોઠા નારીઓનો સંઘ મારા ઝોરડામાં આવી લાગ્યો અને તેથી મારો તથા ઇશ્વરીનો વાર્તાલાપ એટલેથી જ અટકી પડ્યો. ઇશ્વરી તો ગમે તેવી પણ સરળ સ્વભાવની અને બોળી તરુણી હતી, પણ આ ત્રણે રંગાઓ જમાનાની ખાધેલી, શરચાકેલ, ધૂર્તવિદ્યાકુશળ, પહોંચેલી ખૂટી, આકાશમાંનાં હડતાં પખીને પાડનારી અને એક કવિના શબ્દો માં કહ્યું તો;—

“ સારા કામે પાછળ પડતી, બૂંડા કામે પહેલી,
મોઢાની મીઠી મધ જેવી, હંપા ફેરી મેલી ! ”

હતી; એટલે એમની સાથે મારે હવે બહુજ સંભાળથી કામ લેવાનું હતું, ‘ થાય તેવાં થઇએ, તો ગામ વચ્ચે રહીએ; ’ એ કહેવત પ્રમાણે મેં તેમને આવકાર આપીને બેસાડી, અને ત્યાર પછી પાંચી-બાઇએ વિલક્ષણતાથી મારી સાથેના સંભાષણનો આરંભ કર્યો. ” પોતાની આત્મકથાના આટલા ભાગ પર્યન્ત આવીને મુક્તોચનાએ કહ્યું કે: “ શારદા બહેન, અત્યારે લગભગ અઢી વાગવા આવ્યા છે અને આખો ઘેરાય છે; તો હવે મારો વિચાર છે કે અત્યારે આપણે વિશ્રામ લઇએ. આવતી દાસે રાતે હું મારી કથાનો અવશિષ્ટ ભાગ કહી સંભળાવીશ. ”

“ જો કે તારી કથા રસમાં આવી છે; છતાં વિશ્રામ તો કરવો જ જોઇએ. ” શારદાએ નિદ્રાવશ થવાની અનુમતિ આપી.

શારદા તથા મુક્તોચના નિદ્રાવશ થઇ ગઇ.

પ્રકરણ ૭ મું સુલોચનાની આત્મકથા (ચાલુ)

બીજા દિવસનો નિશાકાળ થતાં, ભોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી, સુલોચનાએ પોતાની કથાના અનુસંધાનમાં આમળ વધીને કહેવા માંડ્યું કે: “ પાંચીબાઇએ મને સંબોધીને કહ્યું કે: ‘ સુલોચના બહેન, ઇશ્વરી બહેન અને આવતિયાના ગુપ્ત પ્રેમનું દશ્ય આજે તાદશ્ય તમારા જોવામાં આવી ગયું છે અને તમે બહાર નીકળ્યાં હતાં તેથી કલ્પના કરી શકાય છે કે અમારાં આ જૂના શેઠાણીનો, તમારાં આ નણ્ણદનો તેમ જ મારો પોતાનો ભેદ પણ તમારા જોવા તથા જાણવામાં આવેલો હોવો જોઈએ, એટલે હવે એ પાર્તીને અમે તમારાથી છુપાવવા માગતાં નથી. અમસ્તો પણ તમને આ ભેદ જણાવવાનો અને તમને પણ અમારા જોવાં જ બનાવી દેવાનો અમારો વિચાર તો હતો જ, એટલામાં આવી રીતે પોતાની મેજે જ ઘટસ્ફોટ થઇ ગયો, એ એક રીતે સારું જ થયું છે. આ પ્રસંગે હું તમને એક દંતકથા સંભળાવવા માગું છું કે જેથી જો તમારી બુદ્ધિ તીવ્ર હશે, તો તમે અમારા આશયને તત્કાળ જાણી શકશો. તે દંતકથા એવી છે કે, એક ગામના દસ બ્રાહ્મણો પોતાના ગામથી પાંચ સાત ગાઉપર આવેલા એક બીજા ગામમાં ભોજનસમારંભમાં મયા હતા. શ્રીષ્ઠ ઋતુ તથા વૈશાખ માસનો સમય હોવાથી સૂર્યનો પ્રગટ તાપ હતો એટલે બ્યારે તેઓ ભોજનથી તૃપ્ત થઇ તે ગામમાંથી પાછા પોતાને ગામ આવવા નીકળ્યા, ત્યારે અડધો માર્ગ કાપ્યા પછી તેઓ અતિશય તૃપ્તાતુર થયા. માર્ગમાં એક વાવ હતી, પણ કોઈની પાસે દોરી કે લોટો ન હોવાથી વાવમાંથી પાણી કાઢવું કેવી રીતે

એનો મોટો વિચાર થઇ પડ્યો. છેવટે તેમનામાંના નવ બ્રાહ્મણો પગના જોડાને શણિયે બાંધી જોડામાં પાણી ભરીને કાઢવાના અને તૃપાની પીડાથી મુક્ત થવાના વિચારપર આવ્યા. માત્ર એક બ્રાહ્મણ જોડામાંના પાણીને પીવાની વાર્તાનો સ્વીકાર ન કર્યો. નવ બ્રાહ્મણોએ જોડામાંના પાણીને પીધા પછી પોતપોતામાં મસ્લત કરી કે, 'જે એક બ્રાહ્મણ આપણી જોડામાં ભરીને પાણી પીવાની વાર્તાનો પ્રકાશ કરશે, તો લોકો આપણાપર ધિક્કાર વર્ષાવશે અને ન્યાતીલા કઠાચિત ન્યાતબહાર મૂકીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી મોટો દંડ પણ લેશે; એટલે ગામમાં જન્મને આપણે એવી જ અરવા ફેલાવવી કે આ એક બ્રાહ્મણ માર્ગમાં બહુજ તરસ્યો થયો હતો અને અમારી ઘણી ઘણી ના છતાં પણ એણે જોડામાં શણિયાવડે પાણી સોંપીને પીધું હતું. આપણી સંખ્યા નવની હોવાથી આપણી વાત બધાં માનશે અને એ એકલા બ્રાહ્મણની વાતને કોઇ પણ માનશે નહિ એટલે આપણા શિરપરની શિક્ષા એના શિરપર ઊતરી પડશે અને આપણી સાથે કરેલા વિરોધનો બદલો એને બરાબર મળશે.' આ વાર્તા સર્વને રુચવાથી તેમણે ગામમાં જન્મને તેમજ કર્યું અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ખરી રીતે જોડામાં પાણી પીનારા ધર્માત્મા સિદ્ધ થયા અને જે ધર્માત્મા હતો તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યું. આ સંસારનો એવો ન્યાય છે કે, બહુજનસમાજની વાર્તા અસત્ય હોવા છતાં પણ સત્ય મનાય છે અને જેના પક્ષમાં કોઇ નથી હોતું તેની સત્ય વાર્તા પણ બચકર અસત્યવાદ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. મદાસાગરમાં રહીને મગરમચ્છ સાથે વેર બાંધવું, એ કદ્યાણુ તથા નિર્ભયતાનો માર્ગ નથી, એ નવેસરથી તમને સમજાવવાની આવશ્યકતા હોય, એવી અમારી માન્યતા નથી. "

“ પાંચીબાઇ, તમે આવ્યાં સમજૂ તથા શાણું થઈને આવી છેલ્લા પાટલાની વાત કરો છો, એ તમને શોભતું નથી. ” મેં સમયનો વિચાર કરીને હસિત મુખથી તથા મધુર સ્વરથી કહેવા માંડ્યું: “ તમારા કહેવાનો આશય બરાબર મારા સમજવામાં આવી ગયો છે અને તે એ જ કે, જો હું તમારા શેઠ આગળ તમારા આ દુરાચારોનો પ્રકાશ કરું, તો તમે મને જ દુરાચારિણી તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવશો અને તે વેળાએ તમે પાંચ સ્ત્રીઓ તથા એ નોકરો મળીને સાત માણસ એક પક્ષમાં હોવાથી તમારી વાત સાચી મનાશે અને હું સાચી હોવા છતાં પણ શિક્ષાપાત્ર સિદ્ધ થઈશ; કેમ એમ જ કે નહિ ? ”

“ હા, એમ જ; કારણ કે, એ તો ખુદી જ વાત છે કે, થતા રોગ તથા શત્રુનો તત્કાળ નાશ કરી નાખવો, એમાં જ મનુષ્યની સક્ષમતા છે. ” પાંચીબાઇએ દુનિયાદારીનો નિયમ કહી સંબળાવ્યો.

પરંતુ મેં તેના કથનનો પ્રતિવાદ કરીને કહ્યું કે: “ રોગ તથા શત્રુનો નાશ કરાય છે; પણ ક્યાંય આરોગ્ય તથા મિત્રનો નાશ કરાય છે ખરો કે ? હું જો તમારા દુરાચાર વિશે એક શબ્દ માત્રનો પણ ઉચ્ચાર ન કરું, તો પછી તમારી વિરોધિની કહેવાઉં ખરી કે ? મહાસાગરમાં રહીને મગરમચ્છ સાથે વૈર બાંધવામાં લાભ નથી, એટલું એક સાધારણ તત્ત્વ પણ મારા જાણવામાં નહિ હોય, એટલી બધી મને જો તમે મૂર્ખા ધારતા હો, તો એ તમારી બૂલ થાય છે. વળી તમારી સાથે વૈર બાંધવાથી મને લાભ પણ શો થવાનો છે વાર ? કારણ કે, શેઠમાં તો મીઠું કે માલ છે જ નહિ, એ તો આખી આલમ જાણે છે. સારાંશ કે, તમારી સાથે હળીમળીને ચાલવામાં જ

મારું કલ્યાણ છે, એ હું સારી રીતે સમજું છું. હું પણ યૌવનવતી અને મદનોન્મત્ત અબળા છું એટલે મને પણ સંસારસુખની ઇચ્છા તો થતી હોતી જ જોઈએ; પરંતુ શ્રીનાથજીની યાત્રા કર્યા વિના સંસારસુખને ન ભોગવવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી જો અત્યારે મને આ વિષયનો આગ્રહ નહિ કરો તો તમે સર્વનો મારાપર મોટો ઉપકાર થશે. શ્રીનાથજીની યાત્રા કરી આવ્યા પછી હું અત્યંત આનંદથી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીશ અને તમારા મંડળમાં બળીશ, એ વિશે તમારે લેશ માત્ર પણ સંશય રાખવો નહિ. હવે તમારે કંઈ કહેવું છે? મને તો તમારે પોતાની પરમ મૈત્રિણી જ માનવી અને તમે સર્વ મારાથી મોટાં હોવાથી મારાપર કૃપા જ રાખવી, એની મારી નામ પ્રાર્થના છે. ”

“ નમ્રતા એક એવી વસ્તુ છે કે વિવેકયુક્ત નમ્રતા ધણીક વાર વજ્ર હૃદયના ક્રૂરતમ રાક્ષસને પણ પીમળાવી નાખે છે, તો નમ્રતાથી ગમે તેવી દુરાચારિણી અબળાઓનાં સ્વાભાવિક ક્રોધગ હૃદયો ન પીગળી જાય, એ કેમ બની શકે વાર? અર્થાત્ મારી આ વિવેક તથા નમ્રતા-યુક્ત મધુર વાણીથી મારી નણુંદ, મોટી સપત્ની અને પાંચીબાઇએ સર્વનાં હૃદય ગળીને મીણુ જેવાં થઇ ગયાં અને તેથી પાંચીબાઇ એ મને ધન્યવાદ આપીને કહ્યું કે: “ સુલોચના બહેન, જો તમે પોતાના વચન પ્રમાણે જ અમારી સાથે વર્તશો, તો અમે તમારી દાસી અથવા ગાલીઓ થઈ રહીશું અને તમે પાણી માગશો તો દૂધ લાવીને હાજર કરીશું. ”

“ જો મારો વિશ્વાસ તારામાં બંધાઈ જશે, તો હું તીજેરીની કંચીઓ પણ તને સોંપી દઇશ અને એ ચિન્તાના ભારને મારા માથાપરથી ઉતારી નાખીને મોજમજહમાંજ વખત વીતાડીશ; કારણ

કે, હવે હું મરણુનદીને કાંઠે આવીને ઊભી છું એટલે જોટલું ભોગવાય તેટલું તો ભોગવી લઉં !” મારી ધરડી ગાડર નણુંદે પોતાના વિકારના હડકવાને દર્શાવનારા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ અને હું પણ તને એક સારો જવાન, રૂડો રૂપાળો અને જોને જોઈને આંખો દરી જાય, એવો એક પુરુષ શોધી આપીશ અને તારા આનંદને જોઈને આનંદ પામીશ.” મારી મોટી સોમ્ય ધોળામાં ધૂળ નાખતી બેઠી.

“ તમારી આટલી બધી લાગણી છે, તો મારા સુખનો પાર જ રહેવાનો નથી. પણ હવે શ્રીનાથજીની યાત્રાની તૈયારી સત્તર થાય, તો એ સુખનો પ્રસંગ જોશે જોશે આવે; માટે નણુંદજી, તમારા ભાઈને કહીને એ વ્યવસ્થા સત્તર કરાવી આપો. ”

“ એ કામ મારા માથાપર આવ્યું. ” નણુંદે તરત હામ બીડી.

મારા મનમાં એવો ભય હતો કે, એ બધી છીનાજી રાંડો મળીને પોતાના પારો દ્વારા મારા પર ક્યાંક બળાત્કાર કરાવશે, તો આટલાં વર્ષોથી અત્યંત યત્નવડે જળવેલા મારા સતીત્વનો ભંગ થશે અને બાવાના બન્ને બગડી જશે. પરંતુ મારી સમયસૂચકતા, યુક્તિ-પ્રયુક્તિ તથા ઇશ્વરની કૃપાથી તે રાંડો મારા વાઝળમાં ફસાઈ ગઈ અને તેથી મારા એ ભયનો અંત આવી ગયો. આવી રીતે વ્યાપારી-મદ્દલના ગૃહમાં ચાલતા બયાનક ગોટાળાનો ભેદ મારા જણવામાં આવ્યો. હવે સંક્રાંતિ રાખવાનું કાંઈ પણ કારણ ન હોવાથી તે સધળી છીનાજી દિવસના સમયમાં પણ આગળ પ્રમાણેના જ ખેલો ખેલવા લાગી અને તેથી મને એવો તો કંટાળો આવવા લાગ્યો કે, અદ્યૌષ્ઠહર મને એ નરકાલયમાંથી છોડાવવામાટે હું ઇશ્વરનાં ચરણોમાં પ્રાર્થના કરવા લાગી. મારી નણુંદે જો શ્રીનાથજીની યાત્રાનો યોગ કરી આજે

તો માર્ગમાં ઝાંઝ લાગ સાધીને પલાયન કરી જવનો મારો વિચાર હતો; કારણ કે, મારા શરીરપર નિરંતર ત્રણ ચાર હજારનાં ધરણાં રહેતાં હોવાથી ત્ને કોઇ સારા સ્થાનમાં હું નિર્વિઘ્ન પહોંચી જઇશ, તો ત્યાં એટલી મૂંઝીથી પવિત્રતામાં મારો આપો જન્મારો વીતી જશે, એવી મારી માન્યતા હતી. મારી નણુંદનો તેના બાપનિ શ્રી નાયજીની યાત્રા કરી આવવાનો નિત્યનો આશ્રય હોવા છતાં પણ વ્યાપારીમંદ્રે હુયદરાબાદના નવ્વાબ પ્રમાણે આજકાલ કરતાં નવથી દશ મહિનાનો સમય કાઢી નાખ્યો; કારણ કે કોઇ નોકર સાથે મને મોકલવાની તેની ઇચ્છા ન હોતી અને પેઢીની પંચાતોમાંથી તેને પોતાને યાત્રાએ નીકળવાનો અવકાશ મળતો ન હોતો. છેવટે અતિશય તરસાવી તરસાવીને આઠ દિવસમાં યાત્રાએ નીકળવાની શેઠે હા પાડી અને તેથી પ્રવાસની તૈયારીઓ ઘરમાં થવા લાગી. મારા નામધારી વરજી, હું પોતે, પાંચીબાઇ અને આવતિયો એવી રીતે ચાર જણ શ્રીનાથજી જવાનાં હતાં. પાંચીબાઇ તથા આવતિયાના સાથે આવવાની વાત સાંભળીને હું કાંઇક નિરાશ થઇ ગઇ; કારણ કે, તેઓ બન્ને ચાલાક હોવાથી તેમની હાજરીમાં મને પલાયન કરવાનો ઇચ્છિત પ્રસંગ મળી શકશે કે નહિ, એ ચિન્તાએ મારા મનમાં ગૂઢ કરી લીધું હતું. છતાં ઇશ્વરપર વિશ્વાસ રાખીને હું છટકવામાટેની બીજી યુક્તિ શોધવા લાગી.

“ પ્રવાણુનો દિવસ આવી લાગ્યો અને અમે ચાર જણ શ્રી નાયજીની યાત્રાએ જવામાટે ઉમરકોટથી રવાના થયાં. રેલ્વેમાં ઉદયપુર પર્યન્ત અને ત્યાંથી ગાડામાં બેસીને, ઉમરકોટથી નીકળ્યા પછી ત્રીજે દિવસે, અમે નિર્વિઘ્ન નાયદ્વારામાં પહોંચી અયાં, અહીં વચ્ચે હું નાયદ્વારાનું કાંઇક વર્ણન કરીશ. નાયદ્વારા નામક વલ્લભીય સંપ્રદા-

ચના હિન્દુ અથવા વૈષ્ણવોનું પવિત્ર તીર્થક્ષેત્ર વીરબ્રુમિ એવાડ અથવા ઉદયપુર રાજ્યમાં ઉદયપુરની વાયબ્યે ખાવીસ માઇલ અથવા અમિયાર ગાઉના અંતરપર આવેલું છે. એ ગામના પાદરમાંજ બનાસ નદી વહન કરી રહી છે અને તેથી ગામને એક પ્રકારની વિશેષ રમણીયતા પ્રાપ્ત થયેલી છે. નાયદ્વારામાં શ્રીનાથજી અથવા શ્રીકૃષ્ણનું જગત્પ્રસિદ્ધ મંદિર આવેલું છે. એ મંદિર વિશે વસ્ત્રભીય સંપ્રદાયના લોકોમાં એવો ઇતિહાસ પ્રચલિત છે કે, ઇ. સ. ૧૬૭૧ ની લગભગમાં ઉદયપુરનો રાણો રાજસિંહ મયુરાનગરીમાંની શ્રીનાથજીની મુખ્ય અને પ્રાચીન મૂર્તિને રથમાં પધરાવી મોટા સમારંભથી એવાડમાં સ્થાપવામાટે રામપુરા-કોટાના માર્ગે યજ્ઞને લાવતો હતો તેવામાં દેલવાડા નામક ગામ પાસે શ્રીનાથજીના રથનાં ચક્રો પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયાં અને તેથી કોઈ પણ ઉપાયે રથ ત્યાંથી આગળ ચાલી શક્યો નહિ. રાણાજીએ રથને ત્યાંથી કાઢીને આગળ ચલાવવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે સર્વ પ્રયત્નો બર્થ થયા એટલે પછી દેલવાડાના રાવ તથા અન્ય અમીર ઉમરાએ એવો નિર્ણય કર્યો કે: 'શ્રીનાથજીની અહીંથી આગળ જવાની હવે નથી એટલે હવે બળાત્કારે રથને આગળ ખેંચી જવાના પ્રયત્નો કરવા નિરર્થક છે; અર્થાત્ શ્રીનાથજીની આ સ્થાનમાં જ સ્થાપના થવી જોઈએ.' અંતે તેમના અભિપ્રાય અનુસાર તે સ્થાનમાં અમાધ ધનના વ્યયવડે એક વિશાળ મંદિર બંધાવીને તે મંદિરમાં શ્રીનાથજીની મૂર્તિની મહોત્સવપૂર્વક સ્થાપના કરવામાં આવી અને શ્રીનાથજીના મંદિરના ખર્ચમાટે રાવ તથા રાજાઓએ તેમ જ એવાડના મહારાણાજીએ જડજવાહિર, વસ્ત્રાલંકાર તથા અન્ય સ્થાવરજંગમમાત્મક એટલી બધી ભેટો આપી કે તેમાંથી અત્યારે પ્રતિવર્ષ લક્ષાવધિ

રૂપિયાની આવક થાય છે; કારણ કે, અઘાપિ તે ગામે અને જમીરે નાયદારાના મુખ્ય મહારાજના જ અધિકારમાં છે. એ ઉપરાંત ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોમાં પણ નાયદારાના મહારાજની અનેક જમીરો તથા જગ્યાઓ હોવાથી ત્યાંથી પણ ભાડાં વગેરેની લક્ષ્યાવધિ રૂપિયાની ચાલુ આવક થયા કરે છે અને યાત્રાળુઓ પાસેથી જે લક્ષ્યાવધિ રૂપિયાની આવક થાય છે તે તો જૂદી જ. સારાંશ કે, કોઈ સારા દેશી રાજ્યની જેટલી વાર્ષિક આવક હશે, તેથી પણ નાયદારાના મુખ્ય મહારાજની આવક વધારે હોવાથી ત્યાંના મહારાજ મહારાજ પણ છે અને મહારાજ પણ છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. જ્યારથી એ સ્થાનમાં શ્રીનાથજીની મૂર્તિની સ્થાપના થઈ છે, ત્યારથી એ સ્થાનને નાયદારા નામથી ઓળખવાનો પરિપાઠ થઈ ગયો છે અને તે નામ અઘાપિ પ્રચલિત છે. મથુરાનગરીના મુખ્ય દેવ એ સ્થાનમાં વિરાજેલા હોવાથી મથુરાક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય પણ એ સ્થાનમાં આવ્યું છે અને તેથી મથુરાની યાત્રા કરનારા યાત્રાળુઓ ખન્ને સ્થળે (નાથદારા તથા મથુરા) યાત્રામાટે જાય છે. શ્રી નાથજીનો વૈભવ અને હીરા મોતીના અલંકારોનો સંગ્રહ અતિ-શય વિશાળ છે અને ત્યાં શ્રીજીને નિત્ય રાજભોજ સમર્પિત કરવામાં આવે છે. ભારતવર્ષમાંનાં બિન્ન બિન્ન સ્થાનોમાંના શ્રીમંતોથી તે દરિદ્રાવસ્થા પર્યન્તના સર્વ ભાવિક વૈષ્ણવો શ્રદ્ધાપૂર્વક એ સ્થાનમાં આવીને યથાશક્તિ દેવદર્શન તથા દાનધર્મ કરે છે અને તેમની પોતાની માન્યતા અનુસાર ઝોલોઠવાસના અધિકારી થાય છે. શ્રીનાથજીનાં ઉપાસક તથા ઉપાસિકાઓમાં કુચ તથા કાઠિયાવાડ (હાલાર) નાં બાટિયા તથા બાટિયાણીઓ તેમ જ

ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા સર્વથી અધિક છે અને તેમની પાસેથી શ્રીનાથજીને પ્રતિવર્ષ લક્ષાવધિ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થાય છે. નાથદ્વારામાં શ્રી નાથજીનાં દર્શન દિવસમાં સાત વાર થાય છે. નાથદ્વારાનો અધિકાર વૃક્ષભીય ગોસ્વામીના હસ્તમાં છે અને એ દીલાયત ગોસ્વામીને વૈષ્ણવો એટલે કે વૃક્ષભીય સંપ્રદાયના લોકો પોતાના ગુરુ તરીકે માનીને અતિથય માન આપે છે. વસ્ત્રભાચાર્યની માદીઓ મથુરા, ગોકુલ અને જયપુર આદિ સ્થાનોમાં છે. નાથદ્વારામાં પણ એ સંપ્રદાયનાં અનેક સંસ્થાનો છે અને તેમનામાં શ્રી નાથજી, શ્રી વિકૃલનાથજી, તથા નવનીતપ્રિયાજી ઇત્યાદિ સંસ્થાનો મુખ્ય છે. જન્માષ્ટમી, વિજયાદશમી, દીવાળી તથા નવન વર્ષ પ્રતિપદા ઇત્યાદિ પર્વના દિવસે શ્રી નાથજીના ઉત્સવો બહુ જ પ્રેક્ષણીય હોય છે. કાર્તિકીય પ્રતિપદા (પડવા) ના અન્નકૂટસમારંભના દિવસે તો શ્રી નાથજીનો તીર્થપ્રસાદ લેવામાટે દૂર દૂરનાં સ્થાનોમાંનાં વૈષ્ણવો તથા વૈષ્ણવીઓ ત્યાં આવે છે. ગામમાં બજાર તથા ધર્મશાળા આદિ સર્વ પ્રકારની સમવડો યાત્રાજીઓને મળી શકે છે.

“ વૃક્ષભીય સંપ્રદાયના વૈષ્ણવોની માન્યતા અનુસાર શ્રી નાથજીની મૂર્તિ તે શ્રી મથુરેય કૃષ્ણચંદ્રની અથવા શ્રી વિષ્ણુની પવિત્ર મૂર્તિ તથા નાથદ્વારા પ્રતિમથુરા હોવા છતાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની કિંવા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની જેવી ચતુર્ભુજ, શંખચક્રગદાપદ્મધારિણી, કૌસ્તુભશિખંડિતા તથા સૌમ્ય મૂર્તિઓ આર્યાવર્ત્તનાં અન્ય સ્થાનોમાં જેવામાં આવે છે, તેવા પ્રકારની આ મૂર્તિ નથી; કિન્તુ કૃષ્ણવર્ણ, નખશિખ નમ્ર, જેણે પોતાનાં દક્ષિણ હસ્તને કટિ-ભાગમાં રાખીને વામહસ્તને જીયે રાખેલો છે, જેના દક્ષિણ હસ્ત પર વીંટળાઈ બન્ને પગોની પિંડલીઓને સ્પર્શ કરી પાછો વામ-

હસ્તમાં ચઢેલો ભયંકર ભુજંગ દષ્ટિગોચર થાય છે અને જોના મસ્તક પર મયૂરમુકુટને સ્થળે જટામુકુટ જોવામાં આવે છે, એવા પ્રકારની છે અને તેથી ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં સ્વામી બ્લાઠટાનન્દ નામક એક પુરુષે ‘બદ્ધભક્તુલભલકપટર્પણ’ નામનું એક હિન્દી પુસ્તક પ્રકાશિત કરીને તેમાં એવા પ્રકારનો આક્ષેપ કર્યો છે કે: ‘પ્રથમ આપ એ મૂર્તિના રંગદંગનો વિચાર કરો. શું એની બનાવટ, એનો ભાવ અને એનો શૃંગાર વિષય સમાન છે ? શું કોઈએ કદાપિ આવી સશાયટ નગ્ન મૂર્તિ વિષ્ણુની પણ જોઈ છે ? શું વિષ્ણુદેવે પોતાના ગળામાં વ્યાલ (સર્પ) ના હારને ધારણ કર્યો છે ? વિષ્ણુનું એવું ધ્યાન કયા ગ્રંથમાં છે ? એ સાક્ષાત્ ભૈરવની મૂર્તિ છે કે જે મદોન્મત્ત થઈને નૃત્ય કરી રહી છે; વામમાર્ગીએનો આરાધ્ય દેવ એ જ ભૈરવ છે. જેવું ભૈરવનું ધ્યાન છે તેવી જ યથાર્થ એ મૂર્તિ છે. (પૃષ્ઠ ૩૪ મું). હવે અમે આપને શ્રી નાથજીનું મંદિર પણ દેખાડીએ છીએ અને તેથી આપ જાણી શકશો કે, એ મંદિર વિષ્ણુનું નહિ, પણ ભૈરવનું છે; કારણ કે, એના શિખરપર ભૈરવીયક વિરાજમાન છે. જો એ ચક્ર સુદર્શનચક્ર હોત, તો તે પ્રતિમાના હસ્તકમળમાં હોત, એ નિર્વિવાદ છે. ’ (પૃષ્ઠ ૪૭ મું). એ ઉપરાંત એ ગ્રંથમાં શ્રી નાથજીની મૂર્તિના મેવાડમાં થયેલા આગમનનો બીજો જ ઇતિહાસ આપીને તે મૂર્તિને બંગાળના શાકતધર્માવલંબીઓની મૂર્તિ તથા શ્રી નાથજીના મંદિરને શાકત મંદિર તરીકે સિદ્ધ કરવાનો પ્રમાણ પુરઃસર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં સૂધી વલ્લભીય સંપ્રદાયના અગ્રેસરોદ્વારા એ આક્ષેપનું પ્રમાણ પુરઃસર ખંડન કરવામાં ન આવે, ત્યાં સૂધી આપણા મનમાં એ વિશે કાંઈક શંકાનો ઉદ્ભવ થાય અને તે શંકા અવિચલ રહે, એ સ્વાભાવિક જ છે.

અસ્તુઃ હવે એ વિષયાંતરને ત્યાગીને હું પ્રતિપાદ્ય મૂળ વિષય-
ચર જ આવીશ.

નાયદ્વારાની એક ધર્મશાળામાં અમો ગિતર્યાં હતાં અને ત્યાં સાધારણ સંખ્યા પહોળામ્હના બે ઝોરડા અમને મળ્યા હતા. એક ઝોરડામાં હું તથા મારો પતિ અને બીજા ઝોરડામાં પાંચીબાઈ તથા આવતિયો, એવી રીતે અમારા નિવાસની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. નાયદ્વારામાં મંદિરોની નાના પ્રકારના ભોજ્ય પદાર્થોથી બરેલી પાતલો વિપુલ પ્રમાણમાં મળતી હોવાતી રાંધવાની કડાકૂટ ત્યાં કોઈ પણ યાત્રાળુ ભાણે જ કરે છે એટલે અમોએ પણ રાંધવાની કડાકૂટ રાખી જ ન હતી. નાયદ્વારામાં ત્રણથી ચાર દિવસ વીતાડવાનો અમારો વિચાર હતો અને તેટલા સમયમાં જ વ્યાપારીમદ્દના પંચ-માંથી કોઈ પણ ઉપાયે મારે મારી મુક્તિ મેળવવાની હતી. કોઈ વાર અમો ચારે જથ્થે સાથે તો કોઈ વાર હું અને પાંચીબાઈ બે જથ્થી દેવદર્શન કરવાને જતાં હતાં; પરંતુ માર્ગે ધ્યાન દેવદર્શન કરતાં બંધ-નમુક્તિ મેળવવાના વિચારમાં જ વિશેષ નિમગ્ન રહ્યા કરતું હતું. કોઈ પણ રીતે પલાયનનો પ્રસંગ મળે, એવા ઉદ્દેશથી હું સાતે વાર દર્શન કરવાને શ્રી નાયજીના મંદિરમાં જતી હતી, પરંતુ એક, બે અને ત્રણ દિવસ વીતી જતા પછી મને પલાયનનો પ્રસંગ મળી શક્યો નહિ. ત્રીજા દિવસની રાતે શ્રી વિકૃલનાથજીના મંદિરમાં મધુ-રાથી રાસધારીઓની એક મંડળી આવી હતી, તે રાસલીલા કરવાની હતી અને અમો પણ ત્યાં રાસલીલા જોવામાટે જવાનાં હતાં. સાંજે મારો પુત્રો પતિ તથા આવતિયો બજારમાં ત્યાંની કેટલીક વસ્તુઓ ખરીદવાને ગયા હતા અને હું તથા પાંચીબાઈ ધર્મશાળામાંના અમારા ઝોરડામાં એકલી જ હતી. એ એકાંતનો લાભ લઈને પાંચી-

બાઈએ મને કહ્યું કે: ‘ સુસોયના બહેન, શ્રી નાયજીની યાત્રા તમે કરી ચૂક્યાં છે અને તેથી તમારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઇ છે એટલે હવે તમને કોઇ પણ પ્રકારની બાધા રહી નથી. આજનો પ્રસંગ બહુ જ ઉત્તમ છે. હું શેઠને લઇને રાસલીલામાં જઇશ અને તમે પેટ દુઃખવાનું કે એવું જ બીજું કોઈ નિમિત્ત કાઢીને અહીં જ રહેજો અને તમે અહીં રહેશો, તો આવૃત્તિયાને પણ હું અહીં જ રાખતી જઇશ એટલે તમને મનગમતો પ્રસંગ ઠેઠ પ્રજાત સૂધી મળી શકશે; કારણ કે, રાસલીલા દિવસ થતાં સૂધી ચાલે છે, એમ અહીંના લોકો કહે છે; મેં તો મારા બાપ જન્મારામાં રાસલીલા જોઈ જ નથી. તમે નાયદારામાં લાવ્યાં એટલે આજે પહેલી જ વાર હું રાસલીલા જોવાની છું. અમે ત્યાં રાસલીલા જોઇએ અને તમે અહીં રાસલીલા કરો, તો શું ખોટું છે વા? ’ તીર્થક્ષેત્રમાં પાપાચાર કરવાનો દુષ્તામય ઉપદેશ આપતાં રાંડ શંખણી પાંચીને જરા પણ વિચાર ન થયો અને તેનું કારણ એ હતું કે, જે નકદું હોય છે તેનું ધ્યાન નિત્ય પોતાની નકટાજમાતને વધારવાના વ્યવસાયમાં જ પરાવાયલું રજા કરે છે; તેના મનમાં ધર્મ કિંવા અધર્મનો વિચાર કે ભય હોતો જ નથી. કેટલાક ધનાઢ્ય અને કુલીન ગૃહસ્થોના ગૃહમાં આવી વ્યભિચારિણી અને લંપટા કુલટા ચાકરડીઓ જ તેમની ઝીઝોને આડા માર્ગમાં લઇ જઇને વ્યભિચારનો પ્રસાર કરે છે અને તેથી આવી ચાકરડીઓથી બહુ જ સાવચેત તથા સાવધાન રહેવાની આવશ્યકતા છે. તેના આ ઉપદેશથી મને એવો હાડેહાડ ક્રોધ વ્યાપી ગયો કે, જાણે રાંડને ત્યાં જ ગળું દબાવીને મારી નાખું, પણ એથી મારું અકલ્યાણ થવાનો સંભવ હોવાથી હું ઝેરનો ઘૂટડો મળી ગઇ અને મારી ધારણાને યુક્તિથી પાર પાડવાનો મનમાં વિચાર કરીને હસિલ

મુદ્રાથી મેં કહ્યું કે: ' પાંચીબાઇ, આ વાત આજે હું પોતે જ તમને કહેવાની હતી; પણ મુઠ્ઠા લાજ મને બોલવા દેતી ન હોતી. બહે આજે તમે શેઠને લઈને રાસલીલા જોવામાટે જાજો અને હું તમા આવતિયો અહીં જ રહીશું. ' રાતે જ્યારે રાસલીલામાં જવાનો સમય થયો, તે વેળાએ મેં પેટ દુઃખવાનો નાટકની નટી જેવો ઢાંગ આદર્યો એટલે પાંચીબાઇ શેઠને આડુંઅવળું સમજાવી આવતિયાને મારી સંભાળમાટે ઓરડાની બહાર બેસી રહેવાનું કહી શેઠને સાથે લઈને રાસલીલા જોવા ચાલતી થઈ ગઈ. મારા પતિ તથા પાંચીબાઈના ચાલ્યા જવા પછી મેં તરુણ આવતિયાને ઉલ્લુ બનાવવાનો તથા તેને મારી મુઠ્ઠીમાં લઈ તેની સહાયતાથી જ મુક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન આદરીને કહ્યું કે: ' આવતમલ્લ, તમે અને ખરા જિગરથી ચાહો છો કે જેવો પ્રેમ તમે તમારી બીજી શેઠાણીઓ સાથે રાખો છો, તેવો જ બાડૂતી પ્રેમ મારી સાથે પણ રાખવાની તમારી ઇચ્છા છે ? જો મારી સાથે પણ એવો જ બાડૂતી તથા સ્વાર્થમય પ્રેમ રાખવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારી તેવી ઇચ્છા નથી અને તેથી આપણો સંધ દ્વારિકા અથવા કાશી પહોંચવાનો નથી. ' મારા એ ઉદ્દેશગરના ઉત્તરમાં આવતિયાએ ખરા જિગરથી હાય મારીને જણાવ્યું કે: ' સુલોચના શેઠાણી, અત્યાર સુધી જો કે ઇશ્વરી શેઠાણીમાં મારો ખરો પ્રેમ હતો અને તેની સાથેના સંબંધને જાળવવામાટે લાચારીએ મારે તમારી યુદ્ધી નજીક સાથે પણ સંબંધ રાખવો પડ્યો છે; પરંતુ જ્યારથી તમારા ચંદ્રમુખના દર્શનનો લાભ મારાં આ નેત્રોએ મળ્યો છે, ત્યારથી ઇશ્વરી પણ મને વૃન્ન દેખાવા માંડી છે. હું તમને મારા ખરા જિગરથી ચાહું છું; પણ જો એક જ ધરમાં રહીને તમારી નજીક તથા ઇશ્વરી શેઠાણી સાથે સંબંધ ન રાખું, તો તેઓ

આપણો દ્વેષ કરે અને મને ધરમાંથી ઊડાવી દે, એ સ્વાભાવિક છે.” આવતિયાના આ જવાબથી તે મારી ચાલાકીનો સિદ્ધાર અવસ્થ થશે, એટલી તો મારા મનમાં તત્કાળ આશા બંધાઈ ગઈ અને તેથી હું મારા પ્રપંચબળને અધિક વિસ્તારતી કહેવા લાગી કે: ‘આવત-મસ્ત, તમારો આ વાદ યથાર્થ છે; પરંતુ એ રાંડો આપણી પાસે જ ન હોય, તો પછી આપણો દ્વેષ કોણ કરે તેમ હતું અને તમને ધરમાંથી કોણ ઊડાવી દે તેમ હતું વાર ? વ્યાપારીમસ્તના ધરમાં આપણે પાછાં જઈએ, તો જ એ બધી અડચણો વેઠવી પડે ને ? પણ ત્યાં પાછાં ન જ જઈએ અને સ્વતંત્ર થવાની વ્યવસ્થા કરી લઈએ, તો પછી કેમ ? આવી રીતે વ્યભિચારમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત રહેવાથી તમારા યૌવન તથા જીવનનો ક્ષય થાય છે, પગાર પાંચ રૂપિયાથી વધારે મળતો નથી અને બલિષ્ઠમાં તમે દીકરાના બાપ કહેવાઓ એવો સંભવ નથી. અર્થાત્ મારો એવો વિચાર છે કે, આપણે અહીંથી પાછાં વળતાં ઉદયપુર જોવાના નિમિત્તથી ત્યાંની કોઈ ધર્મશાળામાં ઊતરવું, ત્યાં એકાદ દિવસ શાંતિથી રહેવું અને પછી વ્યવસ્થા કરીને પલાયન કરી કોઈ નિર્ભય સ્થાનમાં પહોંચી જવું. મારી પાસે સાડાત્રણથી ચાર હજારનો દાગીનો છે, તેને વેચીને તમે ક્યાંક સારી દુકાન માંડજો અને હું તમારી ધર્મપત્ની થઈને રહીશ એટલે આપણો સંસાર સુખપૂર્વક ચાલ્યા કરશે અને તમારું વંશની પણ વૃદ્ધિ થશે. વળી વ્યાપારમાં ધંધો સારો લાભ આપશે, તો બલિષ્ઠમાં શેઠ કહેવાશે અને તમારા ધરમાં બીજા લોકો ચાકર તરીકે રહેવાને આવશે. એક વાર આપણે અહીંથી છટકી જઈએ, તો પછી વ્યાપારીમસ્તથી આપણી કાંઈ પણ હાનિ કરી શકાય તેમ નથી: કારણ કે, તેણે મને વેચાતી લીધી છે અને મને વેચનારા દુષ્ટ

લોકો કરાચીમાંથી મને બળાતકારે ઉપાડી આવ્યા હતા, એ સર્વ બેદનો જો હું પ્રકાશ કરું અને વાત સરકાર સૂધી જાય, તો ઠગાપારોમલ્લ જેલજાત્રા કરવાને ચાલ્યા જાય ! પલાયન કરતી વખતે આવે એક કાગળ લખીને હું પાછળ રાખી જઈશ એટલે વ્યાપારીમલ્લ જરા પણ તપાસ કરશે નહિ અને આપણો માર્ગ નિષ્કંટક થઈ જશે. તમારામાં મારો ગાઢ પ્રેમ બંધાયેલો હોવાથી જ મારા હૃદયની બાવના હું તમને જણાવું છું. હું તમારી સ્ત્રી થવાને તૈયાર છું, પણ તમારી રાંડ થવાને તૈયાર નથી; માટે હિંમત ચાલતી હોય તો મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર થાઓ અને જો છાતી ન ચાલે તો મારા પ્રેમની આશાથી હાથ ધોઈ નાખો; કારણ કે, અહીંથી હવે હું જીવતી તો ઉમરકોટમાં આવવાની નથી. જો તમે આ બ્યવસ્થા નહિ કરી શકો, તો પછી માર્ગમાં ક્યાંક પણ હું આત્મહત્યા કરીને મરી જઈશ, એ નક્કી છે. એક નમાલા ધણીની ધણિયાણી તરીકે પોતાને ઓળખાવરી અને બ્યભિચાર કરીને પાપમય જીવન ગાળવું, એ પ્રતિ મારો બયંકર તિરસ્કાર છે. ખોલો, જે વિચાર હોય તે જણાવો; કારણ કે, આવા પ્રકારના વાર્તાલાપનો પુનઃ આવો યોગ્ય પ્રસંગ આપણને મળશે કે નહિ, એની શંકા છે અને તેથી મળેલા પ્રસંગનો યોગ્ય લાભ લેવામાં વિલંબ ન જ થવો જોઈએ. ' મારી વાણીનો આવતિયાના હૃદયમાં કાંઈક એવો તો વિલક્ષણ પ્રભાવ પડી ગયો કે તે થોડી વાર તો મંત્રમુગ્ધવત્ નિશ્ચેષ્ટતાથી મારા મુખને જોઈ રહ્યો અને ત્યારપછી અમુક નિશ્ચયપર આવીને વીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે : ' સુલોચના, જો તારો આવો જ વિચાર હોય, તો હું તારા એ વિચાર પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર છું; તારા પ્રેમનો દાસ છું, તારો તાબેદાર છું. બ્યભિચારિણી ઇશ્વરી કરતાં એક પતિની પત્ની થવા

ધૃત્વનારી તું સતી હજાર વાર સારી છે અને તેથી તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાની દૃઢ ભાવનાને મેં મારા અંતઃકરણમાં ધારી છે ! જ્યાં પ્રસંગ મળશે ત્યાંથી આપણે પલાયન કરીશું, કોઈ નિર્ભય સ્થાનમાં જઈને વરીશું અને આપણા આશાપાલવને ભોમવિલાસના મોતીથી ભરીશું ! 'મેં કહ્યું કે : ' જ્યાં સુધી આપણે પુનર્લભ કરીને ધર્મવિધિથી પતિપત્ની ન થઈએ, ત્યાં સુધી તમારાથી મારા શરીરને સ્પર્શ કરી શકાશે નહિ, એ મારી ચર્ત તમને કબૂલ મંજૂર છે ? ' તેણે કહ્યું કે : ' એક વાર નહિ, પણ એક હજાર વાર મંજૂર છે ! ' તેના આ આશ્વાસનથી મારા હૃદયમાં નવીન ઉત્સાહનો ઉદય થયો અને મુક્તિને મેળવવાની આશાથી હું પુલકિત થવા લાગી. એ પછી હું મારા ઓરડામાં અને આવૃત્તિયો તેના ઓરડામાં નિદ્રાવશ થયાં. ઉષઃકાળમાં ચાર વાગે મારા પતિ તથા પાંચીબાઇ રાસલીલા જોઈને પાછાં આવ્યાં અને આવ્યાં તેવાં જ સૂઈ ગયાં. બીજે દિવસે અમે ઉદયપુર જવાને રવાના થયાં અને ત્યાં સંધ્યાકાળે પહોંચીને એક ધર્મશાળામાં જિતર્યા. ઉદયપુરમાં પણ વલ્લભીય સંપ્રદાયનાં શ્રીવિદ્વાનનાથજી, નવનીતપ્રિયાજી, વનમાલીજી તથા બાલકૃષ્ણજી અને દ્વારિકાનાથજી, આદિ અનેક મંદિરો હોવાથી રાંધવાની ખટખટ ત્યાં પણ કરવી પડે તેમ ન હોતું; કારણ કે, એ મંદિરોમાંથી જોઈએ તેવી પાતલો, લાડૂ તથા ડોર આદિ સર્વ કાંઈ મળી શકે તેમ હતું. ઉદયપુર અથવા ઉદેપુર મેવાડ સંસ્થાનનું મુખ્ય નગર અથવા મેવાડની રાજધાની છે. એ નગર રાજસ્થાનમાંની આરાવલી નામક પર્વતપંક્તિ વડે ચારે તરફથી વેશિત હોઈને એક સરોવરના તીરપ્રાંતમાં વસેલું છે. ત્યાંનાં, સુંદર રાજપ્રાસાદ, નગર અને નગ્રએશીવેશિત વિસ્તીર્ણ જલાશય આદિ રચાનાનું દ્રશ્ય સાયંકાળે આતશ્ચય મનોવેશક તથા

ચિત્તાઠર્થે જણાય છે. ઇ. સ. ૧૫૬૪ માં અઠપરચાહે મેવાડની રાજધાની ચિત્તોડપર ચઢાઈ કરી હતી, ત્યારપછી મહારાણા ઉદય-સિંહે પોતાના મેવાડ રાજ્યમાં અનેક સ્થળે સુધારણા કરી હતી અને તે વેળાએ પોતાના નામથી એ નગરની સ્થાપના કરીને એને જ રાજધાની કરી હતી. ઇ. ૧૫૭૭માં મહાબળતપાન નામક મુઝલ સરદારે એ નગરને અધિકૃત કર્યું હતું; પરંતુ પ્રાતઃસ્મરણીય અને વીરશિ-રોમણિ મહારાણા પ્રતાપસિંહે અલૌકિક વીરતાથી ઇ. સ. ૧૫૮૬ માં એ નગરને પાછું મેળવ્યું હતું. ઉદયપુર નગર અને દુર્ગ, એવી રીતે, દીર્ઘકાળથી વિખ્યાત તથા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ઉદયપુરમાં શ્રી જમનાચળતું મંદિર, રાજપ્રાસાદ, બીજી દરબારી ઇમારતો, બાગ-બગીચા, સરોવર તેમ જ બીજાં પણ અનેક જોવા લાયક સારાં સારાં સ્થળો છે અને તેથી એ સર્વ સ્થળોને જોવામાં જ આનંદથી પ્રવા-સીના ત્રણ ચાર દિવસ નીકળી જાય છે. એ ત્રણ ચાર દિવસમાં પ્રવાસીને જરા પણ ઠંટાળો આવતો જ નથી- અત્યારે ઉદયપુરમાં મેવાડના રાજસિંહાનને મહારાણાશ્રી કૃત્તેસિંગજી બહાદુર શોભાવે છે અને તેમના વિશે એમ કહેવાય છે કે: 'જેણે ન જોયો હોય રાણો પતો; તેણે જરૂર જોવો રાણો કૃતો !' એટલે કે, 'જેણે મહાપ્રતાપી રાણા પ્રતાપને ન જોયો હોય, તેણે રાણા કૃત્તેસિંહને અવશ્ય જોવો !' અર્થાત્ મહારાણા કૃત્તેસિંહજી પણ મહારાણા પ્રતાપસિંહ જોવા જ પ્રતાપી છે. મહારાણા કૃત્તેસિંહજી મનોબળ તથા ધર્મદૃઢતામાં કેવા અદ્વિતીય છે, એ એક પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ સર્વના જોવા તથા જાણવામાં આવી ચક્રું હતું. એક સમય એવો આવ્યો કે, જે વેળાએ મહારાણા કૃત્તેસિંહના ચિરંજીવી અથવા મેવાડ રાજ્યના ઉત્તરાધિકારી મુવરાજ એટલા બધા માંદા હતા કે, 'વેદોએ' પણ

તેમના જીવનની આશા સર્વથા ત્યાગી દીધી. એવા સમયમાં મહારાજાજી સમક્ષ એક મનુષ્યે આવીને પ્રાર્થના કરી કે, ‘ અજમેરમાં એક શાહ સાહબ છે, તેમની પાસે જો યુવરાજને લાઇને ચાલશો, તો અવશ્ય યુવરાજને તત્કાળ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થશે અને મૃત્યુનો ભય ટળી જશે. ’ એના ઉત્તરમાં શિશોદિયાવંશાવંતંસ મહારાજાજીએ જણાવ્યું કે, ‘ પૂર્વ દિશાના સૂર્યનો પશ્ચિમ દિશામાં ઉદય થાય અને પૃથ્વી આકાશના સ્થાનમાં જાય કિંવા આકાશ પૃથ્વીપટ પર ઉતરી આવે; તેમ જ શિશોદિયાવંશનો કાલે થતો હોય, તો ભલે આજે જ અસ્ત થઇ જાય; પરંતુ મારાથી એક એવું પાસેથી મારા પુત્રના જીવનની બિલા માગવાનું નીચ કૃત્ય કરી શકાય તેમ નથી ! ’ મહારાજાનાં આ વચનોથી શિશોદિયાવંશીય શોણિતનો પ્રભાવ અધાપિ તેમનામાં કેટલા પ્રમાણમાં અવિચલ રહેલો છે, તેમનામાં જાતીય અભિમાનની જ્યોતિ કેટલી પ્રખરતાથી પ્રદીપ્ત છે, પોતાની કુલમર્યાદાને તેઓ કેટલી સીમા પર્યન્ત વળગી રહ્યા છે અને તેઓ કેવા વિદ્વાન તથા જ્ઞાની છે, એનું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે. ઉદયપુરના રાજકુળની મર્યાદા મહારાજા પ્રતાપસિંહથી લઇને વર્તમાન મહારાજા કૃત્તેસિંહ પર્યન્ત એક જ ગતિમાં ચાલી આવી છે અને તેથી કેટલાક અન્ય રાજમહારાજાઓ ઘણેક અંશે ધર્મથી પતિત થઇ ગયા છે, તેવી રીતે ઉદયપુરના રાજકુળમાં ધર્મનો લોપ થયો નથી અને ભવિષ્યમાં થવાનો પણ નથી. અત્યારે જે રાજવંશનું આપણે અત્યંત અભિમાનપૂર્વક નામોચ્ચારણ કરી ચઢીએ, તે રાજવંશ કેવળ એવાડનો જ છે અને એ પણ આર્યોનું કાંઈ જેવું તેવું સદ્ભાગ્ય નથી.

“ અસ્તુ: ઉદયપુરનાં સર્વ પ્રેક્ષણીય સ્થાનોને જોવામાં અમોએ ત્રણ દિવસનો સમય વીતાડી દીધો અને તે ત્રણ દિવસમાં એક કે

બીજા નિમિત્તથી એકલા બહાર જવાનો કેટલીક વાર અવકાશ મેળવીને આવતિયાએ મને સાથે લઇને ઉડન ઇથ જવાનો એક ઉત્તમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો. ઉદયપુરથી ઉત્તર દિશામાં બાર માઈલ એટલે કે છ માઈના અંતરપર એક પર્વતની એક વિશાળ ખીણમાં શ્રી એકલિંગજી મહાદેવનું સ્વયંભૂ સ્થાન આવેલું છે અને એ મહાદેવના મંદિરના નિભાવનો સર્વ ખર્ચ ઉદયપુરના મહારાણાશ્રીના ધનકોષમાંથી જ અપાય છે. એ શિવલિંગ વિશે એવી કથા પ્રચલિત છે કે, મહાદેવજીએ સર્વ ક્ષેત્રોમાંનાં શિવલિંગોમાંથી તિલતિલ જેટલા અંશને કાઢી લઇને તે સર્વ અંશોનું એ એક લિંગ બનાવી એ સ્થાનમાં તેની સ્થાપના કરી હતી અને તેથી જ એ દેવસ્થાન અદ્યાપિ એકલિંગજીના નામથી વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી એકલિંગજીનું મંદિર અતિશય વિશાળ હોઇને તેમાંનું શિવલિંગ ચતુર્મુખી, એટલે કે, મહા પવિત્ર છે. એ શિવાલયથી અરૂપ અંતરપર એક જળાશય છે અને તે પણ અત્યંત રમણીય છે. સમસ્ત રાજસ્થાનમાં એ શિવાલયની અતિશય પ્રસિદ્ધિ તથા માન્યતા છે અને અનુક્રમે કાર્તિક તથા માઘ માસમાં ત્યાં અસંખ્ય શિવભક્તો યાત્રામાટે આવે છે. અર્થાત્ પાંચીબાઇને સમજીવીને આવતિયાએ એવો પ્રબંધ કર્યો કે જેથી વ્યાપારીમલ્લ મને એકલીને જ આવતિયા સાથે શ્રી એકલિંગજીનાં દર્શનમાટે મોકલે અને ત્યાંથી પછી બારોબર છપાંચ અગિયાર થવાનો આવતિયાએ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. પાંચીબાઇએ લોભથી આ કાર્યની વ્યવસ્થા કરવાની હા પાડી હતી. આવતિયાએ પાંચીને એમ કહ્યું હતું કે, ‘તું’ પણ ચાકરડી છે અને હું પણ ચાકરડો છું એટલે કેાઇ દિવસ પણ આપણને હજાર રૂપિયાની રકમનાં દર્શન થાય તેમ નથી; એક બીજી રીતે આપણ બન્નેને હજાર હજાર કે પંદર પંદર સોની રકમ મળે એવી

યોજના મેં કરેલી છે. આ મુલોચના મારાપર એટલી બધી શિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે જે કેાઈ યુક્તિ બતાવવામાં આવે, તો એનાં સધળાં ધરેણાં મને આપી દેવાને તૈયાર છે. આ ગામમાં મેં એક એવા મારવાડીને શોધી કાઢ્યો છે કે જે ચાર હજારનાં ધરેણાં લઈને રૂપિયા ત્રણ હજાર તરત મળી આપવા રાજી છે; એટલે જે મુલોચના એકલી મારી સાથે આવે, તો એકલિંગજીના માર્ગમાં લૂટાઈ જવાનું કારણ બતાવીને ધરેણાં હું વેચી નાખીશ અને આપણે આવેલી રકમને સરખે ભાગે વહેંચી લઈશું. ‘લોભે લક્ષણ જાય’ એવી એક કહેવત આપણામાં પ્રચલિત છે એટલે લોભથી પાંચી-બાઈની વિચારશક્તિનો લોપ થયો અને તેણે વ્યાપારીમલ્લને આહું અવળું સમજાવીને મને આવતિયા સાથે એકલી જ શ્રી એકલિંગજીનાં દર્શને જવાની રજા મેળવી આપી અને વાહનના ખર્ચ તથા દાન-ધર્મમાટે રૂપિયા પચીસની રકમ પણ અપાવી કે જે અમને પલાયનના કાર્યમાં ધણી જ ઉપયોગી થઈ પડી. ચોથે દિવસે મધ્યાહ્ન પછી અમો-હું અને આવતિયો-ભાડાના બે ઊંટ કરીને શ્રી એકલિંગજીના શિવાલય પ્રતિ જવાને નીકળ્યાં, પરંતુ ઉદયપુરની સીમાને છોડ્યા પછી અમારા ઊંટો શ્રી એકલિંગજીના માર્ગને બદલે બીજા જ માર્ગમાં ચલવા લાગ્યા. અહીં હવે મારા મનમાં એ નવી ચિન્તા ઉદ્ભવી કે, આવતિયાના પંજમાંથી કેવી રીતે ‘છટકવું’ ? વ્યાપારીમલ્લપર એક કાગળ લખીને મેં ઉદયપુરની ટપાલમાં નાખી દીધો હતો અને તે બીજે દિવસે પ્રભાતમાં તેના હાથમાં આવવાનો સંભવ હતો એટલે ત્યાં સુધીમાં ઉદયપુરથી સારા અંતરપર અમારે નીકળી જવાનું હતું; કારણ કે, કદાચિત્ પાંચીબાઈની ઉસ્કેરણીથી ખુદો અમારા પલાયનની પોલિસને ખબર આપીને અમારી પૂઠ પકડાવે, તો પછી તો જે થવાનું

હોય તે થાય, પરંતુ એક વાર હમરાન તો અવશ્ય થવું જ પડે. મેં
પુઠ્ઠા વ્યાપારીમત્લપર જે કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં આ પ્રમાણેની
વિગત હતી:—

“ ધનાઢ્ય, પરંતુ નિર્માલ્ય, મૂર્ખ અને અવિચારી વૃદ્ધ વ્યાપારી-
મત્લ; હું જાતિની એક રાજપૂત રમણી છું, મૂસાખાન કરાચીમાંથી
મને બળાત્કારે ઉપાડીને ટંડા મહમ્મદખાનમાં લાવ્યો હતો અને
તેની પાસેથી તમોએ મને એક ગુલામડી પ્રમાણે ખરીદી લીધી હતી.
તમોએ કરેલું કૃત્ય કાયદાથી વિરુદ્ધ હોવાથી આજે હું તમારા પંજ-
માંથી છટકીને પાછી કરાચી જાઉં છું; કારણ કે, મારા પિતાશ્રી ત્યાં
છે. તમારી બહેન, તમારી ત્રણે સ્ત્રીઓ અને તમારી વિશ્વાસપાત્ર
ચાકરડી પાંચીબાઇ એ પાંચે પાંચ અધમમાર્ગાવલંબિની, બિભિ-
ચારિણી, જરિણી, કુલટા અને વેશ્યાથી પણ અધમ વૃત્તિની નીચ
નારીઓ છે; માટે તેમનાથી ચેતતા રહેજો અને બચીને ચાલજો;
કિંબહુના જો તમારા દિવસ ઘેર હોય, તો એ સઘળી છટકેલી છીના-
જોને ધરમાંથી તમડી કાઢી તમારી સંપત્તિનો દાનધર્મનાં તથા પરો-
પકારનાં કાર્યોમાં વ્યય કરીને તમારા પરલોકને સુધારજો; નહિ તો
તમારો આ લોક તો બગડ્યો છે, પણ પરલોક પણ બગડી જશે.
આવો કડવો પણ સત્ય ઉપદેશ તમને બીજું કંઈ પણ આપનાર
નથી, એ યદ્દ રાખજો. પુત્રના પિતા થવાની આશાને ત્યાગી દેવા-
માં જ તમારું કલ્યાણ છે. જો મારા પલાયનની પેલિસને ખબર આ-
પસી, મને પકડાવવાની ચેષ્ટા કરશે અને પકડાવશે, તો હું તમારા-
પર સામી શરિયાદ કરીને ગુલામીના ધંધાને ઉત્તેજન આપનાર તરીકે
તમને આરોપી ઠંસવી કામ ચલાવીશ અને તમારા ધરનાં બધાં ભોં-
પાળાં બહાર કાઢીશ; માટે હવે મને પકડાવવાની મૂર્ખતા કરશો

નહિ. આવતિયો મને સહીસલામત અમુક સ્થળે પહોંચાડવાને મારી સાથે આવ્યો છે, તેણે મને નસાડી નથી અને હવે તે તમારી નોકરી કરવાને આવવાનો પણ નથી. તમારું અન્ન થોડા દિવસ ખાધેલું હોવાથી તમારું સદા કલ્યાણ ધન્યનારી તમારી ધર્મપુત્રી મુક્તિચંદ્રનાનાં સવિનય ચરણવંદન સ્વીકારશે. ”

“ હું અને આવતિયો, અમારા ઊંટ સારા હોવાથી, બીજા દિવસે સવારમાં ઉદયપુરથી લગભગ ૭૦ માઇલ અથવા ૩૫ ગાઉ પર આવેલા ચિત્તોડગઢ રોડેજન પર પહોંચ્યાં અને ત્યાંથી રેલ્વેમાં બેસીને અજમેર જવાને રવાના થઈ ગયાં. અજમેર બ્રિટિશ સરકારની રાજ-સ્થાનમાંની રેસિડેન્સીનું સ્થાન હોવાથી કદાચિત્ વ્યાપારીમણે ઉદયપુરમાં અમારા પલાયનની હોહા કરી હોય, તો પણ ત્યાં ઉદયપુરની પોલિસથી એકદમ અમને પકડી શકાય તેમ ન હોતું. પરંતુ અજમેરની ધર્મશાળામાં બે દિવસ અમોએ વીતાડ્યા તોય એવી કાંઈ પણ અથવા ત્યાં અમારા સાંભળવામાં ન આવી તેમ જ તપાસ થતી ન દેખાઈ અને તેથી મારા કાગળની ધારેલી અસર વ્યાપારીમણના મનમાં થયેલી હોવી જોઈએ અને તેણે દશ હજારની રોકડ રકમ, ચાર હજારનાં મારા શરીરપરનાં ધરેણાં તથા માગ પોતાના નામનું સ્નાન કરીને ઉમરકોટ તરફ પ્રયાણ કરેલું હોવું જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય બંધાયો. અસ્તુ: અજમેર નગર રાજા અજેષ. સ. થી પૂર્વે વસાવ્યું હતું અને તેથી અતિથય પ્રાચીન નગર તરીકે ઓળખાય છે, એ નગર ચારે તરફથી મોટાં મોટાં પર્વતો તથા દરીઓ વડે ઘેરાયેલું હોવાથી સુંદર તથા પ્રેક્ષણીય છે. એ નગર પર્વતની એક ટેકરીના મૂલપ્રદેશમાંના ઉતારપર વસેલું હોઈને એની પશ્ચિમોત્તર બાજુએ પાપાણનો બાંધેલો કિલ્લો છે. એ કિલ્લામાં પાંચ

સ્થળોમાં મોટાં મોટાં ઢારો રાખવામાં આવ્યાં છે. નગરની પશ્ચિમે કિલ્લાની પેલી બાજુએ ૬૦૦x૧૦૦ લંબાઈ પહોળાઈનું અનાસાગર નામક એક સરોવર આવેલું છે. વર્ષાઋતુમાં જે વેળાએ અતિવૃષ્ટિ થાય છે, તે વેળાએ એ સરોવરનું જળ સરોવરમાંથી ઉભરાઈને આસપાસ છ માઇલ સુધી પ્રસરી જાય છે. ખાજ સાહેબની દરગાહ, અઢાઈ દિનકા ઝેંપડા, તારાગઢ, દૌલતખાગ તથા તેમાંની ઇમારત, સાર્વજનિક બગીચા, રેલ્વે ઑફિસો, તથા રાજપૂતામાંના રાજકુમારો-માટે બાંધેલી મેયો કૉલેજ આદિ ઇમારતો ખાસ કરીને જેવા લાયક છે. અજમેરથી નૈઋત્ય કોણમાં સાત માઇલના અંતરપર પુષ્કર અથવા પુષ્કરરાજ નામક એક પુરાણપ્રસિદ્ધ પવિત્ર તીર્થસ્થાન આવેલું છે અને ત્યાં પ્રતિવર્ષ નવેમ્બર માસમાં એક મોટો મેળો બરાય છે. એ મેળામાં રાજપૂતાનામાંનાં સર્વ સ્થાનના લોકો આવીને એકત્ર થતાં હોવાથી એ વેળાએ બીજાનેરનાં જંગલોમાંના નામાંકિત તથા રાજપૂતાના અને કાઠિયાવાડ આદિ પ્રાંતોમાંના પ્રસિદ્ધ ષોડા તથા વછેરા અને અન્ય સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓનો વ્યાપાર મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. પુષ્કરરાજ તીર્થમાં જવામાટે અજમેરમાં વાહન આદિ સર્વ સાધનો મળી શકે છે એટલે યાત્રાળુ તથા વ્યાપારીઓને ત્યાં જવામાં તથા ત્યાંથી આવવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ ભોગવવી પડતી નથી. હું અજમેરમાં હતી તે વેળાએ પુષ્કર તીર્થના એ મેળાનો સમય હોવાથી મારી ત્યાં જવાની ઇચ્છા થઈ અને તેથી હું તથા આવતિયો ત્યાં જવા નીકળ્યાં. પુષ્કર નામક ગ્રામમાં પહોંચીને અમોએ એક શ્રાદ્ધાલુના ગૃહમાં આશ્રય લીધો. પુષ્કર ગ્રામના સમીપવર્તી ગ્રામમાં જ પુષ્કર સરોવર આવેલું છે અને તે સરોવરના તીરપ્રાંતમાં સ્થળે સ્થળે સ્નાન કરવામાટેના ઘાટો તથા મંદિરો વિસ્તરેલાં છે. એ સર્વ

મંદિરો અર્વાચીન જ છે, પરંતુ તેમાં બ્રહ્માનું માત્ર એક જ મંદિર ખાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે; કારણ કે, બ્રહ્માને સમર્પાયેલું સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જો કોઈ પણ મંદિર હોય, તો તે પુષ્કરમાંનું એ એક જ મંદિર છે. એ વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે, બ્રહ્માએ એ સ્થાનમાં એક અપૂર્વ યજ્ઞ કર્યો હતો અને તેથી વર્ષના એક અમુક દિવસે પુષ્કરસરોવરમાં જો કોઈ પણ સ્નાન કરે છે, તેનાં સર્વ પાપોનો ક્ષય થાય છે અને તેને અવસ્ય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યાં તો વેળાએ વેળાને જો કે સાત કે આઠ દિવસનો અવકાશ હતો, પરંતુ દૂરદૂરના દેશોના બ્યાપારીઓ ઘોડા, ઊંટો, ખાંચો, બેસો તથા ગાડરો આદિ તેમ જ વેચવાની બીજી વસ્તુઓ લઈને આવવા લાગ્યા હતા તેમ જ યાત્રાળુઓના આગમનનો પણ આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ધીમે ધીમે આવનારાં મનુષ્યોની સંખ્યા એટલી બધી વધતી ગઈ કે, ગામનાં સર્વ ગૃહો તો ભરાઈ ગયાં, પણ સરોવરના તીર-પ્રાંતમાં તથા આસપાસના નિર્જન પ્રદેશમાં પણ તંબૂ, રાઉન્ડી તથા છત્રીઓ ઊભી થઈ ગઈ અને તેમાં લોકો રહેવા લાગ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સાધુઓ તથા ઝરીય યાત્રાળુઓ તો જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં પડ્યાં રહીને પોતાનો સમય વીતાડતાં હતાં. પ્રતિવર્ષ એ સમયમાં ત્યાં એક લાખ માણસ એકઠું થાય છે, પણ એ વર્ષમાં એક લાખ કરતાં પણ દશ વીસ હજાર માણસ વધારે હતાં, એમ લોકો કહેતા હતા. એ તીર્થસ્થાનમાં પણ જો એક વિલક્ષણતા જોવામાં આવી તે એ હતી કે, મારવાડ તથા મેવાડની કેટલીક રૂપસુંદરી વેસ્થાઓ કિંવા ગણિકાઓ પણ ત્યાં મોટા હાઈમાઈ સાથે આવી હતી અને પોતાના વિશાળ તંબૂઓ નાખીને ત્યાં રહી હતી. તેમના તંબૂમાં રાત્રિનાં સમયમાં કેટલાક વિલાસી તથા સાધનસંપન્ન બ્યાપારીઓ લેમ જ

યાત્રાળુઓ સંગીત સાંભળવામાટે જતા હતા અને કેટલાકે વ્યભિ-
ચારમાટે જતા હતા એટલે વેસ્થાઓને પણ તેમની યોગ્યતાના પ્રમા-
ણમાં ધણી જ સારી કમાણી થતી હતી. તીર્થસ્થાનમાં આ પાપસ્થા-
નની એટલાઓને જોઈને હૃદયમાં એક પ્રકારનો અનિવાર્ય ખેદ થતો
હતો; પરંતુ એ અનાચારના નિવારણનો ઉપાય ન હોવાથી કેવળ
ખેદ કરીને મૌનને ધારી બેસી રહ્યા વિના બીજો માર્ગ જ ન હોતો.
પાપનિવૃત્તિના સ્થાનમાં પણ જ્યાં પાપપ્રવૃત્તિ થતી હોય, ત્યાં પછી
અધોગતિ તથા અધઃપાતનો અધિકાર કેમ ન વ્યાપે વાર? પુષ્કર
સરોવરના ઘાટપર એક દિવસ એક વિલક્ષણ ઘટના બની અને તે
ઘટનાએ આવૃત્તિયાના હાથમાંથી છૂટવાના અને મારા સતીત્વરક્ષાના
માર્ગને મુક્ત તથા પ્રશસ્ત કરી આપ્યો. તે ઘટના આ પ્રમાણે:—

“ મધ્યાહ્નનો સમય હતો અને આગલી રાત્રે પ્રકૃતિની અસ્વ-
સ્થતાના કારણથી પ્રભાતમાં સ્નાન કરાયલું ન હોવાથી હું મધ્યાહ્ને
પુષ્કર સરોવરના એક ઘાટપર સ્નાન કરવાને ગઈ હતી. નિત્ય પ્ર-
ભાતમાં સરોવરના ઘાટપર યાત્રાળુ તથા અન્ય સ્નાનાર્થીઓની જેટલી
બીડ રહ્યા કરતી હતી તેના શતાંશભાગની પણ એ વેળાએ બીડ
ન હોતી અને તેમાં પણ હું જે ઘાટપર સ્નાન કરવાને જતી હતી તે
ઘાટ કાંઈક એકાંત ભાગમાં આવેલો હોવાથી ત્યાં તો એ વેળાએ
મારા વિના અન્ય કોઈ પણ સ્ત્રી કિંવા પુરુષનો સર્વથા અભાવ જ
હતો. મારાં ધરણીને હું હમેશા મારા શરીરપર જ રાખતી હતી;
કારણ કે, કદાચિત્ ગિતારામાં મૂકી આવું અને આવૃત્તિયો તે લઈને
પસાર થઈ જાય, તો હું બીખારણ થઈ જાઉં અને પન્દેશમાં પૈસા
વગર બહુ જ વિડંબના ભોગવવી પડે, એવો મારા મનમાં સંશય
રહ્યા કરતો હતો. આસપાસમાં કોઈ પણ માણસને ન જોઈને મારાં

ધરેણું મેં ઊતારી નાખ્યાં અને તેમને મારાં ન્હાણને પહેરવાનાં વસ્ત્રો પર રાખીને માત્ર એક સાલ્લાભેર હું સરોવરના જળમાં ન્હાવામાટે ઊતરી. મારે ડીલ ચોળીને ન્હાવાનું હોવાથી અને ઘેરથી શરીરપર મેં તૈલનું મર્દન કરેલું હોવાથી તેની ચિકાશને કાઢીને મને ન્હાતાં જરા વાર થઈ. એટલામાં બનાવ એવો બન્યો કે, દેખાવે પંજળના સિખ્ખ જેવો પણ મારવાડી જેવો જણાતો એક દુષ્ટ પુરુષ ત્યાં આવી લાગ્યો અને તેની દૃષ્ટિ મારાં ધરેણાં તથા વસ્ત્રોપર પડતાં તે લેવામાટે તે ઘાટનાં પગથિયાંપર ઊતર્યો. માફ ધ્યાન તે વેળાએ ખીજ દિશામાં હતું, પણ જે ક્ષણે તેણે મારાં ધરેણાં તથા વસ્ત્રો ઊપાડ્યાં તે ક્ષણે જ માફ ધ્યાન તે તરફ ગયું અને તેનું ચૌરકર્મ મારા જોવામાં આવી ગયું. હું તરત પાણીમાંથી બહાર નીકળી આવી અને તેને કહેવા લાગી કે: 'ભાઈ, એ ચીજને મારી છે, એટલે મને પાછી આપી દો; કારણ કે, નહિ તો મારે કાલી ખૂમાખૂમ કરવી પડશે.' મારી આ પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે: 'આ ધરેણું તો તને આવતા જન્મમાર્ગમાં જ મળશે; પણ આ વસ્ત્ર એટલામાટે આપું છું કે આ બીનાં વસ્ત્રો ઊતારીને તારાથી આ સૂકાં વસ્ત્રો પહેરી શકાય અને આ એકાંત ઘાટપર તારા યૌવનના ઉપભોગનો મારાથી સત્વર આસ્વાદ લઈ શકાય.' અર્થાત્ મારાં ધરેણાંને હનન કરવા ઉપરાંત મારાપર બળાટકાર કરીને મારા સતીત્વનો ભંગ કરવાની પણ તેની દુષ્ટ વાસના હતી, એ તેના આ શબ્દોથી મારા જણવામાં આવી ગયું. મેં આસપાસ નજર કરી તો કપડાં ઊડી ન ગય એટલામાટે તેપર રાખવા ત્રણેક શેરના વજનનો એક પાપાણુ મેં રાખ્યો હતો તે મારી નજરે પડ્યો અને અત્યંત ત્વરાથી તે પાપાણુને મેં મારા હાથમાં ઊપાડી લીધો. મારી આવી હિમ્મતને જોઈને તે દુષ્ટ

“તે કિતરાજે મારાપરના અભ્યાસના દ્રશ્યનંતરને ગંભીર તથા આજ્ઞાદાયક સ્વરથી તે દુષ્ટને કહ્યું કે:—“નરપિશાચ, એક નિરાધાર અને એકલી અખલા પર આવી રીતે અભ્યાસ કરનાં તને લગભગ નથી આવતી!”” પ્રૃષ્ઠ ૧૫૬.

પુરુષ મારી તરફ લપક્યો. એટલે મેં તેની છાતી પર જોરથી તે પાપાણુ માર્યો. તે સમયસૂચકતાથી જરાક આડો ખસી ગયો અને તેથી મારો કરેલો આઘાત વ્યર્થ ગયો. હવે તે મને પોતાના બાહુમાં બંદ કરવા માટે આગળ વધ્યો. એટલે મેં જૂઓ પાડવાનો અને 'કોઈ બચાવો, બચાવો' એ પ્રભાણેના શબ્દોને કુચ્છ સ્વરથી કુચ્છારવાનો આરંભ કરી દીધો. 'જે તું મારી મુઝાને આધીન નહિ થાય અને આવી રીતે જૂઓ પાડીશ, તો આ છરાથી તારી છાતીને વીંધીને તને અત્યારે જ આ પુષ્કર સરોવરમાં નાખી દઈશ, એ યાદ રાખજો.' આ પ્રભાણે બિબીષિકા દર્શાવતો એક મોટા છરાને બહાર કાઢીને તે મારા પર લપક્યો અને મારા હાથને પોતાના હાથમાં પકડી લેવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં જણે પરમાત્માએ કોઈ દેવદૂતને મારા ઉદ્ધાર માટે ત્યાં અચાનક મોકલી આપ્યો હોયની ! તદ્દત્ ઘાટના ઠેક ઉપરના સોપાન પર એક પ્રભાવશાળી સ્મિલ્લરાજ ગિબેસો મારા અને તે અત્યાચારી દુષ્ટ પુરુષના જોવામાં આવ્યો. તે સ્મિલ્લરાજે મારા પરના અત્યાચારના દ્રશ્યને જોઈને મંબીર તથા આઘાદર્શક સ્વરથી તે દુષ્ટને કહ્યું કે : 'નરપિશાચ, એક નિરાધાર અને એકલી અબળા પર આવી રીતે અત્યાચાર કરતાં તને લજ્જા નથી આવતી ? શું હવે એકલી અટૂલી અબળાઓ પર અત્યાચાર તથા બળાત્કાર કરવા જેટલું જ શૌર્ય તથા વીર્ય મારવાડીઓમાં અવશિષ્ટ રહ્યું છે ? જે મારવાડમાં દુર્ગાદાસ રાડોડ જેવા વીરપુરુષોનો જન્મ થયો હતો, તે મારવાડની જૂમિમાં હવે આવા નિર્માલ્ય અને કુલકલંક પુરુષો જ પાકે છે કે શું ? ધિક્કાર છે તારાં માતાપિતાને, તને અને તારા નીચતમ કૃત્યને ! આ બાઈને જે હસ્તસ્પર્શ કરીશ, તો આ સ્થળે અને આ પળે જ તારા આ હસ્તોને કાપી નાખવામાં આવશે. જા, જીવ લઈને અહીંથી

ચાલતો થા; નહિ તો પરિણામ બહુ જ વિપરીત આવશે. 'આમ કહીને તે વીરપુરુષે પોતાની તસ્વારને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી લીધી અને તેથી તે દુષ્ટ પુરુષ અત્યંત બયભીત થઇને કંપવા લાગ્યો. આવી રીતે દૈવી સહાયતા આવી પહોંચવાથી તે દુષ્ટની મારાપર અત્યાચાર કરવાની દુષ્ટ વાસના તો જો કે ણીભૂત ન થઇ; છતાં મારાં ધરેણાં તો તેની પાસે જ હતાં એટલે તે લઇને તે ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં મેં તે મારા અગાત સહાયકને કહ્યું કે: 'ભાઈ, આ પિથાએ મારાં ધરેણાં ઉપાડી લીધાં છે અને તે આપ્યા વિના જ એ અહીંથી ચાલ્યો જાય છે.' મારી આ વાર્તા સાંભળતાં જ મારા તે સહાયકના હૃદયમાં ક્રોધનો આવિર્ભાવ થયો અને તેનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિના કણો વર્ષવા લાગ્યા. તત્કાળ તે ભીમકાય પુરુષે તે અત્યાચારીને પકડી લીધો, તેના હાથમાંના છરાને છીનવીને સરોવરના જળમાં નાખી દીધો અને ત્યારપછી કહ્યું કે: 'કાઠ, આ બાઇનાં ધરેણાં સત્વર કાઠ અને બીજાં તારૂં પોતાનું જો કાંઈ તારી પાસે હોય તે પણ આ તારી બહેનને પસલી તરીકે આપી દે અને પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લે; નહિ તો આજે મારા હાથમાંથી તારો ઉદ્ધાર થવો સર્વથા અશક્ય છે.' મારાં ધરેણાં ઉપરાંત તે દુષ્ટ પામેથી એ અઢી હજારની કીમતનાં બીજાં ધરેણાં પણ નીકળ્યાં અને તે સર્વ લઇને મારા સહાયક વીરપુરુષે એ તમાચા મારીને તે શૃંગાલને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. તેના જવા પછી તે સહાયકે મને કહ્યું કે: 'બાઈ, બહેન, હવે તું જરા પણ ગભરાઈશ નહિ; કારણ કે, હું તને તારા ધરસૂઝી પહોંચાડી આવવાને તૈયાર છું. હું પ્રતિવર્ષ આ પુષ્કરરાજના મેળામાં કેવળ આવા દુષ્ટ પુરુષોના હાથ-માંથી કેટલીક નિરાધાર અબળાઓને બચાવવામાટે જ આવું છું; કારણ કે, આ મેળામાં જેમ પુણ્યાત્માઓ આવે છે તેમજ આવા

પાપાત્માઓ પણ કાંઈ ઝોછી સંખ્યામાં આવતા નથી. હું પોતે પણ જોકે એક લુટારો છું, પણ એકલી અટૂલી અબજાબતિ, આદાણુ, સાધુ અને ફકીર આદિને હું કદાપિ લૂટતો નથી તેમજ હું તથા મારા સર્વ અનુયાયિજનો પરસ્પરે નિરંતર માતા, દુહિતા તથા પુત્રી સમાન જ માનીએ છીએ અને એ પુણ્યના પ્રભાવથી જ અત્યારસુધી અમને ન્યાયમંદિર તથા કારાગૃહના દ્વારનાં દર્શન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી. મારી છાયામાં તું સર્વથા નિર્ભય છે. પરંતુ બહેન, તું કેણુ છે તે મને જણાવીશ ?

“ મારા અંતઃકરણમાં એ મારા સહાયક લુટારા વિશે એક પ્રકારની વિલક્ષણ શ્રદ્ધાનો ઉદ્ભવ થયો અને જો એ વીરપુરુષનો આશ્રય કોઈ પણ રીતે મળી જાય તો પછી નવીન બચમાં આવી પડવાનો સંભવ જ ન રહે, એમ મારી મનોદેવતા મને કહેવા લાગી. અર્થાત્ તેના એ અંતિમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં તેને મારો સમસ્ત વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો અને મારા તે વૃત્તાંતને સાંભળીને જાણે તે આશ્ચર્યચકિત થયો હોયતી ! એવાં ચિન્હો તેના મુખમંડળમાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં. મારા વૃત્તાંતને સાંભળી લીધા પછી તેણે મને યોગ આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે : ‘ બહેન, જો પોતાના પાતિવ્રત્ય અથવા સતીત્વને રક્ષવાની અને પવિત્ર રહેવાની જ તારી પરમ આકાંક્ષા હોય, તો આજકાલના હિન્દુસ્તાનના કહેવાતા સભ્ય તથા સુશિક્ષિત, પરંતુ વાસ્તવિકતાથી અસભ્ય તથા વિકૃત સમાજના મધ્યમાં વસવાથી તારી એ પવિત્રતા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સુરક્ષિત રહી શકશે કે નહિ, એની શંકા જ છે; કારણ કે, આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાંના ધર્મશુરુઓ, સાધુઓ તથા આદાણુ પણ જ્યાં ધર્મને ત્યાગીને ધનલોભ, અનાચારી તથા ઇન્દ્રિયસુખાભિલાષી થઈ ગયા છે; તો પછી સાધારણ

બોકો એ ફુરુસોના દાસ થાય, એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું હોય
 વાર ? જે આજઠાલના સમયમાં સત્ય પવિત્ર ભાવના તથા ધર્મભા-
 વનાનો નિવાસ હોય, તો તે કેવળ અમારા જેવી અસભ્ય મનાતી
 જાતિઓના આવાસમાં જ છે, એમ કહેતાં મને હેશમાત્ર પણ સંકેત
 થતો નથી. જે તારી ઇચ્છા હોય, તો મારી માલિકીના ગામમાં અને
 મારા પોતાના ઘરમાં મારી એક માજણી બહેન તરીકે તને આશ્રય
 આપવામાટે અને તારી તથા તારા સતીત્વની પ્રત્યેક પ્રકારે રક્ષા કરવા-
 માટે આ તારો ધર્મબન્ધુ તૈયાર છે. માત્ર તારો મારા વચનમાં અને
 મારા વર્તનમાં વિશ્વાસ બંધાવો જેમ્મએ, તેના વચનમાં મારો પૂર્ણ
 વિશ્વાસ બંધાયો અને હું તેની સાથે તેને ઘેર જવામાટે તૈયાર થઈ
 ગઈ. પુષ્કર સરોવરના તીરપ્રાંતમાંથી અમો બન્ને તે લુટારા બિલ્લ-
 રાજના ત્યાંથી એક માઈલના અંતરપર આવેલા ઊતારામાં ગયાં અને
 ત્યાં તેના દશબાર સાથીઓ હતા તેમાંના જે સાથીઓને સાથે આપીને
 તે લુટારા સરદારે મને તેના ગામબજી રવાના કરી દીધી. તે લુટારા
 સરદાર બીજો કોઈ નહિ, પણ અત્યારે આપણ બન્ને જેના છાપરા-
 નીચે નિર્ભય તથા સુરક્ષિત છીએ, તે વીર શાહીલરાજ પોતે જ હતો,
 એ તમારા જેવાં બુદ્ધિમતી સ્ત્રીને નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા
 હોય, એવી મારી ધારણા નથી. તે દિવસથી હું આ સ્થાનમાં જ વસું
 છું અને સર્વ પ્રકારે નિશ્ચિન્તતા, નિર્ભયતા, આનન્દ, ધર્મકર્મ
 અને ઇશ્વરોપાસનામાં મારા દિવસો વીતાડું છું. આવતિયાનું શું થયું
 તથા શું નહિ, એ મારા જાણવામાં નથી અને તે જાણવાની કશી
 આવશ્યકતા પણ નથી. અહીંનાં સર્વ પુરુષો તથા સર્વ સ્ત્રીઓ મને
 પોતાની બહેન જ માને છે અને માંડે બહુ જ માન રાખે છે. આવી
 માયાળુતા તથા પવિત્રતા સભ્ય સમાજમાં કદાપિ મારા જેવામાં આવી

શકી ન હોતી. અસ્તુ: હમણું યોડા દિવસની વાતપર વીર શાર્દૂલરાજ પોતાના સાથીઓને સાથે લઇને આખૂ પર્વતની આસપાસમાં ભૂટ કરવાને જતા હતા, તે વેળાએ તેમના એક અગત્યના કાર્યમાટે બે બિલ્સોને સાથે આપીને તેમણે મને પુષ્કરરાજ ગ્રામમાં મોકલી હતી અને તેથી જ તમે અહીં આવ્યાં ત્યારે અહીં હું હાજર નહોતી.” આવી રીતે સુલોચનાએ પોતાના વૃત્તાન્તની પરિસમાપ્તિ કરીને છેવટે ચિન્તાતુર મુદ્રાથી કહ્યું કે: “ શારદા બહેન, જ્યારે કરાચીમાંથી મારું હરણ થયું તે વેળાએ, કરાચીમાં કપિંજલા બહેનના ગૃહમાં જ મારાં માતૃશ્રી વાલ્મીકી તથા મારા પિતાશ્રી દેવજીભાઈ વસતાં હતાં અને મારાં માતૃશ્રી બહુજ માંદાં હતાં એટલે તેમના સમાચાર મેળવવામાટે મેં અહીંથી ત્રણચાર ઠાગળો લખ્યા, પણ તેમનો કશો પણ જવાબ ન આવ્યો અને ‘કરાચીમાં એડ્રેસી નથી’ એવા શેરા સાથે તે ઠાગળો પાછા આવવાથી હું નિરાશ થઇ ગઇ અને કરાચી જવાનો વિચાર મેં માંડી વાળ્યો; નહિ તો, મારે કરાચી જવાનો વિચાર હતો. મેં કુચ્છમાંના મારા ગામના સરનામાંથી પણ મારા પિતાને બે ઠાગળ લખ્યા હતા; કારણ કે, તેઓ મારાં માતૃશ્રીને લઇને કદાચિત્ દેશમાં ગયા હશે, એવી મારી ધારણા હતી; પરંતુ ત્યાં મોકલેલા ઠાગળો પણ ટપાલખાતામાંથી તેવા જ શેરા સાથે પાછા આવ્યા હતા અને તેથી મારી નિરાશાની સીમા થઇ ગઇ હતી. એક વાર તમારી પાસે ઝુબક આવવાનો મેં વિચાર કર્યો હતો, પણ પછીથી માઈ અંતઃકરણ અહીં સંલગ્ન થતાં મોટાં શહેરોમાંના વિકૃત સમાજમાં વસવા કરતાં આવા ધર્મશીલ અસખ્ય સમાજમાં વસવાનું અને અહીં જ નિર્ભયતામાં જીવન વીતાડી દેવાનું મને વિશેષ યોગ્ય ભાસવાથી મેં ઝુબક આવવાના વિચારને પણ માંડી વાળ્યો હતો.

હવે હું આશા રાખું છું કે કદાચિત્ તમારા મુખથી મારાં માતા-પિતાના કાંઈક સમાચાર મને મળી શકશે અને તે સાંભળીને મારા હૃદયમાં કાંઈક આશા તથા આનંદનો સંચાર થશે. મારી આત્મકથા સમાપ્ત થઈ છે એટલે હવે કૃપા કરીને મને તે સમાચાર જણાવશો?"

મુલોચનાના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શારદાએ ગંભીર તથા શોકાતુર મુદ્રાથી જણાવ્યું કે: "મુલોચના બહેન, જ્યારે કરાચીમાં તારું હરણુ થયું તે વેળાએ તારાં માતૃશ્રી લગભગ મરણુશય્યામાં હતાં, એ તો તું સારી રીતે જાણે જ છે; અર્થાત્ તારા હરણુની વાર્તા સાંભળતાં તેમના હૃદયમાં એવો તો અનિવાર્ય બયાનક આઘાત થયો કે, તેના પરિણામે માત્ર છ કે સાત દિવસમાં જ તેમનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. તારા હરણુ અને તેના પરિણામે થયેલા તારાં માતૃશ્રીના અઘાળ મરણુથી તારા પિતાશ્રીના હૃદયમાં દોષનો એટલો અને એવો તે આવિર્ભાવ થયો કે તને ઉપાડી જનારા પાપાત્માઓનો શોધ અને પ્રતિહિંસા એ બે કાર્યોને જ પોતાનું જીવન સમર્પી, કરાચીમાં જ્યારે તેમને તારો ડ્યાંચ પત્તો ન મળી શક્યો એટલે પછી કપિંજલા પાસેથી પાંચ સેં રૂપિયાની રકમ લઈને તને તથા તને ઉપાડી જનારા પાપીઓને શોધવામાટે તેઓ કરાચીમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાર પછી તેમનું શું થયું, તે મારા જાણવામાં આવી શક્યું નથી; કારણ કે, ત્યાર પછી કપિંજલા તથા રતનબાઈ પણ કરાચીમાંના તેમના ઘરને તાળું વાસીને મારી સાથે મુંબઈ આવીને રહી હતી અને અઘાપિ તેઓ મુંબઈમાં જ છે; એટલે તેઓ પણ આ વિષયથી સર્વથા અજ્ઞ હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. આ કારણથી જો કરાચીના સરનામે લખેલા તારા કામળો પાછા આવ્યા હોય, તો તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ પણ નથી. હવે તારા પિતાશ્રીનો તેમને શોધવાથી

મેળાપ થઈ શકે તેમ નથી; પણ જો પરમાત્માની ઇચ્છા હશે, તો આપણો જેવી રીતે વિલક્ષણ યોગાનુયોગથી મેળાપ થયો છે, તેવી રીતે અચાનક કોઈ દિવસ તેમનો મેળાપ થઈ જાય, તો તે એક જૂદી વાત છે અને તેથી અત્યારે તો હવે ધૈર્યશીલા થવું એ જ તારામાટે લાભકારક છે.”

શારદાના મુખથી પોતાની જન્મદાત્રી માતાના અઠાળ અને પોતાના કારણથી થયેલા સ્વર્ગવાસના શોકકારક સમાચાર સાંભળીને સુલોચનાના સુકોમળ તથા મૃદુ અંતઃકરણમાં શોકનો બચાનક આઘાત થયો અને તેના પરિણામે તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની પ્રબળ ધારાનું વહન થવા લાગ્યું. કેટલીક વાર સુધી તે રોદનમાં જ પ્રવૃત્ત રહી અને મુખથી કાંઈ પણ બોલી નહિ; પણ રોદનવડે જ્યારે તેના તાત્કાલિક શોકનો વેગ કાંઈક ઓછો થયો ત્યારે પછી તે કહેવા લાગી કે: “શારદા બહેન, મારી જન્મદાત્રી માતા સાથે તો હવે સ્વર્ગમાં જ મારો મેળાપ થશે; પણ જો મારા પિતા જીવતા હશે, તો મને આશા છે કે, કોઈ દિવસ તેમનો અને મારો મેળાપ થઈ જશે. મારા પરણ્યા પછી અલ્પ સમયમાં જ મારા પતિ પરલોકવાસી થયા, મારા શિર-પર આટઆટલી વિપત્તિઓ આવી પડી, પુત્રીના વિયોગથી માતાનો અઠાળ સ્વર્ગવાસ થયો અને મારા કારણથી મારા પિતાની શાંતિનો વૃદ્ધાવસ્થામાં સદાને માટે ભંગ થઈ ગયો; એ સર્વ ઘટનાઓનો મનમાં જ્યારે વિચાર થાય છે, ત્યારે અંતઃકરણ છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ જાય છે અને મનમાં એમ જ થવા કરે છે કે, પરમાત્માએ મારા જેવી એક સર્વથા અભાગિની અબળાને આ સંસારમાં જો ઉત્પન્ન જ ન કરી હોત અથવા તો જન્મતાં જ મને મરણના મુખમાં નાખી દીધી હોત, તો મારે પણ આટલાં દુઃખ ન દેખવાં પડત અને મારા

ઠારણથી મારાં માતાપિતાના સુખનો પણ આટલી સીમા પર્યન્ત નાશ ન થાત ! શિવ, શિવ, શિવ, શિવ ! કેવી વિડંબના ! ! ધિક્કાર છે આવા દુર્ભાગ્ય નારીજીવનને ! ”

“ મુલોચના, તું આવી વિચારશીલા, બુદ્ધિમતી તથા મુશિક્ષિતા નારી હોવા છતાં આવા પ્રકારના વિચારોને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે છે, એ જોઈને મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે. ” શારદા હવે તેને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી : “ હું કોટિપતિ પિતાની પુત્રી અને લક્ષાધીશ પતિની પત્ની તેમ જ મુશિક્ષિતા, સદ્ગુણવતી અને સત્યવ્રતા હોવા છતાં મારા શિરપર પણ શું અનિવાર્ય સંકટ નથી આવ્યું ? મારા પ્રાણપતિએ જ મારા પ્રાણનાશનો નિંદ પ્રયત્ન કર્યો, એ શું અસહ્ય ખેદનો વિષય નથી ? હું પણ અત્યારે મારાં માતૃશ્રી, મારા લાડકવાયા પુત્ર તથા મારા પ્રાણનાથના સમાગમસુખથી વંચિતા નથી થઈ ગઈ ? મારો કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ ન હોવા છતાં એક સાથે મારા શિરપર જે આટલી બધી આપત્તિઓ આવી પડી છે, તેથી મારા અંતઃકરણમાં આઘાત નહિ થતો હોય કે શું ? જે અત્યારે હું સંસારની નિર્દયતા તથા કૃતઘ્નતાનો વિચાર કરવા ખેસું, તો તો આત્મહત્યા કરીને મરી જવાને જ તૈયાર થાઉં, એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ એ વિચારને મેં મારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું નથી અને આપવાની પણ નથી; ઈશ્વર ન્યાયપરાયણ અને નિષ્પક્ષ-પાત્ર હોવાથી તેણે કોઈ પણ પ્રકારના મારા અપરાધ વિના જ મને આવા સંકટમાં નાખી હોય, એવી મારી માન્યતા નથી; એટલે કે, આ મને મારા આ જન્મના પાપની નહિ, તો કોઈ પૂર્વજન્મના પાપની શિક્ષા મળતી હશે, એમ જ મારે માનવાનું છે. તને પણ તારા પૂર્વ-જન્મના કોઈ પાપનું જ આ ૧૭ ભોગવવું પડ્યું છે, એમ જ માની

લે અને નિરાશ ન થા. આટઆટલાં સંકટોમાં પડવા છતાં તને અને મને ઇશ્વરે આ વીર શાર્દૂલરાજ જેવા ધર્મશીલ તથા સન્નત ધર્મ-બન્ધુના આશ્રયની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી છે એથી મારો નિશ્ચય થયો છે કે, આપણાં આ સંકટોનો પણ અવશ્ય અંત આવશે અને પર-માત્મા વળી પણ આપણને સુખ તથા શાંતિના દિવસો દેખાડશે. આ સ્થાનમાં તારો અચાનક મેળાપ થવાથી મારા હૃદયમાં અનેક પ્રકારની આશાઓનો ઉદય થયો છે અને તારી સહાયતાથી મારા સંકટનું નિવારણ કરીને ત્યાર પછી તને પણ સુખની કરવાનો વિચાર મારા મનમાં સ્ફુરી આવ્યો છે કે જે મારો વિચાર હું તને આવતી કાલે જણાવીશ; કારણ કે, આજે તારું અંતઃકરણ શોકાવૃત્ત તથા કુમ્ભ હોવાથી તને નિદ્રા તથા વિશ્રાંતિની વિશેષ આવશ્યકતા છે. જે વિચાર કરીને જોઈએ તો આ સંસારમાં આપણા કરતાં પણ હજાર ગણાં વધારે દુઃખી મનુષ્યો આપણને મળી આવે તેમ છે; એટલે તેમને જોઈને આપણને સંતોષ માનવાનું એટલું કારણ તો અવશ્ય મળે છે કે, તેમના કરતાં આપણે અધિક સુખમાં છીએ. સંકટના નિવારણનો અને સંકટમુક્ત થવાનો યોગ્ય પ્રયત્નયુક્ત ઉદ્દેશ કરવો એ આપણો ધર્મ છે અને એ ધર્મની પૂર્ણતા આપણે કરીશું.”

“શારદા બહેન, જે તમારા સંકટનું મારી સહાયતાથી નિવા-રણ થઈ શકે તેમ હોય, તો હું મારાથી બની શકશે તેટલી સહાયતા તમને આપીશ અને તમારા કલ્યાણમાટે મારા પ્રાણનું બલિદાન આ-પવાને પણ તૈયાર થઈશ, એ વિશે તમારે દૃઢ નિશ્ચય રાખવો. તમારા મારાપર અને મારાં માતાપિતાપર અનેક ઉપકારો થયેલા છે અને તે ઉપકારોનો યોગ્ય બદલો વાળી આપવો, એ એક કૃતજ્ઞ સેવિકા તરીકે મારો પરમ ધર્મ છે.”

“તારી આવી ધર્મભાવના છે, તો પરમાત્મા તારૂં પણ અવસ્ય કથ્યાણુ કરશે જ !” શારદાએ આશીર્વાદ આપ્યો.

ઉભય સખીઓએ અવશિષ્ટ નિશાઠાળ નિદ્રાના સેવનમાં વીતાડ્યો. પ્રભાતમાં સુલોચનાએ પોતાની મૃત માતાના નામનું રનાન કરી નાખ્યું અને શોકને દર્શાવવામાટે કૃષ્ણવસ્ત્ર પગિધાન દરી લીધું.

*

*

*

*

મધ્યાહ્નભોજન કરી લીધા પછી શારદાએ સુલોચનાને પૂર્વ પ્રમાણે જ પોતાપાસે બેસાડીને કહ્યું કે: “સુલોચના, મારો હવે અહીંથી વીર શાર્દૂલરાજની આજ્ઞા લઇને મારાં માતૃશ્રીપાસે કાશી-ક્ષેત્રમાં જવાનો અને તને પણ ત્યાં મારી સાથે લઇ જવાનો વિચાર છે; કારણ કે, મારાં માતૃશ્રીપાસે જવાથી અત્યારે તેમના સમાગમના યોગે મારા દુઃખમાં કાંઇક ન્યૂનતા થશે અને મારા ગયેલા સુખની પુનઃપ્રાપ્તિના યોગ્ય માર્ગ પણ ત્યાં ગયા પછી જ મને મળી શકશે, એમ મારી મનોદેવતા મને દેહ્યા કરે છે. તને પણ મારી સાથે ત્યાં લઈ જવાનું કારણ એ છે કે, કાશીક્ષેત્રમાં દેદાયિત તારા પિતાશ્રી નિરાશ થઇને પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસો વીતાડવામાટે આવ્યા હોય, તો ત્યાં તેમનો મેળાપ થવાનો કાંઇક સંભવ છે; તેમ જ મારે પણ તારી જે સહાયતા લેવાની છે; તે જો તું પાસે હોય, તો સત્વર લઇ શકાય અને જો તું દૂર હોય, તો તેમાં અંતર પડી જાય. તારી પાસેથી મારે શી સહાયતા લેવાની છે, એ વિષયનો અઘાપિ મેં શાંત ચિત્તથી વિચાર કરેલો ન હોવાથી હું કાંઇ પણ પ્રકારના દૃઢ નિશ્ચય-પર આવી શકી નથી; પરંતુ તારી સહાયતા મને અતિશય ઉપયુક્ત થઈ પડશે, એવો મારા આત્માનો અખંડ નાદ મને સંભળાયા કરે છે; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ મારા અંતઃકરણને એવો પણ અગમ્ય

ભાસ થયા કરે છે કે, તારા જીવનકાળમાં પણ અવશ્ય શાંતિ તથા સુખના દિવસો આવવાના છે અને તેનો યથ કદાચિત્ તારી આ દીન સખી શારદાના ભાગ્યમાં પણ લખાયેલો હોય, એમ જણાય છે; કારણકે, જો એમ ન હોત, તો આવા વિલક્ષણ સંયોગોમાં અને આવા સ્થાનમાં આમ આપણો અચાનક મેળાપ થાત જ નહિ. જો તું મારી સાથે અહીંથી પ્રયાણ કરવાને તૈયાર હોય, તો આવતી કાલે અથવા પરમ દિવસે જ આ સ્થાનને ત્યાગવાનો મારો નિર્ધાર છે. ત્યારે હવે કહે કે તારો આ વિશે શો વિચાર છે ? ”

“ શારદા બહેન, અત્યારસૂધી તો આ નિર્ભય તથા ઉપદ્રવહીન સ્થાન તથા ધર્મવીર શાર્દૂલરાજની કૃપારૂપ છાયાને મરણની અંતિમ ધટિકા પર્યન્ત ન ત્યાગવાનો મારો દૃઢ વિચાર હતો; પરંતુ તમારાં વચનો સાંભળીને તેમ જ તમારા મારામાંના દૃઢ વિશ્વાસ તથા મને પોતા સાથે લઈ જવાના આગ્રહને જોઈને મારે મારો તે વિચાર ફેરવવો પડ્યો છે અને તેથી તમે જ્યાં લઈ જાઓ ત્યાં તમારી સાથે આવવાને આ તમારી ઉપકૃતા સેવિકા સુલોચના મનસા, વાચા અને કર્મણા તત્પર છે. મારાં એવાં સહભાગ્ય ક્યાંથી કે હું તમારી સહાયિકા થઈ શકું અને તમારી સેવાના અલબ્ધ પ્રસંગને મેળવી શકું ? પરમાત્માએ તમારી સેવાનો જે આ દુષ્પ્રાપ્ય અવસર મને મેળવી આપ્યો છે, તે અવસરને જો હું માન ન આપું અને તમારી આજ્ઞાનો અનાદર કરું, તો પછી મારા જેવી કુલકલંકિની તથા કૃતબ્ધા દામિની અને મૂર્ખ નારી મારા વિના અન્ય કોઈ હોઈ શકે જ નહિ. તમારી સાથે કાશીક્ષેત્રમાં આવવાથી મને કાશીવિશ્વનાથના દર્શનથી તથા ગંગાસ્નાનથી પાવન થવાનો પ્રસંગ મળશે; જો સહભાગ્ય હશે, તો કદાચિત્ મારા પિતાશ્રીનો પણ ક્યાંક મેળાપ થઈ જશે અને સર્વથી

વિશેષ લાભ એ કે, તમારી સેવા કરીને, તમારા ઉપકારરૂપ ઋણથી કેટલેક અંશે મુક્ત થઈ શકાશે; એ સર્વ કેવળ મારા લાભ અને સ્વાર્થના જ વિષયો છે. અર્થાત્ તમારી આજ્ઞાને માન આપવામાં મારો સ્વાર્થ નથી, એમ તો નથી જ એટલે આ સ્વાર્થ તથા પરમાર્થ ઉભય પદા-ર્યોની સિદ્ધિના યોગને વ્યર્થ જવા દે, તેવી આ મુક્તોચના અવિચાર-શીલા, સંકુચિતપ્રુદ્ધિ તથા મૂર્ખ માનિની નથી. અસ્તુઃ જ્યારે તમારો હવે અહીંથી એક એ દિવસમાં જ પ્રયાણ કરી જવાનો દહ નિર્ધાર થયો છે, તો આજે જ વીર શાર્દૂલરાજને બોલાવીને તેમની આજ્ઞા લઈ પ્રવાસમાટેની આપણે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવી લેવી જોઈએ; કારણ કે, અહીંથી રેલ્વેના સ્ટેશન સુધીનો પ્રવાસ કઠિન છે અને શાર્દૂલ-રાજ પોતે જ્યાં સુધી તેમાટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને પોતાના વિશ્વાસ-પાત્ર અનુયાયિજનોને આપણા સંરક્ષણમાટે આપણી સાથે ન મોકલે ત્યાં સુધી આપણે અહીંથી નીકળી શકીએ તેમ નથી.” મુક્તોચનાએ શારદા સાથે જવાની પોતાની પૂર્ણ ઇચ્છા દર્શાવી દીધી અને તે સાથે પ્રવાસમાટે શીઘ્રતા કરવાની યોગ્ય સૂચના પણ આપી દીધી.

“ત્યારે તો તું આ ક્ષણે જ જા અને જો બંધુ શાર્દૂલરાજને અવકાશ હોય, તો અત્યારે જ અહીં તેડી લાવ એટલે તેમને આપણે આપણા હૃદયની વાર્તા જણાવી દઈએ અને જો તેઓ સત્વર વ્યવસ્થા કરી આપે, તો આવતી કાલના પ્રભાતમાં જ અહીંથી પ્રયાણ કરી જઈએ.” શારદાએ કહ્યું.

મુક્તોચના ત્યાંથી ગઈ અને થોડી વારમાં જ શાર્દૂલરાજને સાથે લઈને પાછી શારદા પાસે આવી પહોંચી. શારદા તથા મુક્તોચનાએ ત્યાંથી પ્રયાણ કરવાનો પોતાનો વિચાર તેને દર્શાવ્યો અને તેમના તે વિચારને જાણીને શાર્દૂલરાજના મુખમંડળમાં પ્રથમ તો એક પ્રકારના

વિષાદની છાયા આવી ગઇ, પરંતુ તત્કાળ તે વિષાદને અંતઃકરણ-
માંથી દૂર કરીને તે એ ઉભય અબળાઓને ઉદ્દેશીને ગંભીરતાથી
કહેવા લાગ્યો કે: “બહેન શારદા અને બહેન સુક્ષેયના, તમે ઉભય
સન્નારીઓના આ સ્થાનમાંના આગમનથી મારા આ ક્ષુદ્ર ગ્રામને અ-
તિથય શોભા પ્રાપ્ત થઇ છે અને અમારા ગ્રામમાં જાણે એ દેવીઓનો
નિવાસ થયો હોયના! એવો જ અમો સર્વને બાસ થયા કરે છે;
એટલે તમારા અચાનક પ્રયાણથી અમારાં હૃદયમાં અતિથય શોક
તથા વિષાદ થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક હોવા છતાં પણ તમારા
પ્રયાણનાં કારણોનો વિચાર કરતાં તમને ન જવામાટેનો મારાથી
આગ્રહ કરી શકાતો નથી. જ્યારે તમારે પ્રયાણ કરવાનું જ છે, તો
પછી શુભ કાર્યમાં વિલંબ કરવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી. આવતી
ઠાલનો દિવસ બહુ જ શુભ દિવસ હોવાથી મારો વિચાર છે કે તમે
આવતી ઠાલે પ્રભાતમાં જ પ્રવાસનો પ્રારંભ કરો, તો વધારે સારું.
હું અત્યારે જ તમારામાટે વાહનોની તથા તમારા અંગરક્ષક તરીકે
મારા ચાર વિશ્વાસપાત્ર બિલ્લોને તમારી સાથે મોકલવાની વ્યવસ્થા
કરી રાખું છું અને તમારે જે વ્યવસ્થા કરવાની હોય, તે તમે પણ
કરી રાખજો. જે આવશ્યકતા હોય, તો એ બિલ્લોને ઠેક કાઢી સૂધી
લઇ જજો અને ત્યાંથી તેમને નિર્વિઘ્ન પહોંચાવવાનું પત્ર લખી આપીને
વિદાય કરજો. કોઇ પણ વિષયનો સંકોચ રાખશો નહિ; કારણ કે,
હું તમારો સહોદરપુત્ર્ય બંધુ હોવાથી મારી સહોદરા ભગિનીઓની
સર્વ યોગ્ય આગ્રાહોનું પાલન કરવું, એ મારો પરમ ધર્મ છે; માત્ર
એટલું જ નહિ, પણ ભવિષ્યમાં પણ જે તમને મારી સહાયતાની
આવશ્યકતા જણાય તો એક પત્ર અથવા તારદ્વારા ખબર આપવાથી
તમે જ્યાં હશો, ત્યાં તમારો આ દીન બંધુ તમારી સહાયતામાટે

૧૯૨ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણુહારક મૃગજળ

આવીને ઊઘાડે પગે હાજર થઇ જશે, એ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો અને અહીં પાછાં આવવાની ઇચ્છા થાય, તો આ પર્યુકુટીને પોતાની પર્યુકુટી ધારીને જ પાછાં પધારજો. ”

શાર્દૂલરાજ આ પ્રમાણે પોતાની ઉદારતા તથા ધર્મશીલતાને પરિચય કરાવીને તેમના પ્રવાસમાટેની વ્યવસ્થા કરવાને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ત્યાર પછી શારદા તથા સુલોચનાએ માર્ગમાં ખાવા-માટે ભાતા અથવા ટીમણુ આદિની તૈયારી કરવા માંડી.

ખીજ દિવસના ઉપઃકાળમાં જ શાર્દૂલરાજની સ્ત્રીએ શારદા તથા સુલોચનાના જે અલંકારો તથા રોઢડ રૂપિયા આદિ હતા તે લાવીને તેમને સોંપી દીધા અને શાર્દૂલરાજે તે ઉપરાંત શારદાને બસેં સોના મોહોર તથા સુલોચનાને એક સો સોના મોહોર ઠાપડાના નામથી આપીને કહ્યું કે: “કોઇ પણ કારણ દર્શાવીને મારી આ અદ્વપસેવાને અનાદર કરશો નહિ; ઠારણુ કે, તમે ભાઇના આ ઠાપડાનો સ્વીકાર નહિ કરો, તો આ ભાઇ તમને અહીંથી જવા દે તેવો નથી. જો અમે બહેનને ઠાપડું આપ્યા વિના જવા દઇએ, તો અમારી જાતમાં ખોટ આવે, માટે વધારે કાંઇ પણ બોલશો નહિ. ” લાચારીએ શારદા તથા સુલોચનાએ તે સોનામોહોરોનો સ્વીકાર કરી લીધો અને આશીર્વાદ આપ્યો કે: “પરમાત્મા તમારા હાથને સદા સર્વદા આવી રીતે ઊંચો જ રાખે ! ” ગામના પાદરે જ્યાં વાહનેને તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં, ત્યાં આખા ગામની સ્ત્રીઓ બેગી થઇને ઊભી હતી, તેમને હળીમળીને બન્ને સખીઓ જૂદા જૂદા ઊંટપર બેસી ગઇ અને તે પ્રત્યેક ઊંટપર અપ્રેક્ષક સંરક્ષક ઊંટને હાંકવામાટે તેમની સાથે કાકાના આગલા ખાનામાં બેસી ગયો. ત્રીજા જૂદા ઊંટપર બે

અંમરક્ષકો બેઠા અને અરુણતી લાલિમાની છટા આકાશમાં દેખાતાં જ તેમણે જીટોને તેમના સ્થાનપરથી જીઠાડયા. પ્રવાસના આરંભની ઘટિકા જ્યારે અત્યંત નિકટમાં આવી લાગી એટલે શાર્દૂલરાજ, તેની સ્ત્રી, શારદા તથા સુક્ષોચનાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુના બિન્દુઓ ટપકવા લાગ્યા; છતાં દૃઢતા રાખીને શાર્દૂલરાજ તથા તેની સ્ત્રીએ શુભ ઘટિકા હોવાથી શારદા તથા સુક્ષોચનાને યાત્રવાની આજ્ઞા આપી અને શારદા તથા સુક્ષોચનાએ અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી જાણે તેઓ પોતાનાં પિયરિયાંમાંથી જ વિદાય થતી હોય ની ! તેવી રીતે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.

બીજે દિવસે તેઓ કોષ્ટ પથ પ્રકારના વિઘ્ન વિના ખાર્યાં અથવા મારવાડ જંઠશનનામક રાજપૂતાના-માલવા રેલ્વેના સ્ટેશનપર પહોંચી ગયાં અને ત્યાંથી શારદા, સુક્ષોચના તથા બે બિલ્લો રેલ્વે ટ્રેનમાં બેસીને કાશી જવામાટે રવાના થઈ ગયાં.

પ્રકરણ ૮ મું

કાશીમાં મંત્રણા

જે દિવસે શારદા તથા સુક્ષોચના પોતાના બે બિલ્લ સંરક્ષકો સહિત પવિત્ર, પુરાણપ્રસિદ્ધ અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કાશી ક્ષેત્રમાં નિર્વિઘ્ન આવી પહોંચી, તે દિવસે શારદાની માતા સુભદ્રા તથા લક્ષ્મણ ત્યાં ન હોતાં; ધારણ કે, શારદાના સ્વર્ગવાસના તારથી સમાચાર આવેલા હોવાથી સુભદ્રા મુજબ ગર્ભ હતી અને લક્ષ્મણ પણ તેની સાથે ગયો હતો. માત્ર સુભદ્રા સાથે આવેલી તેની બે અનુચરઓ ત્યાં હતી અને તેઓ શારદાને જીવતી જામતી ત્યાં આવેલી બેઠીને

પ્રથમ તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમાંની એક બાઈ તો આ આનંદદાયક સમાચાર તારથી માણેકલાલને જણાવવા- માટેનો પ્રસ્તાવ કરવા લાગી; પરંતુ શારદાએ તેને શાંત થવાનું કહ્યું અને પૂછ્યું કે: “ મારાં માતૃશ્રી પાછાં અહીં મ્મારે પધારવાનાં છે ? કારણ કે, જો તેઓ પાછાં અહીં ન આવવાનાં હોત, તો અવશ્ય તમને પણ અંબધ લઈ જત. તમે અહીં છો, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેઓ પાછાં આવશે જ અને મને તેમના દર્શનનો લાભ પણ અવશ્ય મળશે.”

“ શારદા બહેન, આપનું આ અનુમાન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે; કારણ કે, તેમનો અંબધથી નીકળ્યાંનો તાર આવ્યો છે અને તેથી તેઓ બહુધા આવતી કાલે જ અહીં આવવાં જોઈએ. વળી એ સાં- બળીને તો આપને અધિક હર્ષ થશે કે આપના ચિરંજીવી ઈન્દુમાઈ પણ તેમની સાથે આવવાના છે એટલે માતાના દર્શન ઉપરાંત પુત્ર- મિલનના આનંદને પણ આપ ભોગવી શકશો. આપના અચાનક સ્વર્ગ- વાસિની થવાના શોકકારક સમાચારનો તાર જે દિવસે આવ્યો તે દિવસે આપનાં માતૃશ્રીએ જે વિલાપ કર્યો હતો તે વિલાપને જોઈને અમારી તો છાતી જ ફાટી જતી હતી; અર્થાત્ આવતી કાલે જ્યારે તેઓ આપને જીવતાં અહીં આવેલાં જોશે ત્યારે તેમના આનંદ તથા હર્ષનો પણ તેટલો જ અતિરેક થશે, એ નિર્વિવાદ છે.” આ પ્રમાણે કહીને તે બાઈએ, કસ્તૂરબાઈએ, પૂછ્યું કે: “ પણ શારદા બહેન, આપ જીવતાં હોવા છતાં આપના સ્વર્ગવાસના સમાચાર શા કારણથી આવ્યા હતા, એ ભેદ, જો અડચણ ન હોય, તો અમને જણાવવાની કૃપા કરશો કે ? ”

“ કસ્તૂર બહેન, એ ભેદની કથા બહુ જ લાંબી છે અને તે મારે મારાં માતૃશ્રીને વિસ્તાર પૂર્વક સંભળાવવી તો પડશે જ એટલે

તે વળાયે જ સાંભળજો. અત્યારે તો અમો દૂરના દેશમાંથી પ્રવાસના પરિશ્રમે ભોગવતાં આવ્યાં છીએ એટલે અમારા પરિશ્રમના પરિહારનો તથા ભોજન આદિનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરી નાખો. મારા ઇન્દુના મુખને ચુંબનથી આર્દ્ર કરવાનો પ્રસંગ આટલી શીઘ્રતાથી મને પ્રાપ્ત થશે, એની સ્વપ્નમાં પણ મને કલ્પના ન હોતી; પરંતુ પ્રારંભમાં જ પરમાત્માએ ન્યારે આવો યોગ મેળવી આપ્યો છે એટલે એથી જણાય છે કે, મારી અન્ય આશાઓ પણ અવશ્ય અલ્પ કાળમાં જ ફળીભૂત થશે અને મારાં સર્વ સંકેટોનો અંત આવી જશે.” શારદાએ સ્ત્રી જતા અંતઃકરણવડે આ ઉદ્ઘાસો કાઢ્યા.

કસ્તૂરબાઈ તથા જૂહીબાઈએ આવેલાં ચારે અતિથિઓમાટે રસોઈની તૈયારી કરવા માંડી. પ્રથમ શારદા તથા મુલોચનામાટે તેમણે પાણી ગરમ મૂક્યું અને ત્યારપછી બે બિસ્લોને કસ્તૂરબાઈએ પૂછ્યું કે: “ માઈ તમો અહીં સ્નાન કરશો કે ગંગાસ્નાન કરી આવશો ? ”

બિસ્લોએ જણાવ્યું કે: “ ન્યારે અચાનક અમારૂં કાશ્મીરમાં આગમન થયું છે, તો પછી ગંગાસ્નાનના પુણ્યને હાથમાંથી જવા દેવું યોગ્ય નથી. અમારી ગંગાસ્નાન કરવાની ઇચ્છા છે, પણ અમો અહીંના અજણા છીએ એટલે કોઈ ભોમિયા વિના અમારાથી ત્યાં જવાય તેમ નથી. ”

કસ્તૂરબાઈએ પાડોશમાં રહેતા એક બ્રાહ્મણને બે આના આપવા કરીને તેમની સાથે મોકલવાને તૈયાર કર્યો અને તેની સાથે તે બન્ને બિસ્લો કાશીનગરને જતા ગંગાતીરે જઈને સ્નાન કરી મહાદેવ કાશીવિશ્વનાથના દર્શનથી પવિત્ર થઈને લગભગ બે કલાક પછી પાછા ઘેર આવ્યા. તેઓ આવ્યા તે વેળાયે રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ હતી અને ભોજ્ય પદાર્થોને માત્ર ઘાળીઓમાં તથા પત્રાવળીમાં પીરસવાનો જ વિલંબ હતો. શારદામાટે ભોજન ઘાળીમાં પીરસાયું અને

૧૯૬ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણુહારક મૃગજળ

સુલોચના તથા બે ભિલ્લોને પત્રાવળીમાં ભોજન પીરસીને આપવામાં આવ્યું. ભિલ્લો ભોજન કરીને પાછા તે જ બ્રાહ્મણને સાથે લઈને કાશીપુરી જોવામાટે બહાર ચાલ્યા ગયા અને શારદા તથા સુલોચનાએ નિદ્રાધીન થઈને પરિશ્રમનો પરિહાર કર્યો.

બંને ભિલ્લો મધ્યાન્હસમયે નીકળ્યા હતા તે ઠેક રાતે આઠ વાગે પાછા ઘેર આવ્યા, તો પણ તેમનાથી કાશીપુરીના ચતુર્થાશનું પણ નિરીક્ષણ કરી શકાયું ન હોતું. જો કે તેમનો તો કાશીપુરીમાં બે ચાર દિવસ વીતાડવાનો વિચાર હતો, પરંતુ શાર્દૂલરાજની તેમને તત્કાળ ત્યાંથી પાછા ફરવાની કઠિન આજ્ઞા હોવાથી તેમણે બીજો દિવસે ત્યાંથી પ્રયાણ કરવામાટેનો પોતાનો વિચાર શારદાને દર્શાવ્યો અને શારદાએ તેમને જવામાટેની અનુમતિ આપી દીધી. નિશા વીતી ગઈ અને બીજા દિવસનો પ્રભાત થયો, ભિલ્લો શારદાની આજ્ઞા લઈને ચાલ્યા ગયા અને તેમના ગયા પછી લગભગ એક કલાકમાં જ બાડાનો એક એકંકો ગૃહના દ્વાર પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. તે એકામાંથી સુભદ્રા, ઇન્દુ તથા લક્ષ્મણ ઉતર્યા અને ઉપર છત્તમાં બેઠેલી શારદાએ તેમને ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં. પોતાની સાવકી માતા છતાં પણ સગી માતાને જુલાવનારી માતા સુભદ્રા તથા પોતાના પુત્ર ઇન્દુને મળવામાટે શારદાનું મન અધીર થઈ ગયું અને તેથી તે ઉપરથી દોડતી નીચેના ભાગમાં આવી પહોંચી. શારદાને જોતાં જ ઇન્દુ તેને ગળે બાંધી પડ્યો અને સુભદ્રા તથા લક્ષ્મણ તો આશ્ચર્યથી સ્તંભિત તથા દિગ્મૂઢ જ થઈ ગયાં. થોડી વાર સૂધી તો કોઈના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ અને તે સ્થાનમાં આશ્ચર્યજન્ય મૌનનું સામ્રાજ્ય બાપી ગયું.

અંતે સુભદ્રાના મુખમાંથી એટલો ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે: “ શું

મારી પ્રાણાધિકા શારદા, મારા સ્વર્ગીય પ્રાણેશની આ નશ્વર સંસાર-
માંની એકમાત્ર સ્મૃતિ કિંવા નિશાની આ જગતમાં વર્તમાન છે
કે હું આ કોઇ એક વિલક્ષણ અને અસત્ય સ્વપ્ન નિહાળી રહી છું ?”

શારદા કે જે પોતાના પુત્ર ઈન્દુને પોતાના સુકોમળ હસ્તોથી
હચકી તેના કોમળ કપોલોને ચુંબનથી આર્દ્ર કરતી અને હર્ષનાં અશ્રુ
વર્ષાવતી બિંબી હતી તે હવે ઈન્દુને નીચે બિતારી પોતાની માતાની
પાથમાં બરાબરને ગદ્ગદ સ્વરથી કહેવા લાગી કે: “ પરમાત્માની કૃપાથી
અને તમારા જેવાં સતી માતાના આશીર્વાદથી તમારી આ દીન દુહિતા
શારદા અઘાપિ સજીવન છે અને પતિના તિરસ્કારને પ્રાપ્ત થઇ તમારા
આશ્રય શોધતી આ કાશીક્ષેત્રમાં આવી છે ! કારણ કે, પુત્રીને માતા
વિના અન્ય કોઇ પણ આધાર હોતો નથી; પુત્રીનું સત્ય દેવત
માતા જ છે ! ”

“ શાંત થા; મારી સુગ્ર થા સુશીલ સુતા, શાંત તથા ! મારી
પર્ણકુટીમાં તું સર્વથા નિર્ભય છે ! આપણે નીરાંતે તારા સંકટનાં
કારણોનો વિચાર કરીશું અને કરી શકાય તેવા સર્વ પ્રયત્નો કરીને
તારા સંકટનિવારણના યોગ્ય ઉપાયને આદરીશું. ” સુભદ્રાએ શાર-
દાને ઉચિત શબ્દોમાં આશ્વાસન આપ્યું.

શારદાને જીવતી જોઇને લક્ષ્મણના આનંદની પણ પરિસીમા
થઇ હતી તેમ જ સુકોચનાના હરણની વાર્તા પણ લક્ષ્મણના જાણ-
વામાં હોવાથી સુકોચનાને શારદા સાથે જોતાં તેના મનમાં આશ્ચર્ય
પણ થવા લાગ્યું હતું. તે શારદા તથા સુકોચનાના વૃત્તાન્તને જાણ-
વામાટે અતિશય અધીર થઇ ગયો.

મધ્યાનહોળન પછી સુભદ્રા, શારદા, સુકોચના, કરતૂરબાઇ,
જૂહીબાઇ, ઈન્દુ અને લક્ષ્મણ આદિની ઉપરના ઓરડામાં એક સભા

૧૯૮ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃમજળ

ભરાઈ અને તેમાં શારદાએ પોતાના શિરપર વર્ષેલી સંકટવૃષ્ટિનો વૃતાન્ત આદિથી અંત પર્યન્ત કહી સંભળાવ્યો અને મુક્તોચનાએ પણ ત્યાર પછી પોતાની કર્મકથાનો વિસ્તાર કરી બતાવ્યો. માણેકલાલની અવિચારશીલતા, બ્રહ્મ બુદ્ધિ તથા કરતાની કથાના શ્રવણથી મુભદ્રા તથા લક્ષ્મણના હૃદયમાં અતિશય ખેદ થવા લાગ્યો અને ધર્માત્મા દસ્યુ શાર્દૂલરાજની ધર્મશીલતા તથા ભૂતદયાની વાર્તા સાંભળીને તેઓ તેનાપર ધન્યવાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યાં. છેવટે એ સભામાં શારદાપર આવેલા કલંકનું જ્યાં સૂધી યોગ્ય યુક્તિપ્રયુક્તિથી નિવારણ ન થાય, ત્યાં સૂધી તેના જીવિત હોવાની અને કાશીમાં આવીને મુભદ્રા સાથે વસવાની વાર્તાને સર્વથા ગુપ્ત રાખવાનો અને એ વાર્તાનો લેશમાત્ર પણ સ્ફોટ ન થવા દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો અને શારદા પોતાની માતા મુભદ્રા, સખી મુક્તોચના તથા પુત્ર ઇન્દુના સમાગમમાં અને કાશીનાં પુરાતન પવિત્ર સ્થળોના નિરીક્ષણમાં આનંદથી પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગી. આવી રીતે લગભગ પંદરથી સોળ દિવસનો સમય વીતી ગયો અને અચાનક મુખ્યધથી રતનબાઈ તથા કપિંજલાએ મોકલેલા તારમાં એવા સમાચાર આવ્યા કે: “ માણેકલાલ સાથેના ગુલાબના લગ્નના વાગ્દાનનો વિધિ થઈ ગયો છે અને લગ્નની તૈયારીઓ પણ ધામધૂમથી ચાલવા લાગી છે; કારણ કે, થોડા વખતમાં જ લગ્ન થવાનાં છે ! ” તારમાં આવેલા આ સમાચારથી મુભદ્રાના હૃદયમાં શારદાના શિરપર આવેલા કલંકના બેદ વિશે એક પ્રકારનો વિલક્ષણ પ્રકાશ પડી ગયો અને તેથી તેણે રતનબાઈ તથા કપિંજલાને માત્ર એટલું જ માર્મિક ઉત્તર આપી દીધું કે: “ પુરમાત્મા જે કરે છે તે સારામાટે જ કરે છે ! ” *

* જુઓ પ્રસ્તુત તૃતીય અંકનું પ્રકરણ ૨ જુ, ‘ લગ્નનો પ્રસ્તાવ ’ પૃષ્ઠ ૪૭ મું.

માણેકલાલના ગુલાબ સાથે થનારા લમસંબંધના એ સમાચાર આવી ગયા પછી રાતે જ્યારે કસ્તૂરબાઈ, જૂઠીબાઈ, લક્ષ્મણ તથા ઈન્દુ ઇત્યાદિ નાદ્રાવશ થઈ ગયાં એટલે પછી મુબદ્રા, શારદા અને મુલોચના ઉપરના ઓરડામાં બેસીને એ વિશેનો વિચાર ચલાવવા લાગી.

પ્રારંભમાં મુબદ્રાએ શારદાને સંબોધીને કહ્યું કે: “ શારદા, જ્યારથી રતનબાઈ તથા કપિંજલાનો આ તાર આવ્યો છે અને માણેકલાલના ગુલાબ સાથે થનારા લમના સમાચાર મારા જણવામાં આવ્યા છે, ત્યારથી મારા મનમાં જણે શા કારણથી એવી પ્રબળ શંકા થવા માંડી છે કે તારાપર જે વ્યભિચારનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેમાં અવશ્ય ભાગીરથીનો હસ્ત હોવો જોઈએ અને આ કુકૃત્ય તે રંડાએ એટલામાટેજ કરેલું હોવું જોઈએ કે જે કોઈ પણ ઉપાયથી શારદાએ કંટક તેમના માર્ગમાંથી સદાનેમાટે દૂર થઈ જાય, તો માણેકલાલને પોતાના પ્રપંચજગમાં સપડાવવામાટેના તેમનો માર્ગ નિષ્કંટક થાય અને જે માણેકલાલ વિદુર થતાં ગુલાબ સાથે તેનો શરીરસંબંધ થવાનો થોડા આવે, તો ગુલાબને થોડા પતિ ઉપરાંત વિપુલ ધનસંપત્તિના સ્વામિત્વની પ્રાપ્તિ પણ શકવાથી તે માતા તથા પુત્રીના ભાગ્યની તારા મહત્વાકાંક્ષાના મગનમાં ચમકી જાય ! તારા પિતાનો જે વેળાએ પરલોકવાસ થયો, તે પૂર્વે જ લોકોમાં માણેકલાલ તથા ભાગીરથી વિશે અથોમ્ય ચર્ચા ચાલતી મારા સાંભળવામાં આવી હતી અને તારા પિતાના પરલોકવાસ પછી મારા કાશીપ્રયાણની વેળાએ માણેકલાલને ઉપદેશ આપતાં માર્મિકતાથી આ વાર્તા મેં જણાવી હતી, એનું તો તને સ્વસ્થ હોવું

જ જોઈએ. વિષયલોલુપા અને મહત્ત્વાકાંક્ષિણી વનિતાઓ આ સંસારમાં જે ન કરે તે થોડું છે. આવી દુષ્ટ સ્ત્રીઓની છળપ્રપંચશીલતા, કૂરતા તથા નિર્દયતાનાં ઇતિહાસોમાં પણ આપણને અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે એટલે જો આમ બન્યું હોય, તો તેમાં અધિકઆશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. હું નથી ધારતી કે મારો આ અભિપ્રાય સર્વથા અસત્ય હોય ! ”

“ ખરેખર જે હરમખોર હજીવદિયા બળદેવે મારી પાસેથી અયોગ્ય સંબંધની યાચના કરી હતી અને પોતાની એ દુષ્ટતાપૂર્ણ ધારણામાં ણીભૂત ન થવાથી મારાપર બીભત્સ પત્ર લખ્યું હતું; તે હરમખોર બળદેવ જે માળામાં ભાગીરથી રહેતી હતી તે જ માળામાં રહેતો હતો અને ભાગીરથીની ભલામણથી જ તેનો આપણા ગૃહમાં ઇન્દુના શિક્ષક તરીકે પ્રવેશ થયો હતો. ” શારદાએ કહ્યું.

“ આ ઘટના તો વળી મારા અભિપ્રાયને અધિક દઢકરનારી છે. ” સુભદ્રાએ ગંભીરતાથી જણાવ્યું.

“ ધારો કે, જો એમ જ હોય, તો પણ તે રંડાઓ પોતાના પ્રપંચમાં સારી રીતે શાવી ગઈ છે અને મારા સંસારસુખનો સર્વથા નાશ થઈ ગયો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ગુલાબ મારા પતિની પત્ની થઈને મારા ગૃહરાજ્યની સ્વતંત્ર સત્તાધિકારિણી પણ થવાની છે; અર્થાત્ તે એક વાર પરણીને મારી સપત્ની થશે, તો પછીથી કદાચિત્ કોઈ દિવસ ભાગીરથીના પ્રપંચોનો ભેદ મારા પતિના જાણવામાં આવશે, તો પણ તેથી વિશેષ લાભ થવાની સંભાવના નથી; કારણ કે, મારા પતિ જેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ પોતાની પરણેતરને ઘરમાંથી કાઢી તો ન જ શકે, અને ન્યાં સૂધી ગુલાબનો પગ ઘરમાંથી

ન ટળે ત્યાં સૂધી મારામાટે સુખની ઘટિકા ન આવે, એ તો પ્રકટ જ છે.” શારદાએ નિરાશા દર્શાવીને આ ઉદ્દગાર કાઢ્યા.

“શારદા, આમ ધારી લેવામાં તારી ખૂલ થાય છે; કારણ કે, જે પાણીવાળા પુરુષો હોય છે, તેમને એ જ સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ પોતે પૂર્ણ વ્યભિચારી હોય અને બાળ પણ અનેક પ્રકારના દુર્ગુણોના ઉપાસક હોય, છતાં પોતાની માતા, બગિની, પત્ની કે પુત્રીના દુરાચારને લેશમાત્ર પણ સહન કરી શકતા નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે તારો પતિ માણેકલાલ પણ એવા જ પ્રકારનો પુરુષ છે. તું આવી સદ્ગુણવતી તથા ધર્મશીલા પત્ની હોવા છતાં અને તારા પ્રતાપે જ માણેકલાલના બાળને ઉદય થયેલો હોવા છતાં માત્ર એક અસત્ય પત્રના કારણથી જ શંકાશીલ થઈને તે તારા અસ્તિત્વને મટાડવાના સાહસમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય, તો તું ગુલામ તથા ભાગીરથીની કુએદાઓ પ્રત્યક્ષ તેના જોવામાં આવી જાય એટલે તે તેમને પોતાના ઘરમાંથી સદાને માટે દૂર કરવા જેટલું પાણી પણ ન બતાવી શકે ? પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ છે કે, કોઈ પણ ઉપાયથી ગુલામ તથા ભાગીરથીની દુષ્ટતા, બ્રહ્મતા તથા પાપિષ્ટતાનો માણેકલાલને સાક્ષાત્કાર કરાવી આપવો જોઈએ અને તે ઉપરાંત તારી નિર્દોષતા તથા શુદ્ધતાનો પણ તેના હૃદયમાં નિશ્ચય થવો જોઈએ.” સુભદ્રાએ શારદાના વાદનો પ્રતિવાદ કરીને કહ્યું.

સુલોચનાને સંસારની લીલી સૂકીનો શારદા કરતાં અધિક અનુભવ હોવાથી સુભદ્રાના આ વિચારો તત્કાળ સુલોચનાના હૃદયમાં ઠસી ગયા અને તેથી તે વચ્ચે જ બોલી ઊઠી કે: “આ, તમારા આ વિચારો અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. જે ગુલામ તથા ભાગીરથીની બ્રહ્મતાનો માણેકલાલબાળને સાક્ષાત્કાર કરાવી આપવામાં આવે અને

તે સાથે શારદા બહેનની પવિત્રતા વિશે તેમના મનમાં નિશ્ચય થઈ જાય, તો પછી ગુલાબ તથા ભાગીરથીના ભાગ્યનો અસ્ત તથા શારદા બહેનના ભાગ્યનો ઉદય સત્વર જ થાય, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. ”

“ પરંતુ મને તો તેઓ મરી ગયેલી જ માની બેઠા છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણે અહીં છીએ અને તેઓ ત્યાં છે, તો પછી ગુલાબ તથા ભાગીરથીની બ્રહ્મતાનો મારા પતિને સપ્રમાણ પરિચય થઈ જાય અને મારી શુદ્ધતા વિશે પણ તેમનો નિશ્ચય થાય, એ ઘટના સર્વથા અશક્ય નથી કે શું ? ” શારદાએ વળી પણ નિરાશામિશ્રિત શંકા દર્શાવી.

“ પુત્રી આમ સર્વથા નિરાશ ન થા અને આશાને હૃદયમાં રચાવ આપ; ” સુભદ્રા શારદાના હૃદયને દદાવતી અને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગીઃ “ પાપ એક એવો પદાર્થ છે કે તેનો ગમે ત્યારે પણ પ્રકાશ થાય વિના રહેતો જ નથી અને પુણ્ય એક એવો પદાર્થ છે કે તેનો અંતે અવસ્ય વિજય અને વિજય જ થાય છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર વિચાર કરીએ, તો પણ કોઈ દિવસ ગુલાબ તથા ભાગીરથીના દુષ્ટાચારનો બેદ અવસ્ય માણેકલાલના જાણવામાં આવશે જ અને તે વેળાએ તારાપર કરેલા અત્યાચારમાટે તેના હૃદયમાં બચાંકર પશ્ચાત્તાપ પણ થશે; પરંતુ આ પરિણામ કદાચિત દીર્ઘ સમય પછી આવવાનો સંભવ છે અને જો આ પરિણામને સત્વર લાવી બતાવવું હોય, તો પ્રાકૃતિક નિયમ સાથે યોગ્ય માનવપ્રયત્નની આવશ્યકતા છે. જો કોઈ શુદ્ધચરિત્રા, પુદ્ગિમતી, કુટિલનીતિકુશલા અને મૃદુભાષિણી તરુણી સ્ત્રીનો ગુલાબની સહચરી અથવા વિશ્વાસ-પાત્ર પરિચારિકા તરીકે માણેકલાલના મૃહમાં પ્રવેશ થાય અને તે

ત્તી આપણી હિતૈષિણી તથા સર્વથા પરોપકારવૃત્તિથી જ આપણા લાભમાટે મથનારી હોય, તો તેના પ્રયત્નોથી અત્યંત અદ્ય કાળમાં જ યોગ્ય પરિણામ આવી જવાનો સંભવ છે. માત્ર એવી કોઇ ત્તી આપણને મળવી જોઇએ અને પ્રયત્ન કરીશું, તો તે પણ મળી આવશે.”

“પ્રયત્ન કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, શારદા બહેનના અનંત ઉપકારોના ભારથી દબાયેલી આ દીન સુલોચના શારદા બહેનના કથ્યાણુમાટે કોઇ પણ પ્રકારના બચકરથી પણ બચકર સંકટના ભારને પોતાના શિરપર ઉપાડી ભેવાને તૈયાર છે; તો પછી આ કાર્ય તો એક સાધારણ કાર્ય છે અને તે સાધારણ પ્રયત્નથી જ પાર પડી જનાર છે.” સુલોચનાએ ગુલાબ તથા ભાગીરથીના બ્રહ્મચારોના ભેદને પ્રકાશમાં લાવવાના કાર્યના ભારને પોતાના શિરપર ઉપાડી ભેવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“સુલોચના બહેન, તમારો જે વૃત્તાંત તમારા પોતાના મુખથી તથા મારી શારદાના મુખથી મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે, તેથી મારો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાયો છે કે તમે સંસારની લીલી સૂકીને બહુ જ સારો અનુભવ ધરાવો છો, તમારા હૃદયમાં સંસારમુખની સ્પૃહા નથી અને તેથી સ્વાભાવિક જ તમે ધન તથા અન્ય મુખ-સાધનના ભોમથી અલિપ્ત છો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારી શારદાને તમે માનની તથા પ્રત્યુપકારની દૃષ્ટિથી જોનારાં છો; એટલે જે આ કાર્યનાં સૂત્રોને તમે પોતાના હસ્તમાં લેશો, તો અવશ્ય યશસ્વિની થશો અને તમારા પ્રયત્નથી ગુલાબ તથા ભાગીરથીનાં પાપોનો પ્રકાશ થતાં મારી શારદાના મુખનો સમય સત્વર આવી લાગશે. પ્રથમ તો કસ્તૂરબાઈ કિંવા જૂહીબાઈ—એ બેમાંની એક

ખાઈ-ને આ કાર્ય સોંપવાનો મારો વિચાર હતો, પરંતુ તે બંને પ્રૌઢ વયની અને અશિક્ષિત અબળાઓ હોવાથી આ કાર્ય કસ્તૂરબાઈ અથવા તો જૂઠીબાઈના હાથે પાર પડી શકશે કે નહિ, એની મારા હૃદયમાં શંકા રેલા કરતી હતી; પણ તમોએ જ્યારે આ કાર્યને સિદ્ધ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું છે, એટલે હવે એ કાર્યની સિદ્ધિનો પોણાસોળ આના મારા હૃદયમાં નિશ્ચય થઈ ગયો છે. તમને પૈસા ટકાની જે કાંઈપણ સહાયતા જોઈશે, તે અહાંથી મળ્યા કરશે. ત્યાંના પ્રતિદિવસના સમાચાર તમો અમને પત્રદ્વારા જણાવતાં રહેજો અને જ્યારે યોગ્ય સમય આવે, ત્યારે તાર કરજો એટલે હું શારદા તથા ઇન્દુને લઈને ત્યાં આવી પહોંચીશ.” સુભદ્રાએ સુલોચનાની ઇચ્છાનો તત્કાળ સ્વીકાર કરી લીધો અને તે સાથે જે સાધારણ સૂચના આપવાની હતી તે પણ આપી દીધી.

સુલોચનાએ કહ્યું કે: “ ગુલાબ તથા લાગીરથીનાં જે કાંઈ પણ છિદ્રો તમારા જળવામાં હોય, તે સર્વ મને જણાવી દેજો એટલે તે છિદ્રોના આધારે તેમનાં અન્ય છિદ્રોને હું સરળતાથી શોધી કાઢીશ અને તેઓ અત્યારે સુખના જે શિખરપર ચઢી છે, ત્યાંથી તેમને એવી તો પછાડીશ કે તેમના બૂકેબૂકાજ થઈ જશે. આપણા પક્ષમાં સત્ય હોવાથી આપણો વિજય અને તેમના પક્ષમાં પાપ હોવાથી તેમનો પરાજય અવશ્ય થવો જ જોઈએ; કારણ કે, જો એમ ન થાય, તો પરમેશ્વરનું પરમેશ્વરત્વ જ નષ્ટ થઈ જાય ! ”

“ તમને યશ મળે અને તમારી વાણી ફળે ! ” એમ કહીને સુભદ્રા કહેવા લાગી કે: “ સુલોચના બહેન, અત્યારે જ મુંબઈ જઈને શારદાને કોર્ટમાં લાવી રાખી જો હું માણેકલાલપર ખૂનના પ્રયત્નનો આરોપ મૂકી ફરિયાદ નોંધાવું, તો માણેકલાલને ઝેર ખાઈને મરવાનો વખત આવી જાય અને લમ્પ લમ્પને ઠેકાણે રહી જાય; માત્ર એટલું જ

નહિ, પણ ગુલામ તથા ભાગીરથીની સર્વ આશાઓ ધૂળમાં મળી જાય ! પરંતુ એમ કરવાથી મારી શારદાની પણ સુખવિષયક સર્વ આશાઓનો લય થઇ જાય, એટલામાટે એ માર્ગ મને ઉચિત જણાતો નથી. અર્થાત્ ભાણેકલાલના જીવનની હાનિ ન થાય અને મારી શારદા પણ સુખિની થાય; સર્વ મરી જાય અને લાકડી પણ ન દૂટે, એવા ઉપાયને યોજવાની જ અત્યારે આવશ્યકતા છે અને તેટલામાટે જ તમને આ અગાધ પરિશ્રમ આપવો પડે છે. જો તમારા પ્રયત્નથી મારી શારદાને ગયેલા સુખની પાછી પ્રાપ્તિ થશે, તો અમે તમારા પરિશ્રમનો તમને તમારી છત્તા પ્રમાણે યોગ્ય બદલો વાળી આપીશું અને મરણપર્યન્ત તમારાં ઋણી રહીશું.”

“આ, તમારે તો એમ જ માનવાનું છે કે જેવાં શારદા બહેન તમારાં પુત્રી છે તેવી જ હું પણ તમારી પુત્રી છું એટલે મારી બહેનના કષ્ટાણુમાટે હું જે કાર્થ પણ કરું, તે મારો ધર્મ છે અને બદલો લેવા જેવી વાત કશી છે જ નહિ. માફ અવશિષ્ટ આયુષ્ય શારદા બહેનની સેવા તથા સંગતિમાં વીતી જાય, તો તેને જ હું મારા પરિશ્રમેનો પૂરેપૂરો બદલો માની લઉંશ. જ્યાં એક જીવની સગાઇ છે ત્યાં મારે બદલો મેળવીને કરવાનું શું હતું વારું ?” સુલોચનાએ હૃદયની ઉદારતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“આવી પરિસ્થિતિમાં સર્વથા શુદ્ધ, નિષ્કલંક તથા નિસ્પૃહ જીવન વીતાડવું, એ યોગ પણ કેાઇક બાઝ્યાશાલિની અબજાના બાઝ્યામાં જ લખાયેલો હોય છે અને એ યોગ તમારા બાઝ્યામાં વિધાતાએ લખ્યો છે, એટલામાટે તમે પૂજ્ય છો અને ધન્યવાદને પાત્ર છો !” મુબદ્રાએ સુલોચનાને તેની શુદ્ધતામાટે યોગ્ય ધન્યવાદ આપ્યો અને તે પછી કહ્યું કે : “પૂર્વજન્મના કેાઈ પાપના યોગે આ જન્મમાં જો

કે તમને સુખની પ્રાપ્તિ થઈ નથી; પણ આ જન્મમાં તમે જે પુણ્ય કમાવી જાઓ છો, તેનું સુખકારક પરિણામ હવે પછીના જન્મમાં અવશ્ય તમને મળશે; અર્થાત્ તમારા પ્રયત્નો પરલોકસુખની પ્રાપ્તિ-માટેના તથા હવે પછીના અવતારને સુધારવામાટેના હોવાથી તમારું જીવન પણ ઉપયુક્ત અને ઉદ્દેશયુક્ત છે; નિરુપયોગી તથા ઉદ્દેશહીન નથી અને તેટલામાટે આવા નિરાશાજનક ઉદ્દગારો તમારે કાઢવાના નથી. તમારા પરિશ્રમેના બદલામાં જે તમને ધનની પ્રાપ્તિ થશે, તે તે ધનનો તમે પરોપકારનાં કાર્યોમાં વ્યય કરી શકશો અને પુણ્યને મેળવી શકશો. શું પરોપકાર અને પુણ્યપ્રાપ્તિ એ આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ નથી? પરોપકારી મનુષ્યને એક જીવની સગાઈ નથી હોતી, કિન્તુ તેનાપર તે અનેક જીવોના કલ્યાણનો આધાર રહેલો હોય છે.”

એના ઉત્તરમાં સુલોચનાએ કહ્યું કે: “પરોપકાર અને પુણ્ય-પ્રાપ્તિ કેવળ ધનથી જ કરી શકાય છે, એમ નથી; કિન્તુ તે તનથી, મનથી અને વાણીથી પણ કરી શકાય છે, એવો સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોનો અચલ સિદ્ધાન્ત છે; કારણ કે, જે પરોપકાર અને પુણ્યપ્રાપ્તિ કેવળ ધનથી જ કરી શકાતાં હોત, તે તે પછી દરિદ્ર મનુષ્યોમાટે પરો-પકાર તથા પુણ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સદાને માટે બંધ જ થઈ જતો ! સારાંશ કે, જે મારાં તન, મન, તથા વાણીથી પણ મારાથી પરોપકાર કરી શકાય, તે તે પણ મારામાટે કાંઈ અલ્પસ્વલ્પ સદ્બ્રાજ્યની ધટના નથી. વળી એક કે બીજા પ્રકારે વ્યાપારીમલ્લને ત્યાં મોકલીને ધરમેશ્વરે મારા અંતકાળસુધીની મારી આજીવિકાનાં સાધનો મને આપી દીધાં છે અને તેટલામાટે હવે અધિક ધનને મેળવવાની મારા અંતઃકરણમાં આકાંક્ષા નથી. છતાં પણ મને મારા પરિશ્રમનો બદલો આપવાની જ તમારી ઇચ્છા હશે, તે વખત આવતાં તેનો વિચાર

કરી લેવાશે. અત્યારે તો નિર્ધારિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું એ જ માઈ ધ્યેય છે અને એ જ માઈ ધર્મકર્મ છે । ”

સુભદ્રાએ અત્યારે જ હવે આ વિષયને અધિક ચર્ચવાનું થોડું ન ધાર્યું અને તેથી કહ્યું કે : “ બહે જેવી તમારી ઇચ્છા. શારદાની સેવા તથા સંગતિમાં જ પોતાના આયુષ્યને વીતાડવાની તમારી આકાંક્ષા હશે, તો તે આકાંક્ષા પણ પૂરી થશે અને તમારા જેવી સતી સખીના સહવાસથી શારદા પણ બાળશાલિની મનાશે. ”

“ મારાં એવાં બાળ્ય ક્યાંથી કે સુલોચના જેવી સાધ્વી સ્ત્રીના નિરંતર સમાગમનો લાભ મને મળ્યા કરે ! આમાં તો મારો જ વિશેષ લાભ છે. ” શારદાએ પોતાની યત્કિંચિત્તા દર્શાવી.

“ લાભ સદા પરસ્પર હોય છે, એટલે મને મહત્તા આપવાની આવશ્યકતા નથી. ” સુલોચનાએ એ સૂત્રતુલ્ય વાક્યથી એ વિષયની ચર્ચાનો અંત લાવી નાખ્યો.

હવે પ્રશ્ન એ આવીને ઊભો રહ્યો કે સુલોચનાએ મુંબઈ જવા માટે કાશીથી ક્યારે પ્રયાણ કરવું અને મુંબઈમાં પહોંચ્યા પછી પોતાના કાર્યનો આરંભ કેવી રીતે કરવો. કેટલીક વાર સૂધી એ વિષયનો ઊહાપોહ ચાલ્યા પછી એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે, કાશીમાં લગભગ બીજા પંદર દિવસનો સમય વીતાડ્યા પછી સુલોચનાએ મુંબઈ જવા માટે પ્રયાણ કરવું, ત્યાં પ્રથમ કપિંજલા તથા રતનબાઈના આવાસમાં ઊતરવું, રતનબાઈ અથવા કપિંજલા દ્વારા બાગીરથી તથા ગુલાબ સાથે પરિચય કરવો અને કોઈ પણ હપાસે માણેકલાલના ગૃહમાં પ્રવેશ કરીને બાગીરથી તથા ગુલાબનાં સર્વ ગુપ્ત બેદો તથા પાપકર્મોને જણવાનો પ્રયત્ન આદરવો. ત્યાંના જાણવાયોગ્ય સઠળ સમાચાર નિત્ય પત્રદ્વારા સુલોચનાએ જણાવવા

અને જ્યારે યોગ્ય સમય આવે, ત્યારે સુભદ્રા તથા શારદાને મુંબઈ ખોલાવી લેવી. ત્યાર પછી જે કાંઈ કરવાનું હશે તે મુંબઈ જવા પછી નિશ્ચિત કરી શકાશે. આવા પ્રકારના નિર્ણયપર આન્યા પછી એ મંત્રણાના આજના કાર્યને અંત આવી ગયો અને ત્યાર પછી સુભદ્રા, શારદા તથા સુલોચના નિદ્રાદેવીની આરાધના કરવામાટે શય્યાશાયિની થઈ ગઈ.

સ્વેતવસ્ત્રપરિધાના સાધ્વી સુભદ્રાએ તેમ જ સુલોચનાએ, તે બન્ને વિધવા હોવાથી, ચટાઇઓપર જ શયન કર્યું; કારણ કે, હવે તેમની શય્યાઓ એ જ હતી અને શારદા ઈન્દુના પડામાં નીચે જમીનપર પાથરેલા એક પાતળા ગાદલાપર એક ખાજૂએ પડી રહી; કારણ કે, અત્યારે તેનો પણ સુખશય્યામાં પોઢવાનો અવસર ન હોતો.

પુનઃ એક સપ્તાહનો સમય વહી ગયો અને તેટલા સમયમાં કાંઈ પણ જાણુવા યોગ્ય બનાવ ન બન્યો. એક સપ્તાહ વીતી જવા પછી અચાનક કાશીપુરીમાં એક મહાવિલક્ષણ સાધુનું આગમન થયું અને તેની એક અલૌકિક તથા અશ્રુતપૂર્વ ચેષ્ટા અથવા કૃતિની સમસ્ત કાશીપુરીમાં ગૃહ, હાટ, બજાર, મલી, વાટ અને ઘાટ સર્વત્ર ચર્ચા ચાલવા લાગી. તે સાધુની અલૌકિક તથા અશ્રુતપૂર્વ ચેષ્ટા કિંવા કૃતિ એ હતી કે તે મધ્યાન્હસમયે સ્મશાનમાંના પોતાના નિવાસસ્થાનમાંથી પોતાના બે હાથોમાં બે બળતી મથાસો લઈને નગરમાં આવતો હતો, કોઈની પાસેથી કાંઈ માગતો નહોતો અને કેટલાક વિલક્ષણ ઉદ્દગારો કાઢતો સૂર્યાસ્ત થતાં સુધીમાં પાછો સ્મશાનમાં ચાલ્યો જતો હતો. તેના ઉદ્દગારો જે ભાષામાં નીકળતા હતા, તે ભાષા કાશીમાં કોઈ સમજી શકતું નહોતું અને તેથી તેના ઉદ્દગારોનો આશય પણ કોઈના જાણુવામાં આવી શકતો ન હોતો. તે વિલક્ષણ સાધુની એ

વિલક્ષણ ચેષ્ટાની વાતો જ્યારે સુભદ્રા, શારદા તથા સુલોચનાના જાણવામાં આવી એટલે તેમના મનમાં પણ કુતૂહલ થવાથી તેઓ પણ તે સાધુને જોવામાટે આતુર થઈ ગઈ. તે સાધુ જો કે મધ્યાન્હ સમયે નગરમાં તો આવતો હતો, પરંતુ કદ વેળાયે ગામના કયા ભાગમાં તે આવશે અને ક્યાં ક્યાં ફરીને ક્યાંથી ચાલ્યો જશે, એનો કશો નિશ્ચય ન હોવાથી સુભદ્રાએ સ્મશાનમાંથી નગરમાં આવવાનો જે માર્ગ હતો ત્યાં જઈને ઊભા રહેવાનો અને ત્યારપછી તેની ચેષ્ટાને જોતાં તેની પાછળ પાછળ નગરમાં આવવાનો વિચાર કર્યો. સુભદ્રાએ પોતાનો આ વિચાર શારદા તથા સુલોચનાને જણાવ્યો અને તેમને તેનો એ વિચાર યોગ્ય લાગવાથી બીજે દિવસે સવારમાં દશ વાગે જ ઈન્દુને સંભાળવાનું કાર્ય કરતૂરખાઈ તથા જૂઠીખાઈને સોંપીને લક્ષ્મણ-ને સાથે લઈ સુભદ્રા, શારદા તથા સુલોચના કાશીપુરીના સ્મશાન ભણી જવાને ગૃહમાંથી રવાના થઈ. વાતોમાં ને વાતોમાં માર્ગ ક્યાં કપાઈ ગયો, એનું પણ તેમને ખાન ન રહ્યું અને મણિકર્ણિકા ઘાટથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી ' ચિતાઘાટ ' નામથી ઓળખાતી કાશીની સ્મશાનભૂમિની સીમામાં તેઓ આવી પહોંચી અને ત્યાં ઊભી રહી ગઈ; કારણ કે, કાશીના સ્મશાનમાંથી નગરમાં જવામાટે નીકળેલાં મનુષ્યો બહુધા એ જ માર્ગથી નગરમાં જતાં હતાં એ સુભદ્રા સારી રીતે જાણતી હતી અને તેથી જ તેણે તે અદ્ભુત સાધુના દર્શનમાટે એ સ્થાનમાં ઊભા રહેવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.

પ્રકરણ ૯ મું

વિયોગભૂમિ કે સંયોગભૂમિ ?

કાશીનગર જેમ અન્ય નગરો સમાન એક સાધારણ નગર નથી; કિન્તુ તેમાં જેમ પ્રાચીનતા, ઐતિહાસિકતા અને પવિત્રતા આદિ મહત્વદર્શક અનેક વિશિષ્ટતાઓ રહેલી છે; તે જ પ્રમાણે કાશી ક્ષેત્રની સ્મશાનભૂમિ પણ અન્ય સ્થળોમાંની સ્મશાનભૂમિઓ સમાન સાધારણ સ્મશાનભૂમિ નથી; કિન્તુ તેમાં પણ અન્ય સ્મશાનભૂમિઓ કરતાં ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટતાઓ રહેલી છે. જો કે, મરણ શરીરની પ્રકૃતિ હોવાથી એટલે કે, જેનો જન્મ થયો હોય, તેનું મરણ થવાનું જ છે, એ એક ત્રિકાલાપાધ્ય નિયમ હોવાથી મરણને સ્વીકાર્યા વિના તો કોઈનો છૂટકો થતો જ નથી; છતાં પણ માયાની એક એવી વિલક્ષણતા છે કે વાળ પાકાને ઘોળા થયા હોય, દાંત પડી ગયા હોય, હાથ અને પગોમાં કંપ થતો હોય નેત્રોની નિરીક્ષણશક્તિ મંદ પડી ગઈ હોય, જઠરાગ્નિની મંદતા સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી ગઈ હોય, લાકડીના આધાર વિના ચાલી શકાતું ન હોય અથવા તો શય્યામાંથી ઉઠવા નેટલી પણ શક્તિ રહી ન હોય; તો પણ મનુષ્ય તુરંજીવનની આશાને ત્યાગીને મરણને શરણ થવાની ઈચ્છા દર્શાવતાં નથી, મરણના નામ માત્રથી જ ભય-ભીત થઈ જાય છે અને તેથી જ સ્મશાનભૂમિમાં મરણપશ્ચાત્ એક વાર જવું જ પડે છે, તે સ્મશાનભૂમિના નામનું શ્રવણ કિંવા સ્મરણ માત્ર પણ મનુષ્યના દુર્બલ મનને કંપાયમાન કરી નાખે છે ! મનુષ્યના શરીર-માંથી પ્રાણવાયુ કિંવા ચેતન નીકળી જતાં જો કે ચેતનસૃષ્ટિ સાથે

તો તેનો વિયોગ થઈ જાય છે; છતાં તેના મૃત જડશરીરનો કોપ થયેલો ન હોવાથી તે વિયોગ તે સંપૂર્ણ વિયોગ મનાતો નથી; અર્થાત્ જ્યારે તે મૃતશરીરને સ્મશાનબૂમિમાં લઈ જઈને ચિતામાં મૂકી જાળીને બસ્ત્રીબૂત કરી દેવામાં આવે છે, ત્યારે જ તે મનુષ્ય સાથે આ સંસારનો અથવા તો આ સંસાર સાથે તે મનુષ્યનો સંપૂર્ણ વિયોગ કિંવા શાશ્વત વિયોગ થયેલો મનાય છે અને તેથી જ સ્મશાનબૂમિને વિયોગબૂમિના એક અન્ય સાર્થક નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ કાશીક્ષેત્રમાં એથી સર્વથા વિરુદ્ધ માન્યતા કિંવા વિરુદ્ધ ભાવના પ્રચલિત છે; કારણ કે, હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોમાં ધર્મની દૃષ્ટિથી કાશીનું માહાત્મ્ય અગાધ હોવાથી હિન્દુઓની સાધારણતઃ એવી દૃઢ શ્રદ્ધા અથવા દૃઢ માન્યતા થયેલી છે કે જે મહાભાગ્યશાલી મનુષ્યનું કાશીક્ષેત્રમાં મરણ થાય છે, તેનાં જન્મ મરણ આદિ બંધનો સદાને માટે દૂરી જાય છે અને તેનો આત્મા મોક્ષપદનો અધિકારી થાય છે. અર્થાત્ કાશીક્ષેત્રની સ્મશાનબૂમિમાં જેનું શરીર બસ્ત્રીબૂત થાય છે, તેનો પરમાત્મા સાથે શાશ્વત સંયોગ થાય છે અને તેથી કાશીની સ્મશાનબૂમિ તે વિયોગબૂમિ નહિ, કિન્તુ સંયોગબૂમિ જ મનાય છે. કાશીક્ષેત્ર તથા કાશીની સ્મશાનબૂમિ વિશે સનાતન આર્યધર્માવલંબી જનોની આવી માન્યતા હોવાથી અનેક સાધુ, સંન્યાસી, વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલાં સાધારણ સ્થિતિનાં તથા ધનાઢ્ય સ્ત્રીપુરુષો તેમજ રાજા અને રાણીઓ મરણપશ્ચાત્ મોક્ષને કિંવા પરમાત્માના સંયોગને પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી પોતાના આયુષ્યના અંતિમ દિવસે કાશીક્ષેત્રમાં વીતાડીને ત્યાં દેહને ત્યાગવામાટે જ આવીને વસે છે. આ કારણથી જ કાશીની પ્રજાનો અર્ધ કિંવા એક તૃતીયાંશ ભાગ ભારતવર્ષના અન્ય ભાગોમાંથી ત્યાં આવી વસેલાં મનુષ્યોનો છે, એવું અનુમાન કરાય છે.

૬. સ. ૧૯૧૦ ની મનુષ્યગણનાના સમયમાં કાશીનગર તથા છાવણી (Cantonment) માં મળીને ૨૧૯૪૬૭ મનુષ્ય હતાં; તેમાંના ૧૧૫૦૬૨ પુરુષ તથા ૧૦૪૪૦૫ સ્ત્રીઓ હતી. એમાંથી ૧૬૮૬૯૧ હિન્દુ, ૪૯૪૦૫ મુસલમાન, ૧૨૦૬ ક્રિશ્ચિયન્સ, ૧૦૯ જૈન, ૫૨ સિખ, ૨ ચહદી, ૧ બૌદ્ધ અને ૧ પારસી, હતાં. એમાં પણ વળી ૨૫૦૦૦ તો કેવળ બ્રાહ્મણો જ હતા. એ મનુષ્યગણના અનુસાર કાશીનગર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં છઠ્ઠા નંબરનું અને પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશમાં પહેલા નંબરનું શહેર ગણાયું છે. આ આંકડાને જોતાં એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે કાશીનગરમાં અત્યારે પણ કેવળ સનાતન આર્યધર્માવલંબીઓની જ સંખ્યા અન્ય નાનાવિધધર્મીય લોકો કરતાં અધિક છે અને તેનું કારણ કાશીક્ષેત્રના ધાર્મિક મહત્ત્વ વિના બીજું કોઈ પણ નથી. કાશીનગરની મનુષ્યસંખ્યા સ્વાભાવિક જ વિશેષ હોવાથી અને તેમાં પણ વળી ત્યાં દેહને ત્યાગવાના ઉદ્દેશથી જ આત્મી વસેલાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા ઠાંઠક વધારે હોવાથી કાશીનગરનું મરણપ્રમાણ પણ ઠાંઠક વધારે જ હોય છે અને તેથી કાશીની સ્મશાનભૂમિ બ્યારે પણ જુઓ ત્યારે જંગલી અને જંગલી જ આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે અને એટલામાટે કેટલાકો એને ગાંધર્વસ્મશાન પણ કહે છે.

સુભદ્રા, શારદા, સુલોચના તથા લક્ષ્મણ ત્યાં કેટલીક વાર સુધી તે વિલક્ષણ સાધુના આવવાની વાટ જોતાં જિભાં રચાં, પરંતુ લગભગ એક કલાક થઈ જવા છતાં પણ તે ન આવ્યો એટલે પછી તેમણે સ્મશાનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે સાધુના નિવાસસ્થાનને શોધતાં તેઓ આગળ વધવા લાગ્યાં. ત્યાં પોતાના મૃત પતિની ચિતામાં પ્રવેશ કરી જીવતી જ બળીને સતી થયેલી સ્ત્રીઓ તથા તેમના

પતિઓનાં સ્મૃતિચિન્હરૂપ જોમણે એક બીજાના હાથ પકડેલા છે એવાં પુરુષ તથા સ્ત્રીઓની અનેક પાપાણુપ્રતિમાઓ વિસ્તરેલી હતી; ચિતાભાગના ઉપરિભાગમાં ‘ રાજવલ્લભ શિવાલય ’ નામક એક પુરા-
તન અને સુંદર શિવમંદિર તેની ચારે તરફના ચાર બુર્જવડે શોભી રહ્યું હતું અને મંદિરથી પશ્ચિમે અડધી બનેલી તથા દૂટેલી હમરાવ-
મિરિની પાળ ગંગાના તીરે જોવામાં આવતી હતી. ચારેક ચિતાઓ બચકરતાથી પ્રકટેલી અને મૃત દેહોનો બીપણુતાથી ભક્ષ કરતી હતી અને કેટલાક લોકોમાં ત્યાં શયના અંગુષ્ઠને (જમણા પગના અંગૂ-
ઠાને) અમિનો સ્પર્શ કરાવીને શયને ગંગાના પ્રવાહમાં પધરાવી દેવાની રૂઢિ હોવાથી તેવી રીતે ગંગામાં પધારાવેલાં બે ત્રણ શ્રો-
ગંગાના પ્રવાહમાં તરતાં દેખાતાં હતાં. સંસારની ક્ષણબ્ધગુરતાનો ભાસ કરાવવામાટે આ દૃશ્ય પૂર્ણ સમર્થ હતું. સ્મશાનભૂમિના એક ખૂણામાં એક પર્ણકુટી સમાન ગૃહ જોવામાં આવતું હતું અને તેમાં એ સ્મશાનભૂમિના વંશપરંપરાના અધિકારી ચાંડાલનું નિવાસ-
સ્થાન હતું કે જેને ત્યાં અત્યારની ભાષામાં ‘ ડોમ ’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કાશીના સ્મશાનની એવી રૂઢિ છે કે, ત્યાં ચિતાને પ્રજ્જાળવામાટેનો અગ્નિ એ ‘ ડોમ ’ ના ઘરમાંથી જ લાવ-
વામાં આવે છે અને પ્રત્યેક શયનો તે બાંધી અપાયલો કર વસૂલ કરે છે. કેટલાક ધનાઢય ગૃહસ્થો અને રાજા મહારાજાઓનાં મૃત શરીરોને બ્યારે ત્યાં બાળવામાટે લાવવામાં આવે છે, તે વેળાએ ‘ ડોમ ’ ને સેંકડો અને હજારો રૂપિયા એક જ શયના મળી જાય છે અને તેથી કાશીના સ્મશાનનો અધિકારી ‘ ડોમ ’ એટલો બધો ધનાઢય થઈ પડ્યો છે કે આજે તેની ભારતવર્ષના ક્રાંતિપતિઓમાં ગણના કરાય છે અને તેણે વ્યાપારમાં પોતાની પુંજને રોકેલી હોવાથી કેટલેક

સ્થળે તેની પેઠીઓ પણ ચાલે છે. તે ‘ડોમ’ ના ઘરને જોઈને સુભદ્રા ગંભીર આવ તથા ગંભીર સ્વરથી શારદાને સંબોધીને કહેવા લાગી કે:—

“ શારદા, આ તે જ ચાંડાલનું ગૃહ છે કે એક સમયમાં અયોધ્યાના સૂર્યવંશીય અને એકવચનશીત્ર વિશ્વવિખ્યાત મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર જેને ત્યાં દાસત્વ સ્વીકારીને રહ્યા હતા અને આ તે જ સ્મશાનભૂમિ છે કે જે સ્મશાનભૂમિની રક્તાનું કાય તેમને સોંપાયું હતું, જ્યાં તે પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષ મૃત મનુષ્યના કરતી એક એક પૈસાની આવક પોતાના સ્વામીને આપતા હતા અને મૃત મનુષ્ય પાછળ અપાતા અન્નના દાનથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. આ તે જ સ્મશાનભૂમિ છે કે જ્યાં હરિશ્ચંદ્ર રાજની રાણી સાધ્વી શૈવ્યા* પોતાના મૃત પુત્ર રોહિતાશ્વના શયને બાગવામાટે આવી હતી અને તેની પાસે ચાંડાલનો દર આપવામાટેનો એક પૈસો ન હોવાથી હરિશ્ચંદ્રે સેવકધર્મના વિચારથી પુત્રના શયને પણ બાગવા દીધું ન હોતું અને રાણી શય્યાના શિરપર કાશીરાજના કુમારના વધનો

*ગુજરાતી ભાષામાં રાજા હરિશ્ચંદ્રના ચરિત્ર વિષયક જેટલાં પણ આખ્યાન આખ્યાયિકા, કથા અને નાટક ઈત્યાદિ ભાષામાં—રચાયાં—છે, તે સર્વમાં રાજા હરિશ્ચંદ્રની રાણીનું ‘તારામતી’ નામ આપેલું છે અને તેના પુત્રને રોહિ-દાસ નામથી ઓળખાવેલો છે; પરંતુ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેની રાણીનું ‘શૈવ્યા’ નામ છે અને તેના પુત્રનું નામ ‘રોહિતાશ્વ’ છે એટલે અહીં પણ એ શુદ્ધ નામોનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કદાચિત્ ‘તારામતી’ અને રોહિ-દાસ નામો પણ સત્ય હશે, છતાં એ વિશે તેમજ ‘શૈવ્યા’ તથા ‘રોહિતાશ્વ’ નામો વિશે અધિક ઝાઝાપોઝ કરીને ઉભય નામોમાંથી ક્યાં નામોને સત્ય તરીકે સ્વીકારવાં કે પછી ઉભયને સત્ય માની લેવાં, એનો એક નિશ્ચય થવાની આવશ્યકતા છે.

આરોપ આવવાથી ચાંડાલ સ્વામીની આગ્રાથી રાજા હરિશ્ચંદ્ર પોતાની પ્રાણેશ્વરીનો વધ કરી નાખવાને પણ તૈયાર થયા હતા. તે સમયના ચાંડાલ વીરઆહુના વંશજ અઘાપિ આ સ્મશાનના અધિકારી છે અને આ સ્મશાનની કમાણીથી જ તેમણે પોતાની ધનસંપત્તિને કુમેરના બાંડાર તુલ્ય વધારી છે. જેમનાં ગૃહમાં મુશીલ સ્ત્રી કિંવા પુરુષનું મરણ થાય છે, તેમનાં ગૃહ સ્મશાનતુલ્ય થઈ જાય છે અને આ સ્મશાનવાસી ચાંડાલના ગૃહમાં અન્ય જનોનાં મરણથી દિવસાનુ-દિવસ વૈભવની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. જે અન્યના શોકનો વિષય છે, તે આ ચાંડાલના આનંદનો વિષય જણાય છે; હું નથી સમજી શકતી કે, આ હશ્વરનો કેવા પ્રકારનો ન્યાય છે!”

“સંસારમાં આવી પરસ્પરવિરુદ્ધ અનેક ઘટનાઓ દૃષ્ટિગોચર થતી હોવાથી જ અમરયોગીન્દ્ર ભર્તૃહરિ* જેવા સિદ્ધ પુરુષો પણ એમ જ કહી ગયા છે કે, ‘ન જાનેં સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં સ્થિવમયઃ’ અર્થાત્ આ સંસાર સુધામય છે કે વિષમય છે, એ જાણી શકાતું જ નથી.” શારદાએ કહ્યું.

સુભદ્રા તથા શારદાનો આવા પ્રકારનો તાત્ત્વિક વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામાં તે સ્મશાનના અધિકારીનો પંદરેક વર્ષના વયનો પુત્ર તેમને સામેથી આવતો દેખાયો. તે ચાંડાલપુત્રે સુંદર વસ્ત્રો તથા મૂલ્યવાન અલંકારો ધારણ કરેલાં હતાં અને જાણે તે સ્મશાનભૂમિમાં નહિ, પણ કોઈ ગ્રામમંડપમાં જ વિહાર કરતો

---

* અમર યોગીન્દ્ર ભર્તૃહરિની જીવનકથા વાંચવી હોય. તો વાંચો ‘નારાયણ ગદ્યગંગા’ નામક ગ્રંથના પ્રથમ તરંગમાંનો ‘અમર યોગીન્દ્ર ભર્તૃહરિ’ શીર્ષક લેખ.

હોયની! એવા આનંદની છટા તેના મુખમંડળમાં વિસ્તરી રહી હતી. તે જ્યારે નિકટમાં આવ્યો અટલે સુભદ્રાએ તેને પૂછ્યું કે: “ભાઈ, આ સ્મશાનમાં એક વિલક્ષણ સાધુ આવ્યો છે તે ક્યાં રહે છે?”

“પેલો ઘોળે દિવસે બે હાથોમાં બે યજ્ઞતી મશાલો લગ્નને નમરમાં ફરવા નીકળે છે તે ગાંડો સાધુ તો નહિ?” ચાંડાલ-પુત્રે પૂછ્યું.

“હા, તે જ સાધુ.” સુભદ્રાએ કહ્યું.

“તે સાધુ તો આ સ્મશાનના છેક પેલા ખૂણામાં એક શાસ્ત્રમલી-વૃક્ષની નીચે ધૂણી જગાવીને પડયો રહે છે અને કોઈની સાથે કાંઈ વાતચીત પણ કરતો નથી એટલે તેની પાસે કોઈ જતું નથી. બે કોઈ કાંઈ આપવા જાય છે, તો તેને તે ધુત્કારી કાઢે છે. તે બનરમાં જાય છે, ત્યારે મશાલમાં યાજ્ઞવામાટે એક લોટામાં તેલ લેતો આવે છે અને પોતાના પૈસા આપીને ખાવાનું પણ કાંઈક ખરીદી લાવે છે. બનારસના લોકો, અરે કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પણ એમ જ કહે છે કે છેલ્લાં સાં વર્ષના કાલાવધિમાં તો આવો વિલક્ષણ એક પણ સાધુ બનારસમાં દેખાયો નથી અને બિખ્યમાં દેખાય ત્યારે ખરો. તમે તો સાધુના દર્શનમાટે આવ્યાં હશે અને કાંઈક તેને આપવામાટે પણ લાવ્યાં હશે; પણ તમારી એ આશા પૂરી થવાની નથી. જે લાવ્યાં હો, તે બીજા કોઈ ભિક્ષુક અથવા સાધુઓને આપી દો અને પાછાં ઘેર ચાલ્યાં જાઓ.” આમ કહીને તે ચાંડાલપુત્ર ત્યાંથી નગરભણી જવાને ચાલતો થઈ ગયો અને સુભદ્રા, શારદા, સુલોચના તથા લક્ષ્મણ તે શાસ્ત્રમલીવૃક્ષ તરફ જવાને ત્યાંથી આમળ વધ્યાં.

સ્મશાનભૂમિના છેક પેલી બાજુના દૂરના એક ખૂણામાં એક શાસ્મલીવૃક્ષ વિસ્તરેલું હતું. બહુધા શાસ્મલીવૃક્ષની ત્રણ શાખાઓ હોય છે અને તે જૂદી જૂદી ત્રણ બાજુએથી નીકળે છે આ શાસ્મલી-વૃક્ષની શાખાઓ પણ એ જ નિયમાનુસાર નીકળેલી હોવાથી ત્યાં એક સ્વયંભૂ ગૃહ જ બની રહ્યું હતું અને એ ગંગાતીરસ્થ સ્મશાનભૂમિ-ગત શાસ્મલીવૃક્ષરૂપ પ્રાકૃતિક ગૃહમાં પેલો અદ્ભુત સાધુ મશાલોમાં તેલ પૂરતો બેઠેલો હોવાથી તે નગરમાં જવાની તૈયારી કરતો હોવો જોઈએ, એવો સ્પષ્ટ ભાસ થતો હતો. તે સાધુના શિરોભાગમાં વિશાળ જટાનો વિસ્તાર થયેલો હતો, દાઢી છાતી સૂધી વધેલી હતી અને તેની સાથે તેની લાંબી મૂછોનું સંમેલન થવાથી તેના હોઠ બિંદુલ દેખાતા ન હોતા; તે દીર્ઘઠાય, ઉચ્ચતવૃક્ષ, તીવ્રદષ્ટિ તથા ઉચ્ચપ્રકૃતિ પુરુષ હતો; કારણ કે, તેની સુખાકૃતિ તથા તેની દષ્ટિમાં પણ તેના સ્વભાવની ઉચ્ચતાનાં ચિન્હો પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થતાં હતાં. તેના શરીરપર અધોભાગમાં એક કૌપીન તથા ઉર્ધ્વ ભાગમાં એક મુક્ત વસ્ત્ર એવી રીતે બે વસ્ત્રો જ હતાં અને તે ઠાપાય હતાં. તેની પાસે એક ઝોળી પડેલી હતી અને તેમાં કેટલીક વસ્તુઓ હોય એમ તે ઝોળીના બરાવથી જણાતું હતું. સાધુની ધૂણીમાં મંદમંદ અગ્નિ પ્રજ્વળ્યા કરતો હતો અને સાધુ પોતે મશાલમાં તેલ પૂરતો મનમાં ને મનમાં કાંઈક બબડતો હતો. તે સાધુની આવી પરિસ્થિતિને જોઈને તેના દર્શનથી પોતાના કૌતુકને સમાવવામાટે આવેલી સુભદ્રા, શારદા તથા સુલોચનાએ તેને નગરમાં જેની વિવક્ષણુ ચેષ્ટાની સર્વત્ર ચર્ચા ચાલી રહી હતી તે અદ્ભુત સાધુ તરીકે તત્કાળ ઝોળખી લીધો.

સુભદ્રાએ હસ્તક્રમ જોડી નમ્રતાથી તે સાધુને ઉદ્દેશીને હિંદી બાપામાં કહ્યું કે: “ મહાત્મન, હમ આપકે દર્શનસે હમારે નેત્રાંકે

પવિત્ર કરનેકો યહાં આપ હવે ઔર આપસે કુછ પ્રજોત્તર કરનેકી બી હમારી ઇચ્છા હય. ”

સાધુએ પોતાના મસ્તકને જાંચું કરીને પ્રથમ સુબદ્રાના મુખનું તથા ત્યાર પછી શારદા અને સુલોચનાના મુખનું અવલોકન કર્યું અને ત્યાર પછી જાણે તે કોઈ ગત વાર્તાનું સ્મરણ કરતો હોયતી તદ્દત કેટલીક વાર સૂષી વિચાર કરીને બોલ્યો કે: “માતા, તમે ગુજરાત દેશનાં નિવાસી હોવાથી તમારી બાપા ગુજરાતી હોવા છતાં હિન્દી બાપા શામાટે બોલે છે વાર ? ”

“મહારાજ, આ પ્રદેશની બાપા હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની છે અને અહીંનાં લોકો ગુજરાતી બાપા બોલી કે સમજી શકતાં નથી, તેથી અમારે પણ ગુજરાતીને જદલે અહીં હિન્દી બાપાથી જ વ્યવહાર ચલાવવો પડે છે. આપે અમારાં વસ્ત્રોથી અમને ગુજરાતી સ્ત્રીઓ તરીકે ઓળખી લીધી છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપ ગુજરાતી બાપા બોલી શકો છો, એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કાં તો આપની જન્મભૂમિ ગુજરાત હોવી જોઈએ અને કાં તો પોતાના આયુષ્યનો દીર્ઘ સમય આપે ગુજરાતમાં વીતાડેલો હોવો જોઈએ. અમેએ તો એમ સાંભળ્યું હતું કે, આપ કોઈની સાથે દક્ષી વાતચીત કરતા નથી, કોઈની પાસેથી કાંઈ લેતા નથી અને જો કોઈ અહીં આવે છે, તો તેને તિરસ્કાર કરીને અહીંથી કાઢી મૂકો છો; પણ અમને તો તેથી સર્વથા આપનો વિરુદ્ધ અનુભવ મળ્યો છે; કારણ કે, અમારી સાથે વાર્તાલાપ કરવાની હિદાયતા આપે દર્શાવી છે અને તેથી અમે અમારાં અહોભાગ્ય માનીએ છીએ.” સુબદ્રાએ અતિશય વિનીત ભાવથી કહ્યું.

જે વેળાએ સુભદ્રા આ પ્રમાણે બોલતી હતી, તે વેળાએ તે સાધુનાં શ્રવણે સુભદ્રાના બાપણના શ્રવણમાં તણીન હતાં, પરંતુ તેનાં નેત્રો તો શારદા તથા સુલોચનાનાં મુખમંડળોનું જ સ્થિરતાથી અવલોકન કર્યા કરતાં હતાં. સુભદ્રાના અંતિમ વાક્યની સમાપ્તિ થતાં જ તે સાધુ ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “દેવી, આપની કથના કેટલેક અંશે સત્ય છે; કારણ કે, હું જો કે ગુજરાતમાં જન્મ્યો નથી, છતાં મારો દેશ ગુજરાતના નિકટમાં જ છે અને મારી જન્મભાષા જો કે કુચી છે, પરંતુ અમારા કુચમાં પણ લખવાની અને બણવાની ભાષા તો ગુજરાતી જ છે અને તેથી જો હું ગુજરાતી ભાષા બોલી શકતો હોઉં, તો તે સ્વાભાવિક જ છે. ગુજરાતમાં પણ મેં પ્રવાસ તો કરેલો છે અને તેથી ગુજરાતીઓની રૂઢિરીતિઓ પણ મારાથી સર્વથા અજ્ઞાત નથી. હું કોઇની સાથે કશો પણ વાર્તાલાપ કરતો નથી, કોઇની પાસેથી કાંઇ લેતો નથી અને જો કોઇ અહીં આવે છે, તો તેનો તિરસ્કાર કરીને તેને હું અહીંથી કાઢી મૂકું છું, એ જ તમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે; કારણ કે, હું જો ઉદ્દેશમાટે સાધુ થયો છું અને જે વસ્તુને શોધવામાટે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કરવાના મતને મેં સ્વીકાર્યું છે, તે ઉદ્દેશની જ્યાં સુધી સફળતા ન થાય અને મારી ઇચ્છિત વસ્તુ મને ન મળે, ત્યાં સુધી કોઇની સાથે વાર્તાલાપ ન કરવાની મેં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે અને હું જ્ઞાતિનો રાજપૂત હોવાથી તથા ઉદર ભરવાના કે ધન-પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશવાળી મારી સાધુતા ન હોવાથી હું કોઇના દાવનો સ્વીકાર નથી કરતો. આ કારણથી જ હું જે કોઇ પણ મારી પાસે આવે છે તેને તિરસ્કારપૂર્વક અહીંથી હાંકી કાઢું છું. પરંતુ કોણ જાણે શા કારણથી આજે તમારો તિરસ્કાર કરવાની મારી હિમ્મત

ચાલી શકી નહિ અને તેથી પરમાત્માની આજ્ઞાથીજ જાણે હું તમારી સાથે બોલતો હોઉં ને, તેવી રીતે જ અત્યારે હું તમારી સાથેના વાર્તાલાપમાં પ્રવૃત્ત થયો છું; આજે મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થઈ ગયો છે.”

“ત્યારે સાધુ યવામાં આપનો શો હિદેશ સમાયલો છે અને કદાચ વસ્તુને શોધવામાટે આપે ભારતવર્ષના પ્રવાસના પ્રતને સ્વીકાર્યું છે, તે જો અડચણ ન હોય, તો કૃપા કરીને આ સંવિક્ષાને જણાવશો?” સુભદ્રાએ વાર્તાલાપને આગળ લંબાવીને કહ્યું.

સાધુએ શાસ્ત્રમલીવૃક્ષની એક શાખાપર લટકતી એક ગોદડીને જિતારીને ત્યાં પાથરી દીધી અને તેપર તે ત્રણે આગંતુક અજળાઓને આદરપૂર્વક બેસાડીને કહ્યું કે: “શ્રીમતી સતી સાધ્વી, હું મારા જીવનના હેઠ્ઠા દિવસો કરાચીમાં નોકરી કરીને વીતાડતો હતો અને મારી પત્ની તથા એક તરુણ વિધવા પુત્રી સાથે સંસારના સુખને ભોગવતો હતો, એવામાં બનાવ એવો બન્યો કે, અમારાં અન્નદાત્રી સ્વામિની અને તેમનાં મુંબધથી આવેલાં એક સખી સાથે મારી તે સુશીલ તથા ધર્મનિષ્ઠ પુત્રી પણ હુવાબંદર નામક રથળે ફરવાને ગઈ હતી, ત્યાંથી કોઈ દુષ્ટે તેને હરીને લઈ ગયા હતા અને તેનો આજસૂધી મને ક્યાંય પત્તો મળી શક્યો નથી. પુત્રીના વિયોગથી તેની રુચ્છ માતાનો અહ્ય સમયમાં જ સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો અને તેથી તો વળી મારા હૃદયમાં વૈરનો અગ્નિ વિશેષ પ્રજ્વળતાથી ચમકી ઊઠ્યો. પુત્રીના હરણ તથા પત્નીના મરણથી મારા સંસારસુખનો લોપ થતાં મેં આ સાધુતાનો સ્વીકાર કરી લીધો છે અને મારી તે બોવાયલી પુત્રીને શોધવામાટે હું ભારતવર્ષનાં સમસ્ત નગર તથા ગ્રામો અને અરણ્યોમાં પ્રવાસ કર્યો છે છું. પ્રથમ મારા મનમાં આશા હતી કે, મારી પુત્રી નિર્દોષ તથા ધર્મશીલા હોવાથી પરમાત્મા અવશ્ય તેની સાથે મારો મેળાપ કરાવી

આપણે કારણ કે, ન્યાયમૂર્તિ પરમેશ્વર નિરપરાધીને કદાપિ અન્યાય આપતો જ નથી; પરંતુ જ્યારે દીર્ઘકાળ પર્યંત મારી પુત્રીનો મને ક્યાંય પતો ન મળ્યો અને તેના જીવન કે મરણના સમાચાર પણ મારા સાંભળવામાં ન આવ્યા, એટલે પછી મારી એવી ભાવના થઈ મઈ કે, આજકાલ આ વિશ્વમાં કલિયુગના સત્તા હોવાથી ઇશ્વરનો ન્યાય ક્યાં તો ક્યાંક ખોવાઈ ગયો છે અને ક્યાં તો અન્યાયના બપથી ક્યાંક લપાઈ છુપાઈને પોતાના દિવસો વીતાડે છે. અર્થાત્ આવી ભાવનાથી મારી પુત્રીને શોધવાના પ્રયત્ન સાથે મેં ઇશ્વરના ન્યાયને શોધવાના પ્રયત્નનો પણ છેલ્લા બે મહિનાથી આરંભ કરી દીધો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આજકાલ વિશ્વમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં અસત્ય, અનાયાર, અત્યાચાર, વ્યભિચાર, પરધનાપહાર તથા અસહ-વ્યવહારરૂપ અંધકારનો જ અધિદાર તથા વિસ્તાર હોવાથી હું ઇશ્વરના તે ન્યાયને મશાલ સળગાવીને જ શોધ્યા કરું છું. મારી આ ચેષ્ટાને બોકો જો કે ઉન્માદના નામથી ઓળખે છે, પણ હું તેમની એ ચેષ્ટાને ઉન્માદના નામથી ઓળખું છું. હવે આમાં ઉન્માદ કેનો છે, એનો નિર્ણય તમારે જ કરી લેવાનો છે.”

જે વેળાએ સાધુ સંક્ષેપમાં પોતાનો એ વૃત્તાન્ત વર્ણવતો હતો, તે વેળાએ શારદા તથા સુલોચના પોતપોતામાં અતિશય મંદ સ્વરથી કાંઈક વાર્તાલાપ કરતી હતી અને તેના વૃત્તાન્તને પણ સાંભળ્યા કરતી હતી. જ્યારે તેના વૃત્તાન્તની સમાપ્તિ થઈ એટલે શારદાએ સુભદ્રાના કાનમાં દાંધક કહ્યું અને ત્યારપછી સુભદ્રાએ તે સાધુને પૂછ્યું કે: “મહારાજ, ત્યારે આપનું નામ દેવજીભાઈ અને આપ પોતાની જે પુત્રીને શોધવામાટે નીકળ્યા છો તે આપની પુત્રીનું નામ સુલોચના છે કે નહિ ?”

આગળ એ તો જણાવેલું જ કે, સાધુ સુલોચના અને શારદાને સ્થિર દૃષ્ટિથી જોયા કરતો હતો અને તેવામાં સુભદ્રાના મુખમાંથી આ પ્રશ્ન નીકળ્યો એટલે તે હવે સુલોચના તથા શારદાને વિશેષ વિસ્ફારિત નયનોથી જોવા લાગ્યો અને અદ્ય સમયમાં જ જાણે તે કોઈ પ્રકારના નિશ્ચયથી આનંદમાં આવી ગયો હોયની! એવી છટા તેના મુખમંડળમાં વિલસતી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. તેણે પ્રથમ તો ઘણીમાંના અગ્નિને અધિક પ્રજ્વલ્યો અને ત્યારપછી જે મશાલને તથા પોતાનાં કાપાય વસ્ત્રોને તેમાં નાખી બસ્મીભૂત કરી દીધાં. આ કાર્યની સમાપ્તિ થતાં તે અત્યંત ગંભીર સ્વરથી સુભદ્રાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે: “માતા, મારો તો ઘણીવારથી નિશ્ચય થઈ ગયો હતો કે, આ મારી એક માત્ર આશાર્પિણી સુતા સુલોચના છે અને આ અમારાં શેઠાણી કપિંજલાખાઈનાં સખી શારદાખાઈ છે; પરંતુ કદાચિત્ મારી ભૂલ થતી હોય તો? આવી શંકાનો મનમાં આવિર્ભાવ થવાથી મેં અત્યાર ન થતાં તમને મારો વૃત્તાંત કહી સાંભળાવ્યો; કારણ કે, જો આ સુલોચના તથા શારદા બહેન જ હશે, તો મારો વૃત્તાંત સાંભળીને અવશ્ય પોતાનો પરિચય આપશે, એવી મારી ધારણા હતી અને મારી એ ધારણા અંતે સત્ય સિદ્ધ થઈ છે. આજે મારો ઉદ્દેશ સફળ થયો છે, મારા વ્રતની સમાપ્તિ થઈ છે અને મારી ઇચ્છિત વસ્તુ મને મળી ગઈ છે એટલે આ મથાલ તથા કાપાય વસ્ત્રોને આ બળતા અગ્નિમાં નાખીને મેં બસ્મીભૂત કરી નાખ્યાં છે. છતાં અઘાપિ મારે એટલું જાણવાનું છે કે, મારી પુત્રી સુલોચના શુદ્ધ રહી છે કે કોઈ પાપિષ્ઠોની દુષ્ટતાનો ભોગ થઈને બ્રહ્મ થઈ ચૂકી છે. જો બ્રહ્મ થઈ હશે, તો એને હું સ્પર્શ કરવાનો નથી, કિન્તુ એનો ધાત કરીને ત્યાર પછી હું પણ આનંદથી મરણને

સ્વીકારી લઇશ. જો મારી પુત્રી શુદ્ધ રહી હશે, તો એક વાર એને મારા ગળે વળગાડીને હું મારા અવતારને ધન્ય કરીશ અને જો દુષ્ટ જનોએ એનું હરણ કરીને એને બ્રહ્મ કરવાની નિંદા એળા કરી હશે, તેમને નરકાલયમાં પહોંચાડીને જ હું શાંત થઈશ ! ”

“ મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી, જો દુષ્ટ જનો મને હરી ગયા હતા, તેમણે મારી શુદ્ધતાને સંહારવાના તો કે પોતાથી કરી શકાય તેટલા પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ પરમાત્માની કૃપાથી, આપના આશીર્વાદથી અને મારા ભાગ્યની પ્રજ્વળતાથી તેઓ પોતાના નીચ પ્રયત્નોમાં કોઈ પણ રીતે ફાળ્યા નથી અને અત્યાસૂધી તો આપની આ પ્રજ્વાલિકા પ્રિય પુત્રી સુલોચના સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ અને નિષ્કલંક રહી શકી છે. મારી ભાવના શુદ્ધ છે અને મારા હૃદયમાં નીચ વિકારનો અધિકાર થયો નથી, એટલે પરમાત્મા ભવિષ્યમાં પણ મારા સતીત્વની રક્ષા અવશ્ય કરતો રહેશે, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે અને તેથી મારા વિશે આપ ભેશમાત્ર પણ ચિન્તા રાખશે નહિ. હવે કૃપા કરીને આપ અમારી સાથે અમારા નિવાસસ્થાનમાં પધારો. ત્યાં હું મારો સવિસ્તર વૃત્તાંત આપને સંભળાવીશ અને તે સાંભળ્યા પછી મારાપર અત્યાચાર કરનાર દુષ્ટાત્માઓ પાસંથી વૈરનો બદલો કેવી રીતે લેવો, એનો આપણે શાંતિથી વિચાર કરીશું. અત્યારે અને આ પળેજ અધિક આવેશને ધારણ કરી લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે, ઊતાવળે આંખ પાકતા નથી. ” સુલોચનાએ પોતાના પિતાના હૃદયમાં બળતી વૈરબળાળાને યોગ્ય શબ્દરૂપ જલસિંચનથી શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું.

દેવજીએ પોતાની ઝોળીમાંથી પોતાનાં મૂળ વસ્ત્રોને કાઢીને શરીરપર ધારણ કરી લીધાં અને ઝોળીમાં પૈસા ટકા હતા તે પણ

૨૨૪ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજન

પછેડીમાં બાંધીને પછેડીને કમ્મરે વીંટાળી લીધી. ત્યારપછી ઝોળીને પણ બગતા અગ્નિમાં પધરાવીને તે સુલોચના સાથે સુભદ્રાના આવાસ-માં જવામાટે તૈયાર થયો.

સુલોચનાએ કહ્યું કે: “કાશીની સ્મશાનભૂમિને તે મૃત મનુષ્યના આત્માનો પરમાત્માસાથે સંયોગ કરાવનારી ભૂમિ હોવાથી કેટલાક જનો એને ‘સંયોગભૂમિ’ ના નામથી ઝોળખે છે અને ખરેખર આજે મારામાટે પણ કાશીની આ સ્મશાનભૂમિ સંયોગભૂમિ જ થઈ પડી છે; કારણ કે, પિતા પણ પરમાત્માનો એક અંશ છે અને તે પિતાનો આ સ્મશાનભૂમિમાં જ સંયોગ થયો છે, તો પછી હું આ ભૂમિને સંયોગભૂમિ શામાટે ન માનું વાં?”

અસ્તુ: આવી રીતે સ્મશાનભૂમિમાં પિતાપુત્રીસંમેલન નાટ-કની સમાપ્તિ થતાં સુભદ્રા, શારદા, સુલોચના, દેવજી અને લક્ષ્મણ ઇલાદિ ત્યાંથી નીકળીને લગભગ બપોર પછી દોઢ કે બે વાગ્યાના ગુમારે પાછાં ઘેર આવી પહોંચ્યાં. પ્રથમ ત્યાં દેવજીને ભોજનથી તૃપ્ત કરવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી સુલોચનાએ પોતાનો જે વૃત્તાન્ત શારદાને કહી સંભળાવ્યો હતો, તે જ વૃત્તાન્ત પોતાના પિતાને પણ કહી સંભળાવ્યો અને તે શાંતિથી સાંભળી લીધા પછી દેવજીએ બીપણ પ્રતિજ્ઞા કરીને બીપણ સ્વર તથા બીપણ ભાવથી કહ્યું કે:—

“આ ક્ષણથી મારી એ જ પ્રતિજ્ઞા છે કે, હામોદરના દુષ્ટ બ્રાતા નાદિરશાહ તથા તેના બે સાથીઓ ઇસાખાન તથા મૂસા-ખાનના રક્તતુંડું પાન નહિ કરું, ત્યાં સૂધી મારા જીવનને મરણ તુલ્ય જ માનીશ. સુલોચના, તું જે દિવસે મુ’બજ્જ જવાને નીક-ળીશ, તે દિવસે જ હું પણ અહીંથી તારી માથે જ શ્વાના ચઢને

કરાચી જમજ અને ત્યાં તે ત્રણે પિથાચોની હત્યા કરીને, જો નહિ પકડાઉં, તો, મુંબઈમાં આવીને તને મળીશ અને જો દુર્ભાગ્યવશાત્ પકડાઈ જમજ, તો આનંદથી શંસીને લાકડે લટકી જમજ ! અર્થાત્ હવે આપણે બધાં પાછાં મળીશું કે નહિ, એનો આધાર આપણું ભાગ્યપર હોવાથી એ વિશે નિશ્ચયાત્મક કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાટે આપણા આ સંમેલનને અત્યારે તો આપણે અંતિમ સંમેલન જ માની લેવાનું છે. કાંઈએ એ તો અવશ્ય અક્ષરશઃ સત્ય જ કહ્યું છે કે—

‘ મનીમત માન ઇસ મિલ બપઠનેકો;

ગુદાછડી ધડી સરપર ખડી હય ! ’

પુનઃ એક સમાહનો કાળ જેતજેતામાં આસ્થો મયો અને સુલોચનાના મુંબઈપ્રયાણ તથા દેવજીના કરાચીપ્રયાણનો દિવસ પણ આવી લાગ્યો. સુલોચનાએ પોતાનાં ધરણી તથા રોકડ સુભદ્રા તથા શારદાને સંભાળવામાટે સોંપી દીધાં અને સુભદ્રાએ બસે રૂપિયા સુલોચનાને રેલભાડા તથા મુંબઈમાંના ખર્ચમાટે આપ્યા તથા એક સો રૂપિયાની દેવજીને આવશ્યકતા હોવાથી તેટલી રકમ દેવજીને પણ આપી. દેવજીને જો કે સુભદ્રા તથા શારદાએ વૈરના પ્રતિશોધની ખટપટમાં ન પડવાનો અને કાશીમાં શાંત જીવન વીતાડવાનો બહુ ઉપદેશ આપ્યો હતો, પરંતુ તે ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાની દેવજીની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા ન હોવાથી અંતે તેમણે તેને ન છૂટકે જ કરાચી જવાની અનુમતિ આપી હતી. સુલોચના મુંબઈ આવવાની છે, તો તેનો યોગ્ય સત્કાર કરજો, એ પ્રમાણેનું પણ સુભદ્રાએ પ્રશ્નશ્રી જ કપિજલાપર લખી નાખ્યું હતું અને તે ઉપરાંત એક કામજ લખીને તેણે સુલોચનાને પણ આપ્યો અને તે સાથે એટલી બલામણ

૨૨૬ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાચ્યહારક મૃગજળ

પણ ઠરી દીધી કે: “ હાલ તરત શારદાના અસ્તિત્વનો અને તેના કાશીનિવાસનો ભેદ રતનખાઇ તથા કપિંજલાને પણ જણાવશો નહિ; જ્યારે સમય આવશે, ત્યારે જોઇ લેવાશે. ” સુભદ્રા, શારદા, ઈન્દુ તથા લક્ષ્મણ સુસૌમ્યના તથા દેવજીને વળાવવામાટે મુગલસરાય જઈ કશન સૂધી ગયાં અને ત્યાંથી ટ્રેન ઉપડ્યા પછી પાછાં કાશીમાંના પોતાના નિવાસસ્થાનમાં આવ્યાં. શારદા તથા સુસૌમ્યના ઉભયનાં નેત્રોમાં વિયોગની વેળાયે અશ્રુ આવી ગયાં હતાં, એ અહીં નવેસરથી કહેવા કે લખવાની આવશ્યકતા નથી. ખરેખર શત્રુનો સંયોગ જોટલો દુઃખદાયક થઇ પડે છે, તેટલો જ મિત્રનો વિયોગ પણ દુઃખદાયક થઇ પડે છે, એમ જો કહેવામાં આવે છે, તે અસત્ય તો નથી જ; છતાં પણ પ્રસંગની એટલી બધી મહત્તા હોય છે કે, મિત્રના વિયોગ તથા તજજન્ય વેદનાને કેટલીક વાર ઇચ્છાપૂર્વક સ્વીકારી લેવી પડે છે. અસ્તુ: ચાલો ત્યારે હવે આપણે પણ સુસૌમ્યનાની સાથે મુખ્ય-ક્રમાં પહોંચી જઇએ અને આપણાં ત્યાંનાં કેટલાંક પાત્રોની શી શી પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે, તેનું અવલોકન કરીએ.

* “ શત્રુર્વદ્વતિ સંયોગે વિયોગ મિત્રમપ્યહો ।

उभयोर्दुःखदायित्वं को भेदः शत्रुमित्रयाः ॥ ”

અર્થાત્ “ શત્રુના સંયોગથી દુઃખ થાય છે અને મિત્રના વિયોગથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે; ઉભયનું દુઃખદાયિત્વ સમાન હોવાથી શત્રુ તથા મિત્રમાં ભેદ શો વાર ? ”

પ્રકરણ ૧૦ મું

ગુલાબની મર્મવેદના

“બાઈ સાહેબ, પરમાત્માની પરિપૂર્ણ કૃપાથી આપને શ્રેષ્ઠ આણેકલાલ જેવા સ્વરૂપસુંદર, તરુણ, સ્નેહશીલ, સુશિક્ષિત, ધનાઢ્ય તથા નામઠિત પતિદેવની પ્રાપ્તિ થઇ છે; અતુલ ધનસંપત્તિ તથા આ રાજભવન તુલ્ય આમારનાં આપ સત્તાધિકારિણી સ્વામિની થયાં છો; આપના લગ્નસમારંભને હજી બહુ જ અલ્પ સમય થયો છે અને પતિદેવના પ્રેમને આકર્ષવામાટે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે આપને મનોહર તારુણ્ય, લલિત લાવણ્ય, હૃદયવેધક હાવભાવ, સ્નેહમાધુર્ય, સુધા વાણી તથા વિદ્યા આદિ સમસ્ત યોગ્ય સાધનોના બંડાર આપી દીધો છે અને આપના શ્રીમુખમાંના પડતા બોલને જીલા લેવામાટે નિરંતર મારા જેવી દાસીઓ તથા દાસો તત્પર રહ્યાં કરે છે; છતાં પણ આપ નિરંતર ચિન્તા, વિચાર અને અનુશોચનામાં જ નિમગ્ન રહ્યાં કરો છો, એ જોઇને મારા હૃદયમાં અત્યંત આશ્ચર્ય થયાં કરે છે. હું ત્યારથી આપની એક આત્માધીન અનુચરો અથવા દાસી થઇને આપના આ આવાસમાં આવી છું, ત્યારથી આપના મુખમંડળમાં આનન્દ કિંવા પ્રકૃષ્ટતાની છટા મારા જેવામાં આવી નથી તેમ જ આવા તારુણ્યના વસન્તઋણમાં આપ એક નવોદા નારી હોવાથી આપના શ્રીમુખમાંથી જે આંગારિક બાવમય ઉદ્ગારો નીકળવા જોઇએ તેને બદલે આપના મુખમાંથી એક વૃદ્ધા નારી સમાન સર્વથા ગાંભીર્યમય તથા શાંત ઉદ્ગારો જ નીકળતા સભળાય છે, એથી સ્પષ્ટ દેખના કરી શકાય છે કે, આપના હૃદયમાં અવશ્ય કોઇ એક પ્રકારના ગુમ

સૌક કિંવા ચિન્તાનો આઘાત અવ્યાહત થતો હોવો જોઈએ. જો એમ ન હોય, તો આપની આવી વિપરીત અવસ્થા થાય જ નહિ. એક સમયસરકા અને સમભાવા સ્ત્રી અન્ય સ્ત્રીના અંતઃકરણની અવસ્થાને તત્કાળ જાણી લે છે, એ તો આપ પણ જાણો જ છો એટલે આપની આ અવસ્થા જો મારા જાણવામાં આવી જાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. માત્ર આપનો મારામાં વિશ્વાસ ન બંધાયો હોય અને આપ જાણી જોઈને પોતાના અંતઃકરણની વાર્તા મને ન જણાવો તો તે એક જૂદી વાત છે.”

સુલોચનાને મુંબઈમાં આવ્યાને લગભગ વીસ દિવસ થઈ ગયા હતા અને રતનબાઈ તથા કૃષિંજલાના આગ્રહથી તેના માણેકલાલના ગૃહમાં ગુલાબની એક ખરિયારિકા કિંવા સહચરી તરીકે આજે પંદર દિવસથી પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો હતો. પ્રથમ રતનબાઈ તથા કૃષિંજલા સુલોચનાના મુંબઈમાં આવવાના આંતરિક કારણને જાણતી ન હોવાથી તેમણે તેને પોતાની સાથે જ રહેવાનો તથા શાંતિથી આયુષ્ય વીતાડવાનો આગ્રહ કર્યો હતો; પરંતુ અમુક કારણવશાત્ સુલોચનાએ માણેકલાલના ગૃહમાં નોકરી મેળવી આપવામાટેનો તેમને આગ્રહ કરવાથી તેમણે માણેકલાલ, ભાગીરથી તથા ગુલાબ આગળ સુલોચનાની અત્યંત પ્રશંસા કરીને તેને ખાવું પીવું અને પંદર રૂપિયાના પગારથી ત્યાં નોકરી અપાવી દીધી હતી, અને નોકરીમાં દાખલ થયા પછી સુલોચના માણેકલાલના ખંડામાં નીચેના ભાગમાં તેને અપાયેલી એક કોટડીમાં જ રહેતી હતી. ગુલાબ બ્યારે પણ એકલી હોય, ત્યારે તેની ઇચ્છા અનુસાર તેની પાસે બેસવું, તેને ધર્મશાસ્ત્રની વાતો સંભળાવવી, તે ક્યાંય બહાર જવાની હોય, તો તેની સાથે બહાર જવું અને તેનાં વસ્ત્રો ધત્તાદિની યોગ્ય બચ્

સ્થા રાખવી, એ કાર્યો સુલેચનાને સોંપાયલાં હતાં અને સુલેચના એક શાંત, ગંભીર તથા મળતાવડા સ્વભાવની સુશીલ સ્ત્રી હોવાથી બે ચાર દિવસમાં જ ગુલાબના હૃદયને તેણે પોતાપ્રતિ એટલી સીમા પર્યંત આકર્ષી લીધું હતું કે, ગુલાબ તેને પોતાની અનુચર કિંવા પરિચારિકા નહિ, પણ પોતાની એક હિતૈષિકા ભગિની તરીકે જ માનવા લાગી હતી. પરસ્પર મૈત્રીની વૃદ્ધિ થતાં ગુલાબ તથા સુલેચનાનો સખીભાવ પણ વધવા માંડ્યો હતો અને તેથી દિવસાનુદિવસ તેમની અકારણ મર્યાદા તથા સંકેતબુદ્ધિની સ્વાભાવિક જ ન્યૂનતા થતી જતી હતી. આજે ગુલાબ તથા સુલેચના નિશાભોજન કર્યા પછી ઉપરના વિશાળ કક્ષમાં વાર્તાલાપ કરતી બેઠી હતી અને આવે પ્રસંગ સુલેચનાને આ પ્રથમ વાર જ મળેલો હોવાથી ગુલાબની ચિંતાના કારણે જાણી લેવાના ઉદ્દેશથી તેણે પ્રસ્તુત પ્રકરણના આરંભમાં આપેલાં વાક્યો અત્યંત નમ્રતાથી ઉચ્ચાર્યાં અને ત્યાર પછી ગુલાબના ઉત્તરની તે આતુર હૃદયથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગી.

ગુલાબ કેટલીક વાર સૂધી તો કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ધ્રુજાચેરમાં પડી રહી અને તેના મુખમંડળને જોતાં તે કંઈ ગહન વિચારમાં તલ્લીન થયેલી હોવી જોઈએ, એમ કાંઈક પર બેઠેલી સુલેચનાના જાણવામાં આવી ગયું. કેટલીક વાર પછી ગુલાબ અત્યંત કરુણાત્પાદક સ્વરથી અને દીન મુદ્રાથી કહેવા લાગી કે : " સખી સુલેચના, તારી આજની શંકાનું મારે યોગ્ય તથા સત્વ ઉત્તર આપીને સમાધાન કરવું કે ન કરવું, એનો મારાથી નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. મારા હૃદયમાં એક પ્રકારના અનિવાર્ય શોકાગ્નિની ભયાનક ભવાળા બેઠકી રહી છે, એ તો નિર્વિવાદ છે; પરંતુ મારી અવસ્થા ' સંધિ ગળી છછંદરી, ખાય તો મરે અને મૂકે તો આંધળા શાય ' "

એ પ્રમાણેની હોવાથી મારી એ મર્મવેદના મારે કોષને જણાવવી કે ન જણાવવી, એ એક ભયંકર પ્રશ્ન છે. ધણીક વાર મારા મનમાં એવી ઇચ્છા થયા કરે છે કે, જો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર સખી હોય, તો તેને હું મારી આ મર્મવેદના જણાવી દઉં અને હૃદયના ભારને ઝોલો કરું; કારણ કે, કેટલાક ગ્રંથોમાં મેં એમ વાંચેલું છે કે પોતાની કોઈ હિતેષ્ઠ અને વિશ્વાસભાજન વ્યક્તિને અંતરની વેદના જણાવી દેવાથી તે વેદનામાં બહુ જ ન્યનતા થઈ જાય છે અને તેથી તેનું વિશેષ અનિષ્ટ પરિણામ આવતું અટકી જાય છે; પરંતુ આ આમારમાં કેવળ મારા જ હિતને ઇચ્છનાર અને મારા જ સુખમાં પોતાનું સુખ માનનાર કોઈ પણ મનુષ્ય ન હોવાથી મારા એ દુઃખની કથા હું કોષને સંભળાવી શકતી નથી અને તેથી દિવસે દિવસે મારા એ આજીવંતર શોકની વૃદ્ધિ થવાથી મારું જીવન મને નિઃસાર તથા નીરસ બાસતું જાય છે; મારી સુખવિષયક સર્વ આશ્વાઓનો તથા લાલસાઓનો લય થતો જાય છે ! તારા અલ્પ સમયના સમાગમથી તારામાં મારો જેટલો વિશ્વાસ બંધાયો છે, તેટલા વિશ્વાસના પરિણામે તને અત્યારે તો હું માત્ર એટલું જ જણાવું છું કે, તું મને જેટલી ભાગ્યશાલિની તથા સુખિની ધારે છે, તેટલી હું ભાગ્યશાલિની તથા સુખિની નથી; અરે જો સત્ય કહું તો હું એક મહાદુર્ભાગિની તથા દુઃખિની અબળા છું અને તે પણ વળી એટલી સીમાપર્યન્ત કે, મારા જેવી અભાગિની તથા દુઃખિની અબળા આ સંસારમાં અન્ય કોઈ હશે કે નહિ, એની પણ મારા હૃદયમાં શંકા રચા કરે છે !”

“ શ્રીમતી.....”

મુલોચના આ સંબોધનથી આરંભ કરીને આગળ બોલવા જતી હતી, એટલામાં મુલાએ તેને બોલતી અટકાવીને વચ્ચે જ કહ્યું કે:

“ સુભોચના, હું તને મારી એક સખી માનીને તુંકારાથી જ બોલાવું છું અને તેથી મારી એવી ઇચ્છા છે કે આજથી તું પણ મારી સાથે વાર્તાલાપ કરતી વેળાયે ‘ બાહુ સાહેબ ’ ‘ શ્રીમતી ’ અને ‘ શેઠાણી ’ જેવા માનદર્શક શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરે, તો વધારે સારું; કારણ કે, પ્રિયજનોનાં તુંકારાથી જેટલો આનન્દ મળે છે, તેટલો આનન્દ અન્ય સાધારણ જનોના અત્યંત માનદર્શક વિશેષણોથી ભરેલા અને મર્યાદાપૂર્ણ બાપણના શ્રવણથી મળી શકતો નથી. ”

“ આપતું એ કથન જો કે સત્ય છે; છતાં પણ હું આપની એક પરિચારિકા હોવાથી આપને મારાથી તુંકારો ન આપી શકાય, એ સ્વાભાવિક જ છે; કારણ કે, ‘તું’ કહેતાં મારી જીભ ઉપડી જ ન શકે; છતાં આપનો આવો જ આગ્રહ છે અને મારામાં આપનો આટલો બધો સદ્ભાવ છે, તો હું આપને આવા એકાંત સંભાષણના પ્રસંગે માત્ર ‘તમે’ કહીને જ બોલાવીશ અને બીજાનાં દેખતાં તો જે શબ્દોનો પ્રયોગ કરાતો હશે, તે શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરાશે. ” સુભોચનાએ ઉચિત વિવેક દર્શાવ્યો.

“ બહે જેવી તારી ઇચ્છા. ” એમ કહીને ગુલાબે તેને બોલવાની સૂચના આપતાં કહ્યું કે : “ હં, ત્યારે તું શું બોલવા ઇચ્છતી હતી ? ”

સુભોચનાએ વિનયથી કહેવા માંડ્યું કે : “ ગુલાબ બહેન, તમારાં સ્વર્ગવાસિની સખતી શારદા દેવીનો મારામાં કેવો પ્રેમ અને કેવો વિશ્વાસ હતો, તેમની આજ્ઞાથી રતનગાહ તથા કપિજલાના કમ્માણુ-માટે મેં કેવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને અંતે તે પ્રયત્નોના પરિણામે મારા શિરપર કેવાં સંકટોની વૃદ્ધિ થઈ હતી અને તે સંકટમાંથી એક ધર્માત્મા દસ્યુના હસ્તે મારો કેવી રીતે ઉદ્ધાર થયો હતો, એ

સર્વવૃત્તાન્ત તો મેં તમને કહી સંભળાવ્યો છે અને અહીં હું શારદા બહેનની સેવા કરવાના આશયથી જ આવી હતી, એ પણ તમે જાણો છો. પરંતુ શારદા બહેનનો સ્વર્ગવાસ થયેલો હોવાથી અને શારદા બહેનના સ્થાને તમે આવેલાં હોવાથી તમને જ શારદા બહેન માનીને તમારી તથા શારદા બહેનના પુત્ર ઇન્દુની બની થકે તેટલી સેવા કરીને મારા જીવનની સાર્થકતા કરવાના ઉદ્દેશથી જ હું તમારી નોકરીમાં રહેલી છું અને તેથી જો તમે મારા વચનમાં તથા મારા વર્તનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને પોતાના દુઃખની સમસ્ત કથા મને સંભળાવશો, તો તેથી માત્ર તમારા હૃદયમાંનો દુઃખમાર ઓછો થશે; એટલું જ નહિ, પણ મારી બુદ્ધિ અનુસાર તે દુઃખના નિવારણનો હું તમને યોગ્ય ઉપાય પણ બતાવીશ અને તે દુઃખને દૂર કરવાનો આપણે આપણા સંયુક્ત બળથી પ્રયત્ન પણ કરીશું. મારો તમારા પ્રતિ આટલો બધો સહભાવ હોવા છતાં પણ જો તમારો મારામાં યોગ્ય વિશ્વાસ ન બંધાય, તો તે મારા દુર્ભાગ્યની જ ધટના કહી શકાય. ”

સુલોચનાના આ શબ્દોથી ગુલાબના મનમાં તેના વિશે જ અદ્ય સ્વદ્ય સંશય હતો, તે પણ નીકળી ગયો અને સુલોચનામાં તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો. માત્ર તેણે પોતાના મનમાં એટલો નિશ્ચય કરી લીધો કે: ‘જો શારદા વિશે હું યોગ્ય લાગણી દર્શાવીશ અને શારદાના પુત્રના બાવિ અકલ્યાણની વાર્તાને મારા દુઃખની કથાસાથે મેળવી દર્શાવું, તો સુલોચના મારા તથા શારદાના પુત્રના કલ્યાણમાટે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવાને પણ તૈયાર થઈ જશે અને તેટલામાટે સુલોચનામાં વિશ્વાસ રાખતાં શારદાવિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ મારા મુખમાંથી ન નીકળી જાય, એની મારે પૂરી સંભાળ

રાખવાની છે.' આવા પ્રકારનો મનમાં નિશ્ચય કરીને ગુલાબે વિવક્ષણ પ્રકારથી મુલોચનાને પોતાની મર્મવેદનાના બેદને જણાવવાનો આરંભ કરીને પૂછ્યું કે: "મુલોચના, તું એક સુશિક્ષિતા, અનુભવિની તથા ચપલાની સર્વ ચેષ્ટાઓ તથા હૃદયભાવનાને તત્કાળ જાણી લેનારી અંચળ નારી હોવા છતાં આ પંદર દિવસના કાલાવધિમાં મારા હૃદયમાં થતા શોકના આધાતના કારણે તું લેશમાત્ર પણ જાણી નથી શકી કે શું ? શું આ આગારમાં એટલા દિવસમાં એવી એક પણ ઘટના તારા જોવામાં નથી આવી કે જે ઘટનાના યોગે તારા હૃદયમાં મારી મર્મવેદનાના કારણેનો અદ્ધ આવિર્ભાવ પણ ન થાય ?"

"આ આગારમાં જ તમારા શોકનું કારણ અસ્તિત્વ ધરાવતું હશે, એવી મારા મનમાં શંકા ન હોવાથી મેં તે કારણને અથવા તેવી કોઈ ઘટનાને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ નથી અને તેથી જો તમારા દુઃખના કારણની કલ્પનાનો મારા અંતઃકરણમાં આવિર્ભાવ ન થયો હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ છે." મુલોચનાએ પોતાના અજ્ઞાનને દર્શાવીને ગુલાબના આખ્યંતર દુઃખના વર્ણનનો ખાર ગુલાબના શિરપર જ નાખી દીધો.

મુલોચનાનું આ ઉત્તર સાંભળીને ગુલાબે પ્રશ્ન કર્યો કે: "મુલોચના, અત્યારે આ જ્યોત્સ્નામંડિતા મૃદુ યામિનીના રમણીય સમયમાં આ આગારની અગાસીમાં મારા પ્રાણેશના બાહુપાશમાં બદ્ધ થઈને પરિરંબણેનો આસ્વાદ લેવાને બદલે હું આ કક્ષમાં શાંતિથી તારી સાથે વાર્તાલાપ કરતી શોકાતુર અવસ્થામાં બેઠી છું, તેનું કારણ શું છે વાર ?"

"એનું કારણ તો એ જ છે કે, તમારા પતિદેવ તમને એ

સુખનો ઉપભોગ કરાવવામાટે અત્યારે આ આમારમાં નથી અને તેથી જ તમે અત્યારે મારી સાથે વાર્તાલાપ કરતાં બેઠાં છો. ” મુલોચનાએ સરળ ઉત્તર આપ્યું.

“ મારા પતિદેવ મને એ સુખનો ઉપભોગ કરાવવામાટે અત્યારે આ આમારમાં નથી અને તેથી જ હું અત્યારે તારી સાથે વાર્તાલાપ કરતીબેઠી છું, એ તારું કથન સત્ય છે; પરંતુ એમાં પણ વળી પ્રશ્ન એ છે કે, અત્યારે તેઓ ક્યાં ગયા છે અને કોની સાથે ગયા છે ? ” ગુલાબે પોતાના સંભાષણમાં આમળ વધીને પ્રશ્નમાંથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી બતાવ્યો.

“ આ વળી કેવો પ્રશ્ન ? માણેકલાલ શેઠ આજે નાટક જોવામાટે ગયા છે અને સાથે તમારાં માતૃશ્રીને પણ લેતા ગયા છે. ” મુલોચનાએ સાધારણ ભાવથી જ એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ મારા પતિ નાટક જોવામાટે મારાં માતૃશ્રીને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને મને એટલું પણ ન પૂછ્યું કે, ‘ તારે નાટક જોવામાટે આવવું છે કે કેમ ? ’ એનું શું કારણ હોવું જોઈએ, એની તું કાંઈ પણ કલ્પના કરી શકે છે ખરી કે ? ” ગુલાબે પૂછ્યું.

“ તેમની સાથે જનારાં તમારાં પૂજ્ય માતૃશ્રી છે અને તમારાં માતૃશ્રી તેમનાં સાસુ થતાં હોવાથી તેમની માતાના સ્થાને છે, એટલે એના બીજા કયા કારણની કલ્પના મારાથી કરી શકાય, એનો વિચાર તમારે જ કરી લેવાનો છે. ” ગુલાબના પ્રશ્નોનો મર્મ મુલોચનાના જાણવામાં આવી ગયેલો હોવા છતાં પણ સર્વ વાર્તા તેના પોતાના સુખમાંથી જ ઓઠાવવાના ઉદ્દેશથી મુલોચનાએ તેના એ પ્રશ્નનું પણ સાધારણ ભાવથી જ ઉત્તર આપ્યું.

“સખી સુલેચના, મને અત્યારે મારા પોતાના મુખથી એમ કહેતાં પણ લક્ષ્મ આવે છે કે એ મારી માતા ભાગીરથીના ઉદરથી મારો જન્મ થયો છે, એટલા સંબંધને જે આદ કરવામાં આવે, તો એ મારી માતા નથી; કિંતુ મારી સાત બવની વેરણ, મારી પ્રતિસ્પર્ધિની અને મારા સંસારમુખને ધૂળમાં મેળવીને મારા અવતારને બગાડવામાટે જ આ સંસારમાં અવતરેલી મારી સાત સોકથો કરતાં પણ છુંડી એક સોકથ છે અને તેથી તે મારા પતિની માતૃસ્થાનીયા સાસુ નહિ, પણ રાખેલી રાંડ છે અને એ રાંડ શંખણીની કુચેષ્ટા-ઓએ જ મને શોકના આવા ગહન સમુદ્રમાં ડુબાવી દીધી છે!” ગુલાબે હવે પોતાની અંતઃર્વાણાઓને બહાર કાઢવાના વ્યવસાયનો આરંભ કરી દીધો.

“ગુલાબ બહેન, જે તમારું કથન સત્ય હોય અને તમારાં વ્યોષ્ઠ માતૃશ્રીનો તમારા પતિ સાથે તમે કહો છો તેવો જ આશ્લીલ સંબંધ હોય, તો પણ તે આ કલિકાળમાંની એક સાધારણ ઘટના જ કહી શકાય. બ્યારથી વિશ્વમાં મહાપાપવિસ્તારક કલિ મહારાજના પાપમય અધિકારનો આરંભ થયો છે, ત્યારથી ધર્મનો સંક્રાંત તથા પાપનો વિસ્તાર થવા માંડ્યો છે અને અત્યારે તો કલિજન્ય પાપાચાર એટલી સીમા પર્યંત આવી પહોંચ્યો છે કે, કોઈ સ્થળે કાઠી તથા બત્રીજના અશ્લીલ સંબંધી વાર્તા સંભળાય છે; ક્યાંક મામી બાણેજના પ્રેમ સંબંધની કથા આવીને કર્ણોમાં અથડાય છે; કોઈ સ્થાનમાં સસરો અને વહૂ ધણી ધણીમાણી તરીકે વર્તતાં દેખાય છે; ક્યાંક ઝોરમાન દીકરો અને ઝોરમાન માતા પતિપત્નીના વ્યવહારમાં જઠડાયલાં દષ્ટિગ્રોચર થાય છે; અરે એટલું જ નહિ, પણ પિતા અને પુત્રી તથા સમાં ભાઈ તથા બહેનના અત્યંત નિંદ બબિ-

ચારની વાર્તા સાંભળીને હૃદયમાં ઝ્ઞાનિ આવી જાય છે; તો પછી જે આવી રીતે જન્માષ્ટ તથા સાસુનો અયોગ્ય અનુરાગસંબંધ થઇ ગયો હોય, તો તે ઘટના આશ્ચર્યકારિણી હોવા છતાં પણ આ કલિ કાલમાં સર્વથા અસંભવનીય કિંવા અશક્ય તો નથી જ. છતાં મને જે આશ્ચર્ય થાય છે તે માત્ર એટલું જ કે, માણેકલાલ શેઠસાથેના તમારા લગ્નસંબંધને હજી તો પૂરો એક મહિનો પણ થયો નથી, એટલામાં તમારાં માતૃશ્રી સાથે તેમનો આવો ગાઠ સંબંધ કેવી રીતે થયો હશે તેમ જ તમારા પતિ આવા સુચ, સુશિક્ષિત તથા વિચાર-શીલ હોવા છતાં તેમણે પોતાની માતાતુલ્ય અને વયોવૃદ્ધ સાસુ સાથે આવા પ્રકારનો સંબંધ રાખવાનું કુસાહસ કેમ કર્યું હશે! આ એક એવા પ્રકારની સમસ્યા છે કે તત્કાળ કોઇના પણ સમજવામાં આવી શકે તેમ નથી અને તેથી હું પણ એ સમસ્યાને ઉકેલતાં ગુંચવાયા કહી છું.” મુલોચનાએ કલિકાલના મહિમાને વર્ણવીને પોતાના આશ્ચર્યને પ્રદર્શિત કરી બતાવ્યું.

મુલોચનાની શંકાના નિવારણમાટે ગુલાબ હવે પોતાની માતાની દુષ્ટતાના વૃત્તાન્તને વર્ણવતી દહેવા લાગી કે: “સખી મુલોચના, જ્યાંસૂધી માણેકલાલના ગૃહ તથા કુટુંબ સાથેના અમારા સંબંધના પ્રારંભનો વૃત્તાન્ત તારા જાણવામાં નહિ આવે, ત્યાં સૂધી આ સમસ્યા તારા સમજવામાં આવી શકે તેમ નથી. જંગબારથી આવ્યા પછી મારા રુઝુ પિતાના ઉપચારમાટે અમે માણેકલાલના બંધામાં રહ્યાં હતાં અને શારદા બહેન જ્યારે કરાચી ગયાં હતાં ત્યારે માણેકલાલ સાથે મારો ગુપ્ત રીતે મારી ઇચ્છાથી પ્રેમસંબંધ સંધાયો હતો. ત્યાર પછી માણેકલાલ પણ કરાચી ગયા અને અમારો જે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો, તેમાંનું એક પત્ર માણેકલાલે મારાપર લખ્યું હતું તે મારી

દુષ્ટ માતાના હાથમાં આવી જવાથી અમારા પ્રેમની વાર્તાનો પ્રકાશ યથા ગયો અને તે પત્રને પોતાનું શ્વાસ બનાવીને તથા માણેકલાલને એક વાર અણીની વેળાએ રૂપિયા દશ હજારની રકમ આપીને મારી માતાએ માણેકલાલને પોતાનો આગ્રાધારક દાસ કરી લીધો. એ પછી વળી મારી માતાએ તેમના હાથે એક એવું પાપકૃત્ય કરાવ્યું કે તે પાપકૃત્યના પ્રકાશનો નિરંતર મારા પતિના હૃદયમાં બચ રહ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ નિરંતર મારી માતાને સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ તથા પ્રસન્ન રાખવાની એટલા કર્યા કરે છે. જ્યારે પોતાના શ્વસુર ઔચિન્દલાલ બંદરની આ અતુલ રથાવર તથા જંગમ સંપત્તિનો અધિકાર મારા પતિના હાથમાં આવ્યો, એટલે આ અતુલ સંપત્તિના ભોગવિલાસની લાલસામાં લપટાઈને આ આગારની સ્વામિની થવાના પોતાના માર્ગને નિષ્કટક કરવાના પ્રયત્નોને મારી પિશાચનન્દિની માતાએ આરંભી દીધા. આ આગારમાં આવી વસવામાટે અને મારા પતિની સંપત્તિ તથા રતિનો ઉપભોગ લેવામાટે મારા પિતાને તથા શારદા બહેનને આ સંસારમાંથી સદાને માટે દૂર કરી દેવાની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા હોવાથી મારી માતાએ પ્રથમ મારા રૂઝુ પિતાશ્રીને વિષપ્રયોગથી મારી નાખ્યા અને ત્યારપછી બળદેવ નામના એક દુરાચારી યુવકનો ઈન્દુના શિક્ષક તરીકે મારા પતિના ગૃહમાં પ્રવેશ કરાવીને તેની સહાયતાથી શુદ્ધચરિત્રા શારદાદેવીપર વ્યભિચારનો આરોપ મૂકાવી પતિના હસ્તે જ પત્નીની હત્યા કરાવી નાખી. આવી રીતે પોતાના માર્ગમાંના બન્ને ઠાંટા છંટાઈ જવાથી મારી માતાનો માર્ગ નિષ્કટક થયો એટલે પછી તેણે માણેકલાલ સાથે મારો લગ્નસંબંધ કરી આપ્યો અને હવે ' આ સંસારમાં પુત્રી તથા જામાતા વિના બીજું કંઈ પણ મારું સગું ન હોવાથી અને હું એકલી એકાદ હોવાથી

પુત્રી તથા જામાતા સાથે જમ્મને રહેવા વિના મારો છૂટકો જ નથી !' એવું નિમિત્ત બતાવીને આઠ પંદર દિવસમાં જ પોતાની જાયા ખાલી કરીને તે સદાને માટે અહીં રહેવા આવવાની છે. અર્થાત્ તે જ્યારે હમેશને માટે આ આગારમાં આવીને રહેશે એટલે અત્યારે તેના મારા-પર જે ગુમ અત્યાચારો ચાલી રહ્યા છે, તે અત્યાચારોની પરિસીમા થશે, આ ગૃહની સર્વ સત્તાધિકારિણી સ્વામિની તે થશે અને આ ગુલામ નામની ગૃહસ્વામિની હોવા છતાં આ ગૃહની એક ગુલામડી થઈ જશે, એ નિઃશંક તથા નિર્વિવાદ વાર્તા હોવાથી એ વિશેના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી. મારા પતિનો મારી માતામાં સત્ય અનુરાગ હોય, એ તો કદાપિ સંભવે જ નહિ; એટલે કે, તેઓ માત્ર ભયથી જ તેની ઇચ્છાને આધીન રહ્યા કરે છે અને હું પણ એટલા કારણથી જ માથું ઉંચું નથી કરી શકતી કે, જો હું તે વ્યભિચારિણી વનિતાની વિકારતૃપ્તિના માર્ગમાં આડી આવીશ, તો જોજો પોતાના પ્રાણેશનો પોતાના હસ્તથી જ ઘાત કરી નાખ્યો છે અને શારદા જેવી સતી સ્ત્રીનો તેના પતિના હસ્તથી ઘાત કરાવી નાખ્યો છે, તે હૃદયહીના અને ક્રૂરતાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા હોય તેથી કદાચિત્ મારો પણ કાં તો પોતે જ ઘાત કરી નાખશે અને કાં તો મારા પતિના હસ્તથી કે અન્ય કોઈ દુષ્ટ પુરુષના હસ્તથી મારી હત્યા કરાવી નાખશે, એવી મારા હૃદયમાં નિરંતર ભીતિ રહ્યા કરે છે અને તેથી મારાથી કાંઈ પણ બોલી શકાતું નથી. મારા હૃદયમાં વારંવાર એ જ વિચાર આવ્યા કરે છે કે કાં તો મારા સુખના માર્ગમાંનો આ કાંટો સત્વર નીકળી જાય અને કાં તો માઈ પોતાનું મરણ થઈ જાય, તો જ મને સુખ મળવાનો સંભવ છે; અન્યથા મારામાટે સુખની ઘટિકા આવે, એ સર્વથા આકાશકુસુમ સમાન -

અશક્ય વાર્તા છે. મારી નિરાશાનો અવધિ થયો છે અને તેથી જ મારા હૃદયઠાકાશમાં શોકનો અંધકાર પ્રસરી ગયો છે. ”

ગુલાબના આ ઉદ્દમારેથી બળદેવદ્વારા શારદાના શિરપર વ્યભિચારદોષનો આરોપ મૂકાવીને જાગીરથીએ જ માણેકલાલને શારદાની હત્યાના પાપમય કૃત્યમાં પ્રેર્યો હતો, એ બેદ સુલોચનાના બળુવામાં આવી ગયો તેમ જ માણેકલાલ તથા જાગીરથીના અશ્લીલ સંબંધ વિશે સુબદ્રાના મનમાં જે શંકા હતી, તે શંકા સુલોચનાને સપ્રમાણુ સત્ય સિદ્ધ થયેલી દેખાઈ અને તેથી એ વાર્તા સુબદ્રા તથા શારદાને પત્રદ્વારા જણાવી દેવાનો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. પોતાના મનમાં એ નિશ્ચય કર્યા પછી તે ગુલાબને સંબોધીને મંબીરતાથી કહેવા લાગી કે:—

“ ગુલાબ બહેન, હવે મને જણાય છે કે, તમારી માતા રમણી નથી, પણ રાક્ષસી છે; પ્રમદા નથી, પણ પિશાચિકા છે અને નારી નથી, પણ નાગિની છે! એક વેશ્યા કે જે બજારમાં બેસી કેવળ વ્યભિચારના વ્યવસાયથી જ પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ ચલાવે છે, તે વેશ્યા પણ જો એમ જાણે છે કે, ‘ અમુક પુરુષ મારી પુત્રીનો જન્મ છે; ’ તો તે પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરતાં મનમાં જરા અચ્છાય છે અને વિચાર કરે છે; પણ તેટલો વિચાર પણ તમારી માતાના મનમાં આવતો ન હોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, તેની યોગ્યતા વેશ્યા કરતાં પણ ઉતરતા પ્રકારની છે; કેવળ વિષયલાલસાની તૃપ્તિ એ જ તેનું ધ્યેય છે અને પુણ્યની મહત્તાનો તથા પાપની અધમતાનો તેના હૃદયમાં લેશમાત્ર પણ ભય નથી ! ”

“ અરે વેશ્યાતો મારી એ નીચ માતા કરતાં હજાર દરજ્જે સારી હોય છે; મારી માતાનો પિંડ તો એક હજાર વેશ્યાઓના એકત્ર

પિડેમાંથી ધડાયો છે અને તેથી જ તેના હૃદયમાં આટલી ભયંકર સીમાપર્યન્ત વિહારલાલસા અથવા વિષયાસક્તિના અધિકાર જોવામાં આવે છે. ' આ પ્રમાણે સુલોચનાના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપીને ગુલાબે આમળ વધીને કહ્યું કે: " એ તો ઠીક; પણ સુલોચના, હવે મારે આ દુઃખમાંથી મુક્ત કેવી રીતે થવું, એનો જ આપણે વિચાર કરવાનો છે. મેં તારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને તને માઈ હૃદય ખોલી બતાવ્યું છે અને હું આશા રાખું છું કે, તું અતુકંપા તથા દયાશીલતાથી અવશ્ય મારી એ વેદનાના નિવારણનો યોગ્ય ઉપાય મને બતાવીશ. પરંતુ ઉપાય એવો થવો જોઈએ કે, સર્પ પણ મરી જાય અને લાકડી પણ ન ટૂટે; એટલે કે, મારા પતિને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ ન થાય, આપણો પ્રપંચ પ્રકાશમાં ન આવે અને મારી દુષ્ટ માતા અથવા સત્ય કહું તો મારી એ સાધ્યનું સાલ મારા માર્ગમાંથી સદાને માટે નીકળી જાય. "

સુલોચનાએ વિચાર કરીને એ સોમ્યના સાલને દૂર કરવામાટે ની ગુલાબને એક યોગ્ય યુક્તિ બતાવી કે જે હાલતરત અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા નથી; અને ત્યાર પછી તેણે કહ્યું કે: " ગુલાબ બહેન, જો તમે મારા આ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તશો અને અમુક કાર્યનો બાર વિશ્વાસ પૂર્વક મારા શિરપર નાખી દેશો, તો અલ્પ સમયમાં જ પરમાત્માની કૃપાથી હું તમારી આ મર્મવેદનાનો સદાને માટે અંત લાવી બતાવીશ. હવે આ કાર્ય વિશે તમારે સર્વથા નિશ્ચિન્ત જ રહેવાનું છે "

" સુલોચના, મારા ગૃહમાંથી આ કંટક દૂર થવાથી કેવળ મારો જ લાભ સિદ્ધ થવાનો છે, એમ નથી; કિન્તુ જે શારદા તારી પ્રાણપ્રિય સખી હતી અને જેના માટે તે આટલાટલાં કષ્ટો સહન કર્યા

છે, તે તારી સ્વગવાસિની સખી શારદાના ચિરંજીવીને પણ એથી અલબ્ધ લાભ થવાનો સંભવ છે; કારણ કે, જો ઇન્દુ દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત અહીં રહે, તો તેને પણ વિપ્રયોગથી કાષ્ઠના જાણુવામાં ન આવે તેવી રીતે તેના માતાને મળવામાટે સ્વર્ગમાં મોકલી દેવાનો મારી માતાનો દૃઢ વિચાર છે એટલે એ વિષયને પણ તારે નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. ” ગુલામે ગંભીરતાથી કહ્યું.

ગુલામે કહેલી આ ઇન્દુની હત્યાવિષયક વાર્તા જો કે અક્ષરશઃ સત્ય હતી; પરંતુ તે ઇન્દુની લાગણીથી જ મુલોચનને કહેવામાં આવી હતી, એમ તો ન હોતું જ; કિન્તુ ઇન્દુમાટે મુલોચનના હૃદયમાં વિશેષ લામણી હોવાથી મુલોચનને પોતાના પક્ષમાં દૃઢતાથી આકર્ષવાના ઉદ્દેશથી જ ગુલામે તેને આ વાર્તા જણાવી હતી અને તેનું એટલું પરિણામ તો અવશ્ય થયું કે, બાગીરથીના સર્વનાશમાટે મુલોચનના દૃઢતાથી તત્પર થઈ ગઈ અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહેવા લાગી કે: “ ગુલામ બહેન, જો તમારી માતાની નીચતા તથા નિર્દયતા આટલી સીમા પર્યન્ત આવી પહોંચી હોય, તો હું અત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે, હવે જો હું તેનો સર્વનાશ કરી તેને પોતાને જ ધૂળમાં મેળવીને નરકમાં પ્રયાણ કરવાની અણીપર ન લાવી મૂકું તો મારું નામ મુલોચન ન હોતું અને હું જાતની રાજપૂતાણી જ ન હોતી, એમ જ તમારે માની લેવું. આજથી તમારે એમ જ ધારી લેવાનું છે કે, તમારી કલુષા માતા બાગીરથીના નાશનો સમય હવે નિકટમાં આવતો જાય છે ! ”

એ અને એને લગતા અન્ય વાર્તાલાપમાં સમભગ રાતે બે વાગવા આવ્યા અને ત્યારપછી થોડી વારમાં જ માણેકલાલ તથા બાગીરથી નાટક જોઈને પાછાં આવ્યાં એટલે મુલોચનના ત્યાંથી ઉઠીને

પોતાની કોટડીમાં ચાલી ગઈ. માણેકલાલ તથા ભાગીરથીએ સમન-મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ગુલાબ જ્યાં હતી ત્યાં જ ધૂળચેરમાં પડી પડી નેત્રોમાંથી અગ્નિના કણોને વર્ષાવતી અને આબ્યાંતર અસુયાને દર્શાવતી મનોમત કહેવા લાગી કે:—

“ ભાગીરથીના નામને કલંકિત કરનારી નીચવૃત્તિની વેશ્ય નારી, આજથી તું આ ગુલાબને પુત્રી નહિ, પણ વૈરિણી જ ધારી લેજે તારી ! તારા આ અત્યાચારોનો જે હું યથાર્થ પ્રતિશોધ ન કરું, તો એમ માનજે કે, હું તારા ઉદરથી અવતરી જ ન હોતી અને તારા પ્રપંચોને ધૂળમાં ન મેળવી નાખું, તો એમ માનજે કે તેં આ ગુલાબના મુખમાં તારા સ્તનના વિષમય દુગ્ધની ધારાબરી જ ન હોતી ! આજથી માતા તથા પુત્રીની પ્રણયપ્રતિસ્પર્ધાનો આરંભ થાય છે એટલે હવે જોવાનું છે કે વિજય કોનો થાય છે અને પરાજય કોના પક્ષમાં જાય છે ! ! ”

પ્રકરણ ૧૧ મું

લીલણ પ્રતિહિંસા !

કાશીથી સુલોચનાની સાથે નીકળેલો સુલોચનાનો પિતા દેવજી માર્ગમાં પોતાની પુત્રીને ‘ હું નાદિર, ઇસાખાન તથા મુસાખાન આદિ ત્રણ નરપિશાચોની હત્યા કરી નાખવામાટે કરાચી જઈ છું અને કોઈ પણ ઉપાયે હું તેમની હત્યા તો અવશ્ય કરીશ અને કરીશ જ ! અર્થાત્ જે ભાગ્યની પ્રબળતાથી માઈ એ કૃત્ય કોઈના જોવા કે જાણવામાં નહિ આવે અને હું પોલિસના છટકામાંથી છટકી જઈશ,

તો તો મુંબઈમાં આવીને સત્વર જ તને મળીશ; પરંતુ જો હું પોલિસના પ્રબળ પંજમાં સપડાઈ જઈશ, તો પછી મરણ વિના મારી મુક્તિનો અન્ય કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી હું તને તારથી તેવા સમાચાર આપીશ એટલે તું કરાચીની જેલમાં મને છેલ્લી વાર મળવામાટે આવી જજે અને મારો અંતિમ આશીર્વાદ લઈ જજે. છતાં પણ કદાચિત્ત આપણો મેળાપ હવે પછી ન જ થવાનો હોય, તો અત્યંતથી જ હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે, તું પવિત્રતાની પ્રતિમૂર્તિ હોવાથી જે કાર્યમાં હસ્ત નાખીશ, તે કાર્યમાં તારો વિજય અને વિજય જ થતો રહેશે અને તારી પવિત્રતાનો કોઈથી કદાપિ ભંગ કરી શકાશે નહિ. માફ જીવન તારા જીવન સમાન પવિત્ર નથી, કિન્તુ હું એક અપરાધી જીવ છું એટલામાટે મને મારા અચાનક મરણના સમાચાર તારા સાંભળવામાં આવે, તો મારા અપરાધોની ક્ષમા આપવામાટે અને મારા આત્માને શાશ્વત શાંતિ આપવામાટે તું દયાલુ જગદાધાર જગન્નિયંતા પરમાત્માનાં ચરણોમાં નિલ અનન્ય ભાવથી પ્રાર્થના કરતી રહેજે, એટલી જ હું નમ્રતાપૂર્વક તારી પાસેથી યાચના કરું છું. ” એ પ્રમાણે કહીને તેનાથી ભિન્ન થઈ ગયો અને કરાચીના માર્ગમાં આગળ વધ્યો. યથા સમય તે કરાચીમાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ કરાચીમાં ગિતરતાં જ તેણે એક અવધૂતનો વેપ એટલામાટે ધારણ કરી લીધો કે, નગરમાં તે ધોળે દિવસે ભ્રમણ કરતો હોય, તો પણ તેને કોઈ ઓળખી ન શકે અને તે જે કાર્ય કરવામાટે કરાચીમાં આવ્યો હતો, તે કાર્યની સિદ્ધિ થયા પછી પલાયન કરી જવામાં પણ તેને કોઈ પ્રકારનો પ્રત્યવાય ન નડે.

નાદિસ્તા ઉપનામથી ઓળખાતો હામોદરનો દુષ્ટ અને પાપિષ્ઠ

બ્રાતા તો કુરાચીમાં હતો એટલે તે તો બીજા દિવસના પ્રભાતમાં જ અચાનક માર્ગમાં ચાલતાં તેના જોવામાં આવી ગયો; પરંતુ ઇસાખાન અને મૂસાખાન ક્યાંક બીજો ગામ ગયેલા હોવાથી તેના જોવામાં આવી શક્યા નહિ. તેમની તપાસ કરતાં તેના જાણવામાં આવ્યું કે, તેઓ પાંચ છ દિવસથી ટંડા મહમ્મદખાન તરફ ગયા હતા અને જે ત્રણ દિવસમાં પાછા આવવાના હતા. ટંડા મહમ્મદખાનમાં વસતા સ્ત્રી-વિક્રેતા ચારમહમ્મદનો વૃત્તાન્ત સુલોચનાના મુખથી તેણે સાંભળેલો હોવાથી 'તેઓ ત્યાં અવશ્ય કોઇ તરુણ અજળાને વેચી નાખવામાટે ગયા હશે અને એ કાર્યમાં નાદિરનો પણ હાથ હોવો જ જોઈએ એટલે તેઓ ત્યાંથી નાણાં લઈને પાછા આવતાં તે જે બાઈઓ અને નાદિર નાણાંની વહેંચણીમાટે નક્કી કોઇ એકાંત સ્થળમાં એકલા થશે અને બહુધા રાત્રિના સમયમાં જ તેમનો એ મેળાવડો જામશે,' એ પ્રમાણેની દૃષ્ટના દિંવા એ પ્રમાણેનું અનુમાન કરી લેવામાં તેને પળમાત્રનો પણ વિલંબ ન થયો અને પોતાની એ દૃષ્ટના બહુ અંશે સત્ય હોવાનો નિશ્ચય થતાં જ દેવજીએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે:—

“ એ પાછાઓના મેળાપની જે જૂની જગ્યા હતી અને જ્યાંનો હું રક્ષક હતો, તે જગ્યાને તો સરકારે નાબૂદ કરી નાખી છે એટલે તેમણે મળવા બેસવા અને કાવત્રાં કરવામાટે બીજી કોઇ જગ્યા જરૂર રાખી હશે એટલે પ્રથમ તો તે જગ્યાનો પતો મેળવી લેવો જોઈએ અને ત્યારપછી એ ત્રણે નરપિશાયોની હત્યા કેવી રીતે કરવી એમાટેની વ્યવસ્થા કરી લઈને એમની છાયા પ્રમાણે એમની પાછળ બ્રમી એમની હત્યાના યોગ્ય પ્રસંગને હસ્તગત કરી લેવો જોઈએ એટલે પછી કાર્યસિદ્ધિમાં લેશમાત્ર પણ વિલંબ થવાનો સંભવ

નથી. એક વાર એ ચાંડાસોની હત્યા થઇ જાય એટલે થયું; પછી મને
દટ્ટી જવાનેા અવસર મળે કે ન મળે અને કાલે આવનારૂં મરણ
આજે જ આવી લાગે, તો તેની મને જરાપણુ પરવા કે દરકાર નથી.
'કાર્ય સાધયામિ યા વેદં પાતયામિ' એ જ હવે મારા ઇવનનેા
મહામંત્ર છે અને બીષણુ પ્રતિહિંસા જ મારો ધર્મ તથા વૈરનો પ્રતિ-
શોધ મારૂં કર્મ છે !”

નાદિર અને તેના સાથીઓએ ગુપ્ત રીતે એકત્ર થવામાટે,
શરાબઠખાખનો મળ લૂટવામાટે તથા છુપી મસ્લતો ચલાવવામાટે
એક જગ્યા રાખી હતી; કારણ કે, એવી કોઇ પણ એક છુપી જગ્યા
રાખ્યા વિના તેમનું કામ ચાલી શકે તેમ હતું જ નહિ અને દેવજી
કરાચીનાં એવાં સર્વ સ્થાનોને સારી રીતે જાણતો હોવાથી તેમના
તે અડધાને શોધી કાઢતાં તેને જે વિશેષ પરિશ્રમ ન વેઠવો પડ્યો હોય,
તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. એ ઉપરાંત એવું જ તેમનું એક સ્થાન
કરાચીથી દશ માઇલના અંતરપર આવેલા મંગાપીર નામક સ્થળમાં
પણ હતું, એ વાર્તા પણ મુસોલ્માનાના મુખથી તેના જાણવામાં આવી
હતી એટલે તેઓ એ બેમાંની એક જગ્યામાં મળશે એવો દેવજીનો
નિશ્ચય થઇ ગયો અને તેથી તેમના પ્રાણ કેવી રીતે લેવા એ વિશેની
યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને હવે તે ઇસાખાન તથા ખૂસાખાનના કુચીમાં
આવવાની અને તેમના એકત્ર થવાના દિવસની આતુરતાથી પ્રતીક્ષા
કરતો નાદિરની દરેક હીલચાલપર એક ડિટેક્ટિવ પ્રમાણે નજર રાખીને
રાત અને દિવસ તેની પાછળ અને પાછળ જ ભ્રમતો રહ્યો. તે કુચી-
ચીમાં જે દિવસે આવ્યો હતો તે દિવસ પછી ચાર દિવસ વીતી ગયા
અને પાંચમે દિવસે ઇસાખાન તથા ખૂસાખાન કુચીમાં આવી
પહોંચ્યા. નાદિરપર તેમનો તાર હોવાથી નાદિર અલીર સુધી તેમને

લેવામાટે સામે ગયો હતો અને દેવજી પણ રાત દિવસ તેની પાછળ રહેતો હોવાથી તેજ દ્રેનમાંના બીજા ઉખ્યામાં બેસીને મલીર પહોંચ્યો હતો. વળતાં દેવજી પણ તેમના જ ઉખ્યામાં બાજૂના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેસી ગયો, પણ બે કમ્પાર્ટમેન્ટ વચ્ચે પાટિયાની દીવાલ ન હોવાથી તેમની વચ્ચે ચાલતી તેમની છુપી બાપામાંની વાતો દેવજીએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધી અને તેમની તે છુપી બાપા દેવજી સારી રીતે સમજતો હોવાથી તેઓ તેજ રાતે મોટરમાં બેસીને મંગાપીર જવાના હતા એ બેદ તેના જણવામાં આવી ગયો અને તેથી કરાચીના સિટી સ્ટેશનપર હતરતાંની સાથે જ દેવજી પોતાના સ્થાને જઈ પોતાની દાર્પસિદ્ધિનાં સાધનોને લઈને નિશાનો અર્ધ પ્રહર વીતતાં મંગાપીર જવામાટે જાડાના એક ઊંટપર બેસીને રવાના થયો.

*

*

*

*

લગભગ રાત્રિના અગિયાર વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો અને મંગાપીર નામક સ્થાનમાંના જે બંગલામાં મુલોચનને પ્રથમ લઈ જવામાં આવી હતી, તે બંગલાની સ્થિતિ તે રાત્રિ પ્રમાણેની જ હતી. નાદિર, ઇસાખાન તથા મૂસાખાન એક કલાકથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા અને તેમને મૂકીને મોટર પાછી કરાચી ચાલી મઈ હતી; દારણ કે, તેઓ બીજે દિવસે બપોર પછી પાછા કરાચી જવાના હોવાથી મોટર પણ તે વેળાએ જ પાછી તેમને લેવામાટે આવવાની હતી. ટેબલપર ઘ્રાન્ડી તથા વિહરફીની બાટલી, સોડાની બાટલીઓ, ગ્લાસ, પાણીનો ફૂંજો તથા માંસ અને મત્સ્યની બરેલી રકાબીઓ તેમજ નાન આદિ વસ્તુઓ પડેલી હતી અને નાદિર મદિરાપાનના વ્યવસાયમાં તથા ઇસાખાન અને મૂસાખાન નાશ્તાને ઇન્સાફ આપવાના રોજમારમાં રોકાયેલા હતા. તેમના હુકમ પ્રમાણે તેમને

જોઈતી ચીજ લાવી આપવામાટે તે જંગલાનો રક્ષક ખુદો મકરાણી પશુ તેમનાથી જરા દૂર જોભો હતો. મદિરાપાન તથા ભોજન કરતાં તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણેના વાર્તાલાપનો આરંભ થયો:--

“ કેમ ત્યારે મૂસાખાન, આ વખતની મેહનત તો લગભગ માથે પડી એવું જ થયું છે; કારણ કે, પંદર કે વીસ દિવસની હેરાની અને મેહનતના બદલામાં માત્ર એક હજાર રૂપિયા આપણને મળ્યા, એ કાંઈ સારી રકમ તો નજ કહેવાય. જીવના જોખમથી આવાં કામો આપણે કરીએ અને મનમાની રકમ આપણને ન મળે, તો પછી આ જોખમને ધંધો કરવો જ શામાટે વાર ? ખરેખરો લાભ તો આપણને સુલોચનાના વેચાણથી જ મળ્યો હતો. જો સુલોચનાના વેચાણ જેવો લાભ આપણને દરેક વખતે મળ્યા કરતો હોય, તો બે પાંચ વર્ષમાં જ આપણી પાસે એટલી મૂડી એકઠી થઈ જાય કે પછી આ ધંધો કરવાની જરૂરત જ ટળી જાય ! ” નાદિરે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.

પરંતુ એનો પ્રતિવાદ કરતાં મૂસાખાને જણાવ્યું કે: “ જનાબે આલી, આ આપની બધી વાતો છે લાંબા વિચારથી ખાલી; કારણ કે, દરેક વખતે કાંઈ એવા લાડવા મળી શકતા નથી અને દરેક વખતે સુલોચના જેવી ચીજો આપણા હાથમાં આવી પણ શકતી નથી. એ તો જેવો માલ તેવું મૂલ્ય ! ક્યાં સુલોચના જન્મતની દૂર અને ક્યાં જોને અમો હમણાં વેચી આવ્યા છીએ, તે ચાળીસ વર્ષની અળખા મણી ચુડેલ ! અમને તો એ ચુડેલની આટલી કીમત ઉપજશે, એટલી આશા પણ ન હોતી; પણ એટલામાં વળી પિસ્તાળીસ વર્ષનો એક બાળકુંવારો વાંઢો મળી ગયો અને ‘ બાઇને કાંઈ ભેટું ન હોતું ને બાઇને કાંઈ દેતું ન હોતું ’ એવો માટ જમી જવાથી બાવીસ સો

રૂપિયે સોદો ગઇ ગયો. એ બાવીસ સોમાંથી રૂપિયા બસેં તો ચારમહ-
અદને તેની દલાલીના આપવા પડ્યા, રૂપિયા એક હજાર એ બાય-
ડીનો આગસો ધણી પોતે લઇ ગયો અને બાકીના એક હજાર
આપણા ભાગે આવ્યા છે. એમાંથી રૂપિયા એક સો ખર્ચ વગેરેના
બાદ જતાં બાકી રૂપિયા નવ સો રહે છે તે આપણે ત્રણ ત્રણ સેંના
સરખા ભાગે વહેંચી લેવાના છે.” મૂસાખાને એમ કહીને રૂપિયા
નવ સેંની નવ નોટો ખીસામાંથી કાઢીને ટેબલ પર મૂકી દીધી.

આવા પ્રકારના ધંધામાં પડનારા નીચ લોકો હમેશા રોકડિયા
રહેતા હોવાથી ‘ચટ રોટી ને પટ દાલ’ વાળી કહેવત પ્રમાણે ના-
દિરે પોતાના ભાગની ત્રણ સેંની ત્રણ નોટોને પોતાના ગજવામાં પધ-
રાવી ને બાકીની છ સેંની છ નોટો તે બંને ભાઈઓને આપી દીધી
અને ભાગ વહેંચી લેવાના કાર્યનો એ સાથે તત્કાળ અંત આવી
ગયો. એ પછી ઇસાખાને નાદિરને સંબોધીને કહ્યું કે:—

“જે મુલોચનના વેચાણથી આપણને ધણો જ સારો તડાકો
પડ્યો હતો, તે મુલોચનને ખરીદનાર ખુદો વ્યાપારીમલ્લ બિચારો
એ સોદામાં ટાઢા પાણીએ ન્હાઈ રહ્યો છે; કારણ કે, અમારા સાંભ-
ળવા પ્રમાણે મુલોચનના તેના એ નવા ધણી સાથે શ્રીનાથજીની
યાત્રાએ ગઇ હતી, ત્યાંથી તેના કેઈ નોકર સાથે ન્હાસી ગઇ હતી
અને પછી તે નોકરને પણ થાપ આપીને ગયબગુલા થઇ ગઇ હતી.
તેનો હજી સૂધી પણ ક્યાંય પત્તો મળી શક્યો નથી અને હવે તો તે
ખુદો વ્યાપારીમલ્લે તેની આશા પણ છોડી દીધી છે; કારણ કે,
મુલોચનના પર કાયદાસર તેનાથી શ્રિયાદ મંડાય તેમ છે નહિ અને
ખાનગી તપાસનું પૈસાની હોળી થવા છતાં પણ ધારેલું પરિણામ
આવતું નથી. મુલોચનના ગમે તેવી પણ રાજપૂતાણી હોવાથી રાજપૂ-
તનું પાણી ખતાવ્યા વિના રહે એમ કદાપિ બનેજ નહિ!”

“ આપણી એક ચીજની આપણી મરજી મુજબની કીમત આપણને મળી ગયા પછી અને તે ચીજ બીજાના હાથમાં ગયા પછી તે કાયમ રહે કે અત્યારે જ ખરબાદ થઈ જાય, એની સાથે આપણે કશો પણ સંબંધ હોતો નથી અને તેથી સુલોચના વ્યાપારીમલ્લને ત્યાં રહી હોત, તો આપણને લાભ થવાનો ન હોતો અને ત્યાંથી તેના પલાયન કરી જવાથી આપણું કાંઈ પણ નુકસાન થયું નથી એટલે આપણે હવે એના વિચારથી મગજને તકલીફ આપવાની કશી પણ અગત્ય નથી. હા; જો તે ત્યાંથી નહાસીને પાછી આપણી પાસે આવી હોત, તો તેથી આપણને લાભ થવાનો સંભવ હતો; કારણ કે, થોડાક દિવસ તેની સાથે મોજમજ પણ કરી શકાત અને વળી પાછી તેને ઝાંક વેચી નાખીને નાણાંની સારી રકમ પણ મેળવી શકાત.” એ પ્રમાણેના ઉદ્દમારો કાઢીને નાદિર તાત્કાલિક લાભના અન્ય વિષયને ચર્ચા તો કરેલા લાગ્યો કે: “ અસ્તુ: પણ મૂસાખાન, કાઠિયાવાડમાંથી એક પરજીયો સોની એ ત્રણ સારી તરુણ અને ફપણી સ્ત્રીઓને લઈને કરાચી આવવાનો હતો, તેનું કેમ થયું ! જો તે વહેલો આવી જાય, તો અત્યારે સિંધમાં એવી સ્ત્રીઓના માહક તૈયાર હોવાથી જેમ તે સોનીને લાભ થવાનો સંભવ છે, તેમ જ આપણને પણ સારો તડાકો પડવાનો સંભવ છે. ધ્યાન રાખજો કે તે સોની અહીંની કેટલીક બાબતોને જાણતો હોવાથી અને પ્રથમ પણ એક બે બાયડીઓને વેચી ગયેલો હોવાથી એકલો જ તેમને વેચી સાટીને ખીસાં ભરી છ પાંચ અગિયાર ન થઈ જાય અને આપણે તેની વાટ જોતા જ ન રહી જઈએ ! અરસોસ કે, આપણા ધંધામાટે સરકાર કાયદાસર ઇજારો આપતી નથી; નહિ તો અમે તેટલી વધારે રકમની ખીટ ભારીને એ ધંધાનો ઇજારો લઈ જો

આપણે એકલા જ આ બાયડીઓ વેચવાનો ધંધો આસિંધદેશમાં કરતા રહીએ, તો થોડા જ સમયમાં અમેરિકામાંના કોટિપતિઓની હારમાં આપણે પણ આવી જઈએ. આપણા આ ધંધામાં પણ ‘મોનોપોલી’ ની સખ્ત જરૂરત છે. પોઇસર્સોની કાઉન્સિલમાં આ વિશેની દરખાસ્ત કોઇ કેમ નથી લાવતું, એની જ વારંવાર મને અળખળી થયા કરે છે. જે હું પોઇસર્સોની કાઉન્સિલનો મેમ્બર થાઉં, તો આવતી કાલે જ એ દરખાસ્તને ટેકા તથા થાંભલા સાથે પાસ કરાવી દઉં ! !”

નાદિરના આ ઢંગધડા વગરના બાવણથી મૂસાખાન પોતાના મનમાં સારી રીતે સમજી ગયો કે, નાદિરના મગજમાં મદિરાનું પરિણામ થઇ ચૂક્યું હતું અને તેથી હવે વાર્તાલાપનો અંત લાવવાના ઉદ્દેશથી તે નાદિરને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “હજરત સલામત, કાઠિયાવાડમાંથી તરુણ અને રૂપાળી ઔરતોને લઇને તે સોની થોડા દિવસમાં જ કરાચી આવવાનો છે અને તે બીઠ્ઠા હોવાથી એકલો જ તે ઔરતોને વેચીને ચાલ્યો જાય, એમ કદાપિ બની શકે તેમ નથી. અર્થાત્ તે ઔરતોના વેચાણથી આપણને જે લાભ મળવાનો છે, તે જરૂર મળશે; માટે એ વિષે આપે બેશિકર રહેવું. હવે રાત ધણી વીતી ગઇ છે, માટે અમારો આરામ કરવાનો વિચાર થાય છે અને આપ પણ આરામ કરાવો તો સારું. એ વિશેની વધારે સલાહ મસલહત આપણે આવતી કાલે કરીશું.”

“જેવી દો—સ્તો—ની—મર—જી ! એ પ્રમાણેના શબ્દો લય-ડતી જીભે ઉચ્ચારીને નાદિર અંદરના ઝોરડામાં જઈને પલંગપર પડ્યો અને જોતજોતાંમાં મદિરાના મદથી નિદ્રાને આધીન થઇ ગયો. ઈસાખાન અને મૂસાખાન ચિરાગને ગુલ કરીને મોટા હોલમાં જ

સાધ ગયા અને તેઓ રેલ્વેની સરથી થાકેલા હોવાથી તથા અત્યારે તેમણે અઠરાંતિયા થઇને આદાર કરેલો હોવાથી સત્વર જ ગાઠ નિદ્રામાં પડીને ખર્ચા લેવા લાગ્યા. પોતાના અનદાતાઓને આવી રીતે નિદ્રાવશ થયેલા જોઇને તે ળંગલાનો રક્ષક તથા તેની બીબી પણ પોતાની કોટડીમાં ચાલ્યાં ગયાં અને નિદ્રાદેવીની ઉપાસના કરવા લાગ્યાં.

‘મંગાપીર’ સ્થાનમાંનાં સર્વ ગૃહો તથા કુટીરોમાંનાં મનુષ્યો નિદ્રાધીન થયેલાં હોવાથી બહુધા ત્યાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય વિસ્તરેલું હતું; કારણ કે, એ વેળાએ રાત્રિના બે વાગ્યાનો અમલ થવા આવ્યો હતો. માત્ર ગરમ પાણીના હોજ પાસેના એક સાંધના તકિયામાં કેટલાક ફકીરો બેઠા થઇને એકતારો વગાડી સિંધી બાપાની કાશીએ લલકારતા બેઠા હતા અને રાત્રિની સ્તબ્ધતાનો તેમના એ જાનધ્વનિથી કેટલેક અંશ ભંગ થતો હતો. નાદિર, ઇસાખાન તથા મૂસાખાનના મનમાં મકાનમાં ચોરીચકારી થવાનો કિંવા અન્ય કોઇ પણ પ્રકારનો ભય ન હોવાથી તેઓ બારીબારણાં ખુલ્લાં ફક્કાંસ રાખીને જ સૂઇ ગયા હતા, એ અહીં ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

બ્યારે ળંગલામાં નાદિર, ઇસાખાન અને મૂસાખાન ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નિદ્રાધીન થઇ ગયા અને ળંગલામાં મૌન, નિસ્તબ્ધતા તથા શાંતિનો સંપૂર્ણ વિસ્તાર થઇ ગયો, એટલે એક ઉઘાડી બારીમાંથી એક અવધૂત જેવા દેખાતા બચકર પુરુષે તે ળંગલાના મોટા હાલમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક દીવાસળી સળગાવીને પ્રથમ તેણે એ મોટા હાલમાંની પરિસ્થિતિનું નિમેષમાત્રમાં સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરી લીધું. ત્યાર પછી તેણે પોતાની ઝાળીમાંથી એક નાની શીશી કાઢી અને તેમાંના પ્રવાહી પદાર્થને એક રમાલપર છાંટી તે રમાલને મૂસા-

ખાનના નાકપર દાખા દીધો. મૂસાખાન જાગ્યો અને ચમક્યો, પણ તે રૂમાલમાંના પ્રવાહી પદાર્થના ગંધનો શ્વાસદ્વારા તેના મસ્તિષ્કમાં સંચાર થવાથી તત્કાળ તે નિશ્ચેષ્ટ થઇ ગયો. તેને ખરાબર નિશ્ચેષ્ટ કર્યા પછી એ જ પ્રયોગથી ઈસાખાનને પણ તે અવધૂતે નિશ્ચેષ્ટ કરી નાખ્યો અને ત્યાર પછી તે દુષ્ટાને હાથેશીને તે કહેવા લાગ્યો કે:--

“આ સંસારરૂપ વસતોદાનમાં વસતા વિપધરો, આજે આ ભરતભૂમિ તમારા ભારથી સદાને માટે મુક્ત થવાની છે; કારણ કે, કાળની ગદા અત્યારે તમારા શિરપર આવવાની છે. ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે કે, મનુષ્યહત્યા સમાન અન્ય કોઇ પાપ નથી; પરંતુ જે મનુષ્યો અધર્મના આશ્રયથી ધર્મની હત્યા કરી નાખનારા હોય છે, તેમની અત્યંત નિર્દયતા તથા ક્રૂરતાથી હત્યા કરી નાખવી, એમાં પાપનો લેશમાત્ર પણ છાપ નથી. અત્યારે તમારાં મરણ મારા હસ્તે થવાથી આ સંસારમાંની અનેક અળગાઓના સતીત્વની રક્ષા થશે, અનેક સ્ત્રીઓ પાપના પાંકમાં પડતી અટકશે અને અનેક નારીઓ ગુલામી પ્રમાણે વેચાઈ જવાના ભયથી મુક્ત થઇ જશે; એટલે મારા હસ્તથી આ એક મહાધર્મકૃત્ય થયેલુંજ ગણાશે. આજે મારા પુરુષ અવતારની સાર્થકતા થાય છે; જે કાર્ય ન્યાયમંદિરોમાં વિરાજતા ન્યાયાધીશો અને ન્યાયમૂર્તિઓના હસ્તથી પણ થવું અશક્ય છે, તે ન્યાયનું કાર્ય આ હાથે મારા જેવા એક તુચ્છ મનુષ્યના હસ્તથી થાય છે, એ મારામાટે ઈશ્વરની ન્યાયસભામાં કાંઇ જેવા તેવા ગૌરવ તથા સન્માનનો વિષય નથી. આવો યશોદાયક પ્રસંગ તો કોઇ મહાભાગ્યશાળી પુરુષના ભાગ્યમાં જ લખાયેલો હોય છે; અર્થાત્ આ પ્રસંગ મારા ભાગ્યમાં લખાયેલો હોવાથી હું પણ એક મહાભાગ્યશાળી

પુરુષ છું, એ નિર્વિવાદ વાર્તા છે. અસ્તુ: હવે શુભ કાર્યમાં વિલંબ કરવાની દશી પણ આવશ્યકતા નથી. ” આ ઉદ્ઘારોની સમાપ્તિ થતાં જ તેણે પોતાની ઝાળીમાંથી એક તીવ્રધારવાળો છરો બહાર કાઢ્યો અને તેને પોતાના દક્ષિણ હસ્તમાં ધારણ કરીને નેત્રોમાંથી અગ્નિના ઢણો વર્ષાવી તે છરાને પ્રથમ મૂસાખાનના ગળાપર ચલાવ્યો. મૂસાખાનના શિરને તેના ધરથી છૂટું પાડ્યા પછી મૂસાખાનની પણ તેણે એ જ દશા કરી નાખી અને ત્યાર પછી અંદરના ઝોરડામાં જઈને તે પલંગમાં પોટેલા નાદિરની છાતીપર ચડી બેઠો. નાદિર જાગ્યો, પણ તે મુખમાંથી કાંઈ પણ શબ્દ ઉચ્ચારે તે પૂર્વે તો તેનું ગળું પણ કપાઈ ગયું અને તેને ચીત્કાર કરવા જેટલો સમય પણ મળી ન શક્યો. આવી રીતે પોતાના દાર્પની સમાપ્તિ કરીને તે ખૂનીએ પોતાનાં લોહીથી ખરડાયલાં વસ્ત્રોને ઉતારી નાખ્યાં અને ઝાળીમાંથી બીજાં નવાં વસ્ત્રો કાઢીને પોતાના શરીરપર ધારણ કરી લીધાં. ત્યાર પછી લોહીથી ખરડાયલાં વસ્ત્રોપર લેમ્પમાંનું ઘાસલેટ છાંટીને તેણે સળગાવી દીધાં અને ઝાળીને પણ બાળી નખી. અહીં જણાવવું જોઈએ કે, નાદિર, મૂસાખાન તથા મૂસાખાનનો સમસ્ત વાર્તાલાપ એ અવધૂત ખૂનીએ બારી પાસે બહાર અંધારામાં બેઠા રહીને સાંભળેલો હોવાથી મૂસાખાન તથા મૂસાખાનનાં ગળવાંમાંથી તેમને નિશ્ચેષ્ટ ક્યાં પછી તરત જ નોટો કાઢી લીધી હતી અને નાદિરની નોટો પણ તેની છાતીપર ચઢીને કાઢી લીધી હતી એટલે છરાને એક ખૂણામાં નાખી તે નવસો રૂપિયાની નોટો લઈને ખૂની જે બારીવાટે આવ્યો હતો તેજ બારીવાટે પાછો ચાલ્યો ગયો અને એક સાથે ત્રણ ખૂન થઈ જવા છતાં લેશમાત્ર પણ કોલાહલ ન થયો. હાલ તરત તો ખૂની આખાદ છટકી ગયો. એ ખૂની અવધૂત બીજો કોઈ

૨૫૪ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મુમળજી

નહિ, પણ સુભોચનાનો પિતા દેવજી હતો, એ પાઠકોને નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. દેવજી ત્રણ નરપિશાચોની હત્યા કરીને પાછો કરાચી તરફ જવાને શીઘ્ર ગતિથી રવાના થયો અને ઉપદ્રાવ-માં તો કરાચીની સીમામાં આવી પહોંચ્યો.

પ્રભાતમાં બંગલાનો મકરાણી રક્ષક પોતાના આશ્રયદાતાઓ કિંવા અભદાતાઓની સંભાળ લેવામાટે અને તેમને દાતણ પાણી આપવામાટે બંગલામાં ગયો, પરંતુ ત્યાંના અત્યંત ઘૂણાકારક, બી-ભક્ષ અને બયાનક દૃશ્યને જોતાં જ તેનાં ગાત્રો શીતલ તથા શિથિલ થઈ ગયાં, તેના હસ્તપાદાદિમાં કપને આવિર્ભાવ થયો અને તેથી તેના હાથમાંનો પાણીનો ઘડો જમીનપર પછડાઈને ફૂટી ગયો. પ્રથમ પ્રથમ તો તે એવો અને એટલો બધો સંગ્રાસ્ય થઈ ગયો કે પોતાની જાતે બોલાવવા જેટલી પણ તેની હિંમત ચાલી શકી નહિ. તે હજી તો મોટા હોલમાં જ હતો એટલે ઈસાખાન તથા મુસાખા-નની હાશો જ તેના જોવામાં આવી હતી; અર્થાત્ પલંગમાં પોઢેલા નાદિરની વળી એથી પણ ભુંડી દશા થઈ હતી, એ અઘાપિ તેના જોવા કે જાણવામાં આવી શક્યું ન હોતું. કેટલીક વાર પછી છાતીને કાંધક કઠિન કરીને અને હિંમત ચલાવીને જો નાદિર મદિરાના મદ્યથી નિશ્ચેષ્ટ થઈને ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હોય, તો તેને જગાડીને એ અ-નર્થના સમાચાર સંભળાવવાના ઉદ્દેશથી તે મકરાણી અંદરના ઓરડામાં ગયો; પરંતુ ત્યાંનું દૃશ્ય તો વળી એવું ઘૂણાત્પાદક તથા બચકર હતું કે, તેણે તેને ગર્ભગલિત જ કરી નાખ્યો. પલંગપરની આખી શય્યા લોહીથી તરબોળ થયેલી હતી, નાદિરનું મસ્તક તેના પગોની વચ્ચે ઊંધું પડેલું હતું અને મસ્તક વિનાનું ઘડ જાણે ખવીસના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરતું હોયતી ! તેની અવસ્થામાં પલંગમાં પડેલું દૃષ્ટિ-

ગાયર થતું હતું. ખૂનીએ એક બે વાર છરાને નાદિરના પેટમાં પથ્થુ ખોસેલો હોવાથી તેના આંતરડાં તથા આંતરડાંમાંનો મળ બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં અને તેમાંથી મદિરા તથા રક્તનો દુર્ગન્ધ આવ્યા કરતો હતો. એ દશ્પને સ્થિર દૃષ્ટિથી જોવા જોટલી તે યુદ્ધા મકરાણીમાં હિંમત અને કઠિનતા ન હોવાથી તે પોતાનાં નેત્રોને બંધ કરીને બંગલામાંથી બહાર ચાલ્યો આવ્યો અને પોતાની બીબીને એ અનર્થનો વૃત્તાન્ત તેણે કહી સંભળાવ્યો. તેની બીબી તો બોલીચાલીને એક વૃદ્ધ અબળા હોવાથી માત્ર એ વૃત્તાન્તના શ્રવણથી જ તેનાં ગાત્રો મરણુ દુશ્ચ શીતલ થઈ મયાં હોય, તો તે સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક જ હતું. કલાક દોઢ કલાકમાં એ ત્રણ ખૂનની વાર્તા મંગાપીરના લોકોના બજવામાં આવી મઠ.

મંગાપીરના પોલિસ સિપાહીઓએ જ્યારે એ વાર્તા સાંભળી એટલે તેઓ ત્યાં આવ્યા અને બે પોલિસ સિપાહીઓ મકરાણી તથા તેની બીબીપર નજર રાખવામાટે અને લાશોની દેખરેખમાટે ત્યાં બેઠા અને એક સિપાહી આ ખૂનના સમાચાર પોલિસના મોટા સાહેબને પહોંચાડવામાટે ઘોડાપર સવાર થઈને કરાચી જવાને રવાના થયો. બે અઢી કલાકમાં તો કરાચીથી પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને ડોક્ટર હત્યાદિને સમુદાય મોટરમાં બેસીને ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેઓ ખૂન થવાનાં કારણો તથા ખૂન કેવી રીતે થયાં હતાં એ વિશેની તપાસ કરવા મંડી ગયા. યુદ્ધા મકરાણીએ નાદિર, ઈસાખાન તથા મૂસાખાન ત્યાં આવીને નિદ્રાવશ થયા હતા ત્યાં સૂધીનો સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો, પણ ત્યાર પછી ખૂન કેણે કર્યાં હતાં અને કેવી રીતે તથા શા કારણથી કર્યાં હતાં, એ વિશે તે કાંઈ પણ જણાવી શક્યો નહિ. છેવટે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે, નવ સો રૂપિયા

લઈ લેવામાટે જ કોઈ બદમાશે એ ખૂન કરેલાં હોવાં જોઈએ. લાશોને વધારે તપાસમાટે કરાચીની હૉસ્પિટલમાં મોકલવામાં આવી, ત્યાં તપાસ પછી તેમના વારસોને બોલાવીને તે લાશો તેમની અંતિમ અમ્નિદાહ તથા ભૂમિદાહ આદિ ક્રિયાથી કેકાણે પાડવામાટે સોંપી દેવામાં આવી અને ખૂનીને શોધવામાટેની પોલિસ કાયદાસર વ્યવસ્થા કરી દીધી. આખા કરાચી શહેરમાં એ ખૂનોના સમાચાર ફેલાઈ ગયા અને લોકો એમ જ બોલવા લાગ્યા કે: ' એ ત્રણે બદમાશો કરાચીના જીવતા પક્ષેગ હતા અને તેથી આજે એમનાં ખૂન થવાથી કરાચીના લોકો એ બદમાશોના જીવમથી મુક્ત થયા છે, એટલે એમાટે કરાચીના લોકોએ તો એક પ્રકારનો આનંદ જ દર્શાવવાનો છે અને પરમેશ્વરનો આભાર માનવાનો છે કે તેણે એમને યોગ્ય શિક્ષા કરી છે ! ' જે વેળાયે નાદિરની નનામી અને છસાખાન તથા મૂસાખાનના જનાબ હૉસ્પિટલના દરવાજામાંથી બહાર નીકળ્યાં તે વેળાયે ત્યાં એકત્ર થયેલા લોકોના સમુદાયમાં દેવજી પણ હતો અને તે પુલકિત હૃદય તથા આનન્દપૂર્ણ નયનોથી એ દ્રશ્યને જોતો બિભો હતો; કારણ કે, આજે તેના આનન્દ તથા હર્ષનો સર્વથા અતિરેક જ થઈ ગયો હતો.

ત્યાર પછી દેવજી કરાચીમાં લગભગ એક મહિના જેટલો સમય વીતાડીને અને તેટલા સમયમાં સુલોચનાનો કાંઈ પત્તો મળ્યો કે નહિ, એ વિશેની પૃચ્છાના નિમિત્તથી પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ત્રણ ચાર વાર મળીને પછી નિર્ભયતાથી કરાચીનો ત્યાગ કરી મુંબઈ પોતાની પુત્રી પાસે જવામાટે રવાના થઈ ગયો. ત્યારે શું દેવજીના આવા ભયાનક અપરાધનો પ્રકાશ ન જ થયો ? પાકોના એ પ્રશ્નું ઉત્તર પ્રસ્તુત નવલકથાના હવે પછીના અનુસંધાનમાં સમાયલું છે.

લગભગ ૬૦૦ માઇલ્સની છે અને કોઇ પણ સ્થળે તેમની પહોળાઇ ૨૦ માઇલ્સ કરતાં વધારે નથી. આન્ડામાનના ટાપૂઓના જે પોર્ટ બ્લેઅર્ નામક સ્થાનમાં કાળાપાણીના ક્યદીઓને રાખવામાટેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, તે સ્થાન આન્ડામાનના દક્ષિણ દ્વીપમાં તથા દ્વીપોના કેન્દ્રસ્થાનમાં આવેલું છે. ઇ. સ. ની અઢારમી સદીમાં થયેલા ભારતીય સમુદ્રના બ્લેઅર્ નામક એક માપક (સર્વેઅર્) ના નામને ચિરસ્મરણીય કરવામાટે એ સ્થાનને ' પોર્ટ બ્લેઅર્ ' નામ આપવામાં આવ્યું હતું કે જે અद्याપિ પ્રચલિત છે. એ સ્થાનમાં ક્યદીઓને વિશાળ, સ્વાભાવિક સુરક્ષિત અને અત્યંત સુંદર સમુદ્રતીરપ્રાંતમાં બાંધવામાં આવેલા કારાગૃહમાં રાખવામાં આવે છે. જન્મદેશનિકાલની શિક્ષાને પ્રાપ્ત થયેલા અપરાધીઓને રાખવામાટે એ સ્થાન એટલામાટે પસંદ કરાયલું છે કે, પોર્ટ બ્લેઅર્ ખરમાના કિનારાથી ૩૦૦ માઇલ્સ, મલાયા ટાપૂઓના કોઇ પણ ભાગથી ૪૦૦ માઇલ્સ અને ભારતવર્ષના સમુદ્રતીરપ્રાંતથી ૭૦૦ માઇલ્સના અંતરપર આવેલું છે; તેમ જ વચ્ચે બહુજ તોફાની અને ભયંકર સમુદ્રનો વિસ્તાર છે એટલે એ સ્થાનમાંથી પલાયન કરી જવાનું કાંઈ ક્યદીઓમાટે બહુ જ કઠિન તથા બહુધા અશક્ય સમાન જ થઈ પડે છે.

પોર્ટ બ્લેઅર્ તથા તેની આસપાસના ટાપૂઓમાં મુખ્ય વસતિ જન્મદેશનિકાલની શિક્ષા ભોગવતા ક્યદીઓ, તેમના રક્ષકો, (Guards), તેમનાં સંતાનો અથવા વંશજો અને કેટલાક વ્યાપારીઓની છે; અને તે ઉપરાંત ત્યાં આન્ડામાનના મૂળ નિવાસી હુબ્શી જેવી જાતિના જંગલી ભોંકો પણ વસે છે. ત્યાંના એ મૂળ જંગલી નિવાસીઓ જો કે બહુધા નગ્ન અવસ્થામાં જ રહે છે, પરંતુ કોઇને કશી

હાનિ પહોંચાડતા નથી. ત્યાં વસતા કમદીઓ એવા સ્વરૂપમાં રહે છે કે પ્રથમ દષ્ટિએ તેમને બાએ જ કોઇ કમદી તરીકે ઓળખી શકે; કારણ કે, તેમની બાહ્ય પરિસ્થિતિ તેમને સાધારણ મુક્ત હિન્દુસ્તાનીઓ તરીકે જ ઓળખાવનારી હોય છે. તેમના પગમાં કે હાથમાં બેડીઓ હોતી નથી, તેમના પોશાક પણ આપણા જેવાજ હોય છે, તેમના પર ચોટ્ટી પહેરેા હોતો નથી અને તેઓ સર્વત્ર યથેચ્છ બ્રમણ કર્યા કરે છે, એટલે તેમને પ્રથમ દષ્ટિએ ત્યાંના બંદિજન તરીકે કેવી રીતે ઓળખી શકાય વાર! પરંતુ ત્યાંના કમદીઓને કાંઇ પ્રારંભથી જ એવી મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી; કિન્તુ કેટલોક કાળ બંદિવાસમાં વીતાડ્યા પછી જ તેમને એ મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું વિવેચન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. ઇ. સ. ૧૭૮૯ અને ૧૭૯૬ સુધીના કાળમાં પોર્ટુગલેઝ અને પોર્ટુ કોનવોલિસન નામક સ્થાનેનો અપરાધીઓને રાખવાનાં સ્થાનો તરીકે પ્રથમ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ પછીથી કેટલાંક કારણોને લીધે તે સ્થાનેને ત્યાગી દેવામાં આવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં જ્યારે ઘણાં અપરાધીઓને હિન્દુસ્તાનમાંથી દૂરના કોઇ પ્રદેશમાં મોકલી દેવાની અનિર્વાય આવશ્યકતા આવીને ઉપસ્થિત થઇ, તે વેળાએ પુનઃ તે સ્થાનેને અપરાધીઓને રાખવામાટેના એક નિર્ભય સ્થાન તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યું અને ત્યાર પછીથી અત્યાર સુધી તે સ્થાનેનો એ જ કાર્યમાટે ઉપયોગ કરાય છે અને બવિધ્યમાં પણ ક્ષાયિત કરાતો રહેશે, એમ ધારી શકાય છે.

જ્યારે કોઇ પણ જન્મદેશનિકાલની શિક્ષાને પામેલો અપરાધી પ્રથમ આન્ડામાનમાં આવે છે, તે વેળાએ તેને એક એકાંત કારાગૃહમાં લઈ જવામાં આવે છે અને એક કેટડીમાં પૂરી રાખવામાં આવે છે.

આ કારાગૃહમાં તેને કાંઈ વધારે પારશ્રમ કરવો પડતો નથી કિંવા તેના પર અન્ય કોઈ પ્રકારનો અત્યાચાર પણ થતો નથી; માત્ર એકાંતવાસ જ બોમવેલો પડે છે. તે ક્યદોનો સ્વભાવ શાંત થઈ જાય, તેના તોફાનીપણાનો અંત આવી જાય અને તે આગ્રાધારક થાય, એટલામાટે જ તેને આવા કંટાળાભરેલા એકાંતવાસમાં રાખવામાં આવે છે. છ માસ પર્યન્ત તેને આવી રીતે દિવસ અને રાત-ચોવીસે કલાક-કોટડીમાં જ પડ્યા રહેવું પડે છે અને જ્યારે દિશાનંદન જવામાટે અથવા નહાવામાટે તેને બહાર કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે જ બાહ્ય ભાગમાં વિચરતા અન્ય મનુષ્યોનાં મુખો તેના જોવામાં આવી શકે છે. જો કે કોટડીમાં તેને એવું કાર્ય સોંપવામાં આવતું નથી કે જે તેના માટે ભારરૂપ અને અસહ્ય થઈ પડે; તો પણ એટલું કાર્ય તો તેને અવશ્ય અપાય છે કે જે તેનાથી સહજ થઈ શકે અને જેથી તેનો કંટાળો પણ કાંઈક ઓછો થઈ જાય. ઐકાંતિક કારાગૃહવાસના એ છ માસનો અવધિ સમાપ્ત થયા પછી તેને કારાગૃહના બીજા ભાગમાં બીજા બંદિવાનોની સાથે રાખવામાં આવે છે, ત્યાં તે બીજા બંદિવાનોની સાથે કઠિન પરિશ્રમ કરે છે અને તેને અન્ય મનુષ્યના સમાગમનો લાભ મળે છે; છતાં રાતે તેનું સૂતાનું તો એક જૂદી કોટડીમાં જ હોય છે. આ સ્થિતિમાં તેને દોઢ વર્ષ પર્યન્ત રાખવામાં આવે છે. ત્યાર પછીના ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત તે એક ગુલામ અથવા દાસ તરીકે રહે છે, બીજા બંદિવાનો સાથે બેરેકમાં સૂએ છે અને ચોક્કી પહેરાતળે રહીને આખો દિવસ, કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો મેળવ્યા વગર, મેહનત મજૂરી કર્યા કરે છે. જો કે તેને ખાનપાન આદિ બહાબર મળ્યા કરે છે અને તેની સંભાળ પણ લેવાયા કરે છે, પરંતુ તેનાપર સખ્ત દેખરેખ રખાય છે અને તેની

મજૂરીનો તેને પગારના રૂપમાં કે અન્ય કોઈ સ્વરૂપમાં બીજો કરી શકે તે પછી બદલો આપવામાં આવતો નથી.

એવી રીતે પાંચ વર્ષનો કાળ વીતી ગયા પછી તેના પરિશ્રમને કાંઈક ઓછો કરવામાં આવે છે અને તેના વર્તનની પરીક્ષા કરીને તેને બીજા નવા કયદીઓપર સાધારણ દેખરેખ રાખવાનું કિંવા એનું જ કોઈ બીજું કામ સોંપાય છે અને તે સાથે તેને થોડોક પગાર પણ આપવામાં આવે છે કે જેના યોગે તે પોતાને જોઈતી કેટલીક આવશ્યકીય વસ્તુઓ વેચાતી લઈ શકે અથવા તો તેને બેંકમાં રાખીને પોતાના બચાવના હિસાબમાં બચાવી શકે. આવી અવસ્થામાં તેના બીજાં પાંચ વર્ષ પસાર થાય છે અને ત્યાર પછી તેનામાં પોતાનો નિર્વાહ પોતે ચલાવી લેવાની યોગ્યતા જોવામાં આવે, તો તેને એક ટિકિટ આપવામાં આવે છે અને તે ટિકિટના યોગે તેને પોર્ટ બ્લેઅર્ની સીમામાં અને ત્યાં વિચરવાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં પણ અદાપિ તે એક બંદિવાન હોવાથી કોઈ પણ કારણ-વશાત્ પોર્ટ બ્લેઅર્ અને તેની આસપાસની નિયત સીમાથી બહાર જવાની સ્વતંત્રતા તે ધરાવતો નથી, એ અહીં ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ અવસ્થામાં તે બંદિજન ‘આત્મપોષક’ (Self supporter) કહેવાય છે અને બીજી રીતે કહીએ તો તે મુક્ત કિંવા સ્વતંત્ર મનુષ્ય જ હોય છે; કારણ કે, તે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર કોઈ પણ એક ગામડામાં પોતાની માલિકીના ઘરમાં રહી શકે છે, થોડીક જમીન ખેડે છે, દાર-ગાય બેંસ છત્યાદિ-રાખી શકે છે અને તેના પર ચોક્કી પહેરો પણ હોતો નથી. આ સ્થિતિમાં આવ્યા પછી જો તેની ઇચ્છા હોય, તો પોતાના દેશમાંથી તે પોતાનાં સ્ત્રી તથા સંતાનોને પણ ત્યાં જોડાવી શકે છે અથવા તો ત્યાંની કોઈ બંદિની

શ્રી તેની સાથે પરશુવાને તૈયાર હોય, તો તેની સાથે તે લગ્નસંબંધ કરીને નવીન સંસાર પણ માંડી શકે છે.

આન્ડામાનનાં બંદિજનોના લગ્નનો આ વિષય એવો છે કે જેનું કાંઈક વિસ્તૃત વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા છે. શિક્ષા ભોગવતાં શ્રીપુરુષ અપરાધિજનોના પરસ્પર લગ્નસંબંધનો આ નિયમ સમસ્ત વિધનાં માત્ર બે સ્થાનોમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેમાંનું પ્રથમ સ્થાન ન્યૂ કેલેડોનિયા નામક ફ્રેન્ચ સેટલમેન્ટ છે અને બીજું સ્થાન આન્ડામાન નામક બ્રિટિશ સેટલમેન્ટ છે. પોર્ટ બ્લેઝર્માં એ બંદિજનોના લગ્નની વ્યવસ્થા આવા પ્રકારે કરવામાં આવે છે; ધારો કે, એક આત્મપોષક બંદિવાનની એક બંદિની શ્રી સાથે પરશુવાની ઇચ્છા છે, તો એવી સ્થિતિમાં તે ત્યાંના કારાગૃહના અધિકારીઓને પરશુવા સાથે શ્રી બંદિન ઓની તપાસ કરવામાટેની અરજી કરે છે, એ પસંદગી થયા પછી તે શ્રીને તેની પરશુવાની ઇચ્છા છે કે નહિ એ વિશે પૂછવામાં આવે છે અને જો શ્રીની ઇચ્છા હોય, તો લગ્નનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. પરંતુ એવા પ્રત્યેક પ્રસંગે શ્રીની અનુમતિ મળી જ જાય છે અથવા તો મળવી જ નોંધ્યે, એવો કાંઈ નિયમ હોતો નથી. કોઈ પણ પુરુષની એવી ઇચ્છાનો અસ્વીકાર કરવાનો પસંદ કરાયેલી શ્રીને સંપૂર્ણ અધિકાર છે અને એવી ઇચ્છાને ન સ્વીકારવાનાં અનેક કારણો હોય છે. કેટલીક વાર તો એવા પ્રસંગે કેટલીક મનોરંજક ઘટનાઓ પણ ઉપસ્થિત થાય છે. એક વાર એક સરલ સ્વભાવની શ્રીએ આવી રીતે લગ્નનો પ્રસ્તાવ સાંભળીને કહ્યું હતું કે: “આ મરણડા જેવી આંખોવાળા પુઠ્ઠા બોખડ સાથે પરશુવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી; કારણ કે, આની સાથે પરશુવાથી તો મારો અવતાર જ બમડી જાય !” આવું ઉત્તર

મળવાથી લગ્નનું એ સાદું થયું ન હોતું અને પુરુષને અન્ય પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હોતો.

હવે પસંદગી થયા પછી જો સ્ત્રીની પણ પરણવાની ઇચ્છા હોય, તો આન્ડામાનના કારાગૃહના અધિકારીઓ એ સંબંધમાં બાધા લાવનાર કોઇ પણ કારણ હિન્દુસ્તાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ, એ વિશેની પૂછા ચલાવે છે; એટલે કે, ઉભય પક્ષનાં સંબંધિજનો તથા લામતાવળગતાં સાથે એ વિશેનો ઊદ્ઘોષ કરવામાં આવે છે અને તેમના તરફથી જો કોઇ પણ એક યોગ્ય વિરુદ્ધ કારણ બતાવવામાં આવે છે, તો ત્યાંના અધિકારીઓ એ લગ્નમાટે પોતાની અનુમતિ આપતા નથી અને લગ્ન અટકી જાય છે. પરણવાને તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનો પતિ જો હિન્દુસ્તાનમાં જીવતો હોય, તો તેની અનુમતિ અવશ્ય મેળવવી પડે છે; કારણ કે, જો તેની અનુમતિ વિના તેની બંદિની સ્ત્રી અન્ય પુરુષ સાથે લગ્ન કરે, તો તે સ્ત્રી, તેનો નવીન પતિ અને તેમને એ કાર્યમાં સહાયતા આપનારા અધિકારીઓ પણ કાયદા પ્રમાણે અપરાધી ઠરી જાય છે; પરંતુ કેટલીક વાર એવી સ્ત્રીઓના પતિઓની અનુમતિ પણ મળી જાય છે અને તેનું એક વિશિષ્ટ કારણ પણ છે. આપણા ભારતવર્ષમાં જાતિમહત્ત્વ અને પ્રતિષ્ઠાના વિચારનું એવું પ્રાબલ્ય છે કે, બ્યારે કોઇ પુરુષ અથવા સ્ત્રી બયંકર અપરાધ કરે છે, ત્યારે તેના યોગે તે પુરુષ કિંવા સ્ત્રીનાં સંબંધિજનોને પણ નીચું જોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમની એટલી બધી અપ્રતિષ્ઠા થઇ જાય છે કે તેના પરિણામે તેઓ તે પાપી પુરુષ કિંવા પાપિની સ્ત્રીથી સદાને માટે દૂર રહેવાને જ રાજી હોય છે; એટલે કે, તેનું કલંકિત મુખ જોવાની તેમની ઇચ્છા જ હોતી નથી. અર્થાત્ જો આવો અપરાધી સંબંધી અથવા આવી

અપરાધિની સ્ત્રી પાછી આપણા ગૃહમાં આવશે, તો લોકો આંગળી ગોંધશે, મહાજન જાતિબાદકાર આપશે અને બીજાં પણ નાનાવિધ કોટો ભોગવવાં પડશે; આવા પ્રકારના વિચારથી એવી સ્ત્રીને તેના બીજા વારના લગ્નમાટે અનુમતિ આપી દેવી, એ જ તેના પતિને અધિક મુશ્કેલી જણાય છે.

કેટલીક વાર પરણ્યા ધુમ્કનાર અપરાધીનું પોતાનું વર્તન સાફ ન હોય અથવા તો સ્ત્રીનું વર્તન અયોગ્ય હોય, તો પણ અધિકારીઓ લગ્નમાટેની આજ્ઞા આપતા નથી; પરંતુ જો એવો કાંઈ પણ પ્રત્યવાય ન હોય, તો લગ્નમાટે અવશ્ય અનુમતિ આપવામાં આવે છે અને અનુમતિ મળતાં જ પુરુષ તથા સ્ત્રી લગ્નની માંડથી બંધાઈને પતિપત્ની તરીકે રહેવા માંડે છે. એ લગ્ન તેમનાં જાતિ તથા ધર્મ અનુસાર કરી લેવાની તેમને સ્વતંત્રતા હોય છે; પરંતુ સાધારણ રીતે આવા પ્રસંગે ઉભળી અને મેળાવડો આદિ થાય છે; છતાં એ મેળાવડામાં ત્યાંના અધિકારીઓ વીસ માણસ કરતાં વધારે માણસોને એકત્ર થવા દેતા નથી. એ પછી સેન્ટ્રલ્-એન્ડની સીમામાં સાધારણ ગામડિયાં તરીકે તે દંપતી રહે અને સેન્ટ્રલ્-એન્ડની સીમાથી બહાર તેમનાથી જમ્મ શકાતું નથી. સમય જતાં તેમનાં સંતાનો પણ થાય છે અને એવી રીતે કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો તો આન્ડામાનનાં ગામડાંમાં વિશાળ કુટુંબોનો વિસ્તાર કરી મૂકે છે. સ્વતંત્રતાની આટલી સીમાએ પહોંચવા છતાં પણ તે પરણેલો અપરાધી અથવા બંદિવાન સર્વથા 'સ્વતંત્ર' તો નથી જ હોતો; કારણ કે, તે નાગરિકના સર્વ અધિકારોથી વંચિત હોય છે અને તેના જીવનનાં સર્વ કાર્યોમાં ત્યાંના અધિકારીઓનો ન્યૂન કે અધિક પરિમાણમાં હસ્તાક્ષેપ રજા કરે છે. ત્યાંના અધિકારીઓ તેને જ્યાં રાખે ત્યાં જ તેણે રહેવું જોઈએ, તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ, પોતાના ગામ અથવા ખે-

તરને ત્યાગીને અન્યત્ર ક્યાંય પણ અધિકારીની આજ્ઞા વિના ન જવું જોઈએ, સરકારી કાર્યમાટે તૈયાર રહેવું જોઈએ અને આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સેટ્લમેન્ટની સીમાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ, એ અને એવા જ અન્ય નિયમો તેણે ઠઠિનતાથી પાળવાના હોય છે.

આ અવસ્થામાં દશ અથવા પંદર વર્ષનો કાળ વીતાડ્યા પછી એટલે કે તે બંદિવાન પ્રૌઢ અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં આવ્યા પછી તેને જે અપરાધમાટે કાળાપાણીની શિક્ષા અપાયલી હોય તે અપરાધનો વિચાર કરીને એક સર્વથા સ્વતંત્ર કિંવા મુક્ત મનુષ્ય તરીકે તેને તેની સ્ત્રી તથા તેનાં સંતાનોને સાથે લઈ જવાના અધિકાર સહિત તેના દેશમાં પાછો મોકલી દેવામાં આવે છે અથવા તો જો તેની ત્યાં જ રહેવાની ઇચ્છા હોય, તો તે એક સર્વથા મુક્ત અને સ્વતંત્ર મનુષ્ય તરીકે આન્ડામાનમાં પણ રહી શકે છે. અનેક અપરાધીઓ પાછા હિન્દુસ્તાનમાં જવા કરતાં ત્યાં જ રહી જવાનું વધારે પસંદ કરે છે તેમ જ કેટલીક વાર ત્યાંથી છૂટેલા કેટલાક કુપદીઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવે છે, પરંતુ અહીંનું જીવન તેમને વિલક્ષણ તથા અનિચ્છનીય લાગવાથી પાછા આન્ડામાન આવ્યા જાય છે. તેમના માટે અહીંનું જીવન કંટાળાબરું અને દુઃખદાયક થઈ પડવાનું દારણ્ય એ હોય છે કે, આન્ડામાનથી શિક્ષા ભોગવીને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા જૂના અપરાધીઓ હિન્દુસ્તાનના જે ભાગમાં રહેતા હે । છે, ત્યાં પોલિસ તેમને નિરંતર સંશયની દૃષ્ટિથી જોયા કરે છે, તેમનાપર સખ્ત દેખ-રેખ રાખે છે અને તેટલા ભાગમાં ચોરી, ખૂન કે લૂટ છત્પાદિ કાંઈ પણ અપરાધ થાય અને અપરાધીનો પત્તો ન મળે, તો તેમના પર જ તેમની નજર આવી પડે છે. આ કારણથી તેમનું જીવન તેમને ભારશ્ય થઈ પડે છે અને તેથી તેઓ ઇચ્છાપૂર્વક પાછા પોર્ટ બ્લે-

અર્ તરફ રવાના થઈ જાય છે; કારણ કે, ત્યાં તેમની સ્વતંત્રતામાં એવી બાધાઓ આવતી નથી.

આન્ડામાનના ક્યદીઓ આત્મપોષક થયા પછી પ્રથમ તેમને રહેવામાટે ઘર, ખાવામાટે અન્ન તથા ખેતી કરવાનાં સાધનો મફત આપવામાં આવે છે અને અન્ય સ્વતંત્ર મનુષ્યો પ્રમાણે તેમની પાસેથી જમીનનું બાકું, મેહસૂત્ર તેમ જ બીજા કોઈ પણ પ્રકારના કર ભેવામાં આવતા નથી. પરંતુ ત્યાર પછી જ્યારે તેઓ સર્વથા સ્વતંત્ર થઈ જાય છે, ત્યારે પછી તેમને કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા સરકાર તરફથી આપવામાં આવતી નથી એટલે તેઓ પોતાનો નિર્વાહ પોતે જ ચલાવે છે તેમ જ સાધારણ પ્રજાજનો પ્રમાણે તેમની પાસેથી, કર પણ વસૂલ કરવામાં આવે છે.

બંધકર અપરાધ કરીને પોર્ટ બ્લેઅર્માં કાળાપાણીની શિક્ષા ભોગવવામાટે આવેલી અપરાધિની સ્ત્રીઓને પણ બહુધા અપરાધી પુરુષો પ્રમાણે જ રાખવામાં આવે છે, છતાં પણ તેમની કોમળતાનો વિચાર કરીને તેમની સાથેના વર્તનમાં કઠિનતાનો બહુ જ ઓછો પ્રયોગ કરાય છે. ત્યાં અપરાધિની અબજાઓ પ્રથમનાં ત્રણ વર્ષનો કાળ સ્ત્રીઓમાટેના જૂદા જેલખાનામાં સાધારણ મજૂરડી તરીકે વીતાડે છે અને ત્યાં તેમને ખાનપાન, વસ્ત્ર તથા નિવાસગૃહ ઇત્યાદિ સાધનો આપવા સાથે તેમની સર્વ પ્રકારની યોગ્ય સંભાળ રાખવામાં આવે છે ત્યાર પછીનાં બે વર્ષમાં અપરાધી પુરુષો પ્રમાણે તેમના શિરપરથી પણ પરિશ્રમનો ભાર બહુ જ ઓછો કરી નાખવામાં આવે છે અને એવી રીતે ત્યાં પાંચ વર્ષ જેટલો કાળ વીતાડ્યા પછી જો તેમની ઇચ્છા હોય, તો તેઓ પરણીને સંસારમુખને ભોગવવાની સ્વતંત્રતા મેળવી શકે છે અને પોતાના પતિ સાથે નિવાસ કરી શકે છે. પરંતુ ત્યાંની

અપરાધિની સ્ત્રીઓ પરણે છે, તો પણ પરતંત્રતાના જે નિયમો તેમના પતિઓને લાગૂ પડે છે, તે જ નિયમો તેમને પોતાને પણ લાગૂ પડે છે અને જ્યારે તેમના પતિઓ સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે, જે તે સ્ત્રીઓની પોતાની શિક્ષાનો વીસ વર્ષનો અવધિ સમાપ્ત થયો હોય તો, તેઓ પણ તેમના પતિઓ સાથે તેમના દેશમાં જઈ શકે છે અથવા તો પ્રજાજન તરીકે ત્યાં જ રહી જાય છે.

જન્મદેશનિકાલની શિક્ષા એટલે વીસ વર્ષનો પોર્ટ ઝલેઅરૂમાંનો નિવાસ, એટલે જ 'જન્મદેશનિકાલ' નો અર્થ થાય છે, એટલે જે શિક્ષા મળ્યા પછી અપરાધી કે અપરાધિની વીસ વર્ષ જીવિત રહે, તો તેને અવશ્ય પોતાની જન્મભૂમિના દર્શનનો લાભ મળી શકે છે. પરંતુ એટલે નિયમ તો અવશ્ય છે કે, વીસ વર્ષનો કાળ પોર્ટ ઝલેઅરૂમાં વીતાડ્યા છતાં પણ જે કોઈ અપરાધી કિંવા અપરાધિનીના સ્વભાવ તથા વર્તનમાં યોગ્ય પરિવર્તન થયેલું દેખાતું નથી અને 'જે આને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે, તો એની સ્વતંત્રતા ખીજાં મનુષ્યોના સુખનો ભંગ કરનારી થઈ પડશે,' એવી શંકા જે ત્યાંના અધિકારીઓના મનમાં અવિચળ રહી જાય છે, તો તેને તેઓ મુક્ત નથી પણ કરતા; કારણ કે, પોર્ટ ઝલેઅરૂમાં એવાં અપરાધીઓને દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત રાખવામાં સરકારનો એટલો જ ઉદ્દેશ છે કે, તેમનાં જીવન સુધરે, તેમના દુર્ગુણોનો ક્ષોય થાય અને તેઓ ઉત્તમ નાગરિક તરીકેના જીવનને વીતાડવાની યોગ્યતા મેળવી શકે; અર્થાત્ જે તેમનામાં આ સદ્ગુણો ન આવ્યા હોય, તો પછી તેમને મુક્તિ કિંવા સ્વતંત્રતા આપવાથી વિપરીત પરિણામ આવે અને સર્વસાધારણ સભ્ય સમાજની શાંતિનો ભંગ થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. અર્થાત્ જે અપરાધી કિંવા અપરાધિની પોતાના વર્તન તથા સ્વભા-

વને સુધારતાં નથી અને જેવાં હોય છે તેવાં જ રહે છે, તેઓ પોર્ટ બ્લેઝરમાંથી મુક્ત થઈ શકતાં નથી અને અંતે ત્યાં જ કાળના બક્ષ થઈને કાં તો ભૂમિના ગર્ભમાં દટાય છે અને કાં તો ચિતામાં બળીને ભસ્મીભૂત થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાની શિક્ષાનાં વર્ષો પૂરાં કરીને સ્વ-તાંત્ર નાગરિક થયેલાં અનેક અપરાધીઓ તથા અપરાધિનીઓએ પોર્ટ બ્લેઝરમાં જ સદાનો નિવાસ કરેલો હોવાથી અને તેમના સંયોગથી ત્યાં તેમની નવીન પ્રજનો વિસ્તાર થવાથી પોર્ટ બ્લેઝરમાં હિન્દુસ્તાનના બિજ બિજ ભાષામાંના ભોંકોની સારી વસતિ થઈ ગઈ છે; તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાંથી ડેટલાઈ બ્યાપારીઓ ત્યાં બ્યાપારમાટે પણ જઈને વસવા લાગ્યા છે એટલે અત્યારે તો પોર્ટ બ્લેઝર બહુધા હિન્દુસ્તાનના એક વિશાળ ગ્રામ સમાન જ જોવામાં આવે છે. આવી રીતે પોર્ટ બ્લેઝરમાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ તથા શાંતિ હોવા છતાં પણ ડેટલાઈ અપરાધીઓને હિન્દુસ્તાનમાંનાં પોતાનાં પ્રિય તથા આત્મીય જનોનો વિયોગ એટલો બધો અસહ્ય થઈ પડે છે અને પોર્ટ બ્લેઝરમાંનું જીવન તેમને એટલું બધું કંટાળાભરેલું તથા ભારસ્વ ભાસે છે કે, ત્યાંના બંધનમાં રહેવા કરતાં તેઓ કાં તો મરી જવાનું પસંદ કરે છે અને કાં તો ગમે તેવા જોખમને વેઠીને પણ પોતાના દેશમાં પહોંચવાનું સાહસ ખેડવાને કટિબદ્ધ થઈ જાય છે. હામોદર અને જોધાસિંગ એ બે અપરાધીઓ પણ એવા જ સ્વભાવના હતા અને તેથી તેઓ ત્યાંથી જીવના જોખમને વેઠીને પલાયન કરી જવાને તૈયાર થયા હતા, એ તો આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ, એટલે એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.

જોધાસિંગને આન્ડામાનમાં આવ્યાને લગભગ પંદર વર્ષ થવા

આવ્યાં હતાં અને ત્યાંના અધિકારીઓની તેના પર એટલી બધી કૃપા હતી કે, જો તે એવી જ સાંતિથી ત્યાં બીજાં પાંચ વર્ષનો કાળ વીતાડી દે, તો તેને તેનું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મળતાં કોઇ પણ પ્રકારના ભય વિના તે ભારતવર્ષમાં આવી શકે તેમ હતું. પરંતુ એક જ્યોતિઃ-શાસ્ત્રવેત્તાએ તેને એમ જાણાવ્યું હતું કે: ‘તાં આયુષ્ય ચોપન વર્ષનું છે;’ અને તેનું પચાસ કે એકાવન વર્ષનું વય તો થઇ ચૂક્યું હતું, એટલે તેના મનમાં એવી બીતિ રચા કરતી હતી કે: “જો ચોપન વર્ષે માંડે મરણ થઈ જશે, તો મારાથી હિંદુસ્તાનમાં પહોંચી શકાશે નહિ અને મરણ સમયમાં પણ મને મારાં આપ્ત તથા આત્મીય જનોના દર્શન તથા સમાગમનો લાભ નહિ મળે!” આ કારણ-થીજ તે પોતાના ધૈર્યને ત્યાગીને ત્યાંથી પલાયન કરવાના નિશ્ચય પર આવી પહોંચ્યો હતો અને તેના જેવા બીજા પણ કેટલાક બંદિવાનો પોર્ટ બ્લેઝરમાંના જીવનથી કંટાળેલા હોવાથી તેઓ પણ તેની સાથે પલાયન કરવાને એક પગે તૈયાર થઇ ગયા હતા. જેઠાસિંગ આન્ડા-માનના સઘળા ટાપૂઓના ખૂણેખૂણાનો ગાના હોવાથી તેમજ તેને કોઇ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના મમે તે વેળાયે મમે તે રથાનમાં જવાની સ્વતંત્રતા મળેલી હોવાથી તે ધીમે ધીમે પલાયનના તૈયારીઓ કર્યા કરતો હતો અને પલાયનના સમયમાં કપયુક્ત થનારાં સાધનોને એકત્ર કર્યા કરતો હતો. તેની આ તૈયારીઓ કેટલાક સમયથી ચાલતી હોવા છતાં અધિકારીઓનો તેનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી કોઇના મનમાં તેના વિશે સંશય આવ્યો ન હોતો અને અધિકારીઓનો એ અતિવિશ્વાસ જેઠાસિંગમાટે અતિશય લાભકારક થઇ પડ્યો હતો. છેવટે સર્વ તૈયારીઓ થઇ રહી અને ‘આવતી કાલે મધ્યરાત્રિ પૂર્વે આપણે અહીંથી પલાયન કરવાનું છે;’ એ વાર્તા જો-

ધાસિંગે ઢામોદરને જણાવી દીધી. ત્યાંથી પલાયન કરી શકાશે કે નહિ એ વિશેની ઢામોદરના મનમાં જે કે પ્રબળ શંકા હતી; તે પણ ભાગ્યપર આધાર રાખીને તે ખીજ દિવસની રાત્રિની એકાગ્રતાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. સમયને જતાં શી વાર ? તે રાત વીતી, ખીજે દિવસ પણ વીત્યો અને ખીજ દિવસની રાત્રિએ વિશ્વમાં પોતાના અધિકારનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો. ઢામોદર જેધાસિંગની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

પલાયન અને નૌકાભંગ

મધ્યરાત્રિનો સમય થયો અને જેલના પ્રહરીએ બાર ડંકા વગાડ્યા. સંત્રીઓના 'ઓલ્ વેલ્' ના ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા અને તેથી આન્ડામાનના ભયાનક કારાગૃહમાં વ્યાપેલી અખંડ શાન્તિનો કિચિદ્ ભંગ થયો; પરંતુ એ ભંગ ક્ષણિક હોવાથી જે ચાર ક્ષણમાં જ પુનઃ ત્યાં અખંડ શાન્તિ તથા નિસ્તબ્ધતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો. જેધાસિંગના આગમનનો નિયત સમય વીતવા છતાં જેધાસિંગ ન આવ્યો. એટલે ઢામોદરના મનમાં નાના પ્રકારના સંશય તથા તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. તે આત્મગત કહેવા લાગ્યો કે: “જેધાસિંગે હિમ્મત હારીને પલાયનના વિચારને માંડી તો નહિ વાળ્યો હોય ? અથવા તેની પલાયન વિષયક તૈયારીની વાર્તા અધિકારીઓના જાણવામાં આવી જતાં તે પોતે કોઇ નવીન વિપત્તિમાં તો નહિ આવી પડ્યો હોય ? તે આવશે કે નહિ આવે ? તૈયારીમાં કાંઇ ન્યૂનતા રહી

૨૮૬ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગબળ

જવાથી કદાચિત્ પલાયનના કાર્યને એ દિવસ લંબાવવાની આવશ્યકતા પડી હોય અને તેથી અત્યારે જોષાસિંગ વખતસર ન આવ્યો હોય, તો તે પણ બનવા જોગ છે. પરંતુ જો એમ હોય, તો પણ તેણે એ વિપ્રયની મને સૂચના આપવામાટે તો મારી પાસે આવવું જ જોઈએ કે નહિ ? અવશ્ય આવવું જોઈએ. છતાં તે નથી આવ્યો એટલે કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. અસ્તુ; પરમાત્માની જેવી ધૃત્તા; કારણ કે, અત્યારે પરમાત્માપર આધાર રાખીને બેસી રહેવા વિના ખીજે કોઈ ઉપાય છે જ નહિ. અર્થાત્ જો પરમાત્મા આ નરકાલયમાંથી ઉદ્ધાર કરે, તો જ અમારા જેવા પાપાત્માઓના ઉદ્ધારનો સંભવ છે; અન્યથા ઉદ્ધારની આશા આદાશકુસુમ સમાન સર્વથા અસંભવનીય છે. હે પરમાત્મન, તું અમારાં પાપો તથા અપરાધોની ક્ષમા કરીને અમારા આજના પલાયનકાર્યમાં અમારો સહાયક થજો અને અમારા કાર્યની સિદ્ધિના માર્ગમાં જો કોઈ પણ વિઘ્ન આવવાની સંભાવના હોય, તો તે વિઘ્નને વિદારી દેજો ! !”

આ વિશ્વનો એક એવો નિયમ જ છે કે, કોઈ ગમે તેવો પાપાત્મા, કૂર, નિર્દય તથા નારિતક પુરુષ હોય, તો પણ સંકટના સમયમાં તેનો આસ્તિકતાને સ્વીકાર્યા વિના અને પરમેશ્વરની સહાયતા માગ્યા વિના છૂટકો થઈ શકતો નથી. આવો ત્રિકાલાળાધ્ય નિયમ હોવાથી જ એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ કાંટા હય હરેક જિગરમેં અટકા તેરા;
હલકા હય હરેક ગોશમેં લટકા તેરા;
માના નહીં જિસ્ને તુઝકો જાના હય જુર;
બટકે હુવે દિલમેં બી હય ખટકા તેરા !

*

*

*

*

“ વૃદ્ધાનમેં હય જળ જહાજ, ચકર ખાતા;
જળ કાદિલા વાદીમેં હય સર ટકરાતા;
અરખાળકા આસરા હય જળ ઉઠ જતા;
ઠહાં તેરે સિવા કોઇ નહીં યાદ આતા ! ” હાલી

જે દામોદરે પોતાના સુખના સમયમાં પરમીમન અને પર-
ધનાપહાર જેવા અપરાધો કરતાં કદાપિ ઈશ્વરનોભય રાખ્યો ન હોતો,
ધર્મ તથા નીતિનો વિચાર કર્યો ન હોતો અને શુદ્ધ હૃદયથી જગદા-
ધાર જગદીશ્વરના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો ન હોતો; તેજ નાસ્તિકશિરો-
મણિ દામોદરના મુખમાંથી આજે ઈશ્વરના નામનો ઉચ્ચાર સંભ-
ળાતો હતો, એ કેવળ તેના શિરપર આવી પડેલા અનિવાર્ય સંકટ-
નું જ પરિણામ હતું; વિપત્તિએ આજે એક નાસ્તિકને આસ્તિકકરી
ખતાવ્યો હતો અને પાપાણ્યને નવનીત સમાન મૃદુ બનાવી દીધો હતો.
ખરેખર જ્યારે મનુષ્ય અસંખ્ય આપત્તિમાં આવી પડે છે, તે વેળાએ
તે ઈશ્વરનો શત્રુ હોય, તો પણ ઈશ્વરના નામનો જપ કરવા મંડી
જાય છે; કારણ કે, સુખમાં મનુષ્ય ઈશ્વરને ભૂલી જાય એ સંભવિત
છે, પણ દુઃખના સમયમાં તો ઈશ્વરનું સ્મરણ અવશ્ય થાય છે અને
તેટલામાટેજ કેટલાક મહાત્માઓ ઈશ્વર પાસેથી નિરંતર દુઃખની જ
યાચના કર્યા કરે છે કે જેથી તેઓ ઈશ્વરને ભૂલી ન જાય અને
તેમની ભક્તિનો ભંગ ન થાય. દુઃખને કોઇ પણ મનુષ્ય ઉત્તમ મા-
નતું નથી અને તેથી દુઃખને કોઇ પણ માનવપ્રાણી ઇચ્છતું નથી;
પરંતુ દુઃખમાં પણ એટલી ઉત્તમતા તો અવશ્ય રહેલી છે કે તે
પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરાવે છે અને તેથી આ વિશ્વમાંની કોઇ પણ
વસ્તુ સર્વથા શુશ્રુષીન તથા અધમ છે જ નહિ, એવો જે તત્ત્વવેદના-
ઓનો સિદ્ધાન્ત છે, તે નિર્વિવાદ સત્ય સિદ્ધ થાય છે.

અરતુઃ મધ્યરાત્રિ પછી લગભગ અડધાથી પોણા કલાક જેટલો બીજો સમય પણ વીતી ગયો અને આશા તથા નિરાશાના મધ્યમાં અટવાતા દામોદરનાં શ્રવણોમાં કોઈ મનુષ્યનાં પગલાંનો ધ્વનિ આવીને અથડાયો. બે ચાર ક્ષણમાં જ તેની કાટડીનો દરવાજો ઉઘડ્યો અને જોધાસિંગને તેણે પોતા સમક્ષ ઊભેલો જોયો; કારણ કે, જોધાસિંગના હાથમાં શાવૂસ હોવાથી તેને ઓગળવામાં દામોદરને કોઈ પણ પ્રકારનો પરિશ્રમ કરવો પડે તેમ હતું જ નહિ. જોધાસિંગને પોતા સમક્ષ ઊભેલો જોતાં જ દામોદરને જાણે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો હોયની ! એવો ભાસ થવા લાગ્યો અને તેણે આતુરતા તથા અધીરતાથી જોધાસિંગને મંદ સ્વરથી પૂછ્યું કે : “ જોધાસિંગજી, હવે અહીંથી પ્રયાણ કરી જવામાં કેટલોક વિલંબ છે વાર ? ”

“ હું તમને લઈ જવામાટે જ આવ્યો છું. પરમાત્માની કૃપાથી આપણા પલાયનની સઘળી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે એટલે અત્યારે અને આ ક્ષણે તો કાંઈ પણ વિઘ્ન આવવાનો સંભવ નથી. ભવિષ્યની વાર્તા ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે અને પોર્ટ બ્લેઅરને છોડી જવા પછી આપણો રક્ષક દયાધન પરમાત્મા છે; માટે લ્યો પરમેશ્વરનું નામ અને હૃદીને મારી સાથે ચાલવા માંડો.” જોધાસિંગે દામોદરને તેના હૃદયમાં અમૃત કરતાં પણ અધિક સુખકર પરિણામને નિપજવનારા શબ્દો સંભળાવ્યા.

“ હું પણ આપની વાટ જોઈને જ બેઠો છું એટલે હું વિલંબ કરું એ તો સંભવે જ નહિ; ચાલો. ” આટલા શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે જ દામોદર ત્યાંથી પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઈ ગયો.

જોધાસિંગે તેને ઊભો રાખ્યો અને સૂચનાના સ્વરૂપમાં જણાવ્યું કે : “ દામોદરભાઈ, હવે અહીંથી નીકળ્યા પછી હું તમને જે કાંઈ આજ્ઞા આપું તદનુસાર વર્તવામાં તમો ક્ષેત્રમાત્ર પણ વિલંબ કરશો નહિ

અને નિરર્થક પ્રભોત્તરમાં સમય વીતાડશે નહિ; કારણ કે, અહીંથી આપણા પલાયન પછી ત્રણ ચાર કલાકમાં તો આપણા પલાયનની વાર્તા બહુધા પ્રકાશમાં આવી જશે અને અહીંના અધિકારીઓ તત્કાળ આપણને પકડી પાડવામાટેના પ્રયત્નનો આરંભ કરી દેશે; જેટલા-માટે એ ત્રણ કે ચાર કલાક જેટલા સમયમાં જો આપણે આપણા ધારેલા સ્થાનમાં ન પહોંચી જઈએ, તો આપણાં જીવન ભયમાં છે, એ વાર્તાને કદાપિ બૂલશે નહિ.”

“હું આપની પ્રત્યેક આજ્ઞાનું ઈશ્વરની આજ્ઞા સમાન પાલન કરીશ અને આપની આજ્ઞા થશે, તો મારા જીવનની આહુતિ આપવાને પણ હું તત્પર રહીશ, એ નિશ્ચય પૂર્વક માનજો.” હામોદરે કહ્યું.

“ચાલો, ત્યારે મારી પાછળ પાછળ સાવધતાથી ચાલ્યા આવો.” એ પ્રમાણે કહીને જોધાસિંગે હોતાના હાથમાંના ફાનસને ખુલ્લી નાખીને અંધારામાં આગળ ચાલવા માંડ્યું અને હામોદર તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. અહીં વચ્ચે જણાવવું જોઈએ કે, જોધાસિંગની સૂચનાથી હામોદરે એક બે દિવસ પૂર્વે જોધાસિંગે લાવી આપેલા લાકડાના એક લાંબા ખંડને પોતાની પથારીમાં સુવડાવીને તેના પર કંબલ એવી રીતે ઓઢાડી દીધું હતું કે, દૂરથી જોનારને જાણે ત્યાં માણસ જ સૂતેલું છે, એવો જ ભાસ થઈ જાય તેમ જ જોધાસિંગે હામોદરને બહાર કઢયા પછી કોટડીના દરવાજાને બંધ કરીને તાળું પણ વાસી દીધેલું હોવાથી તત્કાળ ત્યાં તપાસ કરતાં હામોદરના પલાયનની કાંઈને પણ કલ્પના થવાનો સંભવ ન હોતો. જોધાસિંગ જલના પ્રત્યેક ભાગનો કાંડો હોવાથી અંધકારમાં પણ પ્રકાશમાં ચાલતો હોયતો ! તેવી ઝડપથી ચાલ્યો જતો હતો અને હામોદર તેની અડો-અડ ચાલતો હોવાથી તેની ચાલ પણ તેરી જ ઊતાવળી હતી, એ નવી-

નતાથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. ચાલતા ચાલતા લગભગ દશેક મિનિટ પછી તેઓ ત્રણ ચાર આંગણાંને ઓળંગીને જેલની ઊંચી દીવાલ પાસે આવી લાગ્યા અને જોધાસિંગે દીવાલપર આમતેમ હાથ ફેરવીને બાજુ ભાગમાંથી અંદરના ભાગમાં લટકતા એક જડા દોરડાને પોતાના હાથમાં પકડી લીધો અને તે દોરડાપર દામોદરના હાથ મૂકીને જોધાસિંગે અત્યંત મંદ સ્વરથી કહ્યું કે: “ બહારની બાજુએ આઠ મનુષ્યો આ દોરડાને ઝાલીને ઊભા છે અને તમારે આ દોરડાના આધારે દીવાલપર ચઢીને પેલી બાજુએ ઊતરી જવાનું છે. અહીંના છેડાને હું મજબૂત પકડી રાખું છું એટલે તમે હવે ચડવા માંડો. દીવાલપર પહોંચ્યા પછી દોરડાને તમે બાજી રહેજો એટલે હું અહીંથી ધીમે ધીમે દોરડાને સરકાવીશ તેથી તમે સરળતાથી પેલી બાજુએ ઊતરી શકશો. તમે બહાર સહીસત્તામત પહોંચીને ત્યાં જે મનુષ્યો છે તેમની સાથે ચાલતા થઈ જાજો અને હું થોડી વારમાં જ અમુક સ્થળે આવીને તમને મળીશ. ”

આવી રીતે દોરડાપર ચઢીને જેલની દીવાલને ઓળંગવાનો દામોદરને આ પ્રથમ પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી સ્વાભાવિક જ તે અચકી ગયો; પરંતુ અત્યારે હવે મુક્તિનો અન્ય કોઈ પણ માર્ગ ન હોવાથી ઈશ્વરનું નામ લઈને તેણે દોરડાના આધારે દીવાલપર પહોંચવાના પ્રયત્નનો આરંભ કરી દીધો. વચ્ચે એક બે વાર ‘કદાચિત પડી જમ્મશ, તો ?’ એવો તેના મનમાં ભય તો થયો, પણ સ્વતંત્રતાને મેળવવાની આશાએ તેના તે ભયનું નિવારણ કરી નાખ્યું અને તે કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ વિદ્ન વિના બાજુ ભાગમાં ઊતરી ગયો. ત્યાં જોધાસિંગના કથન અનુસાર આઠ મનુષ્યો ઊભેલા હતા અને તેઓ દોરડાને લપેટી દામોદરને સાથે લઈને અંધકારમાં જ ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા.

પ્રતિક્ષણ પકડાઇ જવાની ભીતિ હોવાથી તેમનાથી શત્રુસ તો શું પણ દીવાસળી પણ સજાગી શકાય તેમ ન હોતું અને તથી તેમને કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિના—અતુર્દશીની રાત્રિના—મહાભીષણ અંધકારમાં જ પોતાનો પંથ કાપવો પડતો હતો. માર્ગમાં અનેક સ્થળે તેમના પગોમાં કાંકરા અને કાંટા વાગતા હતા તથા ઠોકરો લાગતી હતી, છતાં તેમની ભેથમાત્ર પણ દરકાર કર્યા વિના તેઓ જેટલી ઉતાવળથી ચાલી શકાય તેટલી ઉતાવળથી આમગ અને આમગ જ ચાલ્યા જતા હતા. હામોદર જે કે માર્ગનો યાતા ન હોતો, પણ તેની સાથેના આઠ મનુષ્યો આન્ડામાનના જૂના કપદીઓ હોવાથી અને અત્યારે તેઓ મામડામાં રહેતા હોવાથી ત્યાંના નર્વ માર્ગોના યાતા હતા અને તથી જ બિલાડીની પેડે અંધકારમાં કોઈ પણ પ્રકારના સંકેત વિના ચાલી શકતા હતા. હામોદરને તેમણે પોતાના મધ્યમાં રાખેલા હોવાથી તે પણ સરળતાથી ચાલ્યો જતો હતો. લગભગ એક માઈલ જેટલો પંથ કપાઇ ગયો ત્યાં સૂધી તો એ નવ મનુષ્યોમાંના એક પણ મનુષ્યે એક પણ શબ્દનો મુખમાંથી ઉચ્ચાર કર્યો ન હોતો; પરંતુ ત્યાર પછી બોલવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થતાં તે નવમાના એક પ્રૌઢ પુરુષે કહ્યું કે: “ઊભા રહો; અહીં પાસે જ એક મોટો ખાડો છે તેમાં આપણે જોધાસિંઝની વાટ જોઈને ખેસવાનું છે; કારણ કે, જોધાસિંઝને જેલ તપાસી પોતાનો ચાર્જ બીજા વૉર્ડરને સોંપીને અહીં આવતાં લગભગ અડધા કલાક જેટલો વિલંબ થવાનો સંભવ છે. તેમના આવ્યા વિના આપણાથી આગળ વધી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, સફળી તૈયારીઓ તેમના હાથેજ થયેલી છે અને આપણે તે વિશે વધારે કંઈ પણ જાણતા નથી એટલે અજ્ઞાન અને અંધ ઉભય સમાન હોય છે, તેવી જ અત્યારે આપણી અવસ્થા છે.”

તે સર્વ ત્યાં પાસે જ આવેલા એક વિશાળ ખાડામાં ઊતરી ગયા અને જોધાસિંગની વાટ જોતા બેસી રહ્યા. તેમને ત્યાં બેઠાને હજી તો અડધો કલાક થયો પણ ન હોતો, એટલામાં તો તે ખાડાના બાજુ ભાગમાંથી ‘વાહ ગુરુ’ એવો સાંકેતિક શબ્દ આવીને તેમનાં શ્રવણોમાં અથડાયો. એ શબ્દ સાંભળતાં જ તેઓ હઠીને ઊભા થયા અને ‘વાહ ગુરુ’ બોલતા પાછા ખાડામાંથી નીકળીને ઉપરના માર્ગમાં આવી લાગ્યા. હવે જોધાસિંગ આગળ ચાલ્યો અને તેના નવ અનુયાયી તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. બીજાને લગભગ દોઢેક માઈલનો પંથ કાપ્યા પછી તેઓ એક જંગલમાં આવી પહોંચ્યા. એક તો કૃષ્ણચતુર્દશીની રાત્રિનો બીપણ અંધકાર વ્યાપેલો હતો અને જંગલમાં વળી વૃક્ષોની ધારી ધટા વ્યાપેલી હતી એટલે ત્યાંના અંધકાર એવો તો ગાઢ હતો કે, બે વેંતના અંતરપર ઊભેલા મનુષ્યનું મુખ પણ દષ્ટિગોચર થઈ શકતું ન હોતું. આ સ્થાનને અસ્પૃશ્યમયને માટે નિર્ભય ધારીને જોધાસિંગ ઊભો રહી ગયો અને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ઊભા રાખીને તે કહેવા લાગ્યો કે:—

“ મારા પ્રિય બાંધવો, આ આન્ડામાનમાંથી પલાયન કરીને અન્ય ભૂમિમાં પહોંચી જવાનું કાર્ય કેવું અને કેટલું ભયંકર છે, એની કદાચિત્ તમારામાંના કેટલાકોના મસ્તિષ્કમાં કલ્પના પણ નહિ હોય અને તેટલામાટે તેની ભયંકરતાને તમને કિંચિત્ ભાસ કરાવવાની મને અનિવાર્ય આવશ્યકતા જણાય છે. આન્ડામાનના ટાપૂમાંથી પલાયન કરવાના બે માર્ગ છે; એક માર્ગ સ્થળનો છે અને બીજો માર્ગ જળનો છે. સ્થળનો માર્ગ એટલો બધો ભયંકર છે કે અત્યાર સુધીમાં અહીંના જે જે બંદિજનોએ એ સ્થળના માર્ગથી પલાયનનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમને અસહ્ય યાતનાઓ વેઠવી પડી છે અને

અંતે પોતાના પ્રયત્નમાં ઈજીબૂત થયા વિના કાં તો તેઓ મરી ગયા છે અને કાં તો પાછા પકડાઈ ગયા છે. સ્થળના માર્ગને સ્વીકારીને જંગલના ઘાટા ભાગમાં ફેટલીક વાર જૂએ મરી જવાનો વખત આવી જાય છે અને તે સાથે અહીંનાં જંગલોમાં થતા એ પ્રકારના જંતુઓની એટલી બધી પીડા સહન કરવી પડે છે કે ફેટલીક વાર તો તેના યોગે મરણ કરતાં પણ અધિક અધમ અવસ્થા થઈ જાય છે. જ્યાં જમીન જમીની હોય છે ત્યાં જલૌકા અથવા જળો નામક જંતુઓ એટલા બધા પ્રમાણમાં હોય છે કે શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં વળગીને તેઓ આપણા રક્તને ચૂસવા માંડી જાય છે અને તેથી છેવટે મરણ વિના આપણી મુક્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય રહેતો જ નથી; તેમ જ જ્યાં સુધી જમીન હોય છે, ત્યાં આફ્રિકામાં થતા જિગર નામક જંતુઓ જેવા એક પ્રકારના જંતુઓ થાય છે અને તેમને અંગ્રેજો ' ટિક્સ ' (Ticks) તથા અન્ય જનો ' ગદિર ' નામથી ઓળખે છે. એ જંતુઓ જે કે આફ્રિકાના જિગર જેવા વિનાશક હોતા નથી, તો પણ અત્યંત પીડાકારક હોય છે. જિગર શરીરના માંસના ભાગમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે અને તે ઇંડાં માંસને ફાડી નાખે છે; પરંતુ ગદિર માત્ર પોતાના શિરોભાગનો જ માંસમાં પ્રવેશ કરાવે છે અને બાકીના ભાગને બહાર રાખીને રક્તને ચૂસવા માંડે છે. જે કોઈ એ ગદિરને ખેંચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો તે ટૂટી જાય છે અને તેનું માથું અંદર જ રહી જાય છે કે જે પછીથી માંસમાં સડો પેદા કરી દે છે અને તે સડો એવો હોય છે કે, ખવાયેલું માંસ પાછું આવતું જ નથી. એ ગદિરથી છૂટવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે તેના પર મિથિલેટ્ સ્પિરિટ થોડા પ્રમાણમાં નાખી દેવું; કારણ કે, તે મિથિલેટ્ સ્પિરિટ માંસમાં ઊતરીને રક્ત-

સાથે મળી જાય છે અને રક્તમાં તેનો જે સ્વાદ આવે છે તે સ્વાદ તે ગદિરને બહુ જ ખરાબ લાગવાથી તે પોતાની મેળે જ બહાર નીકળી આવે છે. પરંતુ ન્હાસીને જંગલમાં આવેલા બંદિવાનો પાસે મિથિલેટડ્ સ્પિરિટ્ હોતું નથી અને તેથી એ ગદિર જંતુઓના આક્રમણથી તેમને અસહ્ય યંત્રણા ભોગવવી પડે છે. એક વાર જોલમાંથી કેટલાક કપડીઓ ન્હાસીને જંગલમાં જઈ ભરાયા હતા અને જ્યારે તેમને પકડવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓ એ ગદિરના આક્રમણથી લગભગ આંધળા થઈ ગયેલા હતા અને તેમનો દેખાવ દયાજનક થઈ પડ્યો હતો. અર્થાત્ સ્થળમાર્ગની આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓના વિચાર કરતાં સ્થળમાર્ગથી ન્હાસવાનો પ્રયત્ન કરવો અને મરણને આમંત્રણ આપવું, એ ઉભય કાર્યો સમાન દેખાય છે અને તેટલા માટે મેં જળમાર્ગથી જ પલાયન કરી જવાની તૈયારીઓ કરેલી છે. હવે જળના માર્ગમાં જોખમ નથી એમ તો નથી જ; પરંતુ માત્ર એટલો ભેદ છે કે, જે ત્યાં મૃણુ આવે, તો પણ વિશેષ કષ્ટ થવાનો સંભવ નથી. મેં એક એકાંત અને ઉજ્જડ ભાગમાં આવેલા એક સમુદ્રતીરપ્રાંતમાં એક નૌકા, હલેસાં, લાઇફબોટ તથા આંકેક દિવસ સૂધી ચાલે તેટલા ખોરાક આદિની વ્યવસ્થા કરી રાખી છે અને આપણે તે નૌકામાં બેસીને જ પલાયન કરવાનું છે. અહીંના મૂળ-નિવાસી આન્ડામાનીઓમાંની એક સ્ત્રી સાથે મારો પ્રેમસંબંધ હોવાથી તેણે આ સર્વ વ્યવસ્થા કરેલી છે અને તે સ્ત્રી પણ આપણી સાથે જ આવવાની છે; કારણ કે, મારી સાથે ભારતવર્ષમાં આવવાની અને ભારતવર્ષને જોવાની તથા મારી પત્ની તરીકે ત્યાં રહેવાની આશ્ચર્યથી જ તે આ સાહસ કરવાને તૈયાર થઈ છે અને તેથી તેને સાથે લીધા વિના ચાલે તેમ છે જ નહિ. સમુદ્રમાં પણ આપણી

તપાસ તો અધિકારીઓ કરવાના જ, પણ તત્કાળ તેઓ આપણી પૂઠે ન પડી શકે અને આપણી પૂઠે પડવાની તૈયારી કરતાં ઓછામાં ઓછા તેમના બે દિવસ વીતી જાય, એટલામાટે જે ત્રણ ચાર ખોટા છે, તે સઘળા ખોટાને ગાયડાં પાડીને મેં નકામી કરી નાખી છે અને તેથી અત્યારે તો આપણે નિર્ભય છીએ; પછીથી જે થાય તે ખરૂં. ચાલો ત્યારે હવે વધો આગળ; કારણ કે, રાત હવે ચોડી રહી છે અને આપણે વેપ ઝાઝા બજવવાના છે.”

તેઓ વળી પાછા ચાલવા લાગ્યા અને ત્યાંથી વળી એકાદ માછલ ચાલીને સમુદ્રના એક ઐકાંતિક અને માનવવસતિવિહીન તીર-પ્રાંતમાં આવી પહોંચ્યા. તોફાની સમુદ્રની ગર્જના ત્યાં એવી તો પ્રબળ હતી કે તે ગર્જનાને સાંભળતાં જ ફેટલાક કાચીપોચી છાતીના કમદીઓની દૃઢતાને દુર્ભ જર્જરિત થઈ જવાનો સંભવ હતો; પરંતુ અત્યારે જે બંદિવાનો પલાયનમાટે કટિબદ્ધ થયા હતા, તેઓ સઘળા મજમૂત છાતીના, હિમ્મતવાળા, તરવાની કળામાં પ્રવીણ અને સ્વ-તંત્રતાને મેળવવામાટે મરણિયા થયેલા હોવાથી તેમની દૃઢતા સમુદ્રની એ ગર્જનાથી લેશમાત્ર પણ ચળી નહિ, કિન્તુ તે ગર્જના તેમના માટે તો હિતસાહને વધારનારી જ થઈ પડી. જોધાસિંગે આગળ વધીને પોકાર કર્યો કે: “વાહ ગુરુ!” અને અધિકારમાં તેને એનો જવાબ મળ્યો કે: “વાહ ગુરુ!” ત્યાં જે નૌકા તૈયાર હતી, તેમાં તેઓ બેસી ગયા, તેમણે હલેસાં પોતાના હાથમાં લઈ લીધાં અને આન્ડામાની સ્ત્રીએ કાંઠાપરના એક વિશાળ પાપાણુસાથે નૌકાના બાંધેલા દોરડાને છોડ-તાંતી સાથે જ નૌકા સમુદ્રાભિમુખ થઈને જળમાં ડોલતી ડોલતી ચાલવા લાગી. કિનારાથી ફેટલાક અંતરપર નીકળી ગયા પછી જોધાસિંગ વળી પાછો પોતાના સાથીઓને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“ મારા બહાદુર સાથીઓ, આ લાઇફબેસ્ટ પણ તમારી હમ્મર-પર પહેરીને તૈયાર રહો; કારણકે, આ સાધારણ નૌકા હવે પછીના સમુદ્રના તોશની ભાગમાં સલામત રહેશે કે કેમ એનો નિશ્ચય નથી; અને તેથી કદાચિત્ નૌકા ટૂટી જાય, તો પણ આપણા જીવનની હાનિ ન થાય, એટલામાટે આ લાઇફબેસ્ટને હમ્મરપર ધારી લેવાની આવશ્યકતા છે. છતાં ધારો કે, આપણી નૌકા સમુદ્રના તોશની ભાગમાં પણ સહીમસામત રહે અને તેને કાંઈ પણ ધક્કા ન આવે, તો પણ જ્યારે દૂરથી કોઈ બીજું વહાણ સમુદ્રમાં આપણા જોવામાં આવશે, તે વેળાએ ઇચ્છાપૂર્વક આપણે આપણી નૌકાને ડુબાવીને નિરાધાર અવસ્થાનો સ્વીકાર કરવો પડશે; કારણકે, તેવા કોઈ વહાણનો આશ્રય લીધા વિના આપણાથી હિન્દુસ્તાનમાં પહોંચી શકાય તેમ નથી અને આપણે આન્ડામાનના બંદિવાનો છીએ એ વાર્તા જો વહાણવટીઓના જાણવામાં આવી જાય, તો તેઓ આપણને આશ્રય ન આપે અને કદાચિત્ આશ્રય આપીને આપણને વહાણમાં લઈ લે, તો પણ કિનારે પહોંચીને સરકારી અધિકારીઓના કબજામાં સોંપી દે, એ નિઃસંશય છે; અર્થાત્ તેમને તો આપણે એમ જ જણાવવાનું છે કે, ‘અમે ડૂબેલી એક સ્ટીમરના પેસેન્જરો છીએ,’ તો જ આપણી નિર્બંધતા છે. આ દેખાવ કરવામાટે પણ લાઇફબેસ્ટની જરૂર છે અને લાઇફબેસ્ટને જોતાંજ વહાણવટીઓ અથવા તો કોઈ સ્ટીમરવાળા આપણને ડૂબેલી સ્ટીમરના પેસેન્જરો ધારી લેશે અને આપણા વિશે કાંઈ પણ શંકા લાવશે નહિ; કારણકે, આન્ડામાનના બંદિવાનો પાસે લાઇફબેસ્ટ હોય શકે જ નહિ, એ તેઓ સારી રીતે જાણતા હોય છે. આન્ડામાનના ટાપૂપાસે આગળ એક સ્ટીમર ડૂબી મઘ હતી તેના લાઇફબેસ્ટ મેં

એક ઠેકાણે સંભાળીને રાખ્યા હતા કે જે આજે આપણા ઉપયોગમાં આવી શક્યા છે. કેટલીક વાર સંધર્યો સર્પ પણ કામનો થઈ પડે છે; તો આ લાઇફબોટ કેમ ઉપયોગી ન થાય વાર ? આલો લાઇફબોટ પહેરી લ્યો અને પછી જરા નારતો પણ કરી લ્યો; કારણ કે, 'ઠેકાણે દીઠી કાલ' વાળી કહેવત પ્રમાણે પ્રભાતમાં ઠેકાણે જલે કેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અને જળપાનનો અવસર પણ મળશે કે નહિ, એનો કરો પણ નિશ્ચય નથી. કદાચિત્ આપણે એક બીજાથી છૂટા પણ પડી જઈએ ! એટલામાટે અત્યારે જે આનન્દ ભોગવ્યો તે જ આપણો છે. હવે આપણા જીવન તથા મરણનો આધાર કેવળ પરમાત્માની ઇચ્છાપર હોવાથી તે તારશે તો તરીશું અને મારશે તો મરીશું. પ્રયત્ન કરવા છતાં વિજય ન મળે, તો તેમાં આપણો દોષ નથી. "

નૌકામાંના સર્વ મનુષ્યોએ લાઇફબોટ પહેરી લીધા અને ત્યાર-પછી નાસ્તાને ઇન્સાફ આપી જળપાન કરીને તેઓ તાજ તવાના થઈ ગયા. અમના આહારથી શરીરમાં નવીન ચેતન તથા ઉત્સાહ આવવાથી તેઓ હલેસાંને બળપૂર્વક પાણીમાં મારવા લાગ્યા અને વાયુ પણ અનુકૂળ હોવાથી તેમની નૌકા સ્ટીમલોચની ઝડપથી સમુદ્રમાં આગળ વધવા લાગી. આન્ડામાનની મૂળનિવાસિની સ્ત્રીઓના સમુદ્રની ભોમીયેણુ હોવાથી તેમ જ નૌકાને ક્યા સ્થાનમાં બધ જવાથી કોઈ સ્ટીમર અથવા વહાણ મળી જવાનો સંભવ હતો એ પણ સારી રીતે જાણતી હોવાથી નૌકાના કર્ણધારનું સ્થાન તેણે જ લીધું હતું અને બેધાસિંગ તેના નિકટ ભાગમાં બેસીને હલેસું ચલાવતો હતો. હાથોદર નૌકાના છેક અગ્રભાગમાં હલેસું મારવાને બેઠો હતો. જેમ જેમ નૌકા સમુદ્રમાં આગળ વધતી જતી હતી તેમ તેમ સમુદ્રનાં પર્વત સમાન ઉછળતાં મોજાંમાંથી તેને માર્ગ કાપવો પડતો

હતો. કોઈ વાર નૌકા મેળપર ચઢીને એટલી બધી ઉચી થતી હતી કે જાણે તે કોઈ ટેકરીપર ચઢતી હોયની તેવો જ ભાસ થતો હતો, અને પાછી મેળના પછાડા સાથે તે એટલી બધી નીચે પછડાતી હતી કે, તે જાણે અત્યારે જ પાતાળમાં પેસી જશે, એવો તેમાં બેઠેલા મનુષ્યોના મનમાં ભય થયા કરતો હતો. અચાનક વાયુ પણ સુસવાટા-બંધ વાવા લાગ્યો અને તે સાથે સમુદ્ર પણ વધારે તોફાની થઈ ગયો. પાણીની જખરી છોજો હવે નૌકામાં પણ આવવા લાગી અને તેથી નૌકા હમણાં જ ટૂટી જશે અથવા તો ડૂબી જશે, એવો સ્પષ્ટ રંગ દેખાયો. જોધાસિંગે પોતાના સાથીઓને સાવધ રહેવાની ચેતવણી આપી દીધી; પરંતુ થોડી જ વારમાં એક એવી પ્રચંડ લહરી આવી કે તે લહરીના આઘાતથી નૌકા હચમચી ગઈ અને અગ્રભાગમાં હલેસું લઈને બેઠેલો ઢામોદર સમુદ્રના અગાધ જળમાં ઉછળી પડ્યો. તે ઉછળી પડ્યો હતો, એ કોઈના જોવામાં આવ્યું નહિ અને સમુદ્રની ખીજી લહરી તેને એટલો બધો દૂર ધસડી ગઈ કે અંધકારમાં પુનઃ નૌકાને પકડી પાડવાનું કાર્ય તેના માટે સર્વથા અશક્ય થઈ પડ્યું. તે અગાધ સમુદ્રના જળમાં તણાતો ચાલ્યો.

એ ઘટનાને લગભગ એક કલાક થઈ ગયો અને ઉપઃકાળ થયો. ઉપઃકાલિક પ્રદાશની મંદ છટાને વિસ્તાર થતાં જોધાસિંગ તથા તેના બીજા સાથીઓના જાણવામાં આવ્યું કે ઢામોદર નૌકામાં ન હોતો અને તેથી તેમણે ધારી લીધું કે, તે નૌકાના અગ્રભાગમાં બેઠેલો હોવાથી અવશ્ય સમુદ્રમાં ઉછળી પડેલો હોવો જોઈએ. પ્રાતક્ષણ તોરાન વધતું જ જતું હતું અને તેથી સર્વને પોતાના પ્રાણની ચિંતા હોવાથી ઢામોદરના સમુદ્રમાં પડી જવાનો વિશેષ વિચાર કરવા યોગ્ય તે સમય ન હોતો. અચાનક ઉપરાસાપરી એવી તો ત્રણ ચાર લહરીઓ પૂરા બળથી

“માત્ર વંદવાસિગની આનંદમાની પ્રિયતમાએ વંદવાસિગનો હાથ પકડી
ત્રીવેણા દેવાયી તે ગાન્ને સાથે હતાં

૫૪ ૨૯૯.

આવી કે નૌકામાં બરપૂર-કાંઠા સુધી-પાણી બરાઈ મયાં અને નૌકા ટૂટી પશુ ગાંધ એટલે હવે નૌકાને ત્યાગી દીધા વિના તેમનો ઉદ્ધાર ન હોતો. તે સર્વ તરવાની કળામાં નિષ્ણુત હોવાથી તથા તેમની કમ્મરે લાકડખેટ હોવાથી તેઓ નૌકાની પરવા ન રાખતાં બાઅપર આધાર રાખીને જળમાં તરવા લાગ્યા. પરંતુ હવે તેઓ એક ખીજથી છૂટા પડેલા હોવાથી અને એકત્ર રહેવાના તેમના નૌકારૂપ સાધનનો નાશ થયેલો હોવાથી તેમને સમુદ્રની લહરીઓ બ્યાં લઇ જાય, ત્યાં જવા વિના તેમનો ખીજે કોઈ ઉપાય હતો જ નહિ. માત્ર જોધા-સિંગની આન્ડામાની પ્રિયતમાએ જોધાસિંગનો હાથ પકડી લીધેલો હોવાથી તે બન્ને સાથે હતાં અને અન્ય સર્વ મનુષ્યો એક ખીજથી જૂદા પડી ગયા હતા. ઉપર અનંત આકાશ અને નીચે વિશાળ સમુદ્રના જળનો અગાધ વિસ્તાર એવી અવસ્થામાં કેવળ જમદાધાર વિના તેમના ઉદ્ધારનો અન્ય કોઈ પશુ આધાર ન હોતો અને તેથી જો તેઓ એકનિષ્ઠાથી ઈશ્વરની પ્રાર્થનામાં નિમગ્ન થયા હોય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું.

પ્રકરણ ૧૫ મું

જીવન અને મરણના મધ્યમાં !

જોધાસિંગ પછી આન્ડામાનની જેલમાં જે સિપાહી ડ્યૂટીપર આવ્યો હતો, તે પોતાના નિયમ પ્રમાણે જેલમાંના કચડીઓની સઘળી કોટડીઓની તપાસ કરી ગયો હતો; છતાં હામોદરના પલાયનની તે કલ્પના કરી શક્યો ન હોતો; કારણ કે, અવાજ આપતાં બ્યારે અંદરથી જવાબ ન મળ્યો એટલે તેણે શંકાનો પ્રકાશ નાખીને જાળી.

દાર બારણામાંથી અંદર નજર દોડાવી હતી અને અંદર હામોદરે એક લાકડાને સુવાડીને નાટકનું જે દૃશ્ય ગોઠવી રાખ્યું હતું તેને નિદ્રાવશ હામોદર ધારીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો હતો. પરંતુ સવારમાં જ્યારે ક્યદીઓની હાજરીનો વખત થયો તે વેળાએ હામોદરની ઝેરહાજરી પ્રકાશમાં આવી ગઈ અને તેની સાથે જોધાસિંગ તથા બીજા આઠ ક્યદીઓના પલાયનની વાર્તા પણ પ્રકાશિત થઈ. આન્ડામાનમાં એક પ્રકારનો આશ્ચર્યજન્ય કોલાહલ વ્યાપી ગયો અને ત્યાંના વરિષ્ઠ અધિકારીઓની આજ્ઞાથી સિપાહીઓ, સંત્રીઓ, વૉડરો તથા રક્ષકો તે ક્યદીઓને શોધી લાવવામાટે બિજા બિજા સ્થળો પ્રતિ જવાને તૈયાર થઈ ગયા. આન્ડામાન બેટના વપરાશમાંના કિનારા પર બાંધેલી સઘળી સરકારી બોટો અથવા લઘુ નૌકાઓ સુરક્ષિત હોવાથી ત્યાંના અધિકારીઓએ, તેઓ સ્થળમાર્ગથી નહાસી ગયેલા હોવા જોઈએ, એવી કલ્પના કરી લીધી અને તેથી હથિયારબંધ સિપાહીઓની એક ટોળી અથવા પાર્ટીને આન્ડામાનનાં જંગલોમાં તેમની તપાસ માટે અને જો તેઓ પકડાય તો તેમને પકડી લાવવા માટે રવાના કરી દીધી. જો તેઓ ક્યાંય પણ જોવામાં આવે અને સીધી રીતે આવવાની ના પાડીને કદાચિત્ તેમની પાસે હથિયાર હોવાથી સામા થાય, તો પછી નિરુપાયવશ તેમને ગોળીથી મારી નાખવાની પણ તે પાર્ટીના અગ્રેસર સિપાહીને આજ્ઞા આપી દેવામાં આવી હતી. ત્રણ કે ચાર દિવસ સુધી તે પાર્ટીએ જંગલોમાં બટકીને સઘળાં જંગલોને ફેંદી નાખ્યાં, પણ તે રફૂચકર થયેલા ક્યદીઓનો તેમને ક્યાંય પણ પતો મળી શક્યો નહિ. તેઓ જંગલોમાં જઈને ભરાયા જ ન હોતા અને સ્થળમાર્ગથી નાહા જ ન હોતા, તો પછી જંગલોમાં તેમનો પતો કેમ કરીને અને ક્યાંથી મળી શકે વાદ ? સિપાહીઓ

જ્યારે રખડી રજાને પાછા આવ્યા અને તેમણે વરિષ્ઠ અધિકારી-
ઓને સ્નાનના સમાચાર સંભળાવ્યા એટલે પછી સમુદ્રમાં તે કપડી-
ઓની ખોળ કરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો અને બોટોને તૈયાર
કરવાની ખલાસીઓને આજ્ઞા આપવામાં આવી. ખલાસીઓએ આવી
રિપોર્ટ કર્યો કે : “ સઘળી બોટોમાં ગાખડાં છે અને તેથી તે ગાખડાં-
ને જ્યાં સૂધી ખરાબર પૂરી નાખવામાં ન આવે ત્યાં સૂધી બોટો સમુ-
દ્રમાં ચાલી શકે તેમ નથી. ” સઘળી બોટોમાં ગાખડાંની વાત સાંભ-
ળતાં જ ત્યાંના વરિષ્ઠ અધિકારીઓનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે : ‘ કપ-
ડીઓ સમુદ્રમાર્ગથી જ પલાયન કરી ગયા છે; પરંતુ ચાર દિવસનો
સમય વીતી ગયો છે એટલે હવે તેમનો સમુદ્રમાં પશુ પત્તો મળી
શકશે કે કેમ, એ એક પ્રશ્ન જ છે. છતાં કાયદા પ્રમાણે તેમને
પકડવાના પ્રયત્નો તો કરવા જ જોઈએ. ’ આવા વિચારથી બોટોને
સુધરાવીને બે દિવસ પછી સમુદ્રમાં તેમને શોધવામાટે સિપાહીઓની
જૂદી જૂદી ત્રણ પાર્ટીઓને મોકલવામાં આવી. સમુદ્રમાં બહુ જ
તોફાન હોવાથી ખલાસીઓ તથા સિપાહીઓ બે દિવસ સૂધી કિના-
રાથી થોડા થોડા અંતર પર બોટોને ફેરવીને પાછા આવ્યા અને તેમણે
‘ નહાસી ગયેલા કપડીઓનો સમુદ્રમાં પશુ ક્યાંય પત્તો મળી શકતો
નથી ! ’ એ પ્રમાણેના સમાચાર પોતાના વરિષ્ઠ અધિકારીઓને
સંભળાવી દીધા. અર્થાત્ તે બંદિવાનોના પલાયનને જોતજોતાંમાં
સાત દિવસનો અવધિ થઈ ગયો, છતાં સ્થગમાં કે જળમાં ક્યાંય
તેમનો પત્તો મળી શક્યો નહિ. આવી રીતે તે કપડીઓનો પત્તો ન
મળવાથી અંતે ત્યાંના અધિકારીઓએ હિંદી સરકારને એ વિશેના
રિપોર્ટ મોકલી આપવાનો અને ધરમા તથા હિન્દુસ્તાનનાં સઘળાં
બંદરોના અધિકારીઓને તારથી એ સમાચાર જણાવીને તે કપડીઓ-

૩૦૨ આજ્ઞાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃમળળ

માંનો કોઇ પણ ક્યદી કોઇ પણ બંદરપર કોઇ વહાણ અથવા સ્ટી-
મરમાંથી ઉતરે, તો તેને પોલિસના કબ્જામાં સોંપવામાટેની સૂચના
આપી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એ નિશ્ચય કરીને તેઓ રિપોર્ટ લખવાની તથા તારો કરવાની
તૈયારીમાં હતા એટલામાં તે દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે પોર્ટ બ્લેઅર્માં
અચાનક આવીને નાંગરેલી એક સ્ટીમરનો કૅપ્ટન પોર્ટ બ્લેઅર્ સેન્ટલ-
મેન્ટના વરિષ્ઠ અધિકારીની મુલાકાતે આવ્યો અને તે કૅપ્ટને તે અ-
ધિકારીને જણાવ્યું કે: “ આજથી બે દિવસની વાતપર સમુદ્રમાં
પાંચેક માણસ લાઇફબોટ પહેરીને તરતા અમારા જોવામાં આવ્યા હતા
અને તેથી અમે એ સ્ટીમરને બીજી રાખીને તેમને સ્ટીમરમાં લઇ
લીધા હતા. તેઓ બે કે બેલી શકતા હતા, પણ ભૂખ અને તરસથી
અધમુઆ જેવા થઇ ગયા હતા એટલે પ્રથમ અમે એ તેમને ખવડા-
વી પીવડાવીને કાંઇક તાજ કર્યા અને ત્યારે પછી તેઓ સમુદ્રમાં
કેમ પડ્યા હતા, એ પ્રશ્ન તેમને પૂછ્યો. અમારા પ્રશ્નના જવાબમાં
તેમણે જણાવ્યું કે, તેઓ એક વહાણમાં જંગમાર તરફ જતા હતા
એટલામાં વહાણ તોરાનમાં સપડાઇને ટૂટી જવાથી તેમની એ દશ
થઇ હતી; પણ તેમની એ વાત અમારા માનવામાં ન આવી અને
આન્ડામાન અમારા માર્ગમાં હોવાથી કદાચિત્ તેઓ આન્ડામાનમાં-
થી નહાસી છૂટેલા અપરાધીઓ હોય, તો અહીં તપાસ કરી લેવી અને
પછી જ તેમને હિન્દુસ્તાનમાં પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરવી એવા
આશયથી હું સ્ટીમરને અહીં લઇ આવ્યો છું અને તે મનુષ્યોને જોઇ
લેવા માટેની હું આપને પ્રાર્થના કરું છું. ”

પોર્ટ બ્લેઅર્ના અધિકારીએ જણાવ્યું કે: “ આપે સ્ટીમરને
અહીં લઇ આવવાનો જે પરિશ્રમ વેઠ્યો છે, તેમાટે અમે આપનો

અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. આજથી સાતમા દિવસ પર અહીંથી દશ ક્યદીઓ સમુદ્રમાર્ગથી પલાયન કરી ગયા છે અને સંપૂર્ણ શોધ ચલાવવા છતાં અમને તેમનામાંના એક પણ ક્યદીનો પત્તો મળી શક્યો નથી. હું હમણાં જ આપની સાથે સ્ટીમર પર આવું છું અને તે મનુષ્યો અહીંથી નહાસી ગયેલા ક્યદીઓ છે કે બીજા નિરપરાધી મનુષ્યો છે, તે આપને જણાવું છું. ”

પોર્ટ બ્લેઅરના શેરઅલી નામક એક અફ્રીદી ક્યદીએ ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં એક સ્ટીમરનાયમાં બેસતી વેળાએ લૉડ મેયોના પ્રાણ લીધા હતા અને એવી જ બીજી પણ કેટલીક બચકર ઘટનાઓ ત્યાં બનેલી હોવાથી પોર્ટ બ્લેઅરના અધિકારીએ સાવચેતી તરીકે પોતાની સાથે દશ અંગરક્ષકોને લઈ લીધા અને ત્યારપછી કંપનની સાથે તે સ્ટીમર પર જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કંપન જે પાંચ મનુષ્યોને તે અધિકારી સમક્ષ રજૂ કર્યા, તેમાંનો એક જોધાસિંગ અને બીજા ચાર તેના સાથીઓ હોવાથી તે અધિકારીએ તેમને આન્ડામાનના નહાસી ગયેલા અપરાધીઓ તરીકે તત્કાળ ઓળખી લીધા અને પોતાના સશસ્ત્ર અંગરક્ષકોને તેમને ઘેરીને સાવધ રહેવામાટેની આજ્ઞા આપી દીધી. આ વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી તેણે જોધાસિંગને સંબોધીને કહ્યું કે : “ તારામાં અમારો આટલો અધો વિશ્વાસ હોવા છતાં અને તારા છૂટકારાની સુદત બહુ જ થોડી બાકી રહેલી હોવા છતાં તેં આવી રીતે અહીંથી નહાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એથી મને અતિશય શોક થાય છે. તને અપાયલી સ્વતંત્રતાનો અને તારામાં રખાયેલા વિશ્વાસનો તું આવો દુરુપયોગ કરીશ, એવી સ્વપ્નમાં પણ અમારી કલ્પના ન હોતી. અસ્તુ : તારા ભાગ્યમાં આન્ડામાનમાંથી છૂટીને હિન્દુસ્તાનમાં જીવતાં જીવત જવાનો યોગ નહિ જ લખાયેલો

હોય; નહિ તો આવી કુચુદ્ધિ તને સૂઝે જ નહિ. તને જોતાંની સાથે જ મારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, બીજા નવ ક્યદીઓને નસાડવામાં પણ તારો જ હસ્ત મુખ્ય હોવો જોઈએ; કારણ કે, તારા વિના આટલી ચાલાકીથી ન્હાસવાની અન્ય કોઈ પણ હિમ્મત ચલાવી શકે તેમ નથી. એ વિશેનો વધારે વિચાર પછીથી કરાશે; પણ અત્યારે તો હું એટલું જ જાણુવા માગું છું કે, અહીંથી દશ ક્યદીઓ ન્હાસી ગયા હતા અને તમારી સંખ્યા પાંચતી છે, તો બીજા પાંચ ક્યદીઓનું શું થયું, તેઓ ક્યાં છે, જીવતા છે કે મરી ગયા છે ? જે બન્યું હોય, તે સત્ય જણાવી દેજે; કારણ કે, હવે અસત્ય બોલવાથી તને પોતાને કશો પણ લાભ થવાનો સંભવ નથી, એ તો તું પોતે પણ જાણુતો હોવો જોઈએ. ”

આન્ડામાનમાંના દશ અપરાધીઓ નાઠા હતા અને એક આન્ડામાની અબળા પણ નાઠી હતી; પરંતુ તે આન્ડામાની અબળાએ જોધાસિંગ આદિને આપેલી સહાયતાની વાર્તા કોઇના જાણુવામાં આવી ન હોતી, એટલે જોધાસિંગે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે : “ અમે પાંચ જણ દુર્ભાગ્યની પ્રજાતાથી પાછા આ આન્ડામાન નામક નરકાલયમાં આવી પડ્યા છીએ અને સમુદ્રમાં તોફાનના કારણથી જૂદા પડી ગયેલા બીજા પાંચ બંદિવાનો તથા મારી પ્રિયતમા જ્યારે અહીંના અધિકારીઓના હાથમાં સપડાયાં નથી, તો પછી વિનાકારણ તેમને સંકટમાં નાખવાનો પ્રયત્ન શામાટે કરવો ? તેઓ જીવતાં છે કે મરી ગયાં છે, એ તો અમે પણ જાણુતા નથી, તો પણ અહીં તો તેમને મરી ગયેલાં તરીકે જાહેર કરવાં, એમાં જ તેમનો અધિક લાભ છે; કારણ કે, જે અહીંના અધિકારીઓ તેમને મરેલાં માની લેશે, તો તેમને પકડવામાટેની

વધારે ધમપછાડ નહિ થાય અને તેથી તેમનામાંનો કોઈ પણ મનુષ્ય જીવતો પોતાના દેશમાં પહોંચી જશે, તો ત્યાં તે કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવ વિના પોતાનું અવશિષ્ટ જીવન આનન્દમાં વીતાવી શકશે. ” આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને જોધાસિંગે પોર્ટ ખુલ્લેઅરના અધિકારીને તેના પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે જણાવ્યું કે : “ જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે, એટલે હવે એ વિશે શોક કરવો વ્યર્થ છે. અમારી સાથે જે બીજા પાંચ બંદિવાનો નાઠા હતા, તેમનામાંના ત્રણ બંદિવાનો તો અમારી નૌકાનો ભંજ થતાં જ તરવાની કળાથી અચાનક હોવાથી સમુદ્રના જળમાં ડૂબીને મરણને શરણ થયા હતા અને બાકીના બે બંદિવાનોની પણ એવી જ અવસ્થા થયેલી હોવી જોઈએ, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે; કારણ કે, એક તો તેઓ ખુદ જ પોચા હૃદયના અને બીજા હતા તેમ જ તરવાનું પણ તેઓ જાણતા ન હોતા. આ કારણથી હવે તેમનો અથવા તેમનાં શબોનો શોધ કરવો તે સમયનો અપવ્યય કરવા સમાન છે; પછી તો જેવો આપ સાહેબનો વિચાર. અમે પાછા આપના પગમાં સપડાયા છીએ એ અમારા અવિચારની અમને શિક્ષા મળી છે અને બાકીના પાંચ જણ સમુદ્રમાં ડૂબ્યા તરસ્યા બૂંડે હાલે મરી ગયા છે, એ તેમને તેમના કુસાહસની બયાનક શિક્ષા મળી ચૂકી છે એટલે હવે તેમને નવીન શિક્ષા આપવાની આવશ્યકતા નથી અને આવશ્યકતા હોય, તો પણ હવે મનુષ્યથી તેમને દેશી પણ શિક્ષા આપી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, તેમનાં પાપ તથા પુણ્યોનો વિચાર તો હવે પરમેશ્વરની સભામાં ચિત્રગુમની સાક્ષીથી જ થવાનો છે. ”

“ તમે પાંચ જણ પાછા પકડાયા છે અને બીજા પાંચ બદમાશો સમુદ્રમાં બૂંડે હાલે મરી ગયા છે, એ ખુદ જ સારું થયું છે; કારણ કે, એથી અહીંના બીજા બંદિવાનોને, અહીંથી પચાપન કરતાં

કેવાં કબ્જા ભોગવવાં પડે છે અને કેવી રીતે મરી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, એ જાણવાનો ઉત્તમ અવસર મળશે અને તેથી તેઓ આવું કુસાહસ કરતા સ્વાભાવિક જ ચાટખી જશે. અસ્તુ! તમારા આ નવીન અપરાધનો નીરાંતે વિચાર કરાશે; માટે અંમરક્ષકો, આ અપરાધીઓને ધણી જ સંભાળથી લઇ જાઓ અને એમને જૂદી જૂદી અંધારી ફેટડીઓમાં, બીજે હુકમ મળતાં સુધી, પૂરી રાખો. ” પોર્ટ ઝલેઅરના અધિકારીએ ગંભીરતાથી આ ઉદ્દેશ્ય કહ્યો, અને અંમરક્ષકો તે અપરાધીઓને ત્યાંથી લઇ ગયા એટલે પછી તે સ્ટીમરના કુપ્ટનને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે: “ મહાશય, આપે યોગ્ય સંશયને હૃદયમાં સ્થાન આપીને તથા સમયનો ભોગ આપીને આ પાંચ અપરાધીઓને અહીં લાવી અમારા હાથમાં સોંપ્યા છે, એમાટે અમે આપનો જોડેલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો જ છે. હું મારા રિપોર્ટમાં આપની આ સેવાની અવશ્ય યોગ્ય પ્રશંસા ગવર્નમેન્ટ પર લખી મોકલીશ. હવે આપ આજનો દિવસ અહીં રોકાઓ અને અમારા આહ્વાતિથ્યનો સ્વીકાર કરીને અમને ઉપકૃત કરો, એવી અમારી પ્રાર્થના છે; કારણ કે, એક તો એથી અમારી કૃતજ્ઞતાને દર્શાવવાનો અમને પ્રસંગ મળશે અને બીજું આપના કાંઇક વિશેષ સમાગમથી અમારા આનન્દની પણ વૃદ્ધિ થશે. હું નથી માનતો કે, આપ અમારી આ પ્રાર્થનાનો અરવીકાર કરીને અમને નિરાશ કરશો. ”

એના ઉત્તરમાં તે વૃદ્ધ, અત્યંત સભ્ય અને સુશીલ અંગ્રેજ કુપ્ટને પોર્ટ ઝલેઅરના અધિકારીને જણાવ્યું કે: “ આપની આવી લાગણી તથા સભ્યતામાટે હું આપનો આભારી છું; પરંતુ અત્યારે કોઇ પણ રીતે મારાથી આપના આમંત્રણને સ્વીકારીને આપના સમાગમનો લાભ લઇ શકાય તેમ નથી અને તેથી મને બહુ જ શોક થાય છે. મારા

માર્ગને મૂકીને હું સ્ટીમરને અહીં લાવ્યો છું અને અહીંથી પુનઃ મારા માર્ગમાં સ્ટીમરને લઇ જઇશ, એટલામાં મારો ચોવીસ કલાક જેટલો ટાઇમ ચાલ્યો જશે અને મારાથી વખતસર રંગૂન પહોંચી શકાય છે નહિ, એનો જ મારા મનમાં વિચાર થયા કરે છે. અત્યાર સુધીના રોકાણનું તો હું મારા રિપોર્ટમાં યોગ્ય કારણ દર્શાવીશ; પણ જો હવે વધારે વખત અહીં વીતી જાય, તો મારાથી તે રોકાણનું કારણ દર્શાવી ન શકાય; કારણ કે, જેવી આપની ડ્યૂટી છે, તેવી જ અમારી પણ ડ્યૂટી છે. આ કારણથી મને ક્ષમા આપશો, તો આપનો મારા પર અતિશય આભાર થશે. મશ્વરની ઈચ્છા હશે, તો વળી ખીજ વાર આપણે મળીશું અને સાથે બેસીને જમીશું. ”

ડ્યૂટી-કર્તવ્ય-નીવાત આવીને ઝિબી રહી એટલે પોર્ટ ઝેલેઅરના કર્તવ્યપરાયણ અંગ્રેજ અધિકારીએ આમ્રહ કરવાનું માંડી વાળ્યું અને પુનઃ કંપનને આભાર માની હસ્તધૂતન કરીને તે સ્ટીમર-પરથી ચાલતો થઇ ગયો. પોર્ટ ઝેલેઅરના અધિકારીએ સ્ટીમરમાંથી બહાર પગ મૂકતાં જ કંપને નાંગર ઉપાડવાની અને સ્ટીમરને ચલાવવાની આજ્ઞા આપી દીધી. સ્ટીમર પોતાના માર્ગે ચાલી ગઇ અને પોર્ટ ઝેલેઅરના અધિકારી પોતાની ઑફિસમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી તેણે હવે ખીજે જ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો અને તેમાં જણાવ્યું કે: “ જે દશ અપરાધીઓ ભાગી ગયા હતા, તેમાંના પાંચ અપરાધીઓ પકડાયા છે અને બાકીના પાંચ અપરાધીઓ હાથમાં આવ્યા નથી; પરંતુ તેઓ સમુદ્રમાં ડૂબીને મરી ગયેલા હોવા જોઇએ એમ માનવાનાં કેટલાંક સંજ્ઞા કારણો છે અને તેથી તેમનો પરિશ્રમ પૂર્વક શોધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ” એ રિપોર્ટમાં પાંચ અપરાધીઓને પોર્ટ ઝેલેઅરમાં લઇ આવનાર કંપનની તેણે પ્રશ્ની જ સારી પ્રશ્ના

કરી હતી અને ત્યાર પછી એ રિપોર્ટ 'ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા' પર મોકલી આપ્યો. અસ્તુ: હવે આપણે જે પાંચ અપરાધીઓનો પતો મળ્યો ન હોતો, તેમના અનુસંધાનપ્રતિ વળીશું. બનાવ એવો બન્યો કે, પેલી આન્ડામાની અબળા જોધાસિંગથી છૂટી પડ્યા પછી બીજા ચાર અપરાધીઓ ભેળી થઈ ગઈ હતી અને તેમણે એક બીજાને પકડી રાખીને સાથે જ મરવાનો કે સાથે જ તરવારનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી તેઓ મડામાંથી વાળીને સમુદ્રની લહરીઓ તેમને બ્યાં લઈ બંધ ત્યાં જતાં હતાં. એવામાં આચીનના સુસ્તાનનો એક બજારો-એક પ્રકારની નૌકા-ત્યાંથી નીકળ્યો અને બજારના માલમે તે ચાર અપરાધીઓ તથા આન્ડામાની અબળાને બજારમાં ઉપાડી લીધાં. તેઓ આચીનમાં પહોંચ્યાં અને ત્યાંના સુસ્તાને તેમને આશ્રય આપવાથી ત્યાં જ રહેવા લાગ્યાં. પરંતુ એ અન્ય અપરાધીઓના જીવન કે મરણ સાથે આપણી નવલકથાનો વિશેષ સંબંધ ન હોવાથી તેમનો અધિક વૃત્તાંત આપવાની આવશ્યકતા નથી; કિન્તુ આપણી નવલકથાનો હામોદરના જીવન સાથે કેટલેક આવશ્યકીય સંબંધ રહેલો છે અને તેટલામાટે નૌકા-માંથી સમુદ્રમાં ઉછળી પડ્યા પછી તેના જીવન તથા શરીરની શી અવસ્થા થઈ હતી, એના અવલોકન તથા વિવેચનની વિશેષ આવશ્યકતા હોવાથી અત્યારે આપણે હવે તે જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે.

નૌકામાંથી ઉછળીને સમુદ્રમાં પડ્યા પછી હામોદર ત્રણ દિવસ સુધી સમુદ્રમાં નિરાધાર અવસ્થામાં હતો. તેને તરવાની કળા સારી અવગત હોવાથી તેમ જ તેના કટિભાગમાં લાઇફબેલ્ટ હોવાથી તેના મનમાં ડૂબી જવાનો ભય ન હોતો અને એ દિવસ સુધી તો તેની દૃઢતામાં લેથમાત્ર પણ ખંડ પડ્યો ન હોતો, પરંતુ ત્યાર પછી તોશાની સમુદ્રની બપોલક લહરીઓના આપાત તથા ક્રુધા અને તૃષ્ણા આદિની વેદ-

નાથી તે એટલો બધો આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયો કે, આન્ડામાનમાંથી પલાયન કરવામાટે તેના મનમાં પ્રચંડ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો અને તે પોતાના મનમાં મરણનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. એક તો ઉપર્યુક્ત પીડાઓ હતી જ, તેમાં વળી સમુદ્રના ક્ષારજળથી તેના શરીરની ચામડી પોચી પડી ગયેલી હોવાથી કેટલીક વાર મત્સ્ય આદિ જળચર પ્રાણીઓ તેની ચામડીને ખટકાં ભરીને તોડી જતાં હતાં અને તેથી તેના શરીરમાં અસહ્ય વેદના થયા કરતી હતી. જાણે પરમાત્માએ તેને તેના આ અવતારમાં, એટલે કે, જીવતાં જ નરકની યંત્રણાઓને કાંઈક ભાસ કિંવા પરિચય કરાવવાની યોજના કરેલી હોય ની ! એવો જ તેના મનમાં ભાસ થયા કરતો હતો અને તેથી તે વારંવાર પર-
મેશ્વરની કરુણા યાચીને મનમાં એ જ પ્રાર્થના દર્પાં કરતો હતો કે :
“ હે પરમાત્મન, કાં તો મારો આ નરકયાતનામાંથી ઉદ્ધાર કર અને જો મારા અક્ષમ્ અપરાધોની ક્ષમા મને ન જ મળવાની હોય, તો મારા આ દૃષ્ટમય જીવનનો અંત લાવીને મને કરાલ કાળના મુખમાં ધકેલી દે; કારણ કે, હવે મારાથી આ યાતનાઓ સહી શકાતી નથી ! ”
ત્રીજો દિવસ એવી જ અસ્થામાં વીતી ગયો અને ચોથા દિવસનો પ્ર-
ભાત થયો. ચોથા દિવસના એ પ્રભાતમાં અચાનક મોઝ જેવું એક લાકડું સમુદ્રમાં તણાતું તણાતું હામેદરની પાસેથી પસાર થતાં શરીરમાં આાષક આય ન હોવા છતાં પણ તેણે પોતાના શરીરમાં જેટલું બળ અવશિષ્ટ રહ્યું હતું તેટલા બળનો ઉપયોગ કરીને તે લાકડાને પકડી લીધું અને તેના સહભાગ્યના યોગે તે લાકડાને બોદાના ટેટલાક કડા જેડેલા હોવાથી તે કડામાં પોતાના હાથના કાંડા સૂધીના ભાગોને નાખી દઈને તે લાકડાને મડામાંક વાળીને તે વળગી રહ્યો. હવે તે લાકડાની સાથે સમુદ્રમાં તણાવા લાગ્યો. પરંતુ લાકડાનો આધાર

મળવાથી તેના પરિશ્રમ તથા તેની માતનામાં ધણો ઘટાડો થઇ ગયો અને તેથી આટલો આધાર આપવામાટે તે પરમેશ્વરનો અનન્ય મનથી આભાર માનવા લાગ્યો. લાકડાનો આધાર મળતાં તેનો પરિશ્રમ તો ઓછો થયો, પણ તે સાથે ક્ષુધા તથા પિપાસાની વેદના પણ વધતી હોવાથી તેના શરીરમાંની ચેતનશક્તિ પણ ઓછી થવા લાગી અને તેના પરિણામે પાંચમા દિવસનો પ્રભાત થતાં સૂધીમાં તો તે એટલી સીમા પર્યન્ત મૂર્ચ્છિત, અચેતન, નિશ્ચેષ્ટ કિંવા સંજ્ઞાશૂન્ય થઇ ગયો કે તે રથળમાં હતો કે જળમાં અને મૃત હતો કે જીવિત એનું પણ તેને જ્ઞાન કે ધ્યાન રહ્યું નહિ.

ઘણીકંવાર દામોદર જેવા પાપાત્મા અને દૂરાત્મા નરપિણાએને પરમન્યાયશીલ પરમેશ્વર આવી યંત્રણાઓનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને પાપકર્મથી પરાઘ્રુમ્પ થવાની માર્મિક સૂચના આપે છે; પરંતુ તે પાપિષ્ઠાનાં હૃદયમાં પાપનો એવો તો પ્રબળ અધિકાર વ્યાપેલો હોય છે કે અનેક વાર આવી યંત્રણાઓનો અનુભવ થવા છતાં અને તે વેળાએ ભવિષ્યમાં પાપ ન કરવામાટેની સંકટના સમયમાં પ્રતિજ્ઞા કરવા છતાં પણ જ્યારે તે સંકટનું નિવારણ થતાં તેઓ સુખ તથા સ્વતંત્રતાને મેળવે છે, તે વેળાએ એ સંકટ તથા યંત્રણાઓને સર્વથા ભૂલી જાય છે અને પુનઃ પાપજન્ય પ્રમાદ કિંવા ઉન્માદને વશ થઇને પૂર્વવત્ પ્રચંડ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ પાપિજનોના સ્વભાવની એક મહાવિપરીત પ્રકારની વિલક્ષણતા છે અને તેમના સ્વભાવની એ વિલક્ષણતાનો વિશ્વમાં આપણને વારંવાર સાક્ષાત્કાર થવા કરે છે; એટલે એ વિશેષ વિશેષ કિંવા વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. પરમેશ્વર તો દયાળુ હોવાથી અનેક વાર પાપિજનોનાં ધોરતમ પાપોની ક્ષમા આપીને કૃત અપરાધીના પશ્ચાત્તાપથી અવશિષ્ટ જીવનને સુધાર-

વાના પ્રસંગો તેમને આપે છે; પરંતુ પરમેશ્વરની એ દયાલુતાનો દુરુ-
પયોગ કરીને તે પાપાત્માઓ પશ્ચાત્તાપથી જીવનને સુધારવાને બદલે
પુનઃ પાપપંક્તી ગઢન મર્તામાં જઈ પડે છે અને અંતે રૌરવનર-
કના અધિકારી થાય છે. એ પાપાત્માઓના સ્વભાવની વિવક્ષણતા
અમમ્ય છે, અજોય છે ! નરકના છીટને જેવી રીતે નરકમાં જ આનન્દ
મળે છે અને કાઠ વિષ્ઠાપર જ જઈને બેસે છે; તેવી રીતે પાપિષ્ઠ
જનોનો પરમાનંદ પાપકર્મમાંજ સમાયેલો હોય છે; તેમને ધર્મ ગમતો
નથી અને તેથી તેમના હૃદયમાં ધર્મનો પ્રભાવ પડી શકતો નથી.
આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી એક આંત્ર કવિએ પોતાના એક ગ્રંથમાં
લખ્યું છે કે:—

“ Our outward act is prompted from within,
And from the sinner's mind proceeds the sin.”

Prior, 'Henry and Emma,' line 481.

એનો ભાવાર્થ એ છે કે; “ આપણા બાહ્ય વર્તન અથવા કાર્યની
સૂચના આપણને આપણા અંતરમાંથીજ મળે છે; અને જે પાપી મનુ-
ષ્ય હોય છે, તેના મનમાંથી પાપનો જ ઉદ્ભવ થાય, એટલે કે,
તેનું મન તેને પાપ કરવાની જ સૂચના આપે છે ! ”

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, ‘ ત્યારે શું પાપાત્મા દામોદરનો
સંસુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર થયો હતો, તે પોતાની પૂર્વ સ્વતંત્રતા તથા પૂર્વ
સ્થિતિને મેળવી શક્યો હતો અને તે વેળાએ એ યંત્રણાઓને, ધર્મને
તથા પરમેશ્વરને ભૂલીને તે પુનઃ ભયંકર પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો
કે ? ’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમે એટલુંજ જણાવી શકીએ તેમ છીએ
કે, દામોદરનો એ અગાધ સંકટમાંથી ઉદ્ધાર થયો હતો કે નહિ, તેને
તેની પૂર્વ સ્વતંત્રતા તથા પૂર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી કે નહિ અને

તે પુનઃ યંત્રણાએને, ધર્મને તથા પરમેશ્વરને ભૂલીને પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો કે નહિ, એનો સંબંધ ભવિષ્યકાળ સાથે હોવાથી અને અમે ભવિષ્યવેત્તા ન હોવાથી અમારાથી એનું યથાર્થ ઉત્તર ન આપી શકાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. અત્યારે એક પાપાત્મા પુરુષની અસહ્ય પાતનાએને જોઈને અમારા હૃદયમાં જે ભાવો સ્ફુરી આવ્યા, તે ભાવોને અમે દર્શાવ્યા છે એટલે એ વિચારોને સર્વ પાપી જનોના સંબંધમાં લાગૂ પાડી શકાય તેમ છે; કારણ કે, એ વિચારો એકકાલિક તથા એકદેશીય નથી, કિન્તુ સાર્વકાલિક અને સાર્વદેશીય છે; એ અહીં ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

અરવુઃ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ અપરાધીઓ આન્ડામાનના કારાગૃહમાં પુનઃ પૂરાયા હતા અને ચાર અપરાધીઓ કાચીનના મુસ્તાનનો આશ્રય મેળવી શક્યા હતા; તેમ જ આન્ડામાની અખળાનો પણ ઉદ્ધાર થયો હતો; એટલે કે, તેમના જીવનની હાનિ થઈ ન હતી. પરંતુ દામોદરના દુર્ભાગ્યની પ્રત્યક્ષતા કાણ જાણે કેવી હતી કે, સમુદ્રમાં સાત દિવસ વીતી જવા છતાં તેને કોઈપણ નાની કે મોટી સાધારણ નૌકા અથવા સ્ટીમરનો આધાર મળી શક્યો ન હતો અને જે દિવસથી તે નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થામાં હોવાથી હવે જે કોઈ નૌકા અથવા સ્ટીમર તેની પાસેથી નીકળે અને તે નૌકામાંના મનુષ્યોની તેના પર દૃષ્ટિ પડતાં તેઓ તેનો પોતાની ઈચ્છાથી ઉદ્ધાર કરે, તો જ તેના ઉદ્ધારનો સંભવ હતો; કારણ કે, નિશ્ચેષ્ટતાના યોગે કોઈની પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા માગવાનું સામર્થ્ય તેનામાં રહ્યું જ ન હતું. અર્થાત્ દામોદર અત્યારે “જીવન અને મરણના મધ્યમાં !” જ અટવાતો હતો.

તૃતીય અણ્ડ-પૂર્વાર્દ્ધ-સમાપ્ત

